

DEPARTAMENTO DE FILOSOFÍA DEL DRET, MORAL Y
POLÍTICA

FEMINISME, DRET I IMMIGRACIÓ: UNA CRÍTICA
FEMINISTA AL DRET D' ESTRANGERIA

RUTH MARÍA MESTRE I MESTRE

UNIVERSITAT DE VALENCIA
Servei de Publicacions
2005

Aquesta Tesi Doctoral va ser presentada a València el dia 20 de Setembre de 2001 davant un tribunal format per:

- D. José Ignacio Lacasta Zabala
- D^a. Ana Rubio Castro
- D^a. Elena Beltrán Pedreira
- D^a. Mª Ángeles Barrere Unzueta
- D^a. Cristina García Pascual

Va ser dirigida per:

D. Javier de Lucas

D^a. María José Añón

©Copyright: Servei de Publicacions
Ruth María Mestre i Mestre

Depòsit legal:

I.S.B.N.:84-370-6134-2

Edita: Universitat de València
Servei de Publicacions
C/ Artes Gráficas, 13 bajo
46010 València
Spain
Telèfon: 963864115

Universitat de València
Facultat de dret
Departament de filosofia del dret, moral i política

Feminisme, dret i immigració:
Una crítica feminista al dret d'estrangeria

Tesi doctoral
Presentada per
Ruth M. Mestre i Mestre
Dirigida pels doctors
Javier de Lucas Martin
María José Añón Roig
València, 2001

Para la abuela María y las mujeres valientes

INTRODUCCIÓ	7
PUNT DE PARTIDA: TEORIA FEMINISTA.....	19
EXISTEIX UNA TEORIA FEMINISTA?	28
EL PROJECTE ANTISEXISTA.....	35
Primera resposta: afirmar la igualtat	36
Segona resposta: l'autonomia	40
L'objectivitat negada	43
El mètode feminista de creació de consciència.....	45
EL PROJECTE DE RECONSTRUCCIÓ TEÒRICA I SOCIAL	50
L'ampliació del projecte	53
<i>Ain't I a woman?</i> Black Feminist Thought	53
La noció de subjecte	58
Intents d'anàlisi	63
El feminisme com a crítica	67
El feminisme i la teoria crítica.....	70
La crítica situada.....	77
INSTRUMENTS D'ANÀLISI	85
FEMINISMES I FILOSOFIA POLÍTICA.....	86
LES FEMINISTES I LA POLÍTICA	94
L'EXCLUSIÓ PACTADA DE LES DONES.....	110
El contracte sexual.....	114
La domesticació del cos de les dones	125
La maternitat i el <i>pensament maternalista</i>	137
La maternitat que no	139
La maternitat que sí.....	142
L'esfera privada i l'àmbit domèstic	146
LA PARTICIPACIÓ SEXUADA	156
Fer de la necessitat virtut.....	157
L'ordre de les necessitats.....	161
Les necessitats materials	162
L'educació dels fills	164
Necessitats afectives	167
L'ESPAI DE LES NECESSITATS COM A CONDICIÓ DE POSSIBILITAT DE L'ESFERA PÚBLICA.....	171

Dependència/independència	176
El salari familiar: home <i>guanyapà</i> i dona que té cura	183
Els treballs de les dones	192
FEMINISMES I DRET	199
UNA TEORIA FEMINISTA DEL DRET?	205
LES FEMINISTES AL DRET	210
IGUALTAT I DISCRIMINACIÓ: EL DRET SEXISTA	216
Igualtat formal i drets reproductius	221
La denúncia del model assimilacionista	223
Les violacions de la igualtat substantiva	226
IGUALTAT I SUBORDINACIÓ: DRET MASCULÍ	229
Dominance Approach	231
La teoria	232
El poder segons MacKinnon	233
L'estat, el dret i la teoria del dret	236
La crítica	238
La masculinitat del dret: normes i procediments	246
DRET GENERITZANT I GENERITZAT	248
De nou la igualtat	252
La diferència <i>és vs</i> la diferència <i>es construeix</i>	260
El referent no qüestionat o el subjecte únic	270
L'observador pot entendre sense perspectiva pròpia	274
Els operadors jurídics no tenen perspectiva pròpia	275
Assumim acriticament el principi d'imparcialitat o l' <i>aplicació imparcial de les normes</i>	278
La necessitat de trobar mètodes	282
Les perspectives dels altres són irrellevants	287
El <i>statu quo</i> és natural; no coercitiu i és just	291
TERCERA PART: CRÍTICA FEMINISTA AL DRET D'ESTRANGERIA	294
MIGRACIÓ	306
L'ESTRANGERIA	317
Europa, Europa	318
El marc de Tampere	322
Les condicions d'admissió i residència:	323
Marc legislatiu per a la integració	323
Cap a una política comunitària d'immigració	325

Normativa a l'estat espanyol.....	327
1985-1990: l'estrangeria	329
1990- 1993: Viratge cap una política d'immigració	332
1994-2000: integració social	335
La LO 4/2000 de 11 de gener sobre drets i llibertats dels estrangers en Espanya i la seua integració social.....	342
2000-2001: el retorn de l'estrangeria.....	346
BREU CRÍTICA FEMINISTA AL DRET D'ESTRANGERIA	354
El contracte de treball	361
El servei domèstic és un treball de dones	368
La regulació del servei domèstic	376
Equatorianes a València	379
Els problemes de regularització.....	385
El reagrupament familiar	389
El reagrupament familiar a Europa	394
La jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans	395
La proposta de directiva.....	399
El reagrupament familiar a l'estat espanyol.....	402
El reagrupament familiar en la LOE 4/2000 modificada per la 8/2000	407
Els criteris objectius i la discriminació indirecta.....	411
Reagrupades: la ideologia del lloc de la dona reinventada	413
L'empadronament	422
El permís especial per col·laboració amb la justícia.....	424
<i>El trafiquisme</i>	429
Respostes normatives a la prostitució.....	435
El prohibicionisme.....	436
El reglamentarisme.....	439
Abolicionisme	459
Pobres dones pobres: entre la llei d'estrangeria i el codi penal	472
Respostes alternatives	474
CONCLUSIONS	477
BIBLIOGRAFIA	491
ANNEXES.....	517

INTRODUCCIÓ

Introduir és donar a conèixer, presentar. Fer conèixer el projecte en què has estat capficada durant anys hauria de ser una tasca relativament senzilla, perquè tu el coneixes bé, aquest projecte. I no ho és, no ho és en absolut. I no únicament perquè et falten paraules per transmetre les raons, inquietuds, dificultats, anades i tornades, alegries i maldecaps pels que has estat passant i has fet passar als companys de viatge. També perquè suposa realment enfrontar-te a tu mateix, repassar-te, examinar-te, avaluar el treball i, amb tot, intentar presentar el treball d'una manera atractiva.

El camí que vaig haver de recórrer abans de definir clarament l'objecte d'investigació no pot ser qualificat de lineal, perquè el procés d'investigació ha estat lligat entre altres coses a necessitats d'autoaclariment, necessitats de saber on estava, on em situava al món, com i perquè. Al començament, fa quasi *vuit* anys, quan em preguntaven quin era el meu tema de tesi i jo contestava "les dones immigrants" tothom em parlava del txador, les mutilacions genitals femenines, l'islam o les nenes que no van a l'escola. Això m'irritava profundament. Clar que això eren problemes, i ben greixuts, però ningú no parlava de la dependència imposada pel dret a les dones reagrupades, ni dels treballs que poden fer, o de la manca de drets: sols es veia els *problemes que portaven amb elles* i no els que els imposàvem. Jo volia analitzar la construcció jurídica del gènere a la llei d'estrangeria i pensava que els punts de partida eren el nostre sistema jurídic i polític –no la societat d'origen– que permetia no sols que eixes situacions es produïren sinó que foren obviades com a irrellevants. L'estrangeria era analitzada des de moltes perspectives com el gran repte social, del dret i dels drets i posar les dones al centre d'aqueixa anàlisi permetia revisar de nou els límits de gènere. Arribar a concretar el treball, però, em va resultar prou difícil.

L'arribada a l'estat espanyol de població immigrant planteja des de ja fa alguns anys tota una sèrie de qüestions al voltant de la titularitat dels drets, i,

correlativament, del subjecte de drets en la nostra societat. Tal com mostren una bona part dels treballs que han vist la llum aquests darrers 15 anys, la presència dels immigrants, les polítiques migratòries i la regulació de la situació des de la promulgació de la LOE¹ l'any 1985 posa de manifest dues lògiques contradictòries al sí de l'estat: integrar a través de la garantia dels drets; excloure aquell que no és ciutadà. Jo havia participat indirectament i directament en *projectes socials* de recolzament als immigrants i l'estudi estava, llavors, vinculat a una activitat pràctica. Per això m'irritava pensar que parlar de homes immigrants era parlar de drets i de la lluita pels drets a la nostra societat mentre que parlar de dones immigrades era parlar de diferències i d'estatut de la dona a les diferents cultures, però no a la nostra. La vinculació entre els drets dels estrangers i els drets dels ciutadans es posava de manifest, però quan es parlava de les dones els problemes dels drets desapareixien. És a dir, la perspectiva de gènere quedava diluïda en aquest tipus d'aproximació més política i jurídica. Des de l'antropologia i la sociologia s'han realitzat aquests anys nombrosos treballs sobre les dones immigrants, normalment centrats en col·lectius segons àrees de procedència. Però l'anàlisi jurídica i política de les implicacions de la llei d'estrangeria des d'una perspectiva feminista crítica està poc desenvolupada, per més que les qüestions que aquest tipus d'anàlisi revela són importants, tant per a les persones estrangeres com per als ciutadans i les ciutadanes. L'estrangeria és un espill de la societat i els models de home i dona que reflecteix la llei no són *importats* pels immigrants sinó *imposats* per nosaltres. Per a mi, al començament -i cada vegada més- l'anàlisi de l'estrangeria des d'una perspectiva feminista significava lluitar pels drets de les dones immigrades, però sobre tot era una mena de *resposta de protecció* a mi mateixa.

El grup d'investigació sobre minories, immigració i drets del departament de filosofia havia estat treballant durant anys aquestes qüestions quan jo em vaig incorporar i ha estat decisiu per a anar delimitant i perfilant el treball de la tesi. Per a mi va ser una sort poder incorporar-me al grup després de les estades a Brussel·les i Oñati per realitzar els cursos de postgrau. Aquestes estades em van donar l'ocasió no sols d'obrir la mirada a

¹ Llei Orgànica 7/1985 d'1 de Juliol sobre Drets i Llibertats dels estrangers a Espanya, coneguda com a *Llei d'estrangeria*. I ara L.O 4/2000 de 13 de gener sobre drets i llibertats dels

noves maneres de pensar el dret, sinó d'anar perfilant un poc els meus interessos i definir millor els meus *objectius de coneixement*. El treball d'investigació de Brussel·les el vaig fer amb A.J. Arnaud sobre minories nacionals i altres diferències políticament rellevants. A Oñati, però, em vaig trobar de nou amb M.C. Belleau, a qui havia conegut en Brussel·les i m'havia introduït en el món de la teoria feminista del dret. Les tesis feministes sobre la construcció jurídica de la diferència de gènere em semblaren molt interessants i em permetien analitzar la situació de la dona immigrada des de la perspectiva que m'interessava. El treball d'investigació el vaig fer a Toulouse amb Wanda Capeller. Finalment el treball era sobre dones immigrades, sí, però l'anàlisi feminista del dret i el sistema polític havia quedat diluïda en problemes de globalització, moviments sud-nord, l'aplicació dels acords de Schengen, etc.

Quan vaig començar seriosament la tesi, ja des del departament, pensava tenir les coses més o menys clares: volia demostrar que el dret és una de les estructures que crea la diferència de gènere com a diferència important a l'hora d'establir jerarquies en el gaudi dels drets i ho faria mitjançant l'exemple de tres situacions protagonitzades per dones immigrants: el reagrupament familiar, el treball al servei domèstic i la prostitució. Per això, que Javier de Lucas fora un dels meus directors era una tremenda sort. Des d'un principi havia estat conscient i havia treballat els problemes relacionats amb l'estrangeria, la immigració, la ciutadania i els drets, i en part, eixa preocupació me l'havia transmesa.

En essència, el treball final ve a ser això, però molt més complex i, certament, no tan fàcil com jo imaginava. És més complex perquè no es tracta solament de "demostrar" que el dret crea diferències, sinó per què i en quin sentit es pot criticar i canviar. Això suposava comprendre la base a partir de la qual "la dona estrangera" era creada com a diferent i subordinada. També és més complex perquè els àmbits d'exclusió són múltiples i creen coordenades d'injustícia variades i no hi ha una única resposta vàlida ni un marc d'interpretació clar. La perspectiva dels drets socials que he après amb Maria José Añón, l'altra directora, ha estat molt important per a intentar assenyalar

estrangers a Espanya i la seua integració social, modificada per la llei 8/2000 de 22 de

precisament les limitacions que altres perspectives m'imposaven a l'hora de parlar d'exclusió de grups que pateixen diferents formes de subordinació. És més complex perquè la idea d'igualtat és en ella mateixa ambigua i complexa. Tot i que encara no em podria pronunciar rotundament sobre què pot significar o en què es pot concretar la igualtat, el que ara sé és que no hi ha prou amb dir que la igualtat formal és insuficient i la igualtat material necessària, perquè són afirmacions buides de contingut fins que no entenem en tots els àmbits en què no es dona la igualtat i no establím mecanismes per a aconseguir-ho. Em sembla que no puc (no podem) pretendre eradicar els sistemes d'exclusió sense comprendre abans com funcionen, però tampoc no els podem eradicar de colp, perquè el punt de partida està molt lluny de ser vàlid. Sé que la investigació –i els objectius- transcendeix el que és assequible en una tesi, i que ni el procés de formació ni el d'investigació estan acabats. Ningú no pensa sol i jo he pensat amb molta gent: amb els meus directors, amb el grup d'investigació sobre minories, immigració i drets del departament de filosofia i amb una diversitat de grups des de la pràctica: tant de *grups de reflexió* com, per exemple, entitats de solidaritat amb els immigrants o col·lectius feministes i ordres religioses.

Gairebé al mateix temps que m'incorporava al departament vam organitzar el Grup d'immigració a Revolta, el que em permetia continuar “activa” i, alhora, no deixar de banda l'acció i la reflexió sobre l'estrangeria. Organitzaven sessions de treball, seminaris (alguns amb el departament), manteníem el contacte amb les entitats de solidaritat amb els immigrants a València... A l'octubre de 1998 vaig començar a formar part d'una associació creada al voltant del convent de les Religioses de Maria Immaculada (RMI). Les RMI es dediquen des de la fundació de l'ordre a col·locar xiques al servei domèstic. Des de fa uns anys, la població que acudeix al convent són dones immigrades, principalment equatorianes. Les religioses varen cridar a un grup de col·laboradores per a intentar donar resposta als problemes que plantejava l'estrangeria. ACUDE-Vimar aglutinava un grup de voluntaris molt variat. Durant quasi dos anys vaig estar treballant com a “l'advocada” del convent tramitant permisos de treball i residència, procurant la contractació, etc. Això m'ha permés conèixer de molt prop els problemes que trobaven les dones però

també les seues estratègies per mantenir-se. Fa un any i mig (maig de 2000) vam ser “convidats a deixar l’associació i el convent”. Crec, que aquest fet (i el robatori d’una trentena de llibres, esquemes i esborranys de la tesi) ha estat el colp més fort rebut al llarg d’aquesta investigació.

Amb l’organització de la *Marxa mundial de dones* de 2000, el moviment de dones de València es va posar de nou en moviment i em van demanar que fera una presentació dels problemes de les dones immigrades el 10 de juny de 2000. Hi havia dues intervencions sobre dones immigrades: la d’Adriana Kaplan i la meua. A partir d’aquí vaig poder combinar molt més fàcilment els meus interessos i les meues preocupacions. Aquesta intervenció em va posar en contacte, no sols amb Adriana sinó també amb grups de dones i els contactes han afavorit la comunicació i el recolzament d’alguns grups per *la causa dels immigrants*. No obstant això, els contactes no van funcionar quan va esclatar un conflicte al carrer amb prostitutes immigrants: ni les entitats de solidaritat amb els immigrants ni els grups de dones van reaccionar. J.V. Marqués em va convidar a una taula redona en el barri en què havia sorgit el conflicte i quasi ens maten allí. Això va fer que dedicara més temps a estudiar la prostitució i que fera un parell de viatges a Madrid per a parlar amb les dones de HETAIRA, un col·lectiu de defensa dels drets de les prostitutes, i els plantejara els dubtes que anaven sortint. A més a més, l’ajuntament va convocar una taula d’acció social sobre drogues i prostitució i la representant per la Universitat de València era Magdalena López Precioso. Madalen i jo hem discutit, estudiat i xerrat llargament sobre els problemes de la prostitució i la intervenció pública, sobre les possibles respostes jurídiques i polítiques a la prostitució.

També des de fa uns anys funciona irregularment a la casa de la dona un grup de dones immigrants. Al principi jo pensava que era un grup estrany: dones magribines, totes elles amb estudis superiors, vestides *a la occidental*. La majoria havia arribat per la via del reagrupament familiar, encara que el grup era molt variat (estudiants, exiliades argelines, etc.). El grup de dones immigrants de la Casa de la Dona i jo anàrem a les jornades feministes de Còrdova (desembre de 2000) amb una ponència conjunta, per a plantejar *a les feministes* els problemes de l’estrangeria. Allí també estaven Remei Sipi (del grup de dones guineanes E’Waiso Ipola de Ca la dona de Barcelona) i dues

dones del SURT. A Còrdova vaig conèixer Raquel Osborne i li vaig explicar la meua tesi. Raquel em va convidar a anar al Seminari Internacional de Prostitució on vam debatre llargament els problemes del tràfic i la immigració de dones i on Madalen i jo aprofitarem per establir contactes amb associacions de prostitutes arreu Europa i concretarem projectes amb les dones de HETAIRA, de Surt i altres.

Tal com es veu, ha estat un projecte fet a trossos i mossos. No he fet estrictament treball de camp, però he estat al llarg d'aquestos anys a peu dels problemes. Més que treball de camp he fet treball de relació, intentant conèixer la realitat que analitzava des dels llibres i les normes, també des de l'acció i el contacte. He estat vinculant la teoria a la pràctica i al revés, sobre tot al revés. Pense que la filosofia jurídica ha de realitzar una anàlisi crítica vinculada a una política del dret, a la lluita pel dret i els drets, tal com assenyala Ferrajoli, ha de contribuir a formar una "teoria de la divergència" entre normativitat i realitat; legitimant i, sobre tot, deslegitimant el dret².

El meu intent parteix de la teoria feminista perquè pense que les qüestions i crítiques que han suscitat els diferents feminismes no són *marginals* sinó centrals tant per la filosofia política com per la filosofia jurídica: el nucli de la discussió – gosaria dir – és el subjecte de drets, de quina manera es defineix i quin marc d'actuació/relació es dissenya en funció d'aqueixa manera d'entendre el subjecte particular. Volia, així, examinar dues qüestions. Primer, què pot significar fer una anàlisi feminista crítica del dret i el sistema polític; quines conseqüències alliberadores pot tenir per a tothom tractar temes com la ciutadania, el reconeixement de drets i la fi dels sistemes d'opressió. D'altra banda, intentava determinar en quina mesura el dret construeix a la dona immigrada com a subjecte subordinat; com a no-subjecte de drets, presentant aquesta construcció excloent com la punta de l'iceberg del nostre contracte social i qüestionant així la legitimitat del sistema.

Les limitacions de la tesi són importants, començant per les limitacions de qualsevol persona que comença i esta formant-se. He hagut d'estudiar la teoria feminista al dret i la filosofia política per trobar la manera de *construir* la

dona immigrada com a objecte d'estudi per la filosofia del dret. Al llarg de la tesi han modificat dues vegades la llei, *la situació dels immigrants* ha passat a ser notícia diàriament i la immigració ha passat al centre de molts debats socials i polítics. Com que la situació dels immigrants està sent analitzada des de moltes perspectives, calia definir la meua clarament: no era un estudi sociològic sobre dones immigrants, com tampoc no era una anàlisi dogmàtic jurídic a l'ús de la normativa d'estrangeria perquè intentava comprendre les raons de la subordinació de les dones i la subordinació estava al sí del nostre sistema jurídic i polític. De manera que calia limitar clarament l'àmbit d'estudi i per això m'he centrat en les vies d'accés als drets, en els criteris que fem servir per reconèixer una persona subjecte de drets i com aquest *sistema de distribució* està travessat pel sistema sexe/gènere d'una manera significant. Per això em calia tenir alguna definició del sistema sexe/gènere i contar amb eines d'anàlisi del dret que ajudaren a mostrar aquest sistema. L'estudi de la teoria feminista del dret, però, l'he limitat al àmbit anglosaxó i això planteja alguns problemes perquè ni el marc jurídic ni el marc polític és semblant. No obstant, el que m'interessava sobre tot era dotar-me d'un instrumental de treball, d'eines per analitzar des d'una perspectiva feminista el dret d'estrangeria.

Aquest *estudi* es limita al debat feminista *contemporani*, sense recórrer ni rastrejar els treballs i els potencials dels escrits dels il·lustrats. Diguem que la base Il·lustrada la *pressupose*, encara que a l'anàlisi incloga la Il·lustració no oblidada sinó *trionfant*. La *pressupose* en el sentit que cal saber d'on partim i quines eines estan al nostre abast: en quina tradició està inserit el feminisme i de quin projecte volem extraure les coses positives, encara que no realitzades. El feminisme és una radicalització del ideals il·lustrats o no és.

Hi ha, a aquesta *darrera ona feminista*, un esforç de teorització importantíssim i pense que sense precedents, i en gran mesura ha consistit en la relectura crítica dels clàssics pel que deien i no deien sobre les dones i la situació de les dones a la societat. A aquesta darrera ona, els intents de teorització no van únicament encaminats a *defensar la igualtat* sinó a mostrar les bases i els mecanismes de la desigualtat. Aquestes perspectives són diferents i han estat desenvolupades per diferents feminismes, que parteixen

² Ferrajoli, L.: *Derecho y Razón. Teoría del garantismo penal*. Ed. Trotta, Madrid 1995, pàgs. 852

de bases, diguem-ne, epistemològiques i no solament polítiques diferents. Les diferents perspectives les veurem a la primera part.

La segona limitació es refereix a les *feministes* i les teories que he decidit estudiar: fonamentalment els treballs de feministes nord-americanes i anglosaxones en general. A l'estat espanyol el feminisme *acadèmic* s'ha centrat en els oblitats i potencialitats de la *Il·lustració*. Això no vol dir que el debat de les *americanes* no es segueixi de prop, al contrari, però la urgència de diferenciar-se del *pensament de la diferència* que sí va tenir (i té) ressò a les associacions de dones, ha fet que es desenvolupi àmpliament la crítica al projecte il·lustrat inacabat i es busquen les raons de la incomplitud. El debat sobre altres diferències i no únicament les de sexe-gènere no ha estat abordat a l'estat espanyol àmpliament per l'*acadèmia* –per més que existeixen altres diferències políticament rellevants i van en augment–, mentre que el feminisme nord-americà ha hagut de plantejar-se prompte com abordar les diferents exclusions i opressions que afecten les dones i s'ho ha pres seriosament.

S'ha assenyalat que als EUA el debat sobre la ciutadania es presenta en termes de multiculturalitat i no de desigualtat social entre altres motius perquè no han desenvolupat un estat de benestar comparable al de la majoria de països europeus. En part, en un sentit molt ampli, les qüestions de feminisme han estat presentades dins d'aquesta lògica (de la multiculturalitat), si bé és cert que el feminisme nord-americà ha parlat de la subordinació de les dones i la falta de poder i recursos que se'n deriven des d'un principi i com a molt es podria dir, no que la qüestió social ha estat desplaçada, sinó que ha estat matisada per la qüestió cultural. Els darrers treballs de feministes americanes senyalen precisament la necessitat de tenir les dues vessants de l'exclusió en compte. A l'estat espanyol aquestes “entreveracions” han estat, pense, més descuidades, almenys des de la teoria.

La tercera limitació la *imposaven* els objectius del treball: es tractava de trobar un marc teòric per explicar, mostrar i desembolicar la particular exclusió que pateixen les dones immigrades i el feminisme de la diferència no m'oferia eines adients. És cert que en moltes anàlisis feministes tampoc no

tindrien cabuda les dones immigrades, però aporten una perspectiva sobre el *principi d'igualtat* que m'ha semblat important i la perspectiva feminista que em permet analitzar la situació de les dones immigrades té l'arrel en el feminisme de caire o tradició Il·lustrada (on em tem que no podria incloure sense una certa violència el -un- feminisme de la diferència). Per això, d'una banda, l'evolució del feminisme nord-americà fonamentalment (a nivell teòric) em semblava interessant per extreure eines d'anàlisi i crítica de la situació de les dones immigrades en la mesura en què poc a poc s'havia integrat de manera conscient la diferència *entre* dones (i no *de* les dones). D'altra banda, però, no perdre l'horitzó d'igualtat com a idea reguladora i emancipadora significava tenir com a referència els treballs *feministes Il·lustrats*. Tot això, però, respon a unes altres parts del treball que potser no siga el moment d'avançar.

Finalment, tot i ser conscient de les limitacions de la tesi en relació al projecte d'investigació que volia desenvolupar, amb els meus directors de tesi la vaig organitzar en tres parts:

La primera part, el **punt de partida**, és un recorregut pels diferents corrents o maneres de fer teoria des del feminisme. Per tal de “demostrar” el que volia, primer havia de trobar un marc d'interpretació i teorització que em permetera donar compte de la creació reforçada de l'exclusió que pateixen les dones immigrades. Però per a trobar un marc feminista d'interpretació vaig (òbviament) haver de repassar els diferents feminismes. El primer capítol està dedicat a la teoria feminista desenvolupada durant les darreres dècades. La teoria feminista ha passat per dues grans etapes. La primera és la que anomenaré el projecte antisexista i la segona el projecte de reconstrucció teòrica i social. La teoria feminista crítica recull els dos aspectes i és el punt de partida –encara que, en realitat ha estat el d'arribada–. El que m'ha semblat interessant ha estat la ampliació del projecte i la *institucionalització de la diferència entre dones*. Aquesta reformulació del projecte i el subjecte del feminisme em permetia incloure les dones immigrades a l'anàlisi a partir del desplaçament del sistema sexe/gènere en creuar-lo amb un altre sistema de creació (jurídica) de la diferència: el dret d'estrangeria.

La teorització *sobre* el feminisme i la teoria feminista, la “separació per etapes”, l'autoaclariment *entre* les feministes, ha estat estudiada per

feministes anglosaxones òbviament en funció dels treballs i els debats desenvolupats per elles. Com que aquest treball té, tal com deia, com a referència fonamental teories desenvolupades per pensadores anglosaxones, aquesta primera part pot ajudar a comprendre els marcs d'anàlisi i els debats que desenvolupe després. És una mena de contextualització.

La segona part analitza els **instruments d'anàlisi** amb què podem comptar des d'una perspectiva feminista per apropar-nos al dret d'estrangeria. Per tal de *minar i modificar* els espais de poder, les estratègies i discursos de dominació que conformen les relacions socials opressores i excloents cal desvelar *i conèixer els instruments* (conceptes i categories) que s'utilitzen per perpetuar l'exclusió o que impedeixen que les relacions es produeixen en un marc d'igualtat i llibertat. En el cas concret de les dones immigrants, entre els instruments que s'utilitzen per a mantenir aquesta exclusió, em sembla especialment important analitzar dos aspectes o desenvolupar dos perspectives que en faciliten la interpretació: la divisió públic/privat i *la masculinitat* del dret.

Crec que l'estrangeria ens mostra un procés inacabat de ciutadania, que es recolza sobre el model del *guanyapà* –masculí- i la que te cura, que fa que la relació entre les dones i el dret i les dones i la ciutadania siga una relació incompleta, que el dret consolida.

A **feminismes i filosofia política**, faig un recorregut per la construcció de la ciutadania, fonamentalment fins arribar a la ciutadania en termes *laborals*, i assenyale de quina manera ha anat construint-se i legitimant-se el sistema d'exclusió de les dones, el sistema sexe/gènere. Per tal d'analitzar l'encreuament de sistemes d'exclusió, el gènere i l'estrangeria, em calia una definició, encara que fos *instrumental*, del sistema sexe/gènere, i tot i que no elabore cap nova teoria sobre el patriarcat, assenyale els punts que són especialment importants per analitzar la particular subordinació que pateixen les dones immigrades. D'una banda, analitze els continguts de les relacions que *el patriarcat* imposa; d'altra, analitze com ha estat possible construir la ciutadania excloent les dones: la dependència de la dona afirma la independència masculina; el salari familiar i la creació del *guanyapà* requereix, entre altres coses que els treballs de les dones no siguen títol

suficient per accedir als drets. Aquestos trets es tornen a fer visibles amb l'estrangeria.

La part **feminismes i dret** és una anàlisi de la *feminist jurisprudence* sobre tot nord-americana. Sóc conscient dels problemes que això planteja en la mesura en què el sistema jurídic és ben diferent. Tal com deia, però, necessitava eines adients d'anàlisi del dret, *mètodes*, per fer una lectura feminista de la normativa d'estrangeria que posaren de manifest la contribució del dret al sistema de sexe/gènere, i una part important de la *feminist jurisprudence* desenvolupa aquest tipus d'eines i d'aproximació. Per això, aquesta part no és cap anàlisi del principi d'igualtat, ni de les concrecions o els debats sobre la igualtat al sistema jurídic espanyol, sinó únicament una caixa de ferramentes que potser són útils per l'anàlisi del gènere al dret. M'interesa analitzar com el dret articula els dos sistemes d'exclusió; com i en quina mesura *construeix* identitats i situa la gent dins o fora un mapa polític, social i jurídic determinat. Així, he mirat més com el dret *construeix* subjectes exclosos i és un instrument de creació de la diferència més que un instrument d'igualació. Això no és (no pot ser interpretat així aquest treball) la única realitat del dret. Per això he volgut arregar també les diferents estratègies que les dones immigrades desenvolupen dins i fora del dret per combatre el sistema que les exclou.

La tercera part és la **base per una crítica feminista del dret d'estrangeria** pròpiament. És la base perquè una crítica feminista al dret d'estrangeria sobrepassa amb molt l'àmbit d'una tesi doctoral, i em limite a assenyalar el que podria ser un camí per desenvolupar aquesta crítica. Tal com he assenyalat, em sembla que amb l'estrangeria ens posem davant dels problemes del nostre sistema i ens posem davant de les raons de l'exclusió.

La clau de lectura de la llei d'estrangeria és el sistema d'accés als drets, és a dir, els mecanismes de regularització: el contracte de treball, el reagrupament familiar, l'empadronament i el permís especial de col·laboració amb la justícia. L'objectiu és posar de manifest les limitacions de gènere (o com el sistema sexe/gènere travessa l'estrangeria) del sistema en conjunt. El conjunt de criteris que fem servir per reconèixer una persona subjecte de drets

ha estat construït sobre la base de l'exclusió de les dones. Pense que el *subjecte migratori* i el subjecte de drets de la llei d'estrangeria és masculí.

D'una banda, analitze l'evolució de la normativa a Europa i a l'estat espanyol, per passar després a una anàlisi concreta sobre tres situacions en què es veuen les dones immigrades. No he volgut fer una mena d'exegesi dels textos europeus ni estatals, de les diverses normes en matèria d'immigració, sinó mostrar que és en aquest àmbit on es veu de nou amb claredat com es construeixen i legitimen sistemes d'exclusió i com aquestos afecten les dones.

Em centre en tres situacions protagonitzades per dones immigrants: l'accés desigual als drets per la via del treball al inserir-se en treballs feminitzats; l'accés subordinat als drets mitjançant el reagrupament familiar amb la qual es renova la ideologia de l'espai de la dona i la necessitat de negar-se dues vegades les *treballadores del sexe* per poder accedir als drets.

Analitzar el gènere a l'estrangeria posa en relleu la manera en que el dret institucionalitza exclusions, reproduïx identitats de gènere, i s'oblida de la universalitat dels drets establint barreres, fronteres, cercles d'exclusió. Els reptes que plantegen les dones immigrades són grans i cal intentar donar compte d'aquesta potència emancipadora encarnada per les no-ciutadanes; de la lluita pel reconeixement i l'ampliació dels drets duta endavant per aquests agents socials. Si el dret és instrument d'exclusió i construeix subjectes exclosos; si la dona immigrada és un no-subjecte de drets, això ens afecta a tots i no sols a elles.

PUNT DE PARTIDA: TEORIA FEMINISTA

Identificar el feminisme com a moviment polític i social no requereix gairebé cap esforç. Identificar el feminisme com una manera de fer teoria o com un esforç teòric, però, no és tan evident i no es fàcil separar-lo de la lluita que diferents dones i diferents moviments de dones desenvolupen per aconseguir la seua emancipació a la societat. El *feminisme* té, almenys, dos sentits: d'una banda la teoria feminista que suposa una revisió crítica de les construccions i categories que fem servir per explicar la realitat incloent-hi les experiències de les dones; d'altra banda es refereix al moviment organitzat de les dones que lluiten per canviar el sistema d'exclusió social que els afecta³. Si bé aquesta segona vessant és coneguda i reconeguda, la primera, *la teòrica*, no ho és (per més que siga *anterior*). El desconeixement del pensament feminista, de la varietat, amplitud i dimensió dels feminismes és enorme, i sempre necessita de clarificació (cap endins i cap a fora). Aquest intent de clarificació és el que desenvolupe a la primera part, com a punt de partida.

El feminisme té una llarga història: com assenyala Amorós, la *primera ona feminista* és anterior a la Il·lustració⁴ perquè Poullain de la Barre ja va sotmetre a la crítica el prejudici de la desigualtat per sexe publicant el 1673 *De l'égalité des deux sexes* i *La educación de las damas*, el 1674. El feminisme, així, troba els seus clàssics en la mateixa *modernitat*, en la mesura en què s'identifica amb els seus ideals de racionalitat i emancipació⁵. El feminisme, llavors, és una conquesta il·lustrada. *Com a moviment i pensament* que lluita

³ C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, Anthropos, Barcelona 1994, pàg. 20.

⁴ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", dins C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000; C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1997.

⁵ A. RUBIO: "Aportaciones del feminismo al principio de igualdad", ponencia presentada a les *XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política*, Granada, 5 y 6 de Abril de 2001.

per la igualtat ha estat qualificat com el *Pepito Grillo de la Il·lustració*⁶, com *Cenicienta*⁷ i com a *fill no desitjat de la Il·lustració*⁸. *Pepito Grillo* perquè li pren al projecte il·lustrat la mesura de la seua coherència; *fill no desitjat* perquè radicalitza a l'extrem el legat de la Il·lustració enfront del corrent misogin existent. Una vegada el projecte universalista, la igualtat entre tots és proclamada, els que (les que) han quedat fora s'apropien d'ella i reivindiquen la seua inclusió en el projecte. Així, des d'un principi hi ha un pensament feminista i unes reivindicacions per incloure les dones, que a partir de la revolució francesa es fan evidents, així com la seua silenciació.

Tota la història de la lluita de les dones és sistemàticament silenciada, de manera que sembla que el feminisme és recent; un moviment que sorgeix als anys 60-70 del segle XX. Però, com deia, hi ha antecedents al *feminisme il·lustrat*: Poulain de la Barre. Un segle després, altres defensors de la igualtat de les dones es pronunciaren al bell mig de la revolució francesa: Condorcet reclama la igualtat política i educativa en *Sobre la admisión de las mujeres al derecho de ciudadanía*, el 1790; Olympe de Gouges és guillotmada el 1793 pels revolucionaris *de la terreur* per atrevir-se a demanar que les dones foren incloses a la ciutadania amb la *Déclaration des droits de la femme* el 1791; Mary Wollstonecraft escriu la *Vindication for the rights of women* el 1790 en polèmica amb Rousseau...

Estrictament, la *segona ona feminista*⁹ seria el moviment sufragista i la lluita de les dones a finals del segle XIX i principis del XX per ser incloses plenament a la ciutadania, sempre en la línia de prendre's seriosament el projecte il·lustrat. El llibre fonamental per a les feministes sufragistes fou *On subjection of women* de J. S. Mill, escrit el 1860/1. El 1848 un grup de dones es reuneixen a Seneca Falls (estat de Nova York) i s'organitzen per a

⁶ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*; C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*

⁷ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*

⁸ A. VALCÁRCCEL: "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", dins C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 115-133: 116.

⁹ Normalment s'interpreta el moviment feminista que sorgeix als anys 60-70 del segle XX com estant la "second wave", segona ona feminista. En realitat si tenim en compte el primer impuls pre-il·lustrat i il·lustrat el sufragisme seria la segona ona i el contemporani, la tercera.

reivindicar els seus drets de ciutadania. El manifest de Seneca Falls acaba amb la *Biblia de les dones*, d'E. Cady-Staton, i és a partir de Seneca Falls que el feminisme adquireix identitat pròpia com a *moviment social*.

El *feminisme il·lustrat* a l'estat espanyol va tenir en principi poca ressonància¹⁰: les idees revolucionàries franceses tingueren una acollida relativa¹¹; la revolució industrial fou pràcticament inexistent llevat de Catalunya i el País Basc al menys a principis del segle XIX on en altres països les feministes ja estaven “organitzades”; finalment, la influència nefasta de l'església catòlica foren tots factors que “retardaren” el sorgiment d'un moviment organitzat de dones¹². Per això és prou simbòlic que s'aconseguira el sufragi universal (femení) al primer terç del segle XX (relativament prompte si ho comparem amb altres països del nostre entorn¹³), encara que la “durada” fou ben curta.

La raó fonamental fou que en 1927 la dictadura de Primo de Rivera va concedir el dret al vot *parcial* de les dones: dones majors de 23 anys no sotmeses a tutela (del marit, el pare, etc...) i excepuades les *ames i pupil·les de cases de malviure*¹⁴. L'exclusió de les dones casades i sotmeses a tutela es *justificava* en la protecció de la família (dels possibles conflictes que podien

¹⁰ Cèlia Amorós senyala per exemple que als anys setanta la divisió entre les feministes era entre feministes radicals i feministes socialistes i “En España, por razones que no vamos a analizar aquí y que se relacionan con la falta de una fuerte tradición ilustrada, no tenemos una representación significativa del feminismo liberal”; C. AMORÓS: “Feminismo filosófico español: modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia”, dins *Tiempo de feminismo. Sobre Feminismo, Proyecto Ilustrado y Postmodernidad*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1997, pàgs. 415-459:416.

¹¹ En realitat el que no tingué acollida fou el discurs emancipador i universalitzador. La *Il·lustració feminista* o la que podia donar peu a un feminisme il·lustrat no va arribar. Ara bé, el discurs sobre *el lloc i la natura de la dona* que elaborà la *Il·lustració triomfant* (encara que potser en altres formes com veurem) si va tenir gran acollida perquè no qüestionava res.

¹² J.M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, Universidad de Granada, Granada 1996, pàg. 125: “El ‘retraso’ del proceso de industrialización en España supuso un ‘retraso’ consecuente del feminismo en nuestro país frente a otros estados europeos que, junto a conquistas en el terreno de la igualdad, habían conseguido que el movimiento feminista y sus reivindicaciones cesaran de provocar escándalo entre sus conciudadanos.... El feminismo llegó a España pues, tarde y domesticado”; L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: “Las olvidadas de la Historia”, dins M.I. AUBET (coord.): *Mujer y ciudadanía. Del derecho al voto al pleno derecho*, Bellaterra, Barcelona 2001, pàgs. 15-40:16.

¹³ Espanya (1931), França i Itàlia (1945); abans de 1900 sols va reconèixer el vot femení Nova Zelanda (1893), seguida d' Austràlia (1901), Finlàndia (1906), Noruega (1913), Dinamarca i Islàndia (1915), Holanda i Rússia (1917), Regne Unit i Alemanya (1918), Suècia (1919), Estats Units (1920), Irlanda (1922), Àustria, Txecoslovàquia i Polònia (1923), Suïssa (1971)...

¹⁴ L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: “Las olvidadas de la Historia”, *op. cit.*, pàg. 20.

sorgir si les filles i les mares votaven *altra cosa* que el cap de família que era qui representava a la família i els interessos de la família a l'esfera pública). Les *altres* –ames i pupil·les de cases de malviure- perquè no eren considerades *dignes* de reconeixement, perquè eren la *feminitat-que-no*. Aquest dret mai es va fer valer, però va significar un símbol important a l'hora de reconèixer el dret al vot de les dones a la segona república.

En maig de 1931 es fa la reforma de la llei electoral i s'inclou la possibilitat per les dones de ser representant, de ser elegible. Així a les eleccions a Corts constituents de juny de 1931 tres dones varen ser elegides: Clara Campoamor (Partido Radical, per Madrid); Victoria Kent (Partido Radical-Socialista, per Madrid) i Margarita Nelken (Partit Socialista, per Badajoz) encara que la seua elecció va ser impugnada i s'incorporà després del debat sobre el vot femení¹⁵. Normalment es senyala que és interessant que Clara Campoamor defensara en contra de la opinió del seu partit el vot femení mentre que Victòria Kent no estava a favor del reconeixement i, sent les úniques dones presents, el debat va estar polaritzat. L'esquerra no estava per la labor de reconèixer el dret de vot a les dones per la influència que l'església catòlica tenia sobre les dones i les suposava a totes votants dels conservadors. En certa mesura aquesta era també la idea que es feien els conservadors i per això no mostraren *tanta* reticència.

Per a Campoamor la república no podia ser democràtica si exclouïa les dones. Si la república no contemplava la igualtat política com a base del sistema seria una *aristocràcia de gènere*¹⁶. L'argument de Victoria Kent estava

¹⁵ J. MONTERO: "Evolución de los derechos políticos de la mujer: análisis comparado de los movimientos de mujeres en Estados Unidos, Reino Unido y España", dins LAURA NUÑO (comp.): *Mujeres: de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid 1999, pàgs. 70-107: 96. J. M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, op. cit., pàgs. 125-140. Tots dos analitzen el debat parlamentari complet.

¹⁶ L'expressió és, en realitat, de M. WOLLSTONECRAFT: *A vindication of the rights of women*, (1790), Könemann, Köln 1998. Aquesta era ja una de les vindicacions de les dones republicanes a la Revolució Francesa, el senyalar que l'exclusió de les dones significava instaurar un ordre aristocràtic dels homes perquè era precisament l'enderrocament dels privilegis de l'Antic Règim el que legitimava el nou ordre social. Veure per exemple C. AMORÓS: "Elogio de la vindicación", dins ALICIA RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Editorial Biblos, Buenos Aires 2000, pàgs. 51-63; Amorós senyala com a partir de l'establiment d'una "plataforma legitimadora i universalitzant" les vindicacions dels exclosos es poden articular impugnant els criteris utilitzats per excloure'ls en base a eixa idea reguladora igualadora i universalitzant. De la mateixa manera, Lucy Stone, una de les líders del moviment sufragista nord-americà va veure els seus bens embargats en 1858 per negar-se a pagar impostos sense tindre dret al vot pel principi *no taxation without representation* que era el que va legitimar la independència de les colònies, és a dir la base de la revolució nord-americana. Veure per exemple S. GARCÍA-CERECEDA: "El movimiento sufragista norteamericano de principios de siglo (El viejo feminismo: orígenes, organización e ideología)" dins LAURA NUÑO (comp.): *Mujeres: de lo privado a lo público*,

vinculat a *l'oportunitat política del sufragi igual*: el vot femení podia posar en perill la República i valia la pena esperar¹⁷. Després de diversos debats sobre esmenes i problemes que plantejava *la qüestió de les dones*, el sufragi universal femení va ser aprovat per 131 vots a favor i 127 en contra¹⁸, tot i tenir en compte que la dictadura ja havia reconegut parcialment el vot de les dones.

Les dones exerciren el dret al vot únicament dues vegades (en 1933, en què va guanyar la dreta –confirmant les sospites de l'esquerra- i 1936 en què va guanyar el Frente popular) abans de la Guerra Civil. Ni el sufragi ni el feminisme tenien cabuda sota el franquisme, trencant un procés d'igualtat entre els sexes que tardaria molt en trobar un nou impuls.

El règim autoritari va esborrar la memòria dels avanços de les dones sota la república i va legislar conforme a una *nova idea* –molt vella, en realitat- del paper de la dona a la societat: l'estat va “alliberar la dona casada del taller i la fàbrica” imposant la excedència forçada fins 1961; la majoria d'edat passava dels 21 als 23 anys¹⁹, la *Llei de Règim Local* de 1955 *exceptua* del càrrec de regidor a les dones²⁰. Les dones passen a ser educades de nou per el delit dels homes i llur subjecció.

El feminisme pren un nou alè als anys 60 i 70 tant als Estats Units com a Europa²¹ i a l'estat espanyol la lluita antifranquista i transició cap a la

Tecnos, Madrid 1999, pàgs. 25-69; Z. EISENSTEIN: “Elizabeth Cady Stanton: Radical feminist analysis and liberal-feminist strategy”, dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and equality*, New York University Press, New York, 1987, pàgs. 77-102.

¹⁷ J. MONTERO: “Evolución de los derechos políticos de la mujer: análisis comparado de los movimientos de mujeres en Estados Unidos, Reino Unido y España”, *op. cit.*, pàg. 101.

¹⁸ L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: “Las olvidadas de la Historia”, *op. cit.*, pàg. 22 i J. MONTERO: “Evolución de los derechos políticos de la mujer: análisis comparado de los movimientos de mujeres en Estados Unidos, Reino Unido y España”, *op. cit.*, pàg. 106.

¹⁹ L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: “Las olvidadas de la Historia”, *op. cit.*, pàg. 24.

²⁰ J.M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, *op. cit.*, pàgs 146.

²¹ Com senyala Amorós, en un comentari a Mouffe, els *nous* moviments socials (entre ells el feminisme) són l'expressió d'antagonismes sorgits com a conseqüència del sistema hegemònic que s'instaura als països occidentals després de la II Guerra mundial i entra en crisi. Els antagonismes que apareixen al voltant dels anys 60, però, no són *de nova creació*, no tenen el seu orígen en formes de dominació que no existien amb anterioritat. C. AMORÓS: “Reflexiones en torno a la crisis de fundamentación del feminismo socialista”, dins *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Anthropos, Barcelona 1985, pàgs.319-328: 322, n.p.p. 2. Com a precursors o com punt d'inflexió es senyalen tres obres: S. DE BEAUVOIR: *Le deuxième sexe* (1949), Folio, Paris 1976 –la Col·lecció feministes de Càtedra va publicar una traducció l'any 2000- i anys després, l'obra de K. MILLET: *Sexual Politics*, Doubleday, Garden City, 1970 (traducció cast. de

democràcia ja va comptar activament amb diversos moviments de dones. Nacions Unides declara 1975 *Any Internacional de la dona* i aquest fet serveix d'impuls als grups clandestins més o menys organitzats. Es celebren en Madrid les *I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer* de manera absolutament clandestina i sis mesos després es celebren a Barcelona Les Primeres Jornades catalanes de la Dona sota la cobertura dels Amics de la Unesco²².

Després d'aquestes primeres lluites feministes democràtiques els feminismes s'aturaren un poc. El principal problema era *trobar la contradicció fonamental* i en funció d'aquesta contradicció les feministes es dividiren entre les que pensaven que era la que estructurava les relacions entre els sexes (les *radicals*) i les que pensaven que la lluita havia de ser *incardinada* dins una lluita més ampla al fil de la lluita de classes (feministes socialistes que practicaven *la doble militància*²³). La divisió es va accentuar a les primeres eleccions (1977) perquè la majoria dels partits polítics intentaven *absorbir* les demandes i posicionaments dividint el moviment feminista, o, si més no, diluint-lo. El desencant generalitzat de l'esquerra per una transició que havia trencat insuficientment amb el franquisme, el fet que la Constitució deixara al marge qüestions importants per les dones i l'esquerra, la sensació de *impotència, paràlisi i perplexitat* i el desgast de les militants més actives segurament varen potenciar que les jornades de granada de 1979 significaren un punt d'inflexió en el feminisme espanyol²⁴. La divisió entre les *radicals/separatistes* i les *feministes socialistes /de la igualtat* es va consolidar. A les Jornades de 1979 fou introduït el *feminisme de la diferència* de la mà de Gretel Amman i el grup de lesbianes que liderava que

A.M. Bravo, *Política Sexual*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1995) i la de B. FRIEDAN: *The feminine Mystique*, Dell Books, New York 1974.

²² Per una història detallada veure J.M GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, op. cit., pàgs. 149-186. L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: "Las olvidadas de la Historia", pàg. 30; A. I. LÓPEZ-ACCOTTO: "Las mujeres en la transición política española", dins LAURA NUÑO (coord.): *Mujeres: de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid 1999, pàgs. 108-131.

²³ C. AMORÓS: "Feminismo filosófico español: modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia", op. cit., pàgs. 415-459:417 i L. TREMOSA i M. D. CALVET I PUIG: "Las olvidadas de la Historia", op. cit., pàg. 33.

²⁴ C. AMORÓS: "Feminismo filosófico español: modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia", op. cit., pàgs. 415-459:417.

proclamaven el lesbianisme polític²⁵. A banda d'aquesta divisió, però, sorgeixen altres dins el feminisme. Dins el feminisme *de moviment* trobem aquestes dos corrents *majoritàries* (les radicals/separatistes- de la diferència- i les feministes socialistes de la igualtat); a banda del feminisme de moviment surt el *feminisme professional*, el *feminisme acadèmic* i el *feminisme institucional*²⁶.

El feminisme institucional sorgeix a partir del triomf electoral del PSOE en 1982 i la creació de l'*Instituto de la Mujer* en 1983 (organisme que s'ha *multiplicat autòmicament*) que absorbeix gran part de les feministes de la igualtat, provinents de la doble militància. L'activitat del *Instituto* ha consistit fonamentalment en l'elaboració de programes d'actuació per aconseguir la igualtat entre homes i dones, fonamentalment mitjaçant els PIOM (Plan para la Igualdad de oportunidades de las mujeres)²⁷.

Pel que fa més directament el feminisme diguem-ne *acadèmic*, a nivell institucional sorgeixen dins les universitats instituts i seminaris permanents més o menys independents²⁸. Aquest feminisme acadèmic (un poc allunyat al meu entendre del feminisme *del carrer*, segurament pels problemes senyalats com a escissions quasi traumàtiques), es dedica a *incorporar el gènere* com a categoria d'anàlisi a les diferents disciplines replantejant les categories d'anàlisi de la realitat. A l'estat espanyol el feminisme *acadèmic* s'ha centrat en els oblitats i potencialitats de la *Il·lustració*²⁹, com dic en part per la urgència de

²⁵ Grettel Ammam va morir l'any 2000 i les Jornades feministes a Còrdova inclouen un dels seus textos a l'acte d'inauguració. La majoria de les dones allí presents (unes 3000) es queixaren a l'organització per incloure una tendència que ara per ara exclouia la majoria de dones, de manera que de nou hi ha hagut, per dir-ho així, un altre gir important.

²⁶ J. M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, op. cit., pàg. 177.

²⁷ Per una anàlisi exhaustiva del I i el II PIOM veure J. M. GIL RUIZ: *Las políticas de Igualdad en España. Avances y retrocesos*, op. cit.. Anem ja pel III PIOM, elaborat pel Govern del Partit Popular.

²⁸ Seminario de Estudios de la Mujer de la Universidad Autónoma de Madrid, seminario de Estudios de la mujer en Euzkadi, Instituto de Investigaciones feministas de la Universidad Complutense, el Institut interuniversitari d'estudis de la Dona de la Universitat de València, el de la Autònoma de Barcelona, el de la Universitat de Granada...

²⁹ C. AMORÓS: "Feminismo filosófico español: modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia", op. cit., pàgs. 415-459: 425: "Al hilo de las polémicas entre igualdad y diferencia en el seno del movimiento, las filósofas feministas españolas nos hemos vuelto cada vez más conscientes de la relación entre las premisas ideológicas de que partían respectivamente, ambas posiciones..... se nos hacía patente la vinculación del feminismo que enfatizaba la igualdad al legado de la modernidad, por lo que se nos volvía apremiante la tarea

diferenciar-se del *pensament de la diferència* que sí va tenir (i te) ressò a les associacions de dones. El debat amb feministes d'altres països està obert i es segueix de prop, però fonamentalment s'ha desenvolupat àmpliament la crítica al projecte il·lustrat inacabat.

Com deïa a la introducció, aquest *estudi* es limita al debat feminista *contemporani*, sense recórrer ni rastrejar els treballs i els potencials dels escrits dels il·lustrats³⁰. Hi ha, en aquesta *darrera ona*, un esforç de teorització importantíssim i pense que sense precedents, i en gran mesura ha consistit en la relectura crítica dels clàssics pel que deien i no deien sobre les dones i la situació de les dones a la societat, però que no s'aturen en una *defensa de la igualtat* sinó que intenten mostrar les bases i els mecanismes de la desigualtat. Aquestes perspectives són diferents i han estat desenvolupades per diferents feminismes, que parteixen de bases diguem-ne epistemològiques i no solament polítiques diferents.

Harding assenyalava que el problema de la teoria (i el problema de la ciència) per al feminisme consisteix a explicar una paradoxa: el feminisme és un moviment polític que busca un canvi social, però cal trobar una fonamentació *científica* (teòrica si es prefereix) per aquestes demandes, afirmacions i investigacions altament i clarament polititzades. Com pot el feminisme contribuir a la millora o l'ampliació del coneixement de la realitat? En base a què pot formular-se un feminisme científic/teòric?³¹ Les respostes a aquesta paradoxa les veurem en aquesta primera part.

La teorització *sobre* el feminisme i la teoria feminista, que és el que m'interessa en aquesta part, *la separació per etapes*, l'autoaclariment *entre* les

de buscar sus raíces ilustradas"... Així, Amorós repassa els treballs de filòsofes feministes espanyoles des dels anys '80 fins el 1997, on es veu clarament la vinculació il·lustrada.

³⁰ Alicia Puleo ha recollit diversos textos de Condorcet, Olympe de Gouges, De Lambert..... a A. PULEO: *La Ilustración Olvidada. La polémica de los sexos en el siglo XVIII*, Anthropos, Barcelona 1993.

³¹ S. HARDING: *The Science question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca, London 1986, pàg. 24: "The epistemological problem for feminism is to explain an apparently paradoxical situation. Feminism is a political movement for social change. But in many claims, clearly motivated by feminist concerns, made by researchers and theorists in the social sciences, (...) appear more plausible- more likely to be confirmed by evidence- than the beliefs they would replace. How can such politicized research be increasing the objectivity of inquiry? On what grounds should these feminist claims be justified?". (Existeix traducció al castellà de P. Manzano, *Ciencia y feminismo*, Morata, Madrid 1996).

feministes, ha estat estudiada per feministes anglosaxones òbviament en funció dels treballs i els debats per elles desenvolupats. Com que aquest treball té, com deia, com a referència fonamental teories desenvolupades per pensadores anglosaxones, aquesta primera part pot ajudar a comprendre els marcs d'anàlisi i els debats que desenvolupe després.

En el que segueix intentaré explicar el que potser siga fer teoria feminista a banda de les respostes concretes que s'han donat a la *paradoxa* que assenyalava Harding, per entrar tot seguit a analitzar aquestes respostes.

EXISTEIX UNA TEORIA FEMINISTA?

Es pot parlar *d'una* teoria feminista? El problema que es troba el feminisme quan parlem de teoria és que no hi ha una, ni dues, sinó moltes. I moltes vegades és molt difícil distingir entre teoria, metodologia i estratègia política dins el feminisme. Així i tot, podríem extreure alguns trets, objectius i objectes d'estudi comuns a tots els feminismes? Cada *epistemologia* feminista ha *marcat* una manera de fer teoria? Com s'ha definit des dels feminismes el subjecte que coneix, el món a conèixer i la manera de conèixer-lo? Quins han estat els objectius de coneixement? De moment plantejaré únicament el que potser siga fer teoria feminista, al marge de les grans epistemologies feministes que s'han desenvolupat; faré sols una aproximació al que podria ser fer teoria feminista des de qualsevol epistemologia feminista.

Campillo explica que el problema de la teoria per al feminisme implica una doble reflexió: la teoria genera diferents feminismes i la teoria, des dels diferents feminismes, genera canvis epistemològics en disciplines que, introduint el tret de sexe, transformen el seu acostament als problemes³².

Des del feminisme es tracta de fer dues tasques distintes. Per una banda caldria analitzar a nivell teòric, normatiu i filosòfic la justificació dels principis morals, legals i polítics (on siga que posem la frontera entre ells); discutir el seu contingut normatiu concret i construir una sèrie de normes i valors, etc., per tal d'acabar amb el domini masculí. Aquesta anàlisi pot ser i de fet és diversa. És en aquest nivell que es generen els diferents feminismes, com tindrem ocasió de veure més endavant.

³² N. CAMPILLO: *El feminisme com a crítica*, Tàndem Arguments, València 1997, pàg. 19.

Per altra banda es tractaria de realitzar investigacions crítiques des de les ciències socials, mostrant i analitzant els diversos sistemes d'opressió de les dones. Un treball de crítica feminista haurà de situar-se en, almenys, una de les dues perspectives i desenvolupar o aportar alguna cosa en una de les dues tasques descrites.

Si partim de postulats teòrics diferents, però, arribarem a conclusions ben distintes sobre una mateixa qüestió. És a dir, un mateix problema analitzat des de distints feminismes ens pot dur a mantenir opinions oposades (volem que s'abolisca la prostitució, o demanem drets per a les treballadores del sexe?). I és que ni la problematització que es fa de la qüestió a tractar ni l'anàlisi és semblant, i on es vol arribar o el que es vol mostrar són coses ben distintes. Ara bé, no es tracta de decidir quina teoria feminista, entre totes, és més adequada, coherent o interessant, sinó veure com es pot analitzar un determinat problema, quines eines ens ofereixen els feminismes per analitzar diversos problemes que hem detectat –o construït– com importants, i intentar justificar una solució adequada que permeta arribar a la igualtat-llibertat; a l'emancipació en un cas concret.

Hi ha, per centrar el tema, una *manera de fer teoria feminista*? Així, en abstracte? O hi ha moltes maneres de fer una anàlisi feminista de qualsevol qüestió? No tinc una resposta contundent. El que puc és dir des d'un principi el que no és, i intentar dir què, potser siga, una manera de fer teoria feminista. Com diu Kohen, en realitat, es pot visualitzar el feminisme, malgrat la diversitat existent, com una visió del món i un intent per desmantellar el sistema d'opressió o exclusió que afecta les dones³³. Aquesta seria, llavors, una possible visió del món.

(1) Abans de res cal dir que no cap buscar cap essència femenina rere una investigació feminista (evidentment un home pot fer crítica feminista): és *la manera de fer* i no qui el fa, el que determina que un treball siga o no feminista. Per aquesta raó, Barrerre diu que el feminisme, com a ideologia en aquest cas, però, és un tret extrapolable a *fer teoria*, és antiessencialista en la mesura que no cal ésser dona per ser feminista, de la mateixa manera que no

³³ B. KOHEN: "El feminismo jurídico en los países anglosajones: el debate actual", dins H. BIRGIN (comp.): *El derecho en el género y el género en el derecho*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, pàgs. 73-105:74.

cal ser home per no ser-ho³⁴. Com Barrere indica, açò no vol negar la legitimitat o la necessitat d'un feminisme essencialista; és un altre nivell el de la discussió. Malgrat això, des del *black feminist thought*, per exemple, s'ha dit que sols les dones negres poden fer *teoria feminista negra*, perquè entenen que les experiències de marginació i exclusió pròpies de les dones negres només elles les poden explicar³⁵.

És a dir, només quan s'ha patit una determinada injustícia es pot parlar d'ella. Aleshores, però, molts i moltes hauríem de callar en més d'una ocasió. Una cosa és que diguem que determinades circumstàncies i històries de vida afavoreixen més que d'altres una actitud crítica, feminista, *black feminist* o qualsevol altra³⁶. Que quan s'ha patit una determinada injustícia és més fàcil ésser sensible a algunes qüestions. Fins i tot, que cal donar veu a qui ha estat exclòs perquè desenvolupe i expresse les seues experiències de vida i done nom a la seua realitat. Però mantindre com a postura que sols *l'experiència justifica la lluita* és quasi tant com dir que el sexisme només afecta a les dones o el racisme només afecta als negres i no al conjunt de la societat (bé perquè se'n beneficia, bé perquè la mateixa exclusió i opressió dels grups posa en perill els fonaments d'un sistema democràtic i de garanties de drets). Si ho reduïm a una qüestió de consciència que implica vivència³⁷ (a

³⁴ M^a. A. BARRERE UNZUETA: "Feminismo y Garantismo: ¿Una teoría del derecho feminista?", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992, pág. 78. Els trets del feminisme com ideologia, per aquesta autora serien: la seua configuració com a praxis; l'antiessencialisme, el seu origen o vincle amb la Il·lustració i l'antiautoritarisme. Aquest últim tret seria el que distingeix el feminisme per sobre d'altres moviments: la lluita contra el poder que subordina les dones. Com veurem, també són trets que caracteritzen la manera de fer teoria des del feminisme.

³⁵ És l'opinió, per exemple de Patricia Hill Collins: "Black Feminist Thought encompasses theoretical interpretations of Black women's reality by those who live it". O també "Living life as an African-American woman is a necessary prerequisite for producing Black Feminist Thought because within Black women's communities thought is validated and produced with reference to a particular set of historical, material and epistemological conditions"; P. H. COLLINS: *Black Feminist Thought. Knowledge Consciousness, and the politics of empowerment, Perspectives on Gender*, Routledge, New York, London 1991, pág.22 i pág. 230. També bell hooks afirma en certa manera el mateix al definir el pensament feminista negre com a una activitat intel·lectual realitzada per dones afroamericanes amb certa sensibilitat feminista, encara que hooks ho adreça més com una crítica al feminisme "blanc", és a dir, al racisme dins el feminisme, que a establir un requisit *sine qua non*; BELL HOOKS: *Ain't I a woman: Black women and feminism*, Pluto Press, Padstow 1981.

³⁶ També altra cosa és constatar que són majoritàriament les dones les que tracten i fan teoria feminista...

³⁷ Aquest és un problema de tot feminisme anomenat "standpoint feminism". Des d'aquesta postura, la dona és presentada com a víctima del patriarcat i la seua experiència d'opressió li dóna un accés privilegiat a la "veritat": el seu discurs sobre l'opressió té més autoritat que qualsevol altre (fet per qualsevol persona que no siga dona).

més a més, en el cas de la *black feminist jurisprudence*, implica ésser *black*, amb tots els problemes de definició que això comporta), els àmbits de crítica d'alguns sectors de la població són ben reduïts, i no crec que això siga raonable perquè els sistemes d'exclusió i opressió socials són qüestions que ens afecten a tots, al conjunt de la societat.

Jo m'inclinaria per dir que teoria feminista la fa tot aquell que qüestiona l'actual ordre social, cultural, legal, econòmic i polític introduint-hi a l'anàlisi la qüestió del gènere. I, per altra banda, fa *black feminist theory*, o el que siga, tot aquell que introdueix diferents *exclusògens*³⁸ a l'hora d'analitzar i criticar l'estatut social, jurídic, econòmic i polític de les dones que acumulen circumstàncies d'exclusió prèviament determinades i definides pel sistema analitzat. És a dir, dones que combinen diferències significatives al si d'una societat que les exclou precisament pels trets que ella (la societat) ha definit i exposat com a diferència. És molt ampli, però pot ajudar a començar a aclarir com i quan es fa teoria feminista.

(2) Tampoc no es tracta de *parlar de qüestions de dones* o sobre dones. Rousseau ja parlava de les dones i no precisament des del feminisme³⁹. Per fer

³⁸ Utilitze "exclusògen" significant factor o circumstància generadora d'exclusió. És un terme relacional i contextual. Aquestes circumstàncies poden acumular-se, multiplicar-se, donar-se alhora o no. És un terme que denota d'una banda la construcció social de l'exclusió i d'altra la dinamicitat, perquè l'exclusió és multifacètica, multicausal. No tots els exclusògens són igualment eficaços (diguem-ne actuant tot sols) per conduir a l'exclusió; el mateix exclusògen al llarg del temps pot tindre significats i dimensions diferents. Per exemple, l'estrangeria és un exclusògen potent avui en dia, però fa deu anys no ho era i ha estat modificat; de la mateixa manera potser d'ací uns quants anys no ho sera. El terme exclusògen l'he pres de M. GAVIRIA, M. LAPARRA I M. AGUILAR: "Aproximación teórica al concepto de exclusión", dins VV.AA: *Desigualdad y pobreza hoy*, Talasa, Madrid 1995, pàgs. 133-200.

³⁹ És una de les crítiques que també des del feminisme es fa: com es pot estudiar les teories contractualistes sense ressaltar que les dones estaven excloses? El llibre de Sofia, dins *Émile o l'educació* és l'exemple clàssic de com Rousseau parlava de *qüestions de dones* precisament per excloure-les del projecte polític. Ara bé, com diu Phillips, que els contractualistes exclogueren les dones encara ho podem prendre com una qüestió que no sorprèn; no justificada però no sorprenent. El que ja no té cap sentit és que els neocontractualistes i sobre tot Rawls també les excloga al identificar l'individu amb el "pare de família": "That the "great thinkers" suffered from various degrees of misogyny or sexual evasions is not, perhaps so surprising. More unexpectedly, feminist have been able to demonstrate a continuing slippage between "the individual" and "the male head of household" even in contemporary writers like John Rawls". A. PHILLIPS: "Introduction", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pàg.7. A l'estat espanyol Maria-Xosé Agra ha revisat la Teoria de la Justícia de Rawls en clau de gènere, oferint, a més a més, una "overview" dels arguments utilitzats per les feministes mostrant el límit de gènere dins les teories contractualistes. M.X. AGRA: "Justicia y Género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la Justicia de J. Rawls", en *Anales de la Cátedra Fco. Suárez*, n° 31, 1994, pp.124-145.

teoria feminista, cal fer teoria, i això per al feminisme suposa canviar l'actual manera de fer (construir) i veure la realitat. No és tant de què es parla sinó com es parla. Com explica Pateman, discutir *women's issues* no és el mateix que contribuir a la teoria feminista. La teoria feminista és una mena de pont entre les *qüestions de dones* i la rígida teoria política⁴⁰ o la rígida teoria del dret, pel que ens interessa. Els temes tractats són gairebé els mateixos des de la filosofia política i jurídica i des del feminisme: democràcia, justícia, igualtat, ciutadania, drets..., per dir-ne uns quants.

Afegir el tret del gènere no és sumar elements d'anàlisi, no és *add women and stir*⁴¹; de la mateixa manera que combinar exclusògens és alguna cosa més que sumar trets desavantatjats⁴². Suposa plantejar nous problemes i noves maneres d'afrontar-los; o plantejar els mateixos problemes des d'una perspectiva que incloga les dones: canviant els instruments d'interpretació i, per tant, la realitat descrita. La manera de plantejar els problemes, el situar la dona al centre de l'anàlisi i no *al voltant*, són alguns trets del feminisme. Els maltractaments a les dones serien un exemple. Hi ha qui parla de violència contra les dones com un problema de violència *domèstica*; privada i individual i no, com fan les feministes, com un problema de violència política (per això l'any passat a l'estat espanyol es va començar a parlar de *terrorisme domèstic*); com un problema social i polític i no individual i privat. El lema *the personal is political*, com veurem, es refereix a això, a deixar de pensar que els problemes de les dones són problemes individuals, personals i privats. Són polítics perquè tenen el seu origen, es desenvolupen en i comporten unes conseqüències *lògiques* a l'ordre polític patriarcal. Mantindre això és

⁴⁰ C. PATEMAN: *The disorder of Women, Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, edició revisada de 1995, pàg. 2: "To discuss 'women's issues' is not the same as engaging with or contributing to feminist theory. Feminist theory brings a new perspective to bear on the relation between 'women's issues' and the staple diet of political theory".

⁴¹ L'expressió és de Virginia Sapiro. Sapiro comenta que en un principi sí es va fer això, afegir i "manejar", però fa temps que les feministes varen començar a qüestionar les mateixes categories d'anàlisi. V. SAPIRO: "Feminist Studies and Political Science- and Viceversa", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

⁴² Tindrem ocasió més avant d'explicar aquest tema. De moment senyalarem amb Angela P. Harris que "anar sumant" pressuposa tindre una base "normal" a la qual li afegim altres trets i això és "essencialisme". A. P. HARRIS: "Race and Essencialisme in Feminist Legal Theory", dins K. T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 235-262.

qüestionar la manera d'interpretar els fets que les persones *no feministes* sostenen. I seria fer teoria feminista: introdueix una nova mirada a un vell problema. O, en altres paraules, es tracta d' aplicar sistemàticament *l'hermenèutica de la sospita*; irracionalitzar el discurs patriarcal⁴³ per polititzar (extreure a la llum i al debat públic) les experiències de les dones i el(s) sistema(es) d'exclusió i dominació que els afecta.

Dir açò implica, en certa mesura, afirmar que la *teoria a l'ús* no inclou les perspectives, experiències i vivències de les dones; que la realitat descrita és una realitat masculina i no *humana*. Encara que les feministes s'interessin per les mateixes qüestions, eixes qüestions (justícia, igualtat...) es passen pel *filtre del gènere*; les mateixes qüestions es veu que afecten de manera ben diferent als exclosos, i l'anàlisi que realitzen inclou aquesta *experiència* d'exclusió i subordinació –encara que no cal ser víctima per tindre el *filtre*–.

Des del feminisme, per tant, es tracta de *reconceptualitzar* àmpliament la teoria; perquè introduir el tret de gènere, diuen Benhabib i Cornell, altera tant les categories conceptuals com la metodologia i l'autodefinició de la teoria i la ciència occidentals i parlen, en aquest sentit, de *projecte feminista de reconstrucció teòrica*⁴⁴.

(3) Però, quan es contribueix a la teoria feminista? Potser quan es realitza una de les tasques que Campillo identificava com a pròpies del feminisme. Es tracta d'una banda de traure de la invisibilitat les experiències de les dones⁴⁵ i mostrar com un determinat sistema econòmic, polític, legal,

⁴³ C. AMORÓS: "Elogio de la vindicación", dins A. RUIZ (ed.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, pàgs. 51-64: 58: "(...) en ese sentido dice Valcárcel que el feminismo fue un hijo –o hija- no querido de la Ilustración... Como bastardo le ha tocado luego heredar la hermeneutica de la sospecha y aplicarla como obsesiva tarea de denuncia de toda bastardía, de toda usurpación"; també a C. AMORÓS: *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Anthropos, Barcelona 1985.

⁴⁴ S. BENHABIB i D. CORNELL: "Introduction. Beyond the Politics of Gender", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàg.1. (Existeix traducció al castellà: *Teoría feminista y teoría crítica*, trad. cast. de Anna Sanchez: edicions Alfons el Magnanim, València 1990).

⁴⁵ Al començament dels estudis feministes, aquesta es considerava la tasca fonamental. Des de distintes perspectives i disciplines (història, economia, antropologia, etc.), el treballs feministes consistien en posar a la dona al centre de l'estudi per tal de traure-la de la invisibilitat a la que estava sotmesa dins la "teoria corrent". Ara ho veurem. En certa manera, parlar de les dones immigrades significa fer això: traure-les a la llum i mostrar com la societat d'acollida és *perversa* per elles d'una manera ben diferent a com ho és per els homes. Els treballs sobre immigració, com veurem, tenen a l'home com referent, com objecte d'estudi.

cultural (és a dir, un sistema social) posa a les dones en desavantatge i les converteix en invisibles, en no existents. I de com la *teoria a l'ús* contribueix a excloure les dones. Açò té dues vessants: com véiem, d'una banda la *teoria no feminista* no sols no recull ni integra el tret de gènere sinó que, a més a més, ignora les aportacions que des del feminisme s'han fet a les diverses disciplines. D'altra banda, la teoria exclou de l'anàlisi les parts de les teories i autors que estudien ignorant l'exclusió que es fa en elles de les dones, contribuint a mantindre l'exclusió i no enfrontant-la ni intentant superar-la⁴⁶.

L'altra tasca identificada, o millor, es contribueix a la teoria feminista quan front a la constatació de les desigualtats existents entre homes i dones, s'expliquen eixes desigualtats i se cerca una nova manera d'entendre, ordenar i construir les relacions socials i la societat d'una manera no opressora des del punt de vista del gènere (crítica a la raó patriarcal i construcció d'una societat humana i no sols masculina). En aquest sentit, la crítica feminista ha de dur sempre una proposta emancipatòria, una alternativa de canvi. El feminisme sols té sentit com a crítica: com a desenvolupament d'alternatives al sistema patriarcal i com a resistència. Cada feminisme interpretarà aquesta tasca d'una manera concreta: el discurs alternatiu i de resistència feminista és variat. Phillips diu que el feminisme és necessàriament subversiu, però no hi ha una sola manera de ser-ho; la subversió proposada és variada⁴⁷.

Així, fer teoria feminista significa explicar, desembrollar i revelar els sistemes d'opressió i exclusió que afecten les dones, desenvolupant una anàlisi explicativodiagnòstica⁴⁸, qüestionant les pressumpcions, els mètodes i els marcs teòrics dels discursos patriarcals⁴⁹, introduint-hi el tret de gènere

⁴⁶ Per una discussió ampla a la ciència política, veure per exemple, V. SAPIRO: "Feminist Studies and Political Science- And Viceversa", *op. cit.*, pàgs. 67-89; per una discussió a altres disciplines científiques (biologia, física...), veure S. HARDING: *The science question in feminism*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1986.

⁴⁷ A. PHILLIPS: "Introduction" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, *op. cit.*, pàg. 5: "Feminism is necessarily subversive, but there is no unified position on the kind of subversion required".

⁴⁸ S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg/Gilligan Controversy and Feminist Theory" dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs. 77-95: 80-81.

⁴⁹ Per totes, S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg/Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*, pàgs. 77-95; E. GROSS: "What is Feminist Theory?" dins C. PATEMAN i E. GROSS (eds.): *Feminist challenges. Social and political theory*, The

com a categoria d'anàlisi i modificant així les estructures de pensament i les categories que fem servir per a analitzar la realitat⁵⁰: irracionalitzar les bases de la legitimitat del poder patriarcal⁵¹. Aquest seria, diguem-ne, el projecte antisexista.

D'altra banda, la teoria feminista ha de proposar alternatives de canvi als sistemes d'opressió, a les relacions socials establertes, als models, procediments i discursos que contribueixen a mantenir els sistemes d'exclusió i opressió socials. Es tracta de proposar una alternativa a la societat descrita; reconstruir d'alguna manera o proposar noves configuracions de les normes i valors que estan a la base de les relacions socials. Aquest seria el projecte de reconstrucció teòrica i social.

La tasca de la teoria feminista consisteix a intentar descriure la subordinació de les dones, saber com i per què continuem estant excloses per a poder (coneixent els espais i eines de domini) modificar eixe estat de coses.

A continuació veurem quines han estat les respostes feministes al problema de la teoria, encara que no siga *possible ni desitjable categoritzar els diferents enfocaments de manera estricta*⁵² perquè més que d'*etapes* de pensament caldria parlar de **debats i discursos en formació i revisió permanent**.

EL PROJECTE ANTISEXISTA

El projecte antisexista és el que ha estat més àmpliament desenvolupat i on es veu amb claredat un dels problemes de la teoria feminista que assenyalava Campillo: que el problema de la teoria genera diferents feminismes i els diferents feminismes plantegen qüestions diferents a les teories reinterpretades en clau de gènere.

Northeastern Series in Feminist Theory, Northesatern University Press, Boston 1986, pàgs. 190-204: 195.

⁵⁰ N. CAMPILLO: *El Feminisme com a crítica*, op. cit., pàg. 19. C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", op. cit., pàgs. 9-112: 100: "El feminismo inventa y acuña desde su paradigma nuevas categorías interpretativas en un ejercicio de *dar nombres* a aquellos fenómenos que se han tendido a invisibilizar".

⁵¹ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", op. cit., pàgs. 9-112: 102.

⁵² B. KOHEN: "El feminismo jurídico en los países anglosajones: el debate actual", dins H. BIRGIN (comp.): *El Derecho en el género y el género en el derecho*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, pàg. 78.

En sentit molt ampli, el projecte antisexista ha implicat familiaritzar-se i revisar els paradigmes vigents tot per qüestionar l'estat actual de les coses. El projecte antisexista es dirigeix contra el mètodes de coneixement, assumpcions i procediments a través dels quals les dones queden sotmeses als homes en una societat patriarcal⁵³. Desvetllar discursos i processos d'exclusió era la tasca fonamental del feminisme, bé des de *la ciència a l'ús*, bé qüestionant els mètodes que silenciaven les experiències de les dones.

Les respostes a l'aparent paradoxa que assenyalava Harding (el feminisme és un moviment polític que busca un canvi social al que cal trobar una fonamentació teòrica), és a dir, les respostes a “en base a què pot formular-se un feminisme científic/teòric⁵⁴”, han estat fonamentalment tres: el feminisme empiricista (i en altra terminologia, *liberal*), el feminisme de la perspectiva (*standpoint*, i en altra terminologia, feminisme marxista i socialista) i el feminisme crític (com a resposta al postmodern).

Primera resposta: afirmar la igualtat

La primera resposta (la *primera manera de fer*) a la paradoxa es va fer des del *feminisme empiricista* i estava fortament vinculada a la idea d'igualtat. La revisió de les teories a les diverses disciplines es feia per tal d'aconseguir la inclusió de les dones en aquelles esferes en les quals havíem estat excloses per tal d'arribar a la igualtat amb els homes; per ser considerades iguals als homes. És la *primera* etapa de *la qüestió de les dones a la ciència* i, per derivació, a les diverses disciplines⁵⁵. A partir de la conceptualització de les dones com a iguals, es qüestionen discursos excloents, teories que neguen i han negat la veu de les dones. Els punts de partida eren, no obstant, els

⁵³ E. GROSS: “What is Feminist Theory?”, *op. cit.*, pàg. 190.

⁵⁴ S. HARDING: *The Science question in Feminism*, *op. cit.*

⁵⁵ Harding parla de dues etapes fonamentalment: una gran etapa sobre la qüestió de les dones a la ciència (que es correspon amb el projecte antisexista, pense) i una segona etapa en què la qüestió és si la ciència aprofita per el feminisme i, en qualsevol cas, quina ciència: “Since the mid-1970s, feminist criticism in science have evolved from a reformist to a revolutionary position, from analysis that offered the possibility of improving the science we have, to calls for a transformation in the very foundations both of science and of the cultures that accord it value. We began by asking, “What is to be done about the situation of women in science?”- the “woman question in science. Now feminists often pose a different question: “Is it possible to use for emancipatory ends sciences that are apparently so intimately involved in Western, bourgeois, and masculine projects?” –the “science question” in feminism”. S. HARDING: *The Science question in Feminism*, *op. cit.*, Preface, pàg. 9.

mateixos paradigmes que es volia qüestionar. Per simplificar, el plantejament inicial era “*les dones i el dret, la política, la ciència...*”.

El mètode *científic/empíric* sembla ser irrellevant pel que fa al resultat, ja que les feministes l'utilitzen per tal de mostrar el sexisme existent. Per tant, aquesta manera d'enfrontar-se a les diverses disciplines no qüestiona la possibilitat de coneixement, sinó que la pressuposa. Es qüestiona, això sí, la *mala ciència*: la ciència que no és utilitzada per destruir prejudicis amb l'aportació d'evidències científiques.

Aquest *feminisme empiricista* sosté que el sexisme és un biaix social, basat en prejudicis i ignorància, que pot ser corregit adherint-hi estrictament el mètode de coneixement científic *a l'ús*; sols cal mostrar el sexisme fent ús del mètode científic. Aquests prejudicis són sotmesos a investigació científica i, amb la *prova* empírica que són malinterpretacions de la realitat es pot canviar el món. ***Les dones són així incloses a les diferents disciplines com a objectes d'estudi.*** I el moviment feminista el que suposa és engrandir les perspectives de coneixement en desvetllar pràctiques socials sexistes i, en introduir les dones en la ciència –les dones que produeixen coneixement científic són més sensibles a l'hora de detectar i investigar el sexisme en les diverses pràctiques socials-.

En relació al dret, per exemple, les feministes des d'aquesta perspectiva han intentat canviar o millorar el dret des del dret, qüestionant la racionalitat i neutralitat de moltes normes que ni eren racionals ni eren neutrals sinó irracionals i discriminatòries. Tot i assumint que el dret vigent no era objectiu, afirmaven que identificar i corregir les assumpcions i errors podria contribuir al fet que ho fora: la seua tasca (del feminisme) consisteix a identificar i provar empíricament que el dret és discriminatori per com tracta les dones. Al dret les postures pràctiques són variades però l'argument principal consistiria a *veure quin és el concepte d'igualtat més sostenible des d'un punt de vista racional, empíric i legal*⁵⁶.

⁵⁶ C. SMART: “La mujer del discurso jurídico”, dins E. LARRAURI (ed.): *Mujeres, derecho penal y criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994, pàgs. 168-189. Ho veurem més endavant però en un principi es tractava d'aconseguir la igualtat formal i la inclusió de les dones a l'esfera pública. El problema era gestionar l'embaràs i veure quin concepte d'igualtat era més sostenible, és a dir,

En relació a la política potser el problema és un poc més complex, perquè si bé des d'un principi les feministes han discutit la dicotomia públic/privat, fer-ho en una disciplina que defineix les seues fronteres precisament dins d'aquesta divisió és complicat. És a dir, si la política és *el que passa a la vida pública, menyspreant* l'àmbit privat-domèstic, la crítica feminista al significat de la divisió mateixa sembla, durant un temps, un despropòsit (això no era polític). No obstant, el que sí que es va desenvolupar àmpliament eren estudis del tipus "les dones i la representació política", "comportaments polítics de les dones", "opinions polítiques de les dones"... Estudis que es podien fer des del *concepte del que és polític* i amb els mètodes de coneixement que utilitza la disciplina, tot i utilitzar-los per *desmuntar* les explicacions que es donaven sobre el comportament polític de les dones que estava basat en estereotipus i prejudicis⁵⁷; tot per desvetllar el caire sexista de les teories. La *raó* ben utilitzada és l'eina que necessitem per restablir la igualtat⁵⁸.

Amb tot, indica Harding, aquest feminisme *empiricista*, per més que sembla que deixa inalterat el mètode científic, en realitat s'enfronta amb ell en tres punts claus:

Primer, amb l'afirmació que les dones (com a grup social) estan en millor posició per detectar problemes i contar *una història* menys distorsionada –fan *una ciència més científica*– que els homes (com a grup) es qüestiona l'afirmació que la identitat del subjecte que coneix és irrellevant pel que fa al resultat de la investigació i es qüestiona la radical separació entre el subjecte que coneix i l'objecte a conèixer.

Segon, obri el dubte en el sentit de posar de manifest que si fins ara el mètode científic ha estat incapaç de mostrar (diguem-ne *tot sol*) el caràcter

com estaven millor representats els interessos de les dones en clau d'igualtat amb els homes. Després el tractament i la demanda d'igualtat va incloure la igualtat material.

⁵⁷ V. SAPIRO: "Feminist Studies and Political Science- And Viceversa", *op. cit.*, pàgs. 67-89.

⁵⁸ El feminisme Il·lustrat en part, en universalitzar *le bon sens* (Poullain de La Barre) i irracionalitzar els prejudicis podria incloure's en aquest primer període. El feminisme actual de tradició Il·lustrada, però, no entraria ahí, perquè, com senyala Amorós, el feminisme Il·lustrat no és sense més feminisme liberal, que seria en realitat aquest impuls. C, AMORÓS: *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàg. 253.

sexista de les pràctiques i institucions socials, potser cal revisar-lo, perquè ell mateix pot ser sexista.

I, tercer, sosté que la ciència no ha d'estar desvinculada de la política sinó que alguns moviments polítics (com ara el de les dones) poden ajudar la ciència a ser més objectiva⁵⁹.

De manera que, a poc a poc es fa palés que la qüestió no és tan senzilla com incloure les dones a les teories i disciplines de les quals han estat excloses, perquè aquesta exclusió es mostra com a fonamental. No era prou *afegir les dones i manejar*, perquè les qüestions a remoure i transformar eren més profundes que el que les teories a l'ús ens permetien qüestionar. Per exemple, al dret aquest projecte *d'inclusió* significava afirmar la igualtat sobre la base de la similitud (del que ens fa iguals als homes) sense qüestionar perquè aquest ha de ser el paràmetre d'igualtat. D'altra banda, les assumpcions d'igualtat, de neutralitat o indiferència enfront del sexe, etc., no podien ser, sense més, incloses en les teories tradicionals⁶⁰.

Calia remodelar el marc que ens limitava el pensament a tractar els problemes com a *qüestions de dones*. No era prou fer encaixar les dones i les experiències femenines en models existents d'explicació de la realitat (teories). Calia ***posar-nos davant de les coses que ens havien estat negades i entendre les raons de l'exclusió***, repensar les categories que se'ns aplicaven i fèiem servir i inventar-ne de noves que ens inclogueren plenament i per igual⁶¹. Aquesta ànsia per la igualtat i els dubtes i les insatisfaccions va impulsar una nova manera de fer dirigida fonamentalment, no a la igualtat, sinó a l'autonomia per poder definir la igualtat com igual autodeterminació de les dones a l'àmbit econòmic, polític, intel·lectual i social. ***Les dones***

⁵⁹ S. HARDING: *The Science question in Feminism*, op. cit., pàg. 162: "Feminist empiricism challenges three related and incoherent assumptions of traditional empiricism. First, it questions the assumption that the social identity of the observer is irrelevant to the "goodness" of the results of research.... It argues that women *as a social group* are more likely than men to select problems for inquiry that do not distort human social experience. Second,...questions the potency of science's methodological and sociological norms to eliminate androcentric biases; the norms themselves appear to be biased in so far they have been incapable of detecting androcentrism. Third, it challenges the believe that science must be protected from politics. It argues that *some* politics...can increase the objectivity of science".

⁶⁰ E. GROSS: "What is feminist theory?", op. cit..

⁶¹ E. BELTRÁN: "Público y privado (Sobre feministas y liberales: argumentos en un debate acerca de los límites de lo político)", *Doxa*, 15-16, 1994, pàgs. 389-405: 390.

s'afirmen no sols com a objectes d'estudi sinó com a subjectes de coneixement.

Segona resposta: l'autonomia

La igualtat suposa establir una equivalència entre dos o més termes, un dels quals és proposat com a norma i paràmetre. La *igualació* era *el model de lluita* vigent. La qüestió de l'autonomia sorgeix com el dret a autodefinir-se, a veure's cadascú com millor li semble i poder definir el que s'és i com es vol ser-ho, a qüestionar el paràmetre i la mesura. Es reivindica la possibilitat d'acceptar o rebutjar les normes i estàndards que se'ns apliquen i ens defineixen com a dones en la mesura que ens identifiquem o no amb elles. I si podem rebutjar-los també podem crear-ne de nous.

L'afirmació de les dones com a subjectes de coneixement es fa acompanyada de la idea que les dones tenen *una* particular perspectiva i *manera de fer* diferent de les dels homes. Com a subjectes de coneixement, produeixen un tipus de coneixement diferent del produït pels homes, perquè la feminitat també s'afirma com a rellevant per la teoria⁶². És a dir, s'afirma que la identitat social de l'observador és determinant en el seu treball, en la seua manera de veure, entendre i explicar el món. I, en fer-ho, qüestiona tant el contingut de les teories com els mètodes de coneixement; no la *mala ciència* sinó la *ciència a l'ús*.

Aquesta segona epistemologia desenvolupada és la del *feminisme de la perspectiva*⁶³. Les feministes d'aquest corrent identifiquen l'estatut de la dona com a *víctima* i sostenen que aquest estatut de víctima els dóna accés a una comprensió de l'opressió que els altres, les no-víctimes, no tenen. És el que

⁶² En realitat, es desenvolupen dos corrents feministes: el feminisme cultural i el feminisme de l'*empowerment*. Vaig a analitzar amb més deteniment el feminisme de l'*empowerment* i, al final, senyalaré alguns trets del feminisme de la diferència.

⁶³ La traducció d'aquest terme em sembla difícil de fer. En anglès es parla de Standpoint epistemology i standpoint feminism, que literalment caldria traduir com feminisme del punt de mira o de la perspectiva (de les dones, del subjecte que coneix). La traducció de P. Manzano al llibre de Harding opta per "el punt de mira feminista" però no em sembla adequada. Primer perquè condueix a confusions més que a aclariments de les qüestions (punt de mira feminista pot ser qualsevol punt de mira des de qualsevol feminisme); i segon perquè substantivitza l'adjectiu i adjectivitza el substantiu (ho fa, de fet, amb totes les epistemologies), de manera que el feminisme passa a ser un afegit a la epistemologia "de base" deixant de ser rellevant.

veiem amb el *black feminist thought*: l'experiència de ser víctima revela tota una sèrie de *veritats* sobre la realitat que són totalment invisibles o inaccessibles per als qui no són víctimes. La posició dels homes com a grup dominant els impedeix donar una versió no distorsionada de la realitat mentre que la posició de subordinació de les dones els dóna accés a un tipus de coneixement no distorsionat⁶⁴.

El que és interessant és veure que el feminisme polític i teòric s'uneixen per donar un estatut moral, polític i científic a les experiències de les dones. Es tracta tant d'un projecte **teòric** com **polític** de recuperació de les *veus dels oprimits* que pren l'experiència d'opressió de les dones com a punt de partida i objecte d'estudi epistemològicament més correctes que el punt de mira dels homes⁶⁵.

Benhabib⁶⁶ ha delimitat el contingut del *standpoint feminism* com a teoria i com a paradigma de recerca en cinc trets fonamentals:

(1) Afirma que la filosofia i les ciències socials en general són inadequades perquè han estat *gender blind* i aquesta ceguera afecta la *plausabilitat cognitiva de les teories* així desenvolupades. Es recull així una de les qüestions que havien estat posades de manifest pel feminisme empiricista i s'assenyalava com una contradicció: que si fins ara la ciència ha estat incapaç

⁶⁴ Harding explica tres branques dins les "Standpoint" epistemologies feministes (que no exposaré sinó que extrauré els trets comuns), totes tres partint del pensament de Hegel sobre la relació amo-esclau i el seu posterior desenvolupament per Marx, Engels i Lukacs: "The *Feminist standpoint* originates in Hegel's thinking about the relationship between the master and the slave and in the elaboration of this analysis in the writings of Marx, Engels and the Hungarian Marxist theorist, G. Luckacs. Briefly this proposal argues that men's dominating position in social life results in partial and perverse understandings, whereas women's subjugated position provides the possibility of more complete and less perverse understandings". S. HARDING: *The Science question in Feminism*, op. cit., pàg. 26.

⁶⁵ S. HARDING: *The Science question in Feminism*, op. cit., pàg. 26: "Feminism and the women's movement provide the theory and motivation for inquiry and political struggle that can transform the perspective of women into a "standpoint"-a morally and scientifically preferable grounding for our interpretations and explanations of nature and social life"; S. HARDING: *The Science question in Feminism*, op. cit., pàg. 158: "...we should regard women's subjugated experience as starting and ending points for inquiry that are epistemologically preferable to men's experience".

⁶⁶ S. BENHABIB: "Strange Multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context", *Macalester International*, Vol. 4, 1997, pp.32-33.

de mostrar el caràcter sexista de les pràctiques i institucions socials cal revisar-la, perquè ella mateixa pot ser sexista⁶⁷.

(2) Per tal de corregir aquest defecte de vista cal identificar una sèrie de experiències, activitats, etc., que poden ser caracteritzades com a *femenines* i que han quedat excloses de problematització i anàlisi, des de *la ciència a l'ús*, i no des de la *mala ciència*: diguem que *tota la ciència desenvolupada* és inadequada.

(3) Aquestes experiències són conseqüència de la posició social de la dona que, ahora, deriva de la divisió sexual del treball a les societats. I són les dones que pateixen o estan situades en eixa posició de subordinació les que millor poden explicar-la. Es reforça així una altra qüestió plantejada tímidament pel feminisme empiricista: les dones (com a grup social) estan en millor posició per detectar problemes i contar *una història* menys distorsionada que els homes i afirmen que la identitat del subjecte que coneix és rellevant pel que fa al resultat de la investigació.

(4) La tasca del feminisme és teoritzar aquestes experiències per situar-les al nivell de la consciència (*consciousness raising*). A més a més, si recordem les qüestions llençades per la resposta anterior, el feminisme empiricista, la ciència no ha d'estar desvinculada de la política sinó que alguns moviments polítics (com ara el de les dones) poden ajudar la ciència a ser més objectiva. Els enunciats sexistes no són admissibles per més que siguen presentats com a científics, i entre dues investigacions sobre una mateixa qüestió és preferible aquella que dóna compte de les experiències de les dones.

(5) Amb aquesta tasca no sols es critica la ciència i les teories sinó que es contribueix a un procés de legitimació (mitjançant la consciència) i presència de les experiències femenines a l'esfera pública.

És a dir, ciència i política s'uneixen en un projecte emancipador per a les dones que es basa en l'elaboració d'un nou tipus de coneixement que surt de les dones com a grup privilegiat per conèixer en tant que grup silenciats.

⁶⁷ És a dir començaríem a plantejar la qüestió de la ciència per al feminisme i no la qüestió de les dones per la ciència.

S'afirma que la perspectiva de les dones és millor que la dels homes i es rebutja la pretensió d'objectivitat d'aquesta perspectiva masculina. La base del feminisme és una nova teoria del coneixement amb un nou mètode: la creació de consciència. El mètode feminista de creació de consciència és el mètode de coneixement de les experiències de les dones per tal de fer-les presents al nivell de la consciència i la vida pública.

L'objectivitat negada

Des del *standpoint feminism* es rebutja la pretesa *objectivitat* del coneixement. L'objectivitat és vista per aquestes feministes com una mena de disfressa per ocultar valors, principis i jerarquies tant socials com *teòricament* construïdes. Seria un dels pretesos valors masculins que distorsionen la realitat. Això no vol dir que fer teoria siga masculí —almenys no necessàriament⁶⁸—. El que es critica és que un discurs s'autoproclame objectiu quan no ho és. I no ho és perquè no pot ser-ho.

Si un discurs es proclama objectiu i, per tant, científic, exerceix un poder que consisteix en dir allò que és i allò que no és real⁶⁹. Les feministes critiquen, per una banda, els diferents discursos normatius i, per altra, la

⁶⁸ Per exemple, en relació al dret, Smart identifica (C. SMART: "La Mujer del Discurso Jurídico", *op. cit.*) tres tipus de rebuig per part de les feministes, cap o front la teoria –i en cap d'ell s'inseriria la postura que estem ara explicant–: el primer sector entén que l'anàlisi teòric del dret és irrellevant llevat del que s'ensenya a les facultats (sector de la "lletra petita de la llei"), el segon sector considera que una crítica feminista del dret és innecesària perquè el dret ja no és sexista i una tercera postura rebutja tota teoria perquè el dret és una pràctica amb una dinàmica concreta i el que cal és desenvolupar estratègies i pràctiques de resistència, no teories. En aquesta última corrent també caldria incloure les feministes que consideren que "fer teoria" és masculí, que les dones raonem d'una altra manera.

⁶⁹ Com es veu Foucault ha tingut gran resó entre les feministes. Afirmar que el poder a les societats modernes s'exerceix mitjançant discursos i disciplines normatives que s'autoproclamen científiques, obri un camp per al feminisme: el poder sobre la dona s'exerceix de moltes maneres i no és prou en canviar les lleis. Els diferents discursos defineixen quina sexualitat és l'adequada per les dones i quina és desviada, quins comportaments s'esperen d'elles, quins estudis poden fer...; però també permet fer una crítica a la manera de *fer ciència i entendre la ciència* des del moment que es constata que revestir un discurs donat de "l'autoritat científica" el converteix en discurs poderós i aquest discurs científic és patriarcal i excloent. De fet, Harding quan assenyala els problemes o els dubtes sobre el feminisme de la perspectiva es pregunta si no estarà massa recolzat en l'aliança (històricament desastrosa) entre el saber i el poder característica de l'època moderna: "Considered on its own terms, the feminist standpoint response raises two further questions... Is the feminist standpoint project still too firmly grounded in the historically disastrous alliance between knowledge and power characteristic of the modern epoch?". S. HARDING: *The Science question in Feminism*, *op. cit.*, pàgs. 26-27.

seua mateixa manera de presentar-se: sempre hi ha visions alternatives (per exemple, les de les dones)⁷⁰.

MacKinnon critica d'una manera radical la pretesa objectivitat dels discursos (legals, en el seu cas). Afirmar que l'objectivitat, entesa com la perspectiva universal i no situada, proclamada o pretesa; com a instància epistemològica en la qual s'objectivitzava la societat, el procés social, crea la realitat que aprèn en definir com a coneixement la realitat que ella ha creat a través de la seua manera d'aprendre⁷¹. L'objectivitat és un cercle tancat; l'objectivitat pretesa o proclamada és una màscara per donar un *poder* determinat als discursos; però és això, una màscara. Perquè res no és objectiu i res no és real: tot és creat per l'observador, pel seu punt de mira, la seua perspectiva (*standpoint*).

El problema d'aquesta perspectiva extremadament constructivista és que un constructivisme radical⁷² ens ha de fer pensar qui o què construeix al subjecte pensant com a tal i com a subjecte capaç de construir l'objecte de

⁷⁰ Tornem a l'exemple dels maltractaments domèstics, és *real* que els homes (encara que siguin milers) que peguen a les dones són individus amb problemes personals i "mal socialitzats" – desviats- i no persones perfectament socialitzades que es situen a l'extrem de models admesos i socialment reconeguts.

⁷¹ C.A. MACKINNON.: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence", dins K. T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford, 1991, pàgs 181-200: "objectivity –the non-situated, universal standpoint, whether claimed or aspired to... as the epistemological stance in which objectification is the social process, creates the reality it apprehends by defining as knowledge the reality it creates through its way of apprehending it".

⁷² Com senyala Bertrand, el constructivisme, és, al menys, tres coses diferents (i com que MacKinnon i Bertrand parlen del dret, els exemples que donen estan en relació amb el dret): Una *filosofia del coneixement*, que ve a dir que mai podem conèixer el que passa fora de nosaltres, sinó que el que fem són aproximacions a la realitat (les nostres representacions són "fits" i no "matches" amb la realitat). El dret, dins aquesta perspectiva no pot correspondre ("match") a cap realitat social. El dret és autònom i construeix una realitat pròpia. En segon lloc el constructivisme també és, des de Luckman i Berger, una *Sociologia del coneixement*, és a dir, no sols la nostra coneixença de la realitat és una construcció, sinó que, a més a més, aquesta construcció és social. El dret esdevé així fruit d'una construcció social que, alhora construeix ("le constructivisme reconnaît non seulement que ce que le droit énonce est le fruit d'une construction mais que cette construction est elle-même 'construisante'"). Per últim, el constructivisme és una *teoria sociològica* que entén que els problemes socials no existeixen sinó que han d'estar "construïts" com a tals per grups d'interès. Bertrand identifica a MacKinnon amb aquesta darrera corrent, encara que sols pel que fa alguns "problemes socials" (: violació dins el matrimoni, la pornografia...) i, en general la situa dins d'una corrent materialista i critica més que constructivista. Jo crec que, evidentment, MacKinnon parteix d'uns presupòsits diguem-ne marxistes-materialistes; en alguns punts fa crítica, però això no obstant no impedeix que parteixi també d'un constructivisme prou radical: la realitat que coneixem, ens diu, és creada pel coneixement que en fem d'ella al pensar-la. El dret no és autopoietic, és cert, però no arriba a ser un constructe que construeix; més bé congela el coneixement de la realitat. M.A. BERTRAND: "Comment le Droit construit le Genre", dins FANNY TABAK (ed.): *New Alternatives for Old Challenges. Women's Rights*, Oñati Papers, I.I.S.J., Oñati 1997, pàgs.11-23, especialment 13-15.

coneixement. Per una banda és clar que qualsevol discurs pretén mostrar una realitat com a única –i el feminisme no s'escapa d'açò tampoc-, però d'ací a dir que absolutament tot és construït hi ha una passa, i una passa prou perillosa: res no és real. I si res no és real, no hauriem de preocupar-nos per millorar les coses. El constructivisme *moderat* és un dels paradigmes utilitzats pel feminisme, però cal posar-li els límits (entendre'l moderat). El que caldria fer és admetre que tot és interpretat i la interpretació té molt de creació, però no tot és creat per qui interpreta. Interpretació és diàleg permanent entre la *realitat*, la *cosa o el fet observat* i l'observador. Llavors, si tot és interpretat, el feminisme el que fa és dir: aquest és el meu filtre interpretatiu.

El mètode feminista de creació de consciència

La manera de produir coneixement alternatiu, *tan situat com el dels homes* però amb una legitimitat major ja que ve de les dones, és mitjançant el mètode feminista de creació de consciència. MacKinnon ens parla de mètode feminista de creació de consciència com la reconstrucció crítica i col·lectiva del significat de les experiències de les dones⁷³. En certa mesura és el que comentava abans; en integrar el gènere s'inclouen experiències de les dones que canvien la manera d'afrontar un determinat problema.

Per a MacKinnon el fet que la creació de consciència siga el mètode feminista és conseqüència de quatre *premisses*. Primera, les dones com a grup estan dominades pels homes com a grup i com a individus. Segona, la raó de la subordinació de les dones no rau ni a la seua biologia ni a la seua *natura personal*. Tercera, la divisió dels sexes determina fins i tot els sentiments personals en les relacions de les dones: envaeix la vida de les dones. Quarta, com que els problemes de les dones no són individuals, sinó que són de les dones en conjunt (les dones són sempre grup, els homes són grup i individus –premissa primera) no poden solucionar-se si no és com a conjunt. Per tant, com sols com a conjunt poden resoldre els problemes, hauran de compartir, parlar dels problemes que com a grup tenen. Així, del conjunt, es poden sostraure els trets *subjectius* del fenomen i trobar l'especificitat del

⁷³ C.A. MACKINNON: *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1995, pàg. 155-273: 172. Veurem més endavant, de tota manera, perquè el mètode de coneixement prem tant de pes a la teoria de MacKinnon.

fenomen⁷⁴; es poden tipificar i teoritzar experiències que es troben fora dels *altres tipus de coneixement no feminista*.

Jo no tinc clar que siga **el** mètode de coneixement (a banda que les premisses no em semblen correctes) per dues raons essencialment: primera perquè pense que la creació de consciència, tal i com ve definida, pressuposa la creació de barreres de pertinença al grup que vol i està conscienciant-se. Les barreres de pertinença se solen fer a base de crear una identitat col·lectiva i assenyalar tant les igualtats entre els membres del grup com allò que els diferencia dels altres. Alhora, suposa negar la diversitat dins el propi grup, negar la diferència entre els membres per poder afirmar la igualtat/similitud. Si fem això dins el feminisme significa tornar a crear *la dona* com un tot unitari i considerar, a més a més, que *altres diferències* no són significatives. Per exemple, per a MacKinnon el que defineix la dona com a grup social amb consciència de *dona* és la seua explotació sexual per part dels homes ⁷⁵. Les diferències de classe, la psicologia o el color de la dona no són *determinants* per definir-la. El que defineix des d'un punt de vista social i determina tots els

⁷⁴ És com *la regla del mètode sociològic* de Durkheim, que per trobar la especificitat dels fets socials és necessari buidar-lo del seu contingut individual. També per a MacKinnon el "fet social" de la subordinació de les dones és distint de la forma que en cada individu concret, cada dona, prenga, però MacKinnon no recorreix a les estadístiques per deslligar el fet del seu caràcter individual sinó als grups de dones que als estats Units es reunien i parlaven "de feminisme", o aci, els grups de dones "d'autoconsciència".

⁷⁵ Les lesbianes no són dones? No pateixen discriminació? O la diferent discriminació que pateixen no és problema per al feminisme, no és un problema de les dones? Patricia A. Cain, una feminista lesbiana, realitza una crítica molt incisiva a MacKinnon per aquest motiu. Cain manté que les lesbianes gaudeixen d'espais de no subordinació masculina i que no poden ser incloses en la teoria de MacKinnon perquè no pateixen "explotació sexual" per part dels homes. Crec que la lectura de Cain de la teoria de MacKinnon és un poc reduïda. MacKinnon no identifica, al meu entendre, "explotació sexual" amb relació heterosexual i *privada* sinó que va més enllà, reconduïx la qüestió del sexe a l'esfera pública i afirma que és en base a la diferenciació sexual que s'ha justificat i creat un sistema d'explotació de les dones. L'explotació sexual femenina és una explotació social feta sobre la base del sexe. Ara bé, Cain desenvolupa una crítica molt interessant en alguns punts. Front les experiències de les lesbianes MacKinnon té dues respostes: una consisteix en dir que les excepcions o diferències que experimenten les lesbianes no importen (Thus, for MacKinnon, lesbian experience of non-subordination is simply irrelevant). L'altra és sencillament afirmar que no és cert que les lesbianes no pateixen subordinació (it denies the claim that lesbian experience is free from male domination). Pense que la segona resposta, o la segona interpretació que es fa de MacKinnon no és encertada per les raons que he exposat, perquè no crec que interprete correctament a MacKinnon. Ara bé, la primera objecció és interessant per veure en qui es fixa MacKinnon per extraure "la norma", la dona (To whom does she choose to listen?), P. A. CAIN.: "Feminist Jurisprudence. Grounding the Theories (1990)" dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 263-280.

comportaments de l'individu és que siga dona⁷⁶, és a dir, sexe. I, per això, solament les dones poden ser conscients del sexisme i qüestionar-lo⁷⁷.

Aquesta *essencialització* de la dona, com la fa MacKinnon, no sols és perillosa sinó que pot significar, com assenyala Minow⁷⁸, una eina de control social i poder important. No es tracta únicament de veure quines dones està MacKinnon disposada a escoltar, sinó de constatar que des de la postura de MacKinnon torna a haver una norma no qüestionada, un referent que resulta ser el *tipus de dona que és MacKinnon* i que pretén ser universal pel que fa a l'experiència de les dones⁷⁹. Per tant, des del feminisme es reproduïxen els mateixos mecanismes de control injust que identifiquem en altres enfocaments (*accounts*). No qüestionar el referent normatiu dona (heterosexual, blanca, cristiana...) significa de fet negar les diferències i les diferents experiències d'opressió i Minow ho identifica amb una eina de control social i de poder, en el sentit que *l'agenda feminista* i les prioritats de la lluita vénen determinades pel punt de vista de *la dona normal*. Aquest seria un primer problema.

En segon lloc, l'estratègia de crear consciència és mètode de reconeixement i de creació de discursos alternatius, de coneixement alternatiu de les experiències de les dones. Afirmar l'experiència global de les dones,

⁷⁶ C.A. MACKINNON: *Hacia una teoría Feminista del Estado*, op. cit., pàg. 165: "Dicho de otro modo, aunque la raza o la clase o la psicología de una mujer puedan definirla entre las demás mujeres, el hecho de ser mujer tiene un significado que define decisivamente a todas las mujeres desde el punto de vista social, desde sus momentos más íntimos hasta sus relaciones más anónimas". Amb tots els problemes que li trobe, cal dir que MacKinnon ha fet un dels esforços més grans per delimitar, conceptualitzar i teoritzar no sols sobre la societat i el dret sino l'estatut "epistemològic" del feminisme.

⁷⁷ En part és el mateix problema que veiem amb el pensament feminista negre, que ja hem dit que era tot el problema del "standpoint feminism" del que MacKinnon forma part.

⁷⁸ M. MINOW: "Feminist Reason. Getting it and losing it", dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 357-369: "It might be a characteristic of white privilege to deny difference among women because admitting difference would mean overcoming stereotypes and giving up power, not through the mere tokenism of letting some women of color in but by actually giving up control over the definition of priorities... Emphasizing gender rather than other sources of difference and oppression may actually be a tool of social control".

⁷⁹ Aquesta és una de les crítiques habituals a MacKinnon. Smart parla de "l'essencialisme" i el "determinisme" de MacKinnon com problemes fonamentals a la seua teoria i que serien comuns al marxisme del que parteix MacKinnon. C. SMART: *Feminism and the Power of Law*, Routledge, London, New York 1989, pàgs. 76-77.

però, com a mètode de coneixement implica que hi ha *alguna cosa* que és comuna a totes, real, *objectiva* (i llavors, MacKinnon estaria contradient-se), i que totes les dones hi caben i representen allò que és irreductiblement femení: per tant hi ha alguna essència femenina que la pròpia experiència de les dones ens mostrarà. Hi ha, a la teoria de MacKinnon, una *dona natural precultural*⁸⁰. Rere aquesta crítica hi ha un argument que la vincula amb l'anterior. La creació de consciència és creació de coneixement alternatiu i alliberador, però si es converteix en *veritat científica* és senzillament una manera de desqualificar totes les experiències alternatives.

Malgrat els meus comentaris a MacKinnon, com he dit abans, sí que considere que fer teoria feminista ha de incloure d'una manera o altra les experiències de les dones; però jo no parlaria de *crear consciència com a mètode*, sinó més aviat com a estratègia o com a objectiu; *com a metàfora*⁸¹ més que com a mètode per a descobrir la realitat. Està clar que un dels objectius del feminisme és crear consciència social (no només entre les dones) de l'existència del sexisme.

Bartlett sosté una concepció més feble de *crear consciència*; més encertada, i ella parla de la creació de consciència com a *meta-mètode*: serveix de base per a altres mètodes feministes. La creació de consciència és el marc de referència en què es mouen els diversos mètodes de coneixement feminista i les diverses teories. El fet de traure a la llum les experiències de les dones crea consciència social, com siga que es crea eixa consciència depèn de cada feminisme i el contingut que li done a la subordinació de les dones (com l'entenga i l'analitze: com el construïska). Però l'objectiu és crear consciència de la subordinació de les dones a la comunitat, no solament a les dones⁸².

⁸⁰ C. SMART: *Feminism and the Power of Law*, *op. cit.*, pàg. 76 i ss.

⁸¹ T.E.Higgins explica que, més que mètode, la creació de consciència s'ha convertit en metàfora d'una tasca de traure a la llum experiències dels oprimits que roman central tant per el feminisme de la perspectiva com per el feminisme en general. T.E. HIGGINGS: "Democracy and Feminism", *Harvard Law Review*, Vol. 110, pàg. 1686: "Although consciousness raising has become more metaphor than method, this commitment to women's articulated experience remains central to standpoint epistemology -the idea that the enlightened perspectives of marginalized people ought to be treated as having particular authority". I és metàfora sols en la mesura en que rebutgem que per tal de "conèixer" la veritat de l'opressió hem de ser els oprimits.

⁸² K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", dins K.T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 370-403: 382.

En realitat, dins aquest *segon corrent*, aquesta segona resposta, hi ha plantejaments molt diferents: aquest projecte d'autonomia i recuperació de les veus silenciades inclou el feminisme de la diferència i el feminisme de l'*empowerment* –una teoria del poder, que per més que siga essencialista, és una teoria sobre la subordinació de les dones-. A Itàlia (i a l'estat espanyol fonamentalment dins les associacions feministes a partir de les Jornades feministes a Granada el 1979) el feminisme de la diferència prendrà força⁸³. El feminisme de la diferència celebrarà la diferència sexual i cultural i buscarà un reconeixement específic *en tant que dones* a tots els àmbits (*buscarà reconeixement* és una manera de parlar perquè en realitat elles afirmen, al marge de qualsevol interlocutor, les excel·lències de les dones i de la dona primigènia). El feminisme de l'*empowerment* ho problematitzarà d'una manera diferent: la majoria dels trets que assenyalem com a diferència són fruit d'una situació de subordibnació, de manera que celebrar-los és més que problemàtic. El reconeixement de la dona a tots els àmbits passa necessàriament per una redefinició dels àmbits de pertinença i del *lloc social del cos* de les dones.

⁸³ Per una anàlisi de les aportacions del feminisme de la diferència al principi d'igualtat veure A. RUBIO: *Feminismo y ciudadanía*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 1997.

EL PROJECTE DE RECONSTRUCCIÓ TEÒRICA I SOCIAL

D'una banda, llavors, la teoria feminista ha qüestionat les pressumpcions i els mètodes de les teories patriarcals, dels discursos i les disciplines, i introduint-hi el tret de sexe, ha modificat les qüestions i les maneres d'apropar-se dins de cada disciplina. Han teoritzat per modificar els conceptes que ens exclouen creant nous mètodes i categories de coneixement. D'altra banda, però, la teoria feminista ha intentat desenvolupar alternatives en articular noves perspectives feministes sobre les matèries. De manera que avui dia la teoria feminista implica les dues tasques: el projecte antisexista de deconstrucció dels discursos patriarcals i un projecte positiu de reconstrucció i desenvolupament d'alternatives, de models, mètodes, procediments i discursos altres.

Gross defineix la teoria feminista en termes d'**estratègia** en el següent sentit: la teoria feminista busca formes efectives d'intervenció en sistemes de poder per tal de subvertir-los i reemplaçar-los per altres. Aquesta estratègia implica un coneixement de la situació actual, un coneixement dels espais i les estratègies contràries per tal de minar aquests espais de poder. Ha de conèixer les teories, conceptes i instruments teòrics utilitzats majoritàriament per poder criticar-los o utilitzar-los, a partir dels potencials que tinguen en determinats contextos socials o polítics. No es tracta de substituir una veritat per una altra, sinó de fer inservibles els discursos i sistemes de domini. Així, la teoria feminista, com a estratègia, és una intervenció concreta, específica, amb objectius i finalitats polítics tot i que provisionalment definits⁸⁴. De manera que la teoria feminista estaria inserida o vinculada a una praxi política⁸⁵, i quan *des del feminisme es teoritza*, en realitat *es polititza*.

En quin sentit, però, es pot parlar d'una tercera etapa del pensament feminista? En què o en quina mesura es diferencia del que hem vist fins ara? Hi ha almenys dues qüestions importants que s'han de tractar amb detall: d'una banda l'ampliació del projecte, més enllà del *sexisme*, per incloure altres sistemes de domini i submissió. Un dels trets d'aquesta tercera etapa és l'ampliació del projecte emancipador i la reformulació *del subjecte* (també el

⁸⁴ E. GROSS: "What is feminist theory?", *op. cit.*

⁸⁵ Aquesta idea, però, com veurem no està tan clara i és discutida.

del feminisme). D'altra banda, trobem la necessitat de plantejar alternatives fonamentades des de la praxi dels diversos moviments socials amb projectes emancipatoris en relació a l'ampliació del projecte, o des de la teoria, és a dir, des de la premissa de considerar la teoria com a condició de necessitat per posar fi a aquests sistemes d'opressió, tant per desvetllar els sistemes en ells mateixos com per elaborar alternatives, propostes normatives de canvi.

Dins l'ampliació del projecte veurem quina anàlisi es pot dur endavant per tractar sistemes d'opressió que es creuen i es relacionen, perquè el feminisme no pot quedar-se indiferent davant dels sistemes d'opressió, siguen els que siguen i provenen d'on provenen. En paraules de Bell Hooks⁸⁶, el feminisme consisteix en una lluita per eradicar la ideologia de dominació que subjau a la cultura occidental **així com** en un compromís per reorganitzar la societat. Tota proposta feminista ha de superar la dicotomia home/dona perquè es tracta que cada individu compromés amb el feminisme *adquireixi una consciència política crítica pel que fa a tot tipus d'opressió*.

Cal, així mateix, superar l'anàlisi juxtaposada de diversos sistemes d'opressió a l'estil *add women and stir*, perquè no és prou afegir *un sistema* a un marc d'anàlisi preestablert sinó que cal establir un de nou. Així, analitzar l'opressió de les dones com a dones és una expressió buida de contingut: no perquè les dones no estiguen oprimides sinó perquè ja no es pot parlar d'una idea unitària de dona. És a dir, el feminisme (*i el subjecte del feminisme*) ha de superar visions dicotòmiques i pensar en termes d'aliances, coalicions, estratègies conjuntes i pràctiques solidàries àmplies i complexes per tal d'acabar amb els sistemes d'opressió envers les dones en totes les seues versions⁸⁷. I això implica començar a mirar el subjecte social, polític i jurídic d'una altra manera, i admetre la diversitat entre les dones.

⁸⁶ BELL HOOKS: "Feminism: a movement to end sexist oppression", dins A. PHILLIPS (eds.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987, pág. 69: "Feminism is a struggle to eradicate the ideology of domination that permeates Western culture on various levels as well as a commitment to reorganizing society so that the self-development of people can take precedence over imperialism, economic expansion, and material desires.... A commitment to feminism so defined would demand that each individual participant acquire a critical political consciousness based on ideas and beliefs".

⁸⁷ N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: an encounter between Feminism and Postmodernism", dins L. NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, London, New York 1990, pàgs. 19-38: 35: "Such inquiry would be the theoretical counterpart of a broader, richer, more complex, and multilayered feminist solidarity, the sort of solidarity which is essential for overcoming the oppression of women in "its endless variety and monotonous similarity".

D'altra banda, el feminisme ha de ser capaç de plantejar alternatives de canvi en la mesura que implica un compromís per reorganitzar la societat. Cal veure, però, en què basem aquestes demandes i alternatives (tornant a la qüestió de la ciència per al feminisme), per veure com resolem la paradoxa proposada per Harding. Hi ha, bàsicament, dues alternatives, pense, per a aquesta qüestió, o dues maneres d'entendre la teoria crítica i la tasca crítica del feminisme: la que busca les alternatives en les pràctiques socials i polítiques que estan duent-se endavant des dels moviments socials (és a dir, basar les alternatives en la praxis); i la que busca les alternatives des de la teoria.

Sojourner Truth at the Women's Convention in Akron, Ohio, 1851

AIN'T I A WOMAN?

Well, children, where there is so much racket there must be something out of kilter. I think that 'twixt the negroes of the South and the women at the North, all talking about rights, the white men will be in a fix pretty soon. But what's all this here talking about?

That man over there says that women need to be helped into carriages, and lifted over ditches, and to have the best place everywhere. Nobody ever helps me into carriages, or over mud-puddles, or gives me any best place! And ain't I a woman? Look at me! Look at my arm! I have ploughed and planted, and gathered into barns, and no man could head me! And ain't I a woman? I could work as much and eat as much as a man - when I could get it - and bear the lash as well! And ain't I a woman? I have borne thirteen children, and seen most all sold off to slavery, and when I cried out with my mother's grief, none but Jesus heard me! And ain't I a woman?

Then they talk about this thing in the head; what's this they call it? [member of audience whispers, "intellect"] That's it, honey. What's that got to do with women's rights or negroes' rights? If my cup won't hold but a pint, and yours holds a quart, wouldn't you be mean not to let me have my little half measure full?

Then that little man in black there, he says women can't have as much rights as men, 'cause Christ wasn't a woman! Where did your Christ come from? Where did your Christ come from? From God and a woman! Man had nothing to do with Him.

If the first woman God ever made was strong enough to turn the world upside down all alone, these women together ought to be able to turn it back, and get it right side up again! And now they is asking to do it, the men better let them.

Obliged to you for hearing me, and now old Sojourner ain't got nothing more to say.

L'ampliació del projecte

L'ampliació del projecte ve en gran mesura de la mà de la crítica que el pensament feminista negre fa *al feminisme a l'ús*: per un costat la crítica al subjecte (*polític i legal, però també*) del feminisme –la dona- i, per altre, el seu replantejament epistemològic i polític. El sorgiment del feminisme negre com a moviment polític i teòric diferenciat va més enllà de titllar de racista el discurs feminista *majoritari*. L'apropiació de la *categoria dona* per part d'unes dones amb unes experiències concretes reproduïx a tots els nivells la crítica que des del feminisme es fa a les diverses disciplines. Així, la formulació i el desenvolupament d'una teoria feminista negra (junt a les crítiques rebudes de part de les feministes dels països empobrits) modifica substancial i metodològicament els estudis feministes.

La *institucionalització de la diferència entre* dones⁸⁸, a nivell de discurs i anàlisi feminista, modifica i qüestiona moltes de les assumpcions i dóna nou alè al projecte emancipatori. Com deia, de la mateixa manera que integrar o plantejar la qüestió de les dones a les diverses disciplines modifica les categories d'anàlisi, introduir nous exclusògens és alguna cosa més que afegir-los com una variant a tindre en compte.

***Ain't I a woman?*⁸⁹ Black Feminist Thought**

En un primer moment s'afirmava que per tal de *produir* pensament feminista negre calia ser dona i negra: amb la teoria feminista negra s'explica l'experiència de subordinació de les dones negres per aquelles que la

⁸⁸ Ch. T. Mohanty: "Instead, the crucial questions in the 1990s concern the construction, examination and, most significantly, the institutionalization of difference *within* feminist discourses.... In the 1990s the challenges posed by black and Third World feminist can point the way towards a more precise, transformative feminist politics. Thus the juncture of feminist and anti-racist /Third World/post-colonial studies is of great significance, materially as well as methodologically"; CH. T. MOHANTY: "Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pàgs.: 254-272: 254-255.

⁸⁹ *Ain't I a woman*, a banda de ser el reclam de Sojourney Truth és el títol d'un llibre de BELL HOOKS: *Ain't I a woman. Black women and feminism*, Pluto Press, Padstow, 1981. Una altra "versió" d'aquesta idea la trobem a HULL, SCOTT i SMITH: *All the women are white, all the blacks are men but some of us are brave: Black Women's studies*, Old esatbury, Feminist Press, Connecticut 1982.

pateixen⁹⁰. També hem vist els problemes que això comporta a l'hora de definir què és una dona negra i un dels problemes principals de l'epistemologia del punt de vista: la seua vinculació forta del coneixement a l'experiència i, per altra banda, del coneixement a la política. A partir de l'experiència col·lectiva (comuna) de les dones, es pot accedir a un tipus de coneixement menys distorsionat de la realitat social. Aquest coneixement ens permet construir estratègies polítiques com a dones per tal d'acabar amb el domini masculí. El coneixement i el poder estan fortament vinculats (són gairebé una mateixa cosa); per tant, amb el coneixement específic de les dones es construeix també un poder de les dones que actua a l'esfera política modificant les relacions entre els gèneres de diverses maneres. El problema és la noció d' *experiència*.

Chandra Talpade Mohanty⁹¹ analitza la teorització que es fa de l'experiència i critica la seua utilització com a categoria neutra i que no sols aprofita per a tot (per basar un tipus de coneixement, per crear la *womanhood*, la comunitat de les dones, per justificar interpretacions de la realitat i desqualificar d'altres...), sinó que ens condueix a contradiccions importants. Ella parla del problema de la *feminist osmosis thesis*, és a dir, l'afirmació, en base a unes experiències més o menys compartides, que les dones són feministes per associació i identificació amb les experiències que ens

⁹⁰ Patricia Hill Collins repasa el que vol dir *black feminist thought* des de diferents perspectives, senyalant que moltes d'elles estableixen com a prerrequisit per desenvolupar aquest tipus de teoria la categoria "biològica" de *negritut*. Encara que ho rebutja, i el desenvolupament de la seua "teoria epistemològica negra" està més prop del *feminisme crític* que del "standpoint", no deixa de definir la *teoria feminista negra* com a interpretacions teòriques de la realitat de les dones negres fetes per qui la viuen. Una persona que no la viu, eixa realitat concreta, no pot fer interpretacions teòriques sobre ella però pot, des del seu coneixement, apropiarse a la realitat de les dones negres. Cada coneixement parcial pot engrandir-se mitjançant el diàleg amb altres coneixements parcials, però no es "confonen". P. H. COLLINS: *Black Feminist Thought. Knowledge Consciousness, and the politics of empowerment, Perspectives on Gender, op. cit.*, especialment el capítol 2: "Defining Black Feminist Thought" i el capítol 10: "Toward an Afrocentric Feminist Epistemology".

⁹¹ CH. T. MOHANTY: "Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience", *op. cit.*, pàgs. 254-272: 257 i ss. És més complex que el que jo vaig a explicar. Mohanty reflexiona sobre els conceptes de "experiència" i les polítiques o les accions que s'en deriven a la llum de dos articles: "Coalition Politics: Turning the Century" de Bernice Johnson Reagon (dins A. Phillips (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998, pàgs. 242- 253) i "Planetary Feminism: The politics of the 21st Century" de Robin Morgan (dins *Sisterhood is Global*, Anchor Press, New York, 1984). Mohanty diu que es tracta de dos "movement articles" que caldria revisar per les conseqüències d'acció tan limitades i incoherents (per essencialistes) que proposen. Aci, ens interessa sols la crítica a l'experiència de les víctimes com a font de coneixement vertader pel que s'en ha derivat tant al pensament negre com al feminisme "postmodern" i crític. Part d'aquesta crítica l'hem vist amb la *standpoint epistemology*. Aci sols es pretén fer un resum que serveixi de pont i obriga camí per entendre la tercera epistemologia.

constitueixen com a dones. Les experiències que compartim i ens conformen (ens exclouen i ens construeixen com a dones) passen a ser allò (per òsmosi) que ens defineix com a dones. Una volta que les experiències que ens construeixen passen a ser les que ens defineixen, les dones, com a *subjecte* poden ser sols víctimes, subjectes passius de les defnicions construïdes que se'ns apliquen. I, com a víctimes, les dones tenen un accés privilegiat al coneixement de la realitat que viuen, que les converteix en *truth tellers*. La realitat narrada per les víctimes és més *vertadera* que altres interpretacions de la realitat. Però així els factors *biològics* i *psicològics* es confonen amb els ideològics, polítics i els discursius del que és **una dona** i no ens deixen desenvolupar estratègies de canvi adients.

Parlar de l'experiència de les dones com si fos unitària, assumeix que hi ha una essència comuna a totes les dones; la seua posició és igual pel fet de ser dones. Les dones i els homes són presentats com a grups amb experiències predeterminades que els defineixen però que cada individu no pot canviar, no pot modificar. Si l'assumpció d'una experiència comuna és el que lliga una dona individual a les dones com a categoria o grup, sense tindre en compte les diferències d'origen nacional, el color, l'opció sexual, l'estatus social i econòmic, etc., diu Mohanty, la noció d'experiència és *correlativa a la d'individu autònom*⁹² i per tant vinculada a una determinada tradició i ideologia política. Amb aquesta idea de l'experiència comuna de les dones, s'està de nou silenciant altres dones, altres narratives de vida, altres diferències que constitueixen la identitat de cada individu. Mohanty proposa, aleshores, parlar d'interseccions i no d'experiències comunes prefixades entre les dones.

És a dir, no existeix una cosa tal com *les experiències de les dones*, així, en abstracte. Per tal de comprendre-les, *les experiències* han de ser contextualitzades, historitzades, interpretades i teoritzades –identificades i explicades-. Ara bé, les experiències individuals i col·lectives no estan aïllades i no es produeixen de manera exclouent, sinó que les diverses experiències estan connectades, perquè els distints sistemes identitaris i els sistemes d'opressió se superposen i es creuen, no s'exclouen entre ells (les experiències de

⁹² Que seria la *versió femenina* de l'individu liberal *masculí*.

racisme, sexisme i homofòbia, per exemple, poden coincidir en una situació i un individu concret).

Cada individu representa aleshores una intersecció dinàmica de diverses identitats –i diferents lluites pel seu reconeixement-. Aquesta dinàmica permet anar situant el *self* a cada moment en un *mapa* polític, social i identitari diferent i no ens redueix a tots els individus a un, amb una identitat *normativa*, una essència i unes experiències fixes i predeterminades. Aquesta flexibilitat ens permet anar canviant i modificant estratègies perquè cada nova localització ens permet veure altres parts de la realitat i lluitar contra altres tipus d'opressió. Les dones ja no són víctimes i *truth tellers*, sinó subjectes amb capacitat d'anar modificant, negociant i configurant la seua localització social i política en un moment concret. Així, les dones negres no han de triar entre ser feministes o lluitar contra el racisme perquè cada discurs deixaria de ser exclouent si es reconeix que no hi ha cap essència, cap identitat i cap experiència que vinga predeterminada i fixa i m'obligue a estar a un *costat o l'altre*.

De fet, es tracta de veure que cada individu es troba immers en diverses xarxes identitàries que li donen una localització política i social complexa. Aquestes localitzacions li donen la possibilitat de conèixer altres perspectives parcials i fer lligams. *La comunitat* –de les dones, per exemple- no ve donada per unes experiències comunes predeterminades (que fa que si la meua experiència divergeix de la majoritària la meua versió o el meu coneixement de la realitat queda menyspreat o trenca la comunitat), sinó per una solidaritat i una flexibilització entre posicions que estan connectades i comparteixen projectes emancipatoris per a individus i grups.

El subjecte que coneix concep *la veritat* com a situada i parcial. El més que podem aspirar és a juntar parcel·les de veritat situades. El pensament feminista negre, així, reconeix l'existència de *veritats* empíriques, de valors i de coneixement i reconeix alhora la contingència d'aquests. El concepte de coneixement es basa en l'experiència; de l'experiència de subordinació de les dones podem *conèixer* (tots, no sols les dones) com funciona l'exclusió, com es construeix un sistema i com aquest sistema es presenta com objectiu quan no ho és... Però aquest *coneixement derivat de la posició de les dones* és també parcial. Aquesta parcialitat es pot reduir si intentem conèixer altres perspectives: de fet és la manera d'avançar en el coneixement. Com el coneixement surt de i en contextos socials de moltes maneres, la forma

d'engrandir-lo és mitjançant l'esforç d'ampliar la perspectiva limitada de cadascú. Això significa, entre altres coses, que no pot haver *un standpoint feminism* quan les experiències són tan diferents entre les dones i les diferències són tan grans. No podem seguir pensant que hi ha una sola i vertadera interpretació de la realitat; no pot haver una única perspectiva compartida per totes les dones pel fet de ser-ho.

Els diferents punts de mira, que utilitzen distintes epistemologies per crear-se i justificar-se, validen un tipus de coneixement determinat que és parcial, però és el que més s'acosta a una *veritat objectiva*. Per això Harris comentava que viure la vida d'una dona negra nord-americana era requisit fonamental per produir pensament feminista negre; perquè a les comunitats de dones negres el coneixement és validat i produït en referència a una particular amalgama de condicions històriques, socials i epistemològiques⁹³.

Cada punt de mira comparteix aquest coneixement parcial amb els altres sense haver de rebutjar el seu propi coneixement: **"one has no need to 'decenter' anyone in order to center someone else; one has only to constantly, appropriately, 'pivot the center' "**⁹⁴. Gràcies a aquest lligam entre coneixement i les perspectives dels altres, gràcies a aquest diàleg, les feministes poden insistir en el reconeixement de les experiències viscudes per altres grups (dones, negres...) i en la diversitat d'aquestes experiències. I, alhora, la interconnexió i la *comunitat* (=tindre en comú) amb la resta de la humanitat.

Harding resumeix aquesta idea dient que per cada grup i cada lluita una epistemologia i una política basades en solidaritats podrien reemplaçar unes epistemologies i unes polítiques basades en identitats monolítiques tan problemàtiques⁹⁵. El feminisme ha de configurar esquemes conceptuals que donen compte de la complexitat i la interconnexió dels sistemes: en una societat racista i sexista, la feminitat i la masculinitat (ser home o dona) són conceptes tant *racials* com de gènere.

⁹³ P.H. COLLINS: *Black Feminist Thought. Knowledge Consciousness, and the politics of empowerment, Perspectives on Gender, op. cit.*, pàg. 230.

⁹⁴ P.H. COLLINS: *Black Feminist Thought. Knowledge Consciousness, and the politics of empowerment, Perspectives on Gender, op. cit.*, pàg. 236.

⁹⁵ S. HARDING: *The Science question in Feminism, op. cit.*, pàg. 18: "For each struggle, epistemologies and politics grounded in solidarities could replace the problematic ones that appeal to essentialized identities, which are, perhaps, spurious".

Smart critica, però, aquesta manera d'apropar-se o construir la teoria i parla de *standpointivism depurat*. Aquesta revisió del *standpoint* representa acceptar realitats variades i versions contextualitzades i historitzades tot i mantenir el compromís amb el caràcter polititzat del coneixement que surt de les dones i altres grups⁹⁶: dóna veu al coneixement dels oprimits i per tant preserva la tradició política del feminisme. El problema, però, és que conté massa matisos per dur-la a la pràctica amb facilitat sense caure de nou en un “add women/ color/ classe... and stir”. Smart diu que no hauríem de buscar de nou una *epistemologia unificadora que justifiqui un caminar polític divers*, i més tenint en compte que fins i tot dins el feminisme hi ha maneres diverses de construir i validar el coneixement.

Les defensores d'aquest *standpointivism*, tot i admetre que els punts de mira no són immutables i fixos, ens obliguen a triar un punt de mira (podem treballar alhora des de dos punts de mira?), una categorització per sobre d'altres quan el que s'ha posat en qüestió ha estat les categoritzacions mateixes. I si les fragmentacions són el resultat precisament d'aquestes categoritzacions tancades i rígides? Admetre seriosament la fragmentació del subjectes no pot significar reconèixer els fragments i recórrer a aliances perquè les nostres estratègies (eixes estratègies i aliances) són sempre *modernes i vivim en temps postmoderns*⁹⁷. Smart, però, no passa a explicar què significaria admetre seriosament la fragmentació dels subjectes als temps postmoderns que corren, i dubta que els teòrics siguin capaços de veure la unitat de les identitats dels actors que ells (els actors) no arriben a entendre.

La noció de subjecte

No crec que la noció de subjecte desenvolupada per una part del feminisme conscient de les diferències entre les dones pugui resumir-se com estant un subjecte fraccionat incapaç de comprendre's. El canvi que es proposa (i suposa) en la nostra manera d'entendre el *subjecte* social, polític i jurídic (i del feminisme) ens obliga a descartar visions i nocions estàtiques de les identitats socials sense renunciar a la recerca de sentit per part de cada individu i a la lluita pel reconeixement per part dels col·lectius. Aquestes idees

⁹⁶ C. SMART: “La teoria Feminista y el discurso jurídico”, dins H. BIRGIN (comp.): *El Derecho en el Género y el Género en el derecho*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, pàgs. 31-72: 55-59.

⁹⁷ C. SMART: “La teoria Feminista y el discurso jurídico”, *op.cit.*

han estat àmpliament desenvolupades, no sense problema, perquè la qüestió del subjecte és fonamental si el feminisme continua definint-se (com fa i no podia ser d'una altra manera) com un projecte emancipatori.

El canvi s'articula al voltant de les identitats fragmentades i la necessària vinculació d'aquestes, però, alhora, s'articula radicalitzant l'autonomia del subjecte. Com diu Harris, la noció de *consciència múltiple*⁹⁸ és la que millor expressa o defineix un món en què els individus no es troben oprimits principal o solament pel sexe, sinó per xarxes i interconnexions entre ètnia, classe, gènere i orientació sexual, per exemple. Si el feminisme intenta extreure (de nou) *una sola veu*, una sola experiència i una sola dona, les experiències i veus de les dones diferents passen a ser variacions d'una sola melodia, d'una sola identitat possible (la norma-litat- blanca). Aleshores, si reconeixem aquesta diversitat hem de reconèixer que no existeix un nucli privilegiat de lluita i emancipació i, per tant, que *el subjecte revolucionari* ha mort. El subjecte revolucionari queda *polvoritzat*⁹⁹ en posicions de subjecte que corresponen a les diferents relacions socials en què l'individu es troba immers. Cada subjecte està constituït per un *conjunt de posicions de subjecte* que no poden estar mai totalment fixes en un sistema tancat de diferències, sinó que han d'anar articulant-se segons les diferents relacions. La identitat aleshores sols pot ser entesa com contingent, precària, fixada temporalment en la intersecció de les posicions de subjecte¹⁰⁰. Això, però, no significa renunciar a un projecte emancipatori: en primer lloc significa assumir la responsabilitat de saber que el subjecte *revolucionari* és creat¹⁰¹ i en segon lloc assumir que les identitats, quan van íntimament vinculades a un projecte emancipatori, es tornen funcionals per la pròpia lluita emancipadora en el procés de la qual es transformen i redefeixen permanentment¹⁰². Així les coses, com queda definit el subjecte (i el subjecte del feminisme)?

⁹⁸ A.P. HARRIS: "Race and Essencialism in Feminist Legal Theory", *op. cit.*, pàgs. 235-255: 239.

⁹⁹ C. AMORÓS: *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, *op. cit.*, pàg. 320.

¹⁰⁰ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical" dins *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona 1999, pàgs. 107-126.

¹⁰¹ C. AMORÓS: *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, *op. cit.*, pàg. 320.

¹⁰² C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàg. 361.

Benhabib elabora un model narratiu de constitució identitària¹⁰³ que radicalitza la idea d'autonomia que fa possibles les lluites i negociacions identitàries i de reconeixement individual i col·lectiu: la idea del subjecte (del *self*) té sentit des del moment en què queda inserida dins de xarxes d'interlocució; és a dir, des del moment que s'entén vinculada a narratives però, alhora, equilibrant acció i passivitat, iniciativa i condicionament, llibertat i determinació¹⁰⁴. És per aquest marge d'interpretació i maniobra que es pot parlar de *subjecte*¹⁰⁵. Encara que no triem les xarxes en què ens trobem immersos, ens és possible triar models de narració, codis d'expressió i ens és possible inventar noves xarxes; trencar amb parts narratives i construir una història narrativa pròpia –anar situant-nos en un mapa social, polític determinat; poder negociar part del significat de les categories que se'ns apliquen-. És a dir, el procés de *categorització –naming-* no és unilateral, sinó que els subordinats també hi participen; són actors i no sols víctimes, tenen capacitat de contestació. Les diferències de poder en la capacitat de crear i categoritzar són reals i evidents, però no anul·len la capacitat d'acció de les persones involucrades¹⁰⁶. I si ens prenem seriosament la idea que el subjecte en tant que subjecte és capaç d'anar modificant, negociant, reinterpretant les categories, que sempre hi ha un marge d'acció; haurem de pensar que, en certa mesura, fins i tot en situacions totalment constrictives, rígides i opressores els éssers humans tenen eixa capacitat d'acció, decisió i interpretació¹⁰⁷; i, a la inversa, que si som incapaços de reconèixer la capacitat

¹⁰³ Benhabib parla de “narrative model of identity constitution”; S. BENHABIB: “Strange Multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context”, *op. cit.*, pàg. 49.

¹⁰⁴ Aquesta idea de “webs of interlocution” l’ha extreta de Ch. Taylor; S. BENHABIB: “Strange Multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context”, *op. cit.*, pàg. 50.

¹⁰⁵ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàg. 20.

¹⁰⁶ K. CRENSHAW: “Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color”, dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs.178-193: 189: “Clearly, there is unequal power, but there’s nonetheless some degree of agency that people can and do exert in the politics of naming”.

¹⁰⁷ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàg.30: “Pues bien: si asumimos esa caracterización del sujeto humano como capacidad de trascendencia, habremos de pensar que, en alguna medida, incluso bajo situaciones totalmente constrictivas y enmarcamientos vitales tan rígidos como los que venían determinados por una sociedad estamental –por tomar como ejemplo el punto de referencia polémico con respecto del cual nuestro sujeto de la modernidad se constituye-, los seres humanos han tenido algún margen de maniobra para redescifrarlos y vivenciarlos de un modo irreductible, aunque este

d'acció a determinades persones (les dones immigrades, per exemple) en situacions totalment constrictives, rígides i opressores, estem negant que siguem subjectes.

Cada individu representa una intersecció dinàmica de diverses identitats que li permet triar parts de les narratives i construir una pròpia (Benhabib); li permet situar-se a cada moment en un *mapa* polític, social i identitari diferent (Mohanty), negociar les categories que li són aplicades (Creenshaw, Amorós), de manera que cal entendre no sols les *diferents experiències* i com són *expressades*, sinó també les diferents *resistències*, les diferents estratègies de resistència, les vindicacions.

I és per això que assenyalava que analitzar l'opressió de les dones com a dones no té ja sentit: les dones (i els homes) es troben immerses en múltiples xarxes identitàries, relacions socials diverses, discursos i sistemes d'opressió variats que accentuen la seua exclusió. Des del moment en què les coordenades d'injustícia situen la gent en localitzacions socials i polítiques diverses, la injustícia no pot ser identificada, definida, compresa i resolta des d'un únic ordre social¹⁰⁸. El que cal és veure com funcionen aquestos diversos sistemes d'exclusió per tal de trobar eines adients de lluita per acabar amb l'opressió de les dones en totes les seues versions i quines estratègies de resistència i negociació porten endavant els individus i els grups.

No parlar de les dones com a grup, però, no significa rebutjar la *categoria dona* o afirmar que els grups no existeixen. Els grups socials són expressions de les relacions socials¹⁰⁹ i en funció de les relacions que existeixen es conformen uns grups o altres. Els grups no són totalment independents dels individus, però es conformen en base als trets identitàris múltiples dels individus –i no a grups preestablerts en sistemes tancats de diferències i menys encara suposadament biològiques-. Els grups constitueixen als individus i no triem les xarxes identitàries en què ens trobem immersos, però ens és possible modificar-les. Els individus, com a projectes

redesciframiento no haya sido tematizado ni la situación haya podido, en la inmensa mayoría de los casos, ser modificada”.

¹⁰⁸ N. FRASER: “From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-socialist Age’”, dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in feminism, Oxford University Press, Oxford 1998, pàgs. 430-460.

¹⁰⁹ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, Princeton University Press, Princeton 1990, pàgs. 42-48.

permanents, no poden quedar definits rígidament per categories creades sense que *hi haja un element criticoproblemàtic implicat en la mateixa manera de ser apropiades i viscudes: les identitats constitueixen els subjectes en la mateixa mesura que els subjectes constitueixen les identitats*¹¹⁰.

És a dir, el fet d'afirmar la complexitat del subjecte i el creuament de sistemes identitaris i d'opressió no significa renunciar a la idea de subjecte ni a la idea de grup. Si no busquem les coalicions i les articulacions (dins i fora) de les diferents posicions de subjecte, tenim únicament *ens* aïllats en lloc de subjectes connectats i contextualitzats. Així, tot i que el focus d'atenció per analitzar un sistema d'opressió (de les dones com a dones) ja no és (descobrir) una suposada identitat fixa i predeterminada a partir de la identificació (i teorització) d'unes experiències comunes (a les dones com a dones) i uns discursos i narratives unidireccionals, el que esdevé centre d'anàlisi i interès per desemascarar sistemes i relacions socials opressores és l'**articulació**¹¹¹ de les diferents posicions en moments concrets, les localitzacions del subjecte entre o a través dels diferents sistemes identitaris i/o creadors de diferències que es tradueixen en desigualtats.

De vegades aquesta articulació serà *buscada*, construïda, pels diferents grups per tal de dur endavant el projecte emancipatori propi; és dins aquest marc que sorgeixen les coalicions. D'altres vegades, però, les coalicions es produiran perquè l'articulació és imposada i es vol modificar; perquè el sistema social o el sistema jurídic imposa una determinada articulació de les diferències produint exclusions particulars que, no obstant això, no poden ser totalment desvinculades d'altres exclusions¹¹². I és per això que les estratègies de canvi han de sorgir dels creuaments d'exclusions. Negar l'existència d'identitats predeterminades, fixes i rígides pel que fa a un sistema d'igualtat/diferència prèviament establert a la societat significa alhora prestar atenció al procés d'exclusió que no obstant es produeix, donant compte de les

¹¹⁰ C. AMORÓS: *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàg. 361-362.

¹¹¹ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical", op. cit., pàg. 112: "Negar la existencia de un vínculo *a priori*, necesario, entre las posiciones de sujeto, no quiere decir que no haya constantes esfuerzos para establecer entre ellas vínculos históricos, contingentes y variables. Este tipo de vínculo que establece una relación contingente... entre varias posiciones, es lo que designamos como 'articulación'".

¹¹² Açò és el que desenvolupe després, amb la crítica feminista al dret d'estrangeria, és a dir, l'articulació imposada pel dret a dos sistemes d'exclusió (un d'ells, a més a més, creat fonamentalment pel dret): el gènere i l'estrangeria.

articulacions concretes i de les estratègies de resistència (les contranarratives) que s'elaboren i es desenvolupen enfront dels sistemes d'exclusió per individus concrets i per grups.

Intents d'anàlisi

Crec que un instrument vàlid per intentar superar nocions unitàries de les dones i les seues experiències (i, en definitiva, dels sistemes d'opressió que els afecten) és el d'*interseccionalitat* com el proposa Kimberlé Crenshaw¹¹³: com a instrument per analitzar situacions en què es creuen diversos discursos, pràctiques i sistemes d'exclusió. D'una banda, la idea d'*interseccionalitat* va més enllà de comprobar (i criticar) que no existeixen categories naturals i essencials sinó que les categories socials han d'estar creades i dotades de significació per tal d'existir, però una vegada són creades també tenen conseqüències¹¹⁴. No és prou reconèixer que les identitats són multiformes i dinàmiques, sinó que cal veure com conflueixen tipus d'opressió per desenvolupar estratègies de resistència adients.

Tot i això, no és una idea nova per al feminisme explicar la relació o interconnexió de diversos sistemes d'opressió. La proposta de Crenshaw pense que és interessant perquè permet que ens fixem en situacions de creuament i exclusions reforçades sense caure en l'essencialisme i, alhora, sense caure en una visió bé victimista bé descoratjadora pel que fa a les alternatives. No significa renunciar de cop a la idea del subjecte, *decretar la seua mort*, sinó més aviat de situar el conflicte i la resistència al límit del

¹¹³ Els comentaris provenen de dos textos: K. CRENSHAW: "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", dins K.T.BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford, 1991, pàgs.57-80 i també dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998, pàgs.314-343; i K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", dins *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, editat per Mary Lyndon Shanley i Uma Narayan, Polity Press, Cambridge, Oxford, 1997, pàgs.178-193. Desenvoluparé més endavant aquesta idea de la interseccionalitat, sobre tot a la part de *feminismes i dret*.

¹¹⁴ K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", *op. cit.*, pàg.188: "But to say a category such as race or gender is socially constructed is not to say that the category has not significance in our world. On the contrary, a large and continuing project for subordinated people-and indeed one of the projects for which postmodern theories has been very helpful- is thinking about the way power has clustered around certain categories and is exercised against others...And this project" most pressing problem...is not the existence of such categories, but rather the particular values attached to them and the way those values foster and create social hierarchies".

subjecte particular universalitzat per assenyalar les diverses maneres d'opressió i buscar alternatives reals, no parcials.

Deia, però, que no és el primer intent. Des del feminisme *marxista* s'ha treballat dins la *teoria dels sistemes duals*. La teoria dels sistemes duals fa referència al patriarcat, com a sistema de dominació de les dones, i la societat de classes com a dos sistemes de poder relativament independents, que no obstant això, estan integrats i s'influeixen mútuament¹¹⁵. Així, s'analitzen per separat els interessos i funcionament del patriarcat i el capitalisme i es busquen punts de tensió i relació¹¹⁶. L'opressió de les dones s'entén que té una causa doble: el sistema de producció i el sistema de reproducció.

Les alternatives desenvolupades per les feministes marxistes han estat principalment dues: ampliar la categoria de producció afegint-hi la reproducció o parlar de *producció afectivosexual*¹¹⁷.

Els problemes que s'han assenyalat han estat variats: centrar-se en activitats que han quedat fora del que el marxisme entén per *producció* no farà

¹¹⁵ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del amor: ¿Le importa el sexo a la democracia?*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1993. La teoria dels sistemes duals (Dual System Theory) és el "término que hace referencia al patriarcado i a la sociedad de clases como dos sistemas de poder relativamente independientes, que están integrados y se influyen mutuamente".

¹¹⁶ Els treballs de referència de les *dual system theories* són l'article de ANN FERGUSON I NANCY FOLBRE: "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism", dins L. SARGENT (ed.): *Women and Revolution*, South End Press, Boston, 1981. La resposta de HEIDI HARTMANN I AMY BRIDGES: "The Unhappy marriage between marxism and feminism: towards a more progressive union" al mateix llibre (existeix traducció al castellà: "Un matrimonio mal avenido: hacia una unión más progresiva entre marxismo y feminismo", traduït per P. López, dins *Zona Abierta*, 24). Pense, però que el treball de Hartman, com veurem, no cau en els problemes que normalment es senyalen a les teories dels sistemes duals. Molina Petit senyala que el terme *Dual System Theory* va estar acunyat per YOUNG a l'article "Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of Dual System Theory", dins L. SARGENT (ed.): *Women and Revolution*, op. cit.. Molina Petit repassa les teories i extreu dos instruments d'anàlisi que han estat desenvolupats per aquestes teories com punts importants. Es tracta de dos nivells que el feminisme socialista incorpora a l'anàlisi marxista: el nivell antropològic-sociològic a partir del sistema sexe-gènere (el conjunt de factors socials que converteixen la sexualitat biològica en productes de la activitat humana i en les maneres en que aquestes necessitats sexuals són satisfetes) i a nivell psicoanalític analitzant la funció de mare i la reproducció del gènere (com determinades expressions genèriques –de identitat de gènere– són acceptades i reproduïdes). C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la Ilustración*, op. cit., pàgs. 199-233 i també a C. MOLINA PETIT: "El feminismo socialista contemporáneo en el ámbito anglosajón" dins C. AMORÓS (ed.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994, pàgs. 225-239.

¹¹⁷ L. NICHOLSON: "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", dins S. BENHABIB I D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs.16-30: 24-26. Jónasdóttir polemítza tant amb les teòriques dels sistemes duals com amb Young pel rebuig que en fa. Malgrat la seua anàlisi de crítica a aquestes teories, Jónasdóttir torna a donar una versió total i essencialista del patriarcat com sistema basat en l'apropiació sistemàtica per part dels homes de la capacitat d'estimar de les dones (de l'amor, el sexe, la capacitat reproductiva i de cura i atenció). A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del amor: ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit. Si el feminisme del *standpoint* substituïa *treball per sexe*, Jónasdóttir substitueix *treball per capacitat eròtica*.

que explique millor les relacions de gènere *dins* les relacions de producció, és a dir, incloure el tret de gènere necessàriament ha de significar alterar (no únicament *retocar o fer encaixar*) les categories d'anàlisi. Young¹¹⁸ assenyala així que les teories dels sistemes duals no qüestionen suficientment el marc bàsic d'anàlisi del marxisme i la ceguesa de gènere del marxisme no es resol en *afegir les dones i manejar*. Però, principalment, separar i distingir l'opressió de les dones de l'opressió coberta pel marxisme, reforça la idea que l'opressió de les dones és un tema addicional dins els interessos del marxisme. Si el marxisme ha estat incapaç d'explicar i combatre les relacions de domini basades en el sexe, el color o altre tipus de domini, la teoria fracassa com a teoria emancipatòria i com a teoria social.

Les teories dels sistemes duals en certa mesura suposen pensar que a la realitat hi ha dos sistemes (o més) d'opressió en formes *pures*, modificades per altres factors i potser entre ells. Hi ha sistemes que funcionen i en determinats moments conflueixen o s'articulen. No hi ha, però, dos (o molts) sistemes diferenciats netament sinó, com a molt, com assenyala Fraser, dues dimensions d'una mateixa realitat o formació social¹¹⁹. De manera que necessitem, per comprendre aquesta formació social, un sol conjunt de categories i conceptes que integren internament tant el gènere com l'economia política i altres exclusògens. Necessitem comprendre la separació històrica d'esferes que va dur *als liberals* a diferenciar família i estat, *als marxistes* la producció de la reproducció¹²⁰, i a Habermas entre *sistema i món de la vida*¹²¹.

No obstant, Amorós assenyala que si bé és cert que en l'opressió de les dones operen diferents sistemes que *formalment* poden ser aïllats en subsistemes de domini específics que actuen imbricats i relacionats, aquests poden ser reconstruïts en la seua lògica interna. Existeixen, llavors, diferents sistemes, però les distincions que en fem no corresponen a entitats separades

¹¹⁸ Una exposició i una discussió del plantejament de Young l'he trobada a L. NICHOLSON: "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", *op. cit.*; i a CÈLIA AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del status questionis)", *op. cit.*, pàgs. 34-43. YOUNG ho fa expressament a l'article "Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of Dual System Theory", dins L. SARGENT: *Women and Revolution*, South End Press, Boston 1981.

¹¹⁹ N. FRASER: "What's critical about critical theory: the case of Habermas and gender", dins S. BENHABIB I D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.

¹²⁰ L. NICHOLSON: "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", *op. cit.*.

¹²¹ N. FRASER: "What's critical about critical theory: the case of Habermas and gender", *op. cit.*.

sinó a diferents aspectes d'una mateixa realitat susceptibles de ser analitzats racionalment com a diversos, tot i mantenint la idea d'*entreveració* ¹²².

Per què, llavors, la idea d'*interseccionalitat*? Què suposa o en què millora les teories dels sistemes duals? Pense que la interseccionalitat precisament ens ajuda a articular les diferents dimensions de l'opressió i exclusions socials. Analitzar la intersecció i articulació de diferents sistemes significa entendre com interactuen entre ells (fixar-se en la mescla de què parla Amorós), com es modifiquen mútuament i es recolzen de manera que no és possible explicar un sistema d'exclusió i opressió donat si no es tenen en compte les relacions que manté amb altres sistemes. Com véiem amb Fraser, des del moment en què les coordenades d'injustícia situen la gent en localitzacions socials i polítiques diverses, la injustícia no pot ser identificada, compresa i resolta des d'un únic ordre social, i les respostes no poden correspondre's a un únic sistema de dominació malgrat que hi haja altres¹²³. Fraser parla de grups bivalents per referir-se a grups oprimits per més d'un sistema d'exclusió i opressió social: no existeixen grups oprimits socioeconòmicament únicament o per un costat i grups oprimits únicament culturalment, sinó que el paisatge de les injustícies socials és més ampli i més complex i les respostes polítiques que construïm han de tenir en compte aquesta complexitat. La interseccionalitat com a instrument ens permet fixar-nos en aquestos grups bivalents per poder anar desvetllant *tipus particulars d'opressió i/o exclusió socials*, més que afegir o intentar ampliar categories d'anàlisi existents i insuficients. De nou, es tracta de fixar-nos en les articulacions dels sistemes per tal de trobar punts de subordinació i construir nous espais i eines de lluita. Això és el que propose fer amb l'anàlisi de les situacions de les dones immigrades com estant el ppunt d'intersecció entre els sistema sexe/gènere i l'estrangeria com sistema d'exclusió.

¹²² C. AMORÓS: "Presentación (Que intenta ser un esbozo del status questionis)", *op. cit.*, pàgs. 41-42. El que preocupa és esborrar o difuminar en excés el sistema de dominació basat en el sexe, en voler explicar les diferents formes i maneres en què les dones *com a dones* som excloses. Amorós prefereix parlar de patriarcat, com ha senyalat repetides vegades: C. AMORÓS: "Elogio de la vindicación", *op. cit.*, pàg. 60; C. AMORÓS: *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, *op. cit.*; C. AMORÓS: *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*; C. AMORÓS: "Violencia contra las mujeres y pactos patriarcales" dins V. MAQUIERA i C. SÁNCHEZ (COMP.): *Violencia y Sociedad Patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990, pàgs. 1-15:10-11.

¹²³ N. FRASER: "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-socialist Age'", *op. cit.*, pàgs. 430-460.

El feminisme com a crítica¹²⁴

Entendre el feminisme com a crítica suposa insertar-lo dins una tradició filosòfica concreta, la il·lustrada, i mostrar els límits de gènere que aquesta tradició conté. També suposa associar-lo a la teoria crítica i dotar-lo dels mateixos trets: defensa de la raó com a facultat crítica per a transformar el món i fomentar la llibertat i el desenvolupament humà. Per a Campillo, connectar el feminisme amb la crítica implica aprofundir en les nocions de crítica i llibertat¹²⁵. El concepte de crítica vincula l'existència d'un interès pràctic de la raó amb la pròpia capacitat de la raó de transcendir-se, prenent així un sentit emancipatori. És com si la raó volguera saber més d'ella mateixa per ser més ella mateixa, per ser en major mesura autònoma i estar emancipada en major grau –llibertat-¹²⁶. Des del feminisme es tractaria de radicalitzar els pressupòsits teòrics de la Il·lustració (per exemple, l'imperatiu d'universalitat dels drets al nostre cas) i fer una nova proposta d'ordre social (la crítica suposa tant una teoria de la raó com una proposta de canvi) ¹²⁷. El feminisme és, alhora, producte il·lustrat, test de la Il·lustració i la seua radicalització.

Aquesta *tercera etapa*¹²⁸ no significa, però, un rebuig absolut a les teories anteriors sinó que aprofita determinats aspectes i reformula uns altres considerats conflictius, integra part de la crítica elevada pel *black feminist thought* i reformula el feminisme com a moviment més ampli i com a projecte

¹²⁴ *El feminisme com a Crítica* és el títol de dos llibres excel·lents. Seyla Benhabib i Drucilla Cornell editaren en 1987 *Feminism as Critique* (University of Minnesota Press, Minneapolis), recollint tota una sèrie d'articles i contribucions de destacades feministes que s'inserten en aquesta "escola": Linda Nicholson, Nancy Fraser, Judith Butler... En 1997, Neus Campillo publica *El feminisme com a Crítica* (Tàndem Arguments, València), una reflexió prèvia, diguem-ne, que traça l'entramat filosòfic i polític del feminisme com a crítica desenvolupat per les autores nomenades.

¹²⁵ N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, op. cit., pàgs. 70 i ss.

¹²⁶ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", op. cit., pàg. 106.

¹²⁷ N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, op. cit., pàg. 71 i ss. Campillo interpreta la crítica a la raó patriarcal com una radicalització de la crítica que la raó il·lustrada pot fer d'ella mateix, permanentment sobre els seus límits. D'altra banda, al ser la modernitat un procés de racionalització social (al sentit de Weber), que una teoria de la racionalitat es coimplique amb una teoria de la modernitat significa que la crítica inclou una teoria de la raó i de la societat.

¹²⁸ Cal insistir en què no són etapes estrictament cronològiques. Les feministes no han descobert la teoria crítica l'any 2000 i el feminisme és en arrel il·lustrat.

de reconstrucció teòrica que no pot centrar-se en categories predeterminades, tancades i excloents. El feminisme no pot quedar-se indiferent davant dels sistemes d'opressió, siguen els que siguen i provenen d'on provenen. Pel que fa al tipus de teorització, el feminisme crític considera més important buscar elements d'anàlisi concrets i útils en determinats espais polítics, socials, culturals¹²⁹, etc. que no elaborar una macroteoria explicativa de les causes d'opressió de les dones. Com veïem amb Nicholson, necessitem comprendre els processos històrics que han conduït, per exemple, pel que fa a la separació històrica d'esferes, *als liberals* a diferenciar família i estat, *als marxistes* la producció de la reproducció¹³⁰. No es tracta de trobar la clau del paradís, sinó de buscar i desenvolupar estratègies, elements d'interpretació i crítica, coalicions¹³¹, solidaritats i projectes polítics menys excloents. El feminisme crític no considera que hàgem de prescindir de les diferències per tal d'aconseguir un ordre més igualitari, sinó que les diferències han de ser **la base** per construir un ordre igualitari, o almenys, que cal cridar l'atenció sobre les coses *no dites i no pensades* del model de subjecte que hem universalitzat i en base al qual hem establert els criteris per basar la relació d'igualtat. I, a més a més, el gènere no seria l'única exclusió a tindre en compte, per més que això no haja de significar rebutjar o renunciar al projecte polític d'emancipació de les dones.

L'ampliació del projecte d'emancipació que el feminisme es proposa i *s'imposa* està alhora vinculada al plantejament d'alternatives de canvi i tant

¹²⁹ Pel que fa el dret, Deborah Rhode ho explica així: "The point is not to advocate some grand theoretical structure, but rather to suggest an approach that will be useful in particular contexts under particular social conditions. We need not to commit ourselves to some abstract assessment of the origins or extent of gender difference. Nor do we need to determine what women's "authentic" interests may be.... Changes in Law will not of themselves ensure our arrival at any predetermined destination but they can change our pace and direction of travel, and our awareness of choices along the way". D. L. RHODE: "The politics of paradigms: Gender difference and gender disadvantage", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

¹³⁰ L. NICHOLSON: "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", *op. cit.*.

¹³¹ Com veïem, aquesta idea de coalició surgeix de la constatació de l'existència de múltiples formes d'exclusió i domini i la necessitat de juntar esforços d'una banda i afirmar la connexió entre individus "diferents". Chandra Talpade Mohanty insisteix en aquesta idea de coalició, però parla d'encontre i intersecció: "Instead of privileging a certain limited version of identity politics, it is the current *intersection* of anti-racist, anti-imperialist, and gay and lesbian struggles which we need to understand to map the ground for feminist political strategy and critical analysis". CH. T. MOHANTY: "Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience", *op. cit.*, pàgs. 254-272: 267.

els instruments d'anàlisi desenvolupats com la proposta alternativa de redefinició del subjecte van en aquest sentit. Una vegada constatem i institucionalitzem la diferència *entre* les dones i els diversos sistemes d'exclusió que operen conjuntament, cal veure en què basem *la lluita*. És una de les preocupacions que constatarem en veure *la polvorització* del subjecte en posicions de subjecte, que al cap i a la fi no seria sinó el qüestionament d'un subjecte *inverosímil*¹³². Tornant a la qüestió de la ciència per al feminisme, cal decidir com resollem la paradoxa proposada per Harding, si ens decantem fonamentalment per la política o per la teoria. Perquè hi ha dues maneres d'entendre la teoria crítica i la tasca crítica del feminisme: la que busca les alternatives en les pràctiques socials i polítiques que estan duent-se endavant des dels moviments socials diversos amb projectes emancipatoris per individus i grups; i la que busca les alternatives des de la teoria. Aquesta discussió s'enquadra dins una discussió més àmplia sobre si el feminisme pot o no utilitzar i servir-se del postmodernisme¹³³.

Benhabib¹³⁴ afirma que el feminisme pot contar sols reduïdament amb el postmodernisme si no vol ser contradictori i vol avançar en la formulació d'una alternativa social, perquè el postmodernisme en algunes versions abandona la possibilitat de fer crítica social i dur endavant projectes transformadors i emancipadors no sols per les dones sinó per qualsevol grup. Fraser i Nicholson, per contra, pensen que les possibilitats de crítica situada que obri el postmodernisme són importants per al feminisme. La qüestió és: és suficient per al nostre projecte emancipador que el feminisme assumisca la crítica situada com una tradició crítica històricament constituïda o cal

¹³² C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàg. 23.

¹³³ Veure també E. BELTRÁN i C. SÁNCHEZ: "Introducción" dins E. BELTRÁN Y C. SÁNCHEZ (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de Estudios de la mujeres, UAM, Madrid 1996.

¹³⁴ S. BENHABIB: "Feminism and the Question of Postmodernism", dins *The Polity Reader in Gender Studies*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1994, pàgs.76-92. (Hi ha traducció al castellà: "Feminismo y posmodernidad", trad. cast. P. Francés, dins C. AMORÓS (coord.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994). Amorós senyala que la valoració que en fem del postmodernisme ha d'estar en relació amb els nostres oritgens, és a dir amb el projecte il·lustrat d'emancipació, i en eixe sentit, l'aliança no pot ser més que com "amants casuals", perquè en un matrimoni mal avingut ja hem tingut prou. C. AMORÓS: *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàgs. 320-326 i 349-357.

convalidar filosòficament els valors d'aquesta tradició per tal d'escometre amb plenitud la crítica a la raó patriarcal?¹³⁵

El feminisme i la teoria crítica

Benhabib¹³⁶ sosté que el feminisme sols pot aprofitar les vessants o interpretacions febles de les grans tesis postmodernes: la mort de l'home, la mort de la història i la mort de la metafísica.

(1) La tesi de la mort de l'home a la seua vessant forta s'identifica amb la mort del subjecte, és a dir, entendre que el subjecte no és més que una altra posició del llenguatge, un resultat discursiu però mai un actor que pugui distanciar-se de la cadena de significants que l'envolten i el defineixen, els quals, a més a més, s'escapen d'una possible modificació o alteració per part del subjecte. Benhabib diu que aquesta versió de la història no és compatible amb els fins o els objectius del feminisme, perquè abandona les idees de autonomia, acció, intencionalitat... I per més que el subjecte estiga definit per multitud de discursos no podem renunciar a la idea de canvi i emancipació¹³⁷. Quin sentit tindria, si no, la lluita feminista?

El que cal entendre, afirma, amb la mort de l'home, és que cada vegada és més important donar compte de la contextualitat del subjecte; de la multidimensionalitat identitària¹³⁸. No cal rebutjar la idea que un *individu* té

¹³⁵ C. AMORÓS: *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàgs. 368-369.

¹³⁶ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism", op. cit., pàgs. 76-92.

¹³⁷ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism", op. cit., pàgs. 79-80: "Along with this dissolution of the subject into yet "another position in language" disappear of course concepts of intentionality, accountability, self-reflexivity and authonomy. The subject taht is but another positon in language can no longer master and create that distance between itself and the chain of significations in which it is immersed such that it can reflect upon them and creatively alter them.... The situated and gendered subject is heteronomously determined but still strives toward authonomy. I Want to ask how in fact the very project of female emancipation would be thinkable without such a regulative ideal of enhancing the agency, autonomy and selfhood of women". El que hem estat veient sobre el subjecte defensable pel feminisme va en aquest sentit.

¹³⁸ Benhabib no parla sols de "les dones", sinó de totes les qüestions identitàries que estant surgint a l'escenari polític occidental; la negociació de les identitats és el problema principal de les democràcies occidentals. És la mateixa idea que venim desenvolupant amb Mohanty, Harris i Crenshaw i la conseqüència lògica de l'ampliació del projecte: "Not only in Europe, but elsewhere in the world as well, one senses contradictory pulls at work: as globalization proceeds at a dizzyng rate, as a material global civilization encompasses the earth....., worldwide integration is accompanied by cultural and social desintegration.....Displaying a social dynamic

autonomia i racionalitat, sinó que cal situar aquest subjecte dins una xarxa de discursos socials, lingüístics. I aquest individu situat lluitarà de diverses maneres per tal de veure's reconegut totalment i no sols d'una manera parcial, com hem estat veient amb el seu model narratiu de constitució identitària.

El problema principal de la tesi forta de la mort del subjecte seria, d'una banda, ignorar aquesta capacitat humana d'acció i intervenció i d'altra ignorar les necessitats humanes d'estabilitat, control i comprensió que la tesi anul·laria. D'acord, diu Benhabib, amb la dissolució del subjecte (que no amb la mort), però la recerca de coherència en un món cada vegada més fraccionat, l'intent de donar significat a la complexitat de la vida humana i l'exigència al govern de protegir els més febles –cultural, econòmica, socialment...- no són qüestions o demandes injustes, injustificades, perilloses o sense sentit; ans al contrari són l'expressió d'una lluita continuada per aconseguir l'ideal universalista dels drets i la ciutadania plena. De manera que caldrà rebutjar *políticament* el postmodernisme.

Quina traducció ha tingut la idea de la mort del subjecte a la teoria feminista? Benhabib critica l'anàlisi feta per Butler en relació a la noció de gènere i subjecte. Butler nega la diferència entre gènere i sexe i sosté que el sexe també és creat discursiva i socialment: no hi ha identitat de gènere rere les *performances* (les actuacions) que realitzem. Llavors pregunta Benhabib si podem deixar d'actuar en un moment donat. Perquè si les qüestions de gènere són *does without doers* (fets sense actors), i actuacions sense subjecte, el feminisme no té possibilitat teòrica d'existir i de proposar alternatives

we have hardly begun to comprehend, global integration is proceeding alongside sociocultural disintegration and the resurgence of ethnic, nationalist, religious, and cultural separatisms....Throughout the globe a new politics for the recognition of collective identity forms is resurging". S. BENHABIB: "Strange multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context", *op. cit.*, pàgs.: 27-54: 28. I també a la introducció del llibre S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, pàgs. 3-18: 3 i 4. Encara que no es tracta estrictament d'una traducció del text aparegut a Macalester International, en la mesura en què és un treball revisat, l'any 2000 va estar publicat una col·lecció d'articles de S. BENHABIB: *Diversitat cultural, igualtat i democràcia*, Tàndem Arguments, València 2000 que inclou l'article "Strange multiplicity: la política de la identitat i la diferència en un context global". Cal remarcar que també a l'any 2000, el n° 6 dels *Cuadernos de trabajo de la Cátedra Cañada Blanch de Pensamiento Contemporáneo de la Universitat de València* recull les Five lectures que Benhabib va donar quan va estar titular de la càtedra, sota el títol S. BENHABIB: "Contemporary Theories of Democracy. A Transatlantic Perspective. Five lectures".

normatives de canvi; ni es pot pensar que d'alguna manera i en algun moment formem part activa d'una comunitat discursiva, política o teòrica¹³⁹.

El feminisme no pot renunciar a l'existència i la importància política del *self*, de l'individu, però ha d'elaborar una nova noció que represente un canvi emancipador (que ajude a acabar amb els sistemes de subordinació), ha de *re-teoritzar* la noció de subjecte i alliberar-la d'essencialismes i determinismes opressors.

És dins aquesta perspectiva que proposa *l'altre concret* com a *concepte crític i no prescriptiu*¹⁴⁰, lligat al model narratiu de constitució identitària que hem estat veient. És crític i no prescriptiu en el sentit que posa de manifest els límits ideològics del discurs universalista –és un *crit d'atenció* a allò *no pensat* a les teories universalistes¹⁴¹, però no l'articulació o la proposta d'articulació d'unes normes i valors *en exclusiva*; el que intenta és posar de manifest els biaix de gènere i altres que subjauen a les teories de la justícia universalistes i la necessitat de basar altrament aquest universalisme, que passa per una crítica a la noció de subjecte (erròniament) universalitzada.

Amb la discussió entre Gilligan i Kohlberg de fons¹⁴², Benhabib expressa que davant del debat la tasca feminista hauria de consistir a

¹³⁹ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism", *op. cit.*, pàgs. 80-82

¹⁴⁰ S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other: The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*, pàgs. 77-95: 92: "The distinction between the "generalized and the "concrete other"... is not a prescriptive but a critical one.... In this sense, the concrete other is a critical concept that designates the *ideological* limits of universalistic discourse". Veure també: S. BENHABIB: "Una revisión del debate sobre las mujeres y la teoría moral", en *Isegoría*, n° 6, Madrid 1992, pàgs. 37-63; N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, *op. cit.*, pàgs. 119-120; M.X. AGRA: "Justicia y Género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la Justicia de J. Rawls", *op. cit.*, pàgs. 124-145: 142; C. AMORÓS: "Presentación (En el bicentenario de Mary Wollstonecraft)" en *Isegoría*, n° 6, Madrid 1992, pàgs. 5-15: 8.

¹⁴¹ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàg. 402.

¹⁴² S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other: The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*. El llibre de Gilligan (GILLIGAN: *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, London 1982.) és una resposta a l'estudi de Kohlberg sobre el desenvolupament moral en adolescents. Segons l'escala de desenvolupament moral elaborada per Kohlberg, les xiques tenien "menor puntuació" (eren menys madures moralment que els xics) i Gilligan va posar de manifest que hi havia una diferència de raonament però no una necessàriament una jerarquia: els xics tendien a raonar en base a principis generals, drets i jerarquies en valors, les xiques ho feien d'una manera més relacional i contextual. El cas més controvertit que "l'origina" és el del Sr. Heinz que es troba front un dilema: la seua esposa està malalta i ell no té diners per comprar medicaments. Kohlberg proposa dues possibilitats: robar medicaments per impedir la mort de l'esposa o deixar-la morir. El xic (Jake) trià la primera opció perquè el valor en perill (la vida) és més important que el lesionat (propietat); la xica (Amy) argumentava que calia trobar una tercera via

reconstruir d'alguna manera les bases del problema, criticant, en primer lloc, la divisió radical entre justícia i vida bona que considera que haurien de ser concepcions sotmeses a la confrontació pública i el diàleg¹⁴³ –i que és essencial perquè de nou traça la línia divisòria entre allò públic i allò privat-.

Per reconstruir les bases del dilema, Benhabib estudia les teories de la justícia universalistes existents des de Hobbes fins a Rawls i les qualifica de *teories universalistes substitucionistes*¹⁴⁴, perquè l'universalisme deriva de la identificació de les experiències d'un grup com a paradigma de l'humà. Aquestes teories, explica, parteixen de *l'altre generalitzat* i ens demanen que vegem en cada individu un ésser racional titular dels mateixos drets i obligacions que ens agradaria tindre respectats i reconeguts a cadascun de nosaltres com a individus racionals. L'altre generalitzat seria el subjecte universalitzat, del que cal abstraure les diferències per reconèixer-lo com a igual. Aquesta concepció del subjecte entre altres coses ha suposat que s'estructuren les relacions amb els altres des de la igualtat formal i la reciprocitat. La igualtat es manté com a abstracció de les diferències que existeixen entre els individus: som iguals en la mesura que som igualment

no existent en el plantejament de Kohlberg com a opció moralment correcta o, si més no, existent: convèncer el farmacèutic de la necessitat dels medicaments i no lesionar cap bé, sinó arribar a un acord, perquè si furtava la medicina i era empresonat la seua esposa segurament també moriria. Jake pensa els problemes morals com estant problemes de matemàtiques però amb humans (pàg.26); Amy mirava les relacions personals, els vincles i les conseqüències de les accions abans de "resoldre" el dilema (GILLIGAN: *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development, op. cit.*, pàgs. 24-31 –plantejament del problema). Aquesta "veu femenina", afirma Gilligan, havia estat silenciada. A partir d'ací Gilligan desenvolupa la idea de la ètica de la cura (ethics of care) front a la ètica dominant (ethics of justice). Com diu Benhabib, Gilligan ha estat mal interpretada perquè no busca, com sembla, privilegiar una ètica femenina front una masculina o separar-les absolutament, sinó que desenvolupa la idea de que hi ha dos tipus de raonament que són complementaris. Veure, per exemple, S. BENHABIB: "Una revisió del debate sobre las mujeres y la teoría moral", *op. cit.*, pàgs. 37- 63.

¹⁴³ Aquesta crítica la desenvolupa més ampliament a S. BENHABIB: "Una revisió del debate sobre las mujeres y la teoría moral", *op. cit.*.. En aquest treball confronta la posició de Kohlberg i Gilligan centrant-se més en el que suposa diferenciar la "justícia" de la "bona vida" i discutint algunes idees de Habermas, però desenvolupant, a fi de comptes, la seua teoria de l'altre concret. A la presentació Amorós senyala que "lo que valdria la pena hacer resaltar con respecto a la posición de Benhabib es que su propuesta de flexibilizar los límites canonizados por la modernidad entre las cuestiones de justicia y las de "la vida buena" está vertebrada por una potente perspectiva crítica de los sesgos genéricos en la ética que es, precisamente, lo que la articula como una propuesta coherente, profundamente sugerente y no meramente ecléctica", C. AMORÓS: "Presentación (En el bicentenario de Mary Wollstonecraft)", *op. cit.*, pàgs. 5-15: 8.

¹⁴⁴ Benhabib parla de "substitucionalist universalism". A. Sánchez en la seua traducció al llibre *Feminism as Critique*, editat per Seyla Benhabib i Drucilla Cornell que va apareixer amb el títol *Teoría feminista y teoría crítica*, (edicions Alfons el Magnànim, València 1990) utilitza els termes "universalismo substitucionalista", al igual que M. XOSÉ AGRA en "Justicia y género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la Justicia de J. Rawls", *op. cit.*; CÈLIA AMORÓS a *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad, op. cit.*, parla de "universalismo sustitutorio".

racionals i esperem tractament igual (igual al dels altres i igual al que estem disposats a rebre perquè el donem).

Benhabib manté que si bé a les societats complexes contemporànies és necessari poder adoptar aquest punt de mira de l'altre generalitzat, cal construir un *universalisme interactiu* que s'oposaria al substitucionalista: l'universalisme no és un consens ideal entre *individus ficticis* sinó el resultat de la lluita política i moral d'individus concrets per la seua autonomia en un diàleg real i continu, a la confrontació pública –en la línia de l'ètica discursiva habermasiana. Aquest nou universalisme parteix de *l'altre concret*, de les diferències existents entre els individus i proposa basar les nostres relacions en l'equitat i la reciprocitat complementària: cadascú pot esperar dels altres formes de comportament mitjançant les quals els altres se senten reconeguts com a individus concrets amb necessitats específiques i capacitats concretes. Les diferències ens complementen, no ens exclouen. Cada individu té una història de vida concreta i pròpia de manera que no cal fer abstracció de les diferències sinó de les similituds, per tal de reconèixer en l'altre un individu. Així, no sols es reconeix en cada persona la seua *humanitat*, sinó també la seua *individualitat* concreta, la seua *individualitat humana*.

Com deia, però, no es tracta amb aquest concepte de *l'altre concret* d'establir i articular una nova teoria universalista de la justícia¹⁴⁵ (i les relacions entre individus, etc.) sinó d'assenyalar els límits del subjecte universalitzat.

En aquest sentit, com remarca Amorós, el feminisme no sols acceptaria la vessant feble de la mort del subjecte sinó que la faria seua, convertint-la en la proposta de la *desmitificació del subjecte masculí*¹⁴⁶.

(2) La segona tesi important del postmodernisme és la de la mort de la història¹⁴⁷ que el feminisme de nou no pot adoptar si no és en la seua versió feble que rebutja les *grans narratives*, per considerar-les essencialistes i monocausals. Políticament, el que significa és rebutjar les pretensions

¹⁴⁵ Privilegiant la "ètica de la cura" front a la de la justícia que seria la tesi de les feministes de la diferència simplificant molt.

¹⁴⁶ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàg. 539.

¹⁴⁷ La seua traducció feminista seria la *generització de la narrativa històrica*: (engendering of historical narrative).

hegemòniques de qualsevol grup de representar les forces de la història o actuar en el seu nom¹⁴⁸. **Cap grup (ni les dones ni els immigrants) representen el subjecte emancipador per excel·lència**, per més que les lluites que duguen endavant contribueixen a potenciar el caire emancipador dels drets, per posar un exemple. La complexitat social actual i la combinació de diferents àmbits i sistemes d'exclusió impossibiliten la identificació d'un subjecte i un àmbit social a partir del qual resoldre *la injustícia* ¹⁴⁹.

Clar que el rebuig a les grans negatives no pot significar abandonar tot intent d'explicació dels sistemes d'exclusió i opressió socials perquè l'exigència de protegir els més febles són l'expressió d'una lluita continuada –i que ha de continuar- per aconseguir l'ideal universalista dels drets i la ciutadania plena. El que cal és, com hem vist, reconstruir les bases dels problemes per tal de proposar alternatives i respostes adients.

(3) La tercera i última tesi és la de la mort de la metafísica, la crítica de la qual ens reconduïx a la tasca de la teoria feminista. La versió forta diria, amb autors com Rorty o Lyotard, que la filosofia és un metadiscurs de legitimació i articulació dels criteris de validesa dels altres discursos (és a dir, quedaria reduïda a epistemologia)¹⁵⁰. O que la filosofia ja no pot servir per justificar o fonamentar la política i la crítica social.

Però una vegada que els subjectes de coneixement han estat detranscendentalitzats, contextualitzats, historitzats i generitzats, així com els objectes, objectius i mètodes, diu Benhabib, què pot quedar de la filosofia? Com podem fer crítica sense la filosofia? La resposta de Benhabib és prou contundent: per tal de fer crítica social i teoria crítica es necessita la filosofia. I, en particular, la teoria feminista necessita la filosofia i la teoria crítica per tal de construir veritablement un coneixement i un projecte de transformació política que siga emancipatori per a les dones¹⁵¹. Ens cal un marc normatiu a partir del qual irracionalitzar el sistema sexe-gènere. Eixe marc normatiu ens ha de permetre mostrar les seues incoherències per tal de radicalitzar les

¹⁴⁸ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism", *op. cit.*, pàg. 84.

¹⁴⁹ N. Fraser: "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-socialist Age'", *op. cit.*, pàgs. 430-460.

¹⁵⁰ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism", *op. cit.*, pàg.89.

¹⁵¹ S. BENHABIB: "Feminism and the Question of Postmodernism", *op. cit.*, pàg. 90.

virtualitats pràctiques del projecte emancipador que ens ofereix i ens nega¹⁵²; ens cal una base per a la vindicació¹⁵³.

Per a Benhabib el problema del postmodernisme és tant un problema polític com epistemològic; el debat entre la postura de Lyotard i la teoria crítica es troba a la *natura del mínim cognitiu* i *el compromís moral* necessaris. Com hem vist, per a Benhabib la teoria crítica identifica aquests mínims amb la defensa d'una raó comunicativa, l'acceptació que la raó i el coneixement han de servir per a l'emancipació humana i l'autonomia moral; i la creença que les definicions del que és la *vida bona* no es poden desvincular de pràctiques discursives de *recerca de sentit* entre iguals en un procés de comunicació lliure de dominació. I és dins aquest esquema que té sentit parlar d'universalisme interactiu en la mesura que sorgeix, no d'individus ficticis, sinó com a producte de les lluites d'individus concrets per la seua autonomia (construïda com un projecte i un procés de creació d'una narrativa de vida pròpia). El postmodernisme a la manera de Lyotard, sosté Benhabib, ens condueix solament a un pluralisme neoliberal o a un pragmatisme contextual; no a un projecte emancipador o a una societat plural i igualitària¹⁵⁴.

Per Benhabib, la qüestió política del feminisme es proposa vinculada a (i vehiculada per) una teoria de la racionalitat i a una crítica emancipatòria i utòpica de les normes actuals. La tasca del feminisme crític, així, és doble, a partir de la idea que el sistema de sexe-gènere històricament coneguts han legitimat l'opressió de les dones: la teoria crítica feminista ha de desvetllar

¹⁵² C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, op. cit., pàgs. 357 i 371. Amorós explícitament diu que es troba més “propera” a la postura de Benhabib que a la de Fraser.

¹⁵³ C. AMORÓS: “Elogio de la Vindicación”, op. cit., pàgs. 51-63: 57: “El género vindicación implica, por lo tanto, dos cosas: por una parte que existe un concepto *universalizador*, *al menos virtualmente*, y por otra, que este concepto se aplica con restricciones respecto de su potencial universalizador”.

¹⁵⁴ S. BENHABIB: “Epistemologies of Postmodernism: A Rejoinder to Jean-François Lyotard”, dins LINDA NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, London, New York 1990, pàgs. 107- 130: 122: “The moral debate between Lyotard and the tradition of critical theory concerns the nature of the *minimum cognitive and moral commitments* necessary to keep the fronts clear between a post-Marxist radical, democratic politics and a postmodernist, young conservatism. Critical social theory at the present defines these cognitives and moral criteria as the defense of a communicative, discursive concept of reason, the acceptance of that knowledge should serve moral autonomy and the recognition that intentions of the good life cannot be dissociated from the discursive practice of seeking understanding (*Verständigung*) among equals in a process of communication free from domination. (...) The political alternatives that follow from Lyotard's epistemology are twofold: The first is a vaguely defined neoliberal pluralism; the second, a contextual pragmatism.”

aquesta opressió i ha de desenvolupar una teoria emancipatòria que contribuïska a posar fi als sistemes d'opressió. Aquesta tasca es du a terme de dues maneres: desenvolupant una *anàlisi explicativodiagnòstica* de l'opressió de les dones, i articulant una *crítica anticipatorioutòpica* de les normes i valors socials actuals per tal de projectar nous models de convivència i de relacions entre nosaltres¹⁵⁵.

Campillo ens diu que el treball de Benhabib enllaça amb la teoria crítica en tots els seus aspectes: en primer lloc, destaca l'opressió i explotació de les dones, premissa bàsica del feminisme il·lustrat i de tot feminisme. En segon lloc, considera que la teoria és condició de necessitat per posar fi a aquest sistema d'explotació de doble manera: *desvetllant aquest fet...* i construint noves formes de relacions socials. Benhabib desenvolupa així el programa universalista de la Il·lustració mostrant els seus límits¹⁵⁶.

La crítica situada

Aquesta centralitat de la teoria és una de les diferències fonamentals amb Fraser i Nicholson. Per a Fraser cal entendre la teoria crítica com la definia Marx; com *autoaclariment de les lluites i anhels d'una època*, la força de la qual ve determinada perquè epistemològica i filosòficament no suposa o no implica una diferència important pel que fa la teoria no crítica; però **políticament** és diferent¹⁵⁷ pel fet d'estar vinculada als moviments socials, a **projectes normatius alternatius** latents a la societat: la teoria crítica és un discurs que projecta possibilitats normatives no realitzades però latents a la

¹⁵⁵ S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete other. The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*, pàgs. 80-81: "The historically known gender-sex systems have contributed to the oppression and exploitation of women. The task of feminist critical theory is to uncover this fact and develop a theory that is emancipatory and reflective, and which can aid women to overcome oppression and exploitation. Feminist theory can contribute to this task in two ways: by developing a *explanatory-diagnostic analysis* of women's oppression across history, culture and societies, and by articulating an *anticipatory-utopian critique* of the norms and values of our current society and culture, such as to project new modes of togetherness, of relating to ourselves and to nature in the future".

¹⁵⁶ N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, *op. cit.*, pàgs. 119-120.

¹⁵⁷ N. FRASER: "What's Critical about Critical Theory? The case of Habermas and Gender", *op. cit.*, pàgs. 31-56: 31: "To my mind no one has yet improved on Marx's 1843 definition of Critical Theory as "the self-clarification of the struggles and wishes of the age"... It makes no claim to any special epistemological status but, rather, supposes that with respect to justification there is no philosophically interesting difference between a critical theory and an uncritical one. But there is, according to this definition, an important political difference".

societat¹⁵⁸. Es tracta d'unir una teoria feminista a una pràctica política compromesa amb els problemes de gènere. Aquesta política compromesa requereix una teoria crítica que combine arguments normatius amb una anàlisi sociocultural d'una època, per tal de donar resposta als anhels, per tal de recollir els projectes latents però no realitzats. La teoria crítica el que fa es desenvolupar nous paràmetres d'interpretació i construir o donar forma als projectes i ideals socials concrets: servir d'autoaclariment per a les lluites d'una època donada a una societat concreta. Enfront de la desigualtat entre homes i dones, el feminisme com a crítica (teòric) intenta donar una resposta racional basada en les lluites concretes que es desenvolupen a la societat (teoritza i reflexiona sobre la mateixa praxis alliberadora). Explicar els mecanismes de subordinació i opressió de les dones i proposar o recollir un nou ordre social, una nova manera de construir les relacions socials entre els sexes serà, així, la tasca de la teoria feminista.

La definició de crítica que dóna Fraser és important per a la teoria feminista i el feminisme en dos sentits. D'una banda, el feminisme com a crítica passaria a ser l'autoaclariment de les lluites del moviment polític de les dones com a moviment rellevant en un moment concret per una determinada realitat social. La relació entre teoria i praxi és determinant: sobre la base de pràctiques específiques es pot elaborar una teoria que, en identificar-se amb els elements importants de la pràctica, permeti accelerar les seues conseqüències, fer-la més coherent i eficient¹⁵⁹. En eixa particular vinculació entre la teoria i la política feministes rau la seua concepció de teoria crítica. Campillo diu que quan una teoria de la societat es proposa com a crítica s'està assumint que no s'està d'acord amb la societat existent i que es pretén construir una de nova.....: **es reflexiona sobre la mateixa praxi** que conjumina els esforços del canvi¹⁶⁰.

¹⁵⁸ I.M. YOUNG: *Justice and the Politics of Difference*, op. cit., pàg. 6: "Critical theory is a mode of discourse which projects normative possibilities unrealized but felt in a particular social reality".

¹⁵⁹ R. DEL CASTILLO: "El feminismo pragmatista de Nancy Fraser: crítica cultural y género en el capitalismo tardío", dins C. AMORÓS (coord.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994, pàgs. 257-293: 260, n.p.p.2.

¹⁶⁰ N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, op. cit., pàg. 66. Encara que amb aquesta cita sembla que Neus Campillo és més pròxima a la postura de Fraser que a la de Benhabib, a l'article N. CAMPILLO: "El significado de la crítica en el feminismo contemporáneo" dins C. AMORÓS (ed.):

D'altra banda, implica que una teoria per a ser crítica haurà de servir per a l'aclariment d'aquestes lluites –si és que són rellevants políticament i socialment en un moment concret-. Amorós parla així del **test de Fraser** com el test d'idoneïtat i pertinença de les distintes teories que ens permet rebutjar les que en lloc d'aclarir *llancen tinta de calamar* sobre les causes de la subordinació de les dones¹⁶¹.

Per a Fraser i Nicholson serien cinc les característiques o requisits d'aquest tipus de teorització que vol combinar el rebuig postmodern a les grans narratives amb la crítica social potenciada pel feminisme:

(1) Negar que el postmodernisme haja de significar un rebuig a les grans narracions i els problemes *macro* socials. El feminisme postmodern no ha de desfer-se de grans eines de treball i d'interpretació per adreçar-se a problemes socials importants. Fraser distingeix entre *metarelat* i *relats empírics a gran escala* que són no fonamentalistes i incorporen la revisió, la interconnexió amb altres relats i la seua transformació. Aquesta distinció permet rebutjar *metarelat*s i afirmar la necessitat de desembrollar el sistema sexe-gènere. En paraules de R. del Castillo, la mort dels *metarelat*s significa que es pot fer una teoria defensable i un discurs feminista políticament actiu sobre la base de teories empíriques d'àmbit divers. Si Benhabib deia que sense la filosofia no podem ser crítics, Fraser diu que per ser crítics cal renunciar a unificar els actes crítics a una única teoria filosòfica comuna¹⁶². Com véiem, també Smart diu que no hauríem de buscar de nou una *epistemologia unificadora que justifiqui un caminar polític divers*, i més tenint en compte que fins i tot dins el feminisme hi ha maneres diverses de construir i validar el coneixement¹⁶³.

Tampoc el feminisme crític no ha de partir de pressupòsits teòrics a priori sobre la unidireccionalitat dels moviments socials; perquè no pot donar explicacions unidireccionals, monocausals i totals per als moviments sinó que

Feminismo y Filosofía, Thémata, Síntesis, Madrid, 2000, pàgs. 287-318, es decanta clarament per la posició de Benhabib.

¹⁶¹ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàgs. 351-352.

¹⁶² R. DEL CASTILLO: "El feminismo pragmatista de Nancy Fraser: crítica cultural y género en el capitalismo tardío", *op. cit.*, pàgs. 257-293.

¹⁶³ C. SMART: "La teoría Feminista y el discurso jurídico", *op. cit.*, pàgs. 31-72:55-59.

ha de ser sensible a les diferents manifestacions i les maneres en què persisteixen i es reproduïxen els sistemes d'opressió i dominació socials, sense pensar que aquestes manifestacions són únicament simples demostracions de la diferència, sinó part de *la ideologia de dominació que subjau a les relacions socials*. Alhora, el feminisme i la teoria feminista han de ser sensibles a les maneres en què s'articulen les resistències dins i fora el moviment feminista (cal analitzar els *actes crítics*, les pràctiques i narratives de resistència que es desenvolupen a la societat).

(2) La teoria feminista, però, utilitzarà categories *genealogitzades*, és a dir, insertades en narratives històriques convenientment *actualitzades* per tal de defugir el *fonamentalisme*, l'universalisme i l'essencialisme. És el que veïem amb Nicholson quan afirmava que necessitem comprendre els processos socials històricament contextualitzats que han contribuït a l'exclusió, i analitzant la seua evolució (que, en el treball de Nicholson que hem vist, han conduït a la separació entre privat/públic, reproducció/producció, i també es podria dir que és el que fa Benhabib quan intenta reconstruir el procés de separació entre la justícia i la vida bona –que seria un altra manifestació de les dicotomies) ens permet elaborar *camins* pels quals avançar en la lluita contra la dominació. Fraser i Gordon fan el mateix (historitzar i reconstruir) amb els significats de dependència i independència per comprendre l'actual dificultat per reconèixer drets socials als Estats Units¹⁶⁴; deconstrueix així mateix el concepte de treballador, de ciutadà....

(3) La teoria feminista postmoderna proposada serà no-universalista i canviarà les nocions unitàries de les dones per nocions com la identitat de gènere inserides en complexes xarxes socials, i tenint en compte que aquest no és l'únic tret identitari rellevant, sinó que també cal mirar qüestions com l'ètnia, l'orientació sexual, la classe... Aquesta afirmació està en relació amb el que hem estat veient sobre el subjecte: si les coordenades d'injustícia van situant la gent en mapes diversos, hem de ser capaços de donar compte d'aquestes diferències (o almenys no silenciar-les). I, com veïem, les anàlisis concretes en aquest sentit no poden ser enteses com a mostres de la diferència

¹⁶⁴ N. FRASER i L. GORDON: "Decoding dependency. Inscriptions of power in a keyword of the US Welfare State" dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing political Theory, Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 25-47.

sinó com una manifestació (tan important com altres) de les formes que pren el sistema sexe-gènere per mantenir-se i perpetuar-se.

(4) El tipus de teoria feminista postmoderna que cal desenvolupar seria una teoria pragmàtica que fabricaria les eines i mètodes *in situ*; utilitzant diverses categories i sense preocupar-se de romandre fidel a una sola epistemologia feminista¹⁶⁵. La crítica social, desvinculada de la teoria, es torna més pragmàtica, contextual i local¹⁶⁶, perquè la legitimació dels discursos és plural, local i contextual, és a dir, vinculada a la realitat social mitjançant els moviments socials que lluiten pel reconeixement o l'emancipació. Això no vol dir que aquestes pràctiques i relats siguin unidireccionals i inequívocs i que en ells trobem tot el que ens cal per transformar la realitat i les normes. Benhabib assenyala que els conflictes entre pràctiques obliga a introduir una ordenació de les prioritats normatives i uns principis en base als quals s'actua i, tot i estar d'acord, Fraser insistirà en el fet que eixa ordenació no és independent ni trascendeix la seua contextualització social i històrica¹⁶⁷.

(5) Es reconeixerà que la diversitat entre les dones i les seues experiències i necessitats. Això significa que no hi ha *una sola resposta* comuna a totes, que el que tenim en comú les dones està entregat amb multitud de diferències i cal comprometre's amb pràctiques d'aliances sobreposades. Aquestes pràctiques de coalicions i aliances ja estan duent-se a la pràctica i la seua expressió teòrica seria aquest tipus de **feminisme (postmodern) crític**¹⁶⁸.

¹⁶⁵ N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism", dins L. NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York, London 1990, pàg. 35: "In short, this theory would look more like a tapestry composed of threads of many different hues than one woven in a single color".

¹⁶⁶ N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism", *op. cit.*, pàgs. 19-38: 21: "Writers like Richard Rorty or Jan-François Lyotard....go on claiming that philosophy and, by extension, theory in general, can no longer function to *ground* politics and social criticism..... That "modern" conception must give way to a new "postmodern" one in which criticism floats free of any universalistic theoretical ground. No longer anchored philosophically, the very shape or character of social criticism changes; it becomes more pragmatic, *ad hoc*, contextual, and local".

¹⁶⁷ R. DEL CASTILLO: "El feminismo pragmatista de Nancy Fraser: crítica cultural y género en el capitalismo tardío", *op. cit.*, pàgs. 257-293.

¹⁶⁸ N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism", *op. cit.*, pàg. 35: "It would find its most appropriate and useful theoretical expression in a postmodern-feminist form of critical inquiry", com el descrit...

És a dir, seria el reflex d'una pràctica solidària més àmplia, més complexa, que ens faci superar l'opressió de les dones en totes les seues versions¹⁶⁹. Les intencions i activitats dels moviments socials són fonamentals per a la teoria crítica feminista que ha d'estar vinculada i prendre posicions enfront dels moviments en lluita. No hi ha **una** teoria per a l'emancipació sinó pràctiques emancipatòries concretes.

Nicholson¹⁷⁰, quatre anys més tard, clarifica més la seua postura en adonar-se que no sols moltes feministes continuaven rebutjant el postmodernisme, sinó que aquesta oposició era radical pràcticament perquè sembla defugir la possibilitat de crítica (i per tant de canvi) i Nicholson pensa que precisament amb el postmodernisme les possibilitats de crítica es fan més reals. Per a Nicholson el postmodernisme és políticament útil per a la lluita feminista perquè permet el contraatac a les grans ideologies (polítiques i teòriques de la nostra època: liberalisme-empiricisme i pseudomarxisme-standpoint). El postmodernisme, a més a més, podia integrar la crítica del feminisme negre dins el feminisme (amb gran F), ajudar a descobrir els problemes teòrics dels feminismes desenvolupats als voltants de les ideologies hegemòniques social i teòricament i podia ajudar a eliminar els elements conflictius de la teorització de la dona que semblava ser massa essencialista, jeràrquica i excloent.

Nicholson diu que el postmodernisme no suposa *un conjunt de pràctiques discursives diferents* de les proposades per la modernitat sinó un enfocament diferent a les qüestions de poder, discursos, coneixement, validesa... I el postmodernisme per ella defensat reconceptualitza el discurs – teòric, social- i el configura com un **procés d'interacció** i un procés comunicatiu que obri possibilitats i qüestiona l'accés a la formació de significats i als procediments col·lectius de presa de decisions i de configuració de la realitat social.

¹⁶⁹ N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism", *op. cit.*, pàgs. 34 i 35. Caldria preguntar en què aquesta *teoria feminista crítica postmoderna*, tal i com ha estat presentada, no està recolçada per *una* filosofia i *una* actitud política.

¹⁷⁰ L. NICHOLSON: "Feminism and the Politics of Postmodernism", dins MARGARET FERGUSON I JENNIFER WICKE (eds.): *Feminism and Postmodernism*, Duke University Press, 1994.

No hi ha, en realitat, una gran diferència i debat entre unes feministes que es defineixen com a *postmodernes crítiques* (Fraser i Nicholson) i una feminista que es defineix com a *crítica* (Benhabib). Les dues postures rebutgen la versió forta del postmodernisme i reivindiquen la necessitat i la vessant política de la teoria per tal d'avançar en l'alliberament de les dones. És a dir, totes dues defensen una epistemologia políticament compromesa amb el feminisme i entenen la raó no com a instrument de domini sinó com a eina d'alliberament. Les dues rebutgen les grans narracions monocausals, universalitzables i essencialistes que el postmodernisme ha contribuït a desmitificar. Les dues rebutgen una noció monolítica, tancada i preestablerta de les *identitats*; les dues es recolzen en la idea de discurs i pràctica comunicativa, de processos socials de participació per a la definició del que és *la vida bona...* Són diferències d'accent, però no diferències substancials. Com assenyala Campillo, en realitat, la discussió dins el feminisme entre una teoria crítica de la societat (Benhabib) i una crítica situada (Fraser i Nicholson) es presenta com una discussió intraparadigmàtica en el sentit que es tracta més d'una qüestió de matisos que d'una ruptura (que Butler sí que representaria)¹⁷¹.

No obstant això, jo crec que els dos sentits en què ens és útil la definició de Fraser són molt importants:

(1) Pense que la vinculació amb els moviments socials (i per tant la vessant *política*) per part de la teoria (i les teòriques) és fonamental per a no reproduir part dels problemes que assenyalaven altres feminismes i d'altres explicacions socials. Les alternatives de canvi han de respondre a les expectatives socials, no poden estar totalment desvinculades d'elles, ni dels problemes que dones concretes es troben dia dia: es tracta, pense, de *reflexionar sobre la mateixa praxi que conjumina els esforços del canvi*. Crec que és important unir esforços (teòrics i polítics) per tal de donar resposta als anhels i lluites de les dones¹⁷². Com véiem amb Young, la teoria crítica és una reflexió normativa necessàriament contextual, perquè representa possibilitats

¹⁷¹ N. CAMPILLO: "El significado de la crítica en el feminismo contemporáneo", *op. cit.*, pàgs. 287-318.

¹⁷² N. CAMPILLO: *El feminisme com a Crítica*, *op. cit.*, pàgs. 78-87.

normatives latents però no realitzades en una societat concreta¹⁷³. Els problemes concrets, els discursos normatius concrets desenvolupen alternatives i resistències que conformen allò que podríem anomenar teoria crítica. Aquesta vinculació segurament és doble: el feminisme com a desenvolupament d'alternatives al sistema patriarcal i com a resistència ha d'estar vinculat a la societat i als moviments que desenvolupen estratègies de resistència. Aquesta vinculació, alhora, suposa la responsabilitat d'elaborar una teoria que, en identificar-se amb els elements importants de la pràctica, permeti accelerar les seues conseqüències, fer-la més coherent i eficient.

(2) Entre les diverses lluites importants per al reconeixement de drets i l'emancipació d'individus i grups que estan duent-se a terme a l'estat espanyol, pense que és fonamental la de la lluita de les persones immigrants i *per* les persones immigrants. Pense que aquesta lluita representa un dels *anhels de l'època* i és important desenvolupar una reflexió al voltant que passara "el test d'idoneïtat de Fraser". La meua intenció no és *passar-lo* sobre els treballs existents, sinó establir les bases per a una reflexió que el passaria.

¹⁷³ I.M. YOUNG: *Justice and the Politics of Difference*, *op. cit.*.

INSTRUMENTS D'ANÀLISI

FEMINISMES I FILOSOFIA POLÍTICA

Sota l'expressió *les feministes i la política* hi ha diverses realitats. És cert que el feminisme s'ha entès i s'ha estès com a moviment polític per la lluita per la igualtat entre homes i dones (sense especificar més per ara què entenem per igualtat). També és cert, com hem vist, que s'ha transformat tant en el tipus de demanda (òbviament) com en la manera d'apropar-se al problema de *les dones i la política* des de la primera ona, passant pel moviment sufragista, fins el feminisme *contemporani*.

Aquesta *tercera* ona, deia, té un vessant més pràctic i un altre de més teòric, perquè no sols el moviment de dones es configura com a moviment *independent i polític* sinó que s'intenta teoritzar sobre les bases de l'exclusió per fonamentar les demandes d'igualtat del moviment. Per més que pense que un i altre vessant van entreverats i que si té sentit *qüestionar la posició política* de les dones és en la mesura en què hi ha un *moviment polític* i una demanda social pel reconeixement, vaig a centrar-me en l'intent de teorització i problematització de la posició política de les dones i no en la participació política, el sorgiment de partits de dones o l'establiment de quotes de participació o representació de les dones dins els partits i les institucions polítiques (que serien conseqüència o la traducció com a acció pràctica d'una reflexió teòrica sobre la situació de les dones una vegada aconseguit el reconeixement –formal- de la ciutadania a les dones). La reflexió és prou més absciosa, entre altres coses perquè qüestiona el fet que solament siga polític el que ocorre a l'àmbit públic. Això no vol dir que les quotes de representació i les lluites particulars o els debats sobre la democràcia paritària no siguin importants. Però per entendre la particular subjecció de les dones immigrants a l'estat espanyol és necessari centrar-se en altres terrenys polítics.

A l'estat espanyol, com deïa, el feminisme *acadèmic* s'ha centrat en els obllits i potencialitats de la *Il·lustració*¹⁷⁴, en part per la urgència de diferenciar-se del *pensament de la diferència*. El debat amb feministes d'altres països està obert i es segueix de prop, però s'ha desenvolupat àmpliament la crítica al projecte il·lustrat inacabat.

Actualment, des d'una perspectiva feminista a la filosofia política, tot i canviant les categories d'anàlisi, les feministes tracten temes relacionats amb la justícia, les definicions de la vida bona, el sistema polític i jurídic que és defensable (com i per què), quina ciutadania i quins subjectes polítics i jurídic estem dissenyant o defensant dins de quin marc *estatal*. Els temes principals tractats des del feminisme i els que preocupen les feministes són gairebé els mateixos que interessen qualsevol altre teòric de la política (democràcia, ciutadania, justícia...) però el punt de mira és diferent. I, fins i tot, l'àmbit de la política, el que es considera objecte d'estudi i, per tant, el que es considera **polític i políticament rellevant** és diferent. En qualsevol cas els problemes que interessin les feministes són problemes que en teoria interessin els altres teòrics (altra qüestió és l'impacte real que aquestos estudis feministes puguen tenir dins la teoria majoritària) i intenten posar de manifest (**fer visibles**, posar nom a) alguns problemes polítics obviats o silenciats pel corrent de pensament majoritari (la *mainstream* o *malestream*, com diuen les feministes¹⁷⁵). No hi ha, per dir-ho així, qüestions específiques

¹⁷⁴ C. AMORÓS: "Feminismo filosófico español: modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia", *op. cit.*, pàgs. 415-459: 425: "Al hilo de las polémicas entre igualdad y diferencia en el seno del movimiento, las filósofas feministas españolas nos hemos vuelto cada vez más conscientes de la relación entre las premisas ideológicas de que partían respectivamente, ambas posiciones..... se nos hacía patente la vinculación del feminismo que enfatizaba la igualdad al legado de la modernidad, por lo que se nos volvía apremiante la tarea de buscar sus raíces ilustradas"... Així, Amorós repassa els treballs de filòsofes feministes espanyoles des dels anys '80 fins el 1997, on es veu clarament la vinculació Il·lustrada.

¹⁷⁵ *Mainstream* significa literalment corrent dominant. A partir de la IV Conferència Mundial sobre les dones cel·lebrada a Pequín en 1995 s'afirma que les qüestions de gènere han de ser tractades des d'una perspectiva de *mainstreaming*, que s'ha entès o traduït com transversalitat. De manera que ara quan es parla (a l'estat espanyol) de *mainstreaming* es parla de globalitat – de fer anàlisis globals i no parcials- i de transversalitat en els estudis de gènere. En realitat ha estat una traducció i una "apropiació" inadequada del terme *mainstreaming* que hauria d'haver estat pensat com la necessitat de fer de l'anàlisi de gènere un corrent dominant en el sentit que des de les diverses disciplines s'haja d'incorporar aquesta categoria com a categoria rellevant i no accidental.

de dones: tot és interès de les dones i el que interessa a les dones interessa a tothom¹⁷⁶, o hauria de...

Quan en els anys 70 les feministes afirmen que *allò personal és polític*¹⁷⁷, no estan demanant que tot el que és privat passe a ser públic, sinó que estan cridant l'atenció sobre el fet que el que pertany a l'àmbit privat i a l'àmbit públic ha evolucionat i s'ha transformat sense que es facin visibles les opressions i les relacions de domini existents a l'àmbit domèstic. Aquestes relacions han de fer-se visibles, han de discutir-se i remoure perquè són qüestions que afecten la política i per això han de ser sotmeses al debat i la decisió pública: es posava de manifest la necessitat de redefinir i la necessitat d'una renegociació (que es continua fent) dels límits d'allò públic i allò privat. Amb "allò personal és polític" no sols s'assenyala el caràcter polític de les relacions *privades* sinó la necessitat de *polititzar-les*¹⁷⁸.

Es podria dir que els diferents corrents feministes a la política comparteixen tres assumpcions:

Les definicions actuals de la política estan *saturades* de gènere; aquesta saturació legitima l'exclusió de les dones i les priva de poder polític i

gran part d'aquest procés d'exclusió depèn d'una particular concepció de la divisió públic/privat¹⁷⁹.

Una de les preocupacions centrals per als diferents feminismes és la divisió de les dues esferes, encara que les respostes davant d'aquesta existència són variades donat que la interpretació que se'n fa de la seua existència també ho és. Les feministes en política divergeixen sobre la interpretació política que cal donar a l'existència política de les dues esferes.

¹⁷⁶ B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", dins E. BELTRÁN i C. SÁNCHEZ (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, UAM, Madrid 1996, pàgs. 61-104: 74.

¹⁷⁷ L'expressió és de Kate Millet, teoritzat a l'obra *Política sexual*, en 1969.

¹⁷⁸ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", dins C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 9-107: 12.

¹⁷⁹ A. PHILLIPS: "Introduction", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pàg. 6.

La separació públic /privat és una de les bases del nostre sistema polític i les feministes intenten explicar el significat d'aquesta separació i buscar quina interpretació política cal fer (1) de la *ficció* de la creació de les dues esferes i (2) del contingut, les relacions, els subjectes que les habiten.

Un dels termes encunyats per donar compte d'aquesta saturació de les categories i del sistema d'exclusió i opressió que pateixen les dones i que gira al voltant de les dues esferes ha estat el *patriarcat*. El patriarcat seria el sistema de dominació de les dones. Es tracta d'assenyalar que la subjecció de les dones per part dels homes és sistemàtica i no individual i respon a una determinada relació de dominació social i política (per tant no biològica i no basada en la biologia), en què els homes individuals participen i se'n beneficien en les relacions amb les dones individuals. La utilització del terme patriarcat ha estat discutida i qüestionada, encara que no hi ha una definició clara i concisa, perquè el sistema d'opressió no és unidireccional o monocausal, i una definició que vulga donar compte d'aquesta complexitat és, per força, reductora.

Hi ha tres postures davant la utilització del terme *entre feministes*¹⁸⁰: una de rebuig, una segona de defensa i una tercera que pensa que ha de ser *desplaçat*. El **rebuig** es basa en què tendeix a ser una (o ha estat utilitzada com) categoria universal, ahistòrica, que podem predicar de qualsevol sistema social i qualsevol època. De manera que necessàriament cau en visions essencialistes de les dones (o en versions essencialistes i etnocèntriques de les dones). També té el problema de ser interpretada com *causa de tots els mals* o com *explicació* de totes les situacions d'opressió de les dones. El rebuig a les grans narratives inclou així el rebuig al *patriarcat*.

¹⁸⁰ També hi ha postures que neguen que el patriarcat existeix perquè neguen tota desigualtat home/dona a les societats occidentals actuals formalment igualitàries. Obviament aquesta postura no la tractaré.

Pateman¹⁸¹ **defensa** la utilització del terme *patriarcat* perquè és l'únic terme que designa les especificitats de la subjecció i l'opressió de les dones i distingeix aquestes d'altres formes de dominació. El treball feminista haurà de desvetllar en quin sentit la nostra societat és patriarcal (és a dir, manté un sistema de domini específic). Així, el patriarcat es refereix a la subjecció de les dones per part dels homes i singularitza la forma del *dret polític* que tots els homes tenen pel fet de ser-ho. Amorós pensa també que cal mantenir el terme. Per més que el patriarcat estiga sempre incardinat en un entramat social i històric on es creua amb altres *sistemes* (de manera que ha de ser contextualitzat i adjectivat), si prescindim d'ell no tenim cap altre terme que designe la particular subjecció de les dones per part dels homes¹⁸². Relacionar els diferents aspectes de les *situacions de les dones* implica que existeix *una rúbrica comuna* (on poder incloure la violència domèstica, el fet que les dones tinguen una taxa d'atur més elevada que els homes, que continuem rebent salaris inferiors per treballs iguals, i jo crec que també el fet que totes puguem *ser putes* en un moment donat, per posar uns exemples) i per tant que la dominació masculina *exerceix certs efectes de sistematicitat*. En resum, el patriarcat mata, llavors existeix¹⁸³. D'alguna manera, tornem al problema de la *polvorització del subjecte* i de les dificultats de trobar un terme en què totes ens trobem interpel·lades i incloses.

Jónasdóttir pensa que part de les dificultats de les feministes a l'hora de desenvolupar una teoria consistent sobre el patriarcat i les discussions a propòsit de la utilització del terme rau en una inapropiada distinció (inexistent, més aviat) entre diferents nivells de teorització. Les feministes hem de treballar de forma conscient a diferents nivells: un nivell teòric bàsic en què

¹⁸¹ C. PATEMAN: "The Fraternal Social Contract", dins *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1989, pàgs. 33-57: 35: "Patriarchy' is, to my knowledge, the only term with which to capture the specificities of the subjection and oppression of *women* and to distinguish this from other forms of domination... The crucial question, therefore, is the sense in which it can be said that our society is patriarchal... (O)ur own momentous transition from the traditional to the modern world – a transition which the contract stories encapsulate theoretically- involved a change from a traditional (paternal) form of patriarchy to a new *specifically modern* (or fraternal) form: patriarchal civil society." El patriarcat es refereix a "la sujeción de las mujeres y... singulariza la forma del derecho político que todos los varones ejercen en virtud de ser varones", C. PATEMAN: *El Contrato sexual*, Anthropos, Madrid 1995, pàg. 32.

¹⁸² C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre Feminismo, Proyecto Ilustrado y Postmodernidad*, op. cit., pàg. 358.

¹⁸³ C. AMORÓS: "Elogio de la vindicación", op. cit., pàgs. 51-63:60.

les dones i els homes han de conceptualitzar-se com a grups definits pel sexe/gènere i altres nivells de teories parcials en què s'analitzen les variacions socials i històriques de les circumstàncies i experiències concretes dels diferents grups. És a dir, ha de conceptualitzar-se el *patriarcat* de la mateixa manera que s'ha conceptualitzat *la societat de classes* explicant la relació entre homes i dones en el procés de producció i reproducció social en tant que éssers sexuals. En estudis més concrets (teories parcials) es poden analitzar les *variacions* que presenten diferents grups. Així, però, queda *legitimat* que el patriarcat siga cec al particular mode d'opressió de les dones que acumulen circumstàncies d'exclusió i opressió, igual que el marxisme era cec al sexe/gènere i altres tipus d'opressió, de la mateixa manera que queda *legitimat* un model d'opressió femenina (autèntic) davant altres *variacions*. El *correctiu* dels diferents nivells és, no obstant, important, perquè assenyala que el sexe/gènere no és l'únic sistema d'exclusió i opressió de les dones.

No obstant, moltes feministes prefereixen parlar del *sistema sexe-gènere*¹⁸⁴. Per a Benhabib el sistema sexe-gènere designa la constitució simbòlica i la interpretació social i històrica de les diferències anatòmiques dels sexes. El sistema de sexe-gènere, així definit, no és un sistema contingent sinó essencial per comprendre com la realitat social està organitzada, dividida simbòlicament i viscuda diferentment: és la xarxa a través de la qual ens constituïm com individus *encarnats*¹⁸⁵. Potser, però no siga l'únic sistema que produeix éssers *encarnats*: com assenyala Young, quan la *cultura dominant*

¹⁸⁴ El concepte de "sexe-gènere" prové de l'antropologia i fou introduït per l'antropòloga americana Gayle Rubin. Rubin defineix el sistema sexe-gènere com "la sèrie de disposicions per les quals una societat transforma la sexualitat en un producte de l'activitat humana"; és a dir, "fa referència a la distinció entre la capacitat i necessitat humana de crear un món sexual i les formes empíricament opressives en què s'organitzen els móns sexuals". El sistema de sexe-gènere és una estructura social que, en funció de la diferència sexual *biològica*, estableix o crea relacions jeràrquiques en què s'assenyala qui ocupa quin espai dins la jerarquia. La *categoria* de sistema sexe-gènere ha estat utilitzada per separar el que és *donat* del que és construït, de manera que es pot veure com la subjecció de les dones és una construcció social i política. GAYLE RUBIN: "The traffic on woman", dins R.R. REITER (comp.), *Toward an Anthropology of Women*, Montly Review Press, New York 1975, pàgs. 157-210. El llibre aquesta exhaurit, de manera que les cites sols les he pogudes extraure dels diversos treballs de C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la il·lustració*, Anthropos, Madrid 1994, pàgs. 213-223; C. MOLINA PETIT: "El feminismo socialista contemporáneo en el Ámbito anglosajón" dins C. AMORÓS (coord.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994, pàgs. 225-255: 234-235. I C. MOLINA PETIT: "Debates sobre el género" dins C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 255-284:266-269. A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1993, pàg. 32.

¹⁸⁵ SEYLA BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", dins SEYLA BENHABIB i DRUCILLA CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs. 78-95: 80.

defineix altres grups com *diferents, altres*, els membres d'aquests grups queden empresonats en els seus cossos –aquesta és l'opressió del racisme-, que són construïts com rebutjables *com a cossos*¹⁸⁶. De manera que pense que el sistema sexe/gènere és un dels sistemes pel que ens constituïm com éssers encarnats –corporeïtzats-, però fonamentalment ens constituïm com éssers sexuats –en una societat construïda al voltant de la diferència sexual com a base per les relacions.

Des d'aquesta perspectiva, el sistema sexe/gènere seria considerat com un més a tenir en compte, si bé és cert que per analitzar els encreuaments cal tenir alguna definició per més contingent i instrumental que siga per analitzar *les parts* i els *tot*. Encara que considere que el patriarcat no pot explicar pell mateix l'exclusió de les dones i les opressions de les dones en totes les seues versions, la creació i el manteniment ideològic d'una específica separació de la realitat entre allò públic i allò privat a la nostra societat és fonamental per comprendre la particular exclusió/opressió de les dones des del moment en què som definides, com veurem, pel fet de pertànyer a aquest àmbit privat. És a dir, si bé pense que *una* definició de patriarcat és impossible de donar perquè no podem donar una versió *pura*, no modificada per altres sistemes, sí que hem de poder treballar amb nocions diguem-ne inestables. Explicar totes les formes d'opressió de les dones amb un sol concepte és impossible sota perill de reduir o recórrer a nocions essencialistes de *la dona*, de manera que cal **desplaçar** (no eliminar) el patriarcat i incloure altres sistemes identitaris que conformen diferències que es tradueixen en desigualtat.

De moment, però, es tracta de fer una introducció, una aproximació a alguns problemes *de fons* des de la filosofia política (o la filosofia del dret) que ens puguen servir per tal d'estudiar la situació de la dona immigrada al nostre

¹⁸⁶ I. M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1990, capítol V (The Scaling of bodies and the politics of identities), pàgs. 122-191: 127-130. Young parla així mateix d'altres empresonaments en cossos rebutjables que constitueixen altres formes d'opressió: per edat, per discapacitació física i/o psíquica.... En contra d'aquesta visió veieu A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit. Jónasdóttir considera que “El racismo o la opresión étnica no se hallan enraizados en ninguna producción específica. Las partes de la relación racista no están comprometidas en ninguna relación estructural específica o necesaria de raza, comparable a las que constituyen la sexualidad/amor y la economía/trabajo. La opresión racista puede contemplarse más como una consecuencia directa del modo de actuar de las sociedades de clase patriarcales que a la inversa... Creo que carece de sentido buscar una teoría del racismo que tuviera que abstraer sus elementos hasta donde sostengo que tendría significado, no sólo en el caso de la estructura de clases, sino también en la de la estructura sexo/género”.

sistema jurídic i polític. Les crítiques llençades des del feminisme contra *el subjecte polític* són, així mateix, crítiques al *subjecte jurídic*; la configuració de les relacions socials –regulades pel dret- és *política*.

LES FEMINISTES I LA POLÍTICA

Una qüestió és l’apropiació o la simpatia de determinades ideologies polítiques per la *causa de les dones* i altra és parlar de corrents feministes de pensament. Castells¹⁸⁷ parla de tres corrents (liberal, marxista i socialista i radical) que no fan referència a aquesta *simpatia* sinó a epistemologies més o menys clares pel que fa a la teoria feminista en general (sense pretendre dir, amb aquesta afirmació, que les epistemologies no es corresponen o estan lliures d’ideologia). Castells però sembla oblidar-se de dos corrents feministes, el feminisme de la diferència i el feminisme crític, en fer aquesta classificació i separa el feminisme *radical* del feminisme marxista, sense explicar la base de la distinció, que no dic que no es pugui fer o que no siga pertinent. Les feministes socialistes-marxistes entenen que l’opressió de les dones procedeix de dos sistemes paral·lels: el sexisme i el capitalisme, que es recolzen un en l’altre; les feministes radicals readapten el discurs i el mètode marxista i substitueixen *la força de treball* per *sexe*. Jónasdóttir per exemple es considera marxista i continuadora del feminisme marxista radical començat per Firestone i no obstant polemítza amb les *radicals* –MacKinnon, Pateman, entre altres- per no ser prou *marxistes* en mètode i substituir *treball per sexualitat* enlloc de per *amor* que inclou la cura i atenció als altres i la sexualitat. Per Jónasdóttir el problema és que en traduir *treball per sexualitat* no es deixa cap marge a la sexualitat femenina i a més a més es veuen obligades a presentar tota relació heterosexual en termes de violència. Jónasdóttir assenyala que aquest plantejament exclou les relacions de sexe/gènere lliurement acceptades, que serien la base del patriarcat modern; que assegura l’exploació per part dels homes de la capacitat d’amor de les dones¹⁸⁸.

Per tal de mantenir un mínim d’unitat i coherència entre aquesta part i les altres (primera part i feminismes i dret), caldria parlar de *quatre* corrents

¹⁸⁷ C. CASTELLS: “Introducción” dins C. CASTELLS (comp): *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós Estado y Sociedad, Barcelona 1996, pàgs. 9-30.

¹⁸⁸ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit.

feministes (d'una manera diferent a com ho fa Castells): hi ha, almenys, quatre postures, la liberal, la marxista o la d'*empowerment*, la de la diferència i la crítica, que es corresponen amb les epistemologies que hem vist a la primera part¹⁸⁹. No vaig, però, a desenvolupar els diferents corrents extensament sinó que tractaré problemes concrets que ocupen les feministes des de fa alguns anys. Aquesta anàlisi combina els treballs realitzats a l'estat espanyol i – fonamentalment- treballs de feministes anglosaxones.

El punt de partida és considerar que la teoria i la filosofia política actuals es basen en una concepció de la política que exclou les dones i aquesta construcció excloent és fonamental per la política. El que s'afirma és que *la política es construeix sobre l'exclusió de les dones*¹⁹⁰: no solament perquè el que es considera de rellevància per la política és un *espai* vedat per les dones¹⁹¹ sinó perquè la seua exclusió d'aquest espai i la seua reclusió a l'espai privat és condició de possibilitat per *la política*.

Per desvetllar aquesta exclusió i posar-li nom les feministes han dut a terme dos tipus de crítica: una relativa a les categories suposadament universals, presentades com abstractes i *objectives* però que estan *saturades*, com diu Phillips, de gènere. L'altre tipus de crítica intenta repensar la dicotomia públic/privat, traure l'àmbit privat a l'estudi polític i elaborar una nova relació entre aquests àmbits. Ambdues crítiques, com veurem, van lligades.

¹⁸⁹ El pensament *de la diferència* hem vist que pot ser inclòs en les *standpoint epistemologies*.

¹⁹⁰ Carole Pateman i Mary Lyndon Shanley ho expressen de la següent manera: "Notwithstanding all the differences between theorists from Plato to Habermas, the tradition of Western political thought rests on a conception of the "political" that is constructed through the exclusion of women and all that is represented by femininity and women's bodies"; C. PATEMAN i M.L. SHANLEY: "Introduction" dins C. PATEMAN i M. L. SHANLEY (eds.): *Feminist Interpretation and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1991, pàgs. 1-10: 3.

¹⁹¹ A la primera part veiem com al començament dels estudis feministes es considerava un absurd incloure l'esfera privada com objecte d'estudi que precisament estableix els seus límits com a disciplina en la frontera entre l'àmbit públic. Veieu V. SAPIRO: "Feminist Studies and Political Science- and Viceversa", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

Castells¹⁹² parla de quatre tipus d'aproximacions i crítiques fetes per les feministes:

(1) **D'una banda es troben els estudis crítics de les obres dels clàssics del pensament polític occidental**¹⁹³.

Es tracta de buscar l'origen del patriarcat modern rellegint les obres que es troben a la base del nostre sistema polític i de la nostra manera d'entendre la política. La idea no és comparar èpoques sinó més aviat trobar un(s) fil(s) conductor(s) que ens ajuden a comprendre com s'ha anat construint i reformulant aquest sistema específic d'exclusió, per tal de poder *refer o reconstruir* un sistema menys excludent. Amb la relectura dels clàssics es pretén “posar-nos davant les coses que ens han estat negades i preguntar les raons d'aquesta negació”, el que ens obliga a repensar les categories i els conceptes pretesament universals que s'han fet servir per excloure les dones de la política i els drets¹⁹⁴.

Alhora s'ha volgut *recuperar la memòria* de la Il·lustració oblidada i perduda¹⁹⁵, intentant extreure els potencials reivindicatius assenyalats pels clàssics del feminisme, normalment recuperant els textos *originals*¹⁹⁶.

¹⁹² C. CASTELLS: “Introducción”, *op. cit.*, pàgs. 9-30:14 i ss.. Castells adverteix immediatament que les fronteres entre un àmbit i altre són més que imprecises i que aquest intent de sistematització és solament això: un intent, a més a més provisional.

¹⁹³ L'itinerari *habitual* és Hobbes - Locke- Rousseau- Mill, encara que hi ha altres estudis força interessants. Un recull d'aquest tipus d'estudis es troba a C. PATEMAN i M. L. SHANLEY (eds.): *Feminist Interpretation and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford, 1991. Les “relectures” dels clàssics que hi trobem, entre altres, són: S.M. OKIN: “Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family”; C. PATEMAN: “God Hath Ordained to Man a Helper’: Hobbes, Patriarchy and Conjugal Right”, S. BENHABIB: “On Hegel, Women and Irony”. Pateman ha realitzat intensament i extensament aquest treball: al seu treball *El contrato sexual*, *op. cit.*; L.M.G. ZERRILLI: *Signifying Woman. Culture and Chaos in Rousseau, Burke, and Mill*, Cornell University Press, New York 1994. A l'estat espanyol, destacaria el treball de C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, *op. cit.*; N. CAMPILLO: *El Feminisme com a Crítica*, *op. cit.*; el llibre de CÈLIA AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.* i el treball de ROSA COBO: *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1995, entre altres.

¹⁹⁴ E. BELTRÁN: “Público y Privado (Sobre feministas y liberales: argumentos en un debate acerca de los límites de lo político)”, *Doxa*, 15-16, 1994, pp. 389-405:390.

¹⁹⁵ El recull més important pense que és el que ha fet ALICIA PULEO: *La Ilustración olvidada. La polémica de los sexos en el siglo XVIII*, Anthropos, Barcelona 1993.

¹⁹⁶ Per exemple i sense ànim de ser exhaustiva, centrant-nos únicament a l'estat espanyol i la tasca de la Col·lecció Feminismes de Càtedra fins el moviment sufragista, trobem: *De la educación de las damas*, de Poullain de la Barre; *Vindicación de los derechos de la mujer* de Mary Wollstonecraft; *Discurso sobre la felicidad*, Mme du Châtelet; *La Biblia de la mujer* de la sufragista nord-americana E. Cady Stanton...

(2) **D'altra banda es trobarien els estudis crítics i de reconceptualització de nocions de teoria i filosofia política pretesament universals.**

Dins d'aquest grup hi ha tant una crítica a les categories, nocions o conceptes que són considerats *atributs* dels subjectes polítics (l'autonomia, la racionalitat i com aquestes operen com trets d'exclusió per les dones), com crítiques que es dirigeixen més directament a categories i nocions com ciutadania, democràcia, justícia, poder, contracte social¹⁹⁷. Normalment una i altra crítica apareixen conjuntament per ser part d'un mateix *problema*.

(3) **Les intervencions explícites en el debat contemporani:**

Castells situa dins aquest grup tres debats polítics actuals als quals les feministes contribueixen: la crítica al comunitarisme; la crítica al liberalisme a la Rawls i el debat amb la teoria crítica habermassiana. El debat amb els comunitaristes està poc desenvolupat encara que a la compilació de Castells apareix el text de Marilyn Friedman ("El feminismo y la concepción moderna de l'amistad: dislocando la comunidad") i el segon article d'Okin (Desigualdad de género y diferencias culturales) també va un poc en aquesta línia. Pense no obstant que el debat en realitat es situa (com gran part del feminisme als Estats Units) dins el problema del multiculturalisme (de la *identity politics*)¹⁹⁸ i, ahora, aquest debat no té diguem-ne *entitat pròpia* sinó que apareix lligat al problema de la ciutadania i l'ideal d'imparcialitat o neutralitat de l'estat (és a

¹⁹⁷ De nou, un recull d'aquest tipus de treballs es troba a l'obra col·lectiva editada per MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge 1997, on tres temes es defineixen com centrals a la tasca reconceptualitzadora: "dependència i independència"; "públic i privat" i "ciutadania i *political empowerment*". Aquestos tres temes interconnectats es relacionen amb el subjecte polític (Autònom? Independent? Públic? -masculí-/Sotmès? Dependent? Privat?-femení-). El llibre editat per ANNE PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, també recull aquests tipus de contribucions feministes al debat en teoria política. La selecció d'articles editats i traduïts per Castells es situarien, també en aquest tipus de treballs: C. CASTELLS (comp.): *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós, Barcelona 1996. C. PATEMAN ha publicat una sèrie d'articles sobre aquestos temes (a banda del llibre citat *El contrato sexual*) sota el títol *The disorder of women, Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge i Oxford 1995 i ha editat junt amb Elizabeth Gross un llibre col·lectiu que recull diverses preocupacions (The challenge to theory; The challenge to liberalism, The challenge to Academia...): C. PATEMAN i E. GROSS (eds.): *Feminist Challenges. Social and Political Theory*, Northeastern University Press, Massachusetts, 1986; el recull d'articles editat per ELENA BELTRÁN i CRISTINA SÁNCHEZ: *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, 1996.

¹⁹⁸ Al nostre estat caldria destacar l'article de M.XOSÉ AGRA: "Multiculturalismo, justicia y género", dins CELIA AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 135-164.

dir, al punt 2). No obstant, pense que els altres *tipus d'estudi* són contribucions als debats actuals de la mateixa manera que ho són aquests estudis: les feministes no són *un món apart*; s'interessen pels mateixos problemes que els altres teòrics i d'una manera o altra contribueixen al debat mainstream o *malestream*. Veiem les dues contribucions principals des d'aquesta òptica:

3.1.- Les crítiques al liberalisme, principalment a l'obra de Rawls que vindrien fetes tant per feministes *liberals* com Susan Moller Okin¹⁹⁹; des d'una perspectiva *d'empowerment* com la de Carol Pateman²⁰⁰ o com per feministes *crítiques*, com ara Seyla Benhabib²⁰¹.

Bàsicament el que critica Okin és que la *Teoria de la Justícia* continua dividint el món social en dues esferes diferenciades, la pública i la privada, i extreu de l'àmbit polític la privada sense explicar Rawls perquè assumeix que les institucions familiars són justes. La crítica de Pateman a Rawls es basa en la definició dels subjectes que intervenen en la decisió dels criteris de justícia sota el vel de la ignorància. En principi, en desconèixer els trets significatius que posseeixen, i en ser definits com entitats racionals, els participants són indistingibles i un sol individu pot *representar* tots els altres sota la posició original. El representant(s) és un ésser descorporeïtzat –desencarnat– que ignora, entre els seus trets particulars, el seu sexe i, no obstant això, és un cap de família. De manera que Rawls alhora parla d'éssers descorporeïtzats i, d'altra, assumeix l'existència de la diferència sexual, les relacions sexuals i les

¹⁹⁹ Okin ha desenvolupat extensament una crítica feminista liberal a la *Teoria de la Justícia* de Rawls. Veieu, entre altres, S.M. OKIN: "Gender, the Public, and the Private", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pàgs. 116- 141; o S.M. OKIN: "Liberalismo Político, Justicia y Género", dins C. CASTELLS (comp.): *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós, Barcelona 1996, pàgs. 127-147. Sobre aquestes qüestions veieu també M.XOSÉ AGRA: "Justicia y género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la justicia de J. Rawls", *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, n° 31, 1994, pàgs. 123-146.

²⁰⁰ Potser situar Pateman dins el feminisme de l'*empowerment* és, tal com diu Beltrán, una mica arriscat, però és on millor encaixa (E. BELTRÁN: "Público y Privado (Sobre feministas y liberales: argumentos en un debate acerca de los límites de lo político)", *op. cit.*, pàg. 393.). Per a Pateman cal reconèixer la diferència biològica entre homes i dones i establir una ciutadania sexualment diferenciada però no *desigual* (C. PATEMAN: "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York, 1987, pàgs. 103-126: 121-122).

²⁰¹ Per example, S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*, pàgs 78-95.

famílies²⁰². Benhabib ja hem vist que situa la teoria de Rawls en les teories universalistes substitucionistes, basades en l'altre generalitzat, és a dir, convertint en paradigmàtic de l'humà les experiències d'un grup. A més a més contribueix a reforçar la separació entre les qüestions de justícia i la vida bona que per Benhabib haurien de ser sotmeses en qualsevol cas a la confrontació pública i el diàleg perquè l'universalisme no és un consens ideal entre individus ficticis (Rawls) sinó el resultat de les lluites pel reconeixement i l'autonomia d'individus i grups.

3.2. D'altra banda trobem el debat amb la teoria crítica habermasiana i les ètiques comunicatives, on participen entre altres Nancy Fraser²⁰³, Seyla Benhabib²⁰⁴, M.I. Young²⁰⁵ i Chantal Mouffe²⁰⁶. Entre totes, i en la mesura que es tracta de situar un poc el debat i no fer una anàlisi en profunditat, assenyalaré breument alguns punts de crítica de Fraser.

Fraser estima que la teoria de Habermas torna a caure en l'error de distingir, amb un altra terminologia, les dues esferes: amb la distinció entre *sistema* i *món de la vida* on s'acompleixen les funcions socials de producció material i simbòlica de la societat, es torna a separar acríticament els àmbits de la política. Les tasques que es desenvolupen a una i altra esfera, argumenta Fraser, són tan simbòliques com materials i la distinció contribueix a amagar les relacions de poder de nou, perquè, a més a més, al *món de la vida* representa el món dels *contextos d'acció socialment integrada* on els individus coordinen les seues accions en base a un consens intersubjectiu implícit o explícit sobre les normes. Fraser diu que al món de la vida (a la família) el consens no sols no es dona en les condicions *ideals* de Habermas sinó que, a

²⁰² C. PATEMAN: *El Contrato sexual*, op. cit., pàg. 62-64.

²⁰³ Per exemple: N. FRASER: "What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs. 31-56.

²⁰⁴ Entre altres, S. BENHABIB: "Toward a Deliberative Model of Democratic Democracy", dins S. Benhabib (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, Princetown University Press, Princeton, New Jersey 1996, pàgs. 67-94.

²⁰⁵ Pense que fonamentalment ho fa a I.M. YOUNG: "Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy" dins S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, pàgs. 120-135

²⁰⁶ Veieu, per exemple, CH. MOUFFE: *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona 1999.

més a més, també al món de la vida els individus es mouen en base a càlculs interessats mantinguts pels *media* dels diners i el poder que serien corresponents als contextos d'acció integrats en el sistema. Per últim, en separar tant netament i tan acríticament (diu Fraser) tots dos sistemes, Habermas no arriba a entendre que les relacions entre un i altre sistema en les funcions i rols que Habermas assenyala són conceptes generitzats que acaben *legitimant-se* dins la seua teoria²⁰⁷.

(4) **Les contribucions a l'elaboració d'una ètica feminista**, on trobem una clara divisió entre les partidàries de defensar una *ètica de la cura* estrictament femenina davant de l'*ètica de la justícia* masculina i les que consideren que l'*ètica de la cura* és la conseqüència de la situació de subordinació de les dones tot i que ambdues ètiques siguen necessàries (és a dir, es neguen a considerar que l'*ètica de la cura* siga essencialment i pròpiament de les dones i consideren que els éssers humans *funcionen* amb dos tipus de raonament que són complementaris, no excloents entre si). L'*ètica de la cura* es caracteritzaria per abordar les qüestions morals d'una manera contextualitzada, prenent als subjectes com individus concrets i interdependents, mirant per les relacions interpersonals. Per la seua banda, l'*ètica de la justícia* estaria caracteritzada per abordar les qüestions morals en base a principis generals i abstractes, considerant els individus com a éssers ideals. El debat és ampli i s'ha desenvolupat extraordinàriament a partir del treball de C. Gilligan, *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*²⁰⁸. El treball de Gilligan ha estat fortament criticat però el debat continua sobretot per veure de fer *compatibles* ambdues ètiques als dos espais públic i privat de què en principi suposadament estan vinculades i excloses cada una (públic/justícia; privat/cura)²⁰⁹.

²⁰⁷ N. FRASER: "What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987. En funció del "test de Fraser" que veiem a la primera part pel qual una teoria és crítica si serveix per aclarir les lluites i anhèls d'una època en què una de les lluites principals és la de les dones pel seu reconeixement, la teoria crítica de Habermas no seria prou crítica.

²⁰⁸ C. GILLIGAN: *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, London 1982. (Existeix traducció al castellà: *La moral y la teoria. Psicología del desarrollo femenino*, Fondo de Cultura Económica, México 1985).

²⁰⁹ Veieu, per exemple, S. BENHABIB: "Una revisión del debate sobre las mujeres y la teoría moral", a *Isegoría*, n° 6, Madrid 1992, pàgs. 37-63. Benhabib, a més a més, expresa encertadament que Gilligan ha estat mal interpretada perquè no busca, tal com sembla,

Aquesta classificació tot i ser molt útil, pense que deixa un poc de costat *la clau de lectura* utilitzada; el tema que assenyala Phillips com a fonamental si bé és cert que dona compte de la *saturació*: la polèmica al voltant de les dues esferes, la pública i la privada. És un dels *grans debats* feministes i és central per comprendre tota una sèrie de qüestions perquè en gran mesura les determina. A partir d'aquest debat van sorgint les diverses qüestions: desvetllar l'origen i la creació de les dues esferes i els subjectes que les habiten és el que es busca amb l'anàlisi dels clàssics; les crítiques a la ficció del contracte social i els subjectes capacitats per signar-lo i, en contraposició, la creació de subjectes exclosos, estan vinculades a les dues esferes; els esforços per repensar la noció de ciutadania i la de democràcia de manera que no excloguen no sols les dones sinó qualsevol grup, es deriven i es relacionen amb l'intent de deixar de banda la construcció ideològica de les dues esferes, de trencar els *atributs* dels éssers que les poblen i repensar un nou subjecte de la política que no es base en aquesta distinció ni en la universalització del subjecte masculí –blanc, propietari, heterosexual...-; el mateix debat sobre l'ètica feminista es situa a les esferes pública i privada; les crítiques a Rawls (a Marx) i a Habermas reprenen la distinció públic/privat (o producció/reproducció) i sistema /món de la vida....

És a dir, gairebé sempre (al rere fons) els diferents feminismes es fixen amb les dues esferes encara que les respostes davant d'aquesta existència són variades donat que la interpretació que se'n fa de la seua existència també ho és. Les dues esferes són una de les claus per comprendre el sistema de sexe/gènere i les feministes en política divergeixen sobre la *interpretació política* que cal donar a l'*existència política* de les dues esferes. Així, a grans trets les feministes liberals reclamen llibertat i igualtat respecte als homes i la inclusió de les dones a la política de manera que l'èmfasi va sobre la participació política i l'educació de les dones, acceptant acríticament els valors masculins²¹⁰. És a dir, no qüestionen tant l'existència dicotòmica de les dues esferes o l'adscripció de la dona a l'espai domèstic sinó que defensen que del

privilegiar una ètica femenina front una masculina o separar-les absolutament, sinó que desenvolupa la idea de que hi ha dos tipus de raonament que són complementaris.

²¹⁰ E. BELTRÁN: "Público y Privado (Sobre feministas y liberales: argumentos en un debate acerca de los límites de lo político)", *op. cit.*, pàgs. 389-405: 391.

que es tracta és de fer compatibles ambdues esferes i assegurar la igualtat (formal) d'oportunitats per tal que la dona pugui entrar a l'esfera pública sense deixar de definir-se per la privada²¹¹. Per la seua banda, les feministes de la diferència reclamaran una revaloració de les tasques femenines a l'espai domèstic, especialment la maternitat.

Com hem vist, des del feminisme socialista/marxista s'intentà en un principi donar una explicació del *patriarcat* com un sistema d'opressió que funciona paral·lelament tot i que forma una unitat amb el capitalisme²¹². Així la teoria dels sistemes duals fa referència a entendre el patriarcat i la societat de classes com dos sistemes de poder relativament independents, però interrelacionats, integrats²¹³: és necessari comprendre tots dos sistemes i les seues connexions per tal d'explicar i definir l'actual situació de les dones. Les relacions de domini i opressió de les dones poden explicar-se des de les categories marxistes de producció/reproducció, explotació i plusvàlua: l'opressió de les dones consisteix o es basa en el mode de reproducció on l'home resulta beneficiat pel treball domèstic de la dona a l'esfera privada, però, a la llarga, el capitalisme també se'n beneficia. El capitalisme necessita que la producció de mà d'obra (la reproducció) es produeixi fora del sistema del mercat capitalista. La divisió sexual del treball dins i fora de l'espai domèstic junt amb la idea del salari familiar (com veurem) és el que consolida aquesta unió.

El problema, però, és que no està clar que es pugui incloure en les categories marxistes d'activitat productiva i relacions de producció les activitats i relacions de reproducció. El concepte de producció va unit a la idea d'un subjecte actiu que transforma un objecte mentre que les activitats de reproducció no encaixen en aquest esquema de objecte-subjecte, sinó en un esquema interpersonal. El concepte de reproducció no qüestiona la primacia de la producció en l'esquema marxista sinó que intenta fer encaixar activitats

²¹¹ C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la Il·lustració*, op. cit., pàg. 179.

²¹² Una de les representants més significatives d'aquest corrent és Heidi Hartmann. L'afirmació de partida consisteix a dir que el capitalisme i el patriarcat actuen conjuntament, s'alien per excloure les dones mitjançant la divisió sexual del treball: el mercat de treball perpetua la divisió domèstica sexual del treball i viceversa. H. HARTMANN: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos" dins Zillah Eisenstein (ed.): *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*, Siglo XXI, Madrid 1980, pàg. 189. Més endavant analitzaré un poc la seua postura.

²¹³ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit., pàg. 83.

feminitzades²¹⁴; i que potser hi ha una part del treball *reproductiu* que és traslladable al mercat (pot ser mercantilitzat), però hi ha una part important que no pot ser-ho. Les propostes de superar aquesta visió dual són variades: Jónasdóttir proposa *una teoria dual relativa* on s'entén que el que s'explota és l'amor i la capacitat d'atenció de les dones per part dels homes (i és relativa per la distinció de nivells de teoria que fa). Young proposa que es pensi en una sola teoria que expliqui, a més a més, altres causes d'opressió²¹⁵.

Les feministes crítiques estan més capficades en aquesta darrera opció qüestionant no sols que les dones tinguin assignat l'espai domèstic i la desvalorització que se'n fa sinó l'existència mateixa de les dues esferes, l'aclariment dels mecanismes que continuen utilitzant-se per adscriure i en adscriure jerarquitzar, consolidant la fixació d'identitats rígides pel que fa als subjectes en relació a les esferes, és a dir, les identitats de gènere i altres en relació a la ciutadania²¹⁶.

Crec que des de l'inici el feminisme s'ha centrat en combatre o discutir els arguments sobre la inferioritat de les dones (que era el que justificava la seua adscripció a l'àmbit domèstic) per demanar la igualtat (fins i tot les sufragistes no qüestionaven la separació de les dues esferes *radicalment*) i ha estat un error quan relativament prompte hem estat conscients del problema dels espais, les adscripcions i les jerarquies. Estic d'acord amb Molina Petit en què el *patriarcat* en tant que sistema de dominació és un sistema d'adscripció d'espais jerarquizats²¹⁷. Però pense que les estratègies han estat massa

²¹⁴ Veieu, per exemple S. BENHABIB i D. CORNELL: "Introduction" dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs. 1-15: 2: "The concept of reproduction does not challenge the primacy of production within Marxism but subsumes typically female activities under the model of work, narrowly understood as the producing and formation of an object".

²¹⁵ Un estudi exhaustiu d'aquests debats, pel que fa a "les feministes en general" el trobem a C. MOLINA PETIT: *Dialèctica Feminista de la Il·lustración*, op. cit.; i, en concret sobre el feminisme marxista a *El poder del amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, de JÓNASDÓTTIR, op. cit. Jónasdóttir explica com ha estat *utilitzat* el marxisme per les diferents feministes vinculades d'alguna manera a "escoles" dins el pensament marxista: les feministes influenciades per l'escola de l'alienació; el marxisme estructural, la postura empiricista i la teoria crítica. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit., pàg. 19, n.p.p. 7.

²¹⁶ Per exemple: CH. MOUFFE: *El retorno de lo político*, op. cit.; N. FRASER: "Gender Equity and the Welfare State: A Postindustrial Thought Experiment", dins S. BENHABIB (ed): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, pàgs. 218-241.

²¹⁷ I no pense, tal com Jónasdóttir que qualsevol sistema de dominació necessite una base material. El racisme és un sistema de dominació i en tant que sistema de dominació imposa un espai (jerarquitzat) als exclosos.

dirigides a canviar l'adscripció sense qüestionar la jerarquia. Les lluites han estat fonamentalment portades endavant sota la estratègia de la inclusió de les dones a l'esfera pública (i al costat *positiu*/masculí). El feminisme cultural ha revaloritzat l'esfera privada i el feminisme marxista ha entès que la divisió era un mecanisme de subordinació. Però potser no hi ha hagut una estratègia conjunta suficientment desenvolupada per qüestionar tant l'adscripció d'espais com la jerarquia entre ells.

En qualsevol cas, les lectures (sobre el *patriarcat*) es poden fer, almenys, en dues direccions²¹⁸.

Per a Pateman²¹⁹, l'esfera pública creada pel contracte social es recolza sobre una determinada concepció de l'esfera privada: la creació d'una i l'altra són gairebé simultànies, si bé cal que el pacte sexual d'exclusió de les dones siga previ. Si les dones són definides com natura no poden signar el contracte social: però han de ser creades prèviament com a no-individus amb l'excusa que la seua natura els impedeix desenvolupar les virtuts cíviques necessàries per signar i mantenir el pacte social, i queden, així, confinades a l'àmbit privat i excloses del públic. El contracte sexual que signen els homes per excloure les dones és previ al contracte social i té per objecte les dones i l'accés *regulat* al seu cos.

D'altra banda, Molina Petit entén que l'explicació de Pateman, en requerir en certa mesura una acceptació del pacte de submissió, té una contradicció irresoluble: presentar alhora la dona com subjecte lliure per acceptar el pacte de submissió i negada de llibertat perquè ha de néixer sotmesa per tal que el contracte social siga signat²²⁰. Molina Petit presenta aleshores el *patriarcat* com un sistema d'adscripcions d'espais diferents per a subjectes sexuats. En tant que sistema de dominació, el *patriarcat* expressa la desigualtat delimitant els espais jeràrquics que funcionen com barreres de

²¹⁸ Aquestes dues direccions que senyale no volen representar les corrents feministes a l'àmbit de la teoria i la filosofia política (:feminisme liberal, feminisme de la diferència, feminisme marxista/*empowerment*, feminisme il·lustrat/crític), sinó servir de punt de començament per desenvolupar el problema de les dues esferes. No m'interesa tant identificar postures i corrents com problemes. Aquestes dues lectures són lectures *interessades* que m'ajuden a exposar els problemes.

²¹⁹ C. PATEMAN: *El Contrato Sexual*, *op. cit.*; C. PATEMAN: *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, *op. cit.*

²²⁰ C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, *op. cit.*, pàg. 37.

pertinença o exclusió²²¹: assenyalava el lloc i jerarquitzava per excloure. Els subjectes són sexuats des del moment que se'ls adscriu un espai –públic o privat- i, alhora, aquesta adscripció és el que els defineix en tant que subjectes sexuats. Els subjectes queden adscrits per raó del sexe a una esfera o l'altra, i el fet que sols es considere política l'esfera pública, significa que la dona – adscrita a l'espai no polític- queda definida, no com subjecte polític ni com subjecte de la política, sinó com natura. Si no és subjecte polític, tampoc no és subjecte jurídic: els drets i llibertats de l'esfera pública li són negats per la seua natura, per la seua condició d'ésser que pobla el món privat on els principis que regeixen són diferents dels que regeixen l'esfera pública.

Crec que de fet les dues lectures (la de Molina Petit i la de Pateman) són complementàries. Pateman planteja que el pacte d'exclusió de les dones el signen els homes, però el manteniment d'aquest pacte requereix de la participació de les dones i aquesta participació es garanteix tant per discursos normatius formals (dret) com per discursos normatius socials no formals. Pateman el que planteja és que per tal d'assignar la dona a l'espai privat-domèstic (tesi de Molina Petit), cal excloure-la primer (signar un pacte d'exclusió: el contracte sexual). I jo pense que hem donat massa importància a la segona exclusió sense entendre la importància de la primera. Diguem que les tesis sobre la inferioritat de les dones ja no són *políticament correctes* –o han estat efectivament combatudes) i no obstant el sistema d'opressió es manté perquè com diu Molina Petit hem aconseguit que les dones entren a l'esfera pública sense deixar de definir-nos per la pertinença a la privada²²², però també sense qüestionar suficientment la jerarquia.

En qualsevol cas, en tots dos sentits, es posa de manifest que la rellevància de la crítica a les dues esferes i la crítica a l'adscripció d'espais com una de les claus del sistema d'opressió rau en el fet que no sols qüestionava l'objecte de la política, en incloure l'espai privat, sinó que també desvetlla la construcció dels subjectes titulars de drets –i l'exclusió d'altres- i enllaça així amb les crítiques que es fan des del dret.

²²¹ V. MAQUEIRA i C. SÁNCHEZ: "Introducción" dins V. MAQUEIRA i C. SÁNCHEZ (comp.): *Violencia y sociedad patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990, pàgs. VII-X: VIII.

²²² C. Molina Petit: *Dialéctica feminista de la Ilustración*, op. cit., pàg. 179.

En el que segueix, repassaré **molt breument** com ha anat configurant-se una determinada concepció de les dues esferes. La intenció no és fer una lectura crítica dels clàssics, reconstruir la modernitat ni buscar l'origen del patriarcat modern rellegint les obres que es troben a la base del nostre sistema polític. Tampoc no és *recuperar la memòria* de la Il·lustració oblidada i perduda. Intente recórrer més bé les reconstruccions feministes d'aquests processos, i les crítiques al subjecte polític i la ciutadania. En realitat, ho he dit ja, busque eines per donar sentit, millor per intentar comprendre, la particular situació de subordinació de les dones immigrades i en aquest sentit em cal alguna noció, per més que siga inestable, del contingut i les relacions *patriarcales*. No busque, però, una definició o una teoria del patriarcat, sinó trets per explicar les situacions de les dones immigrades, de manera que no és un examen exhaustiu de les *feministes a la política*.

Prendré com *punts d'inflexió* per la creació de la idea de ciutadania el pensament il·lustrat i els canvis socioeconòmics que suposa la revolució industrial, encara que no els separaré del tot sinó que procuraré traçar les línies de continuïtat que hi trobem pel que fa al complex procés d'exclusió de les dones. La Il·lustració suposava irracionalitzar les antigues subjeccions i l'ideal d'igualtat i universalitat es va topar amb el gènere. El contracte social es va construir sobre un pacte previ d'exclusió de les dones de la ciutadania i la cosa pública. La raó, que és el tret humà sobre el qual es predica la igualtat, és negada a les dones: les dones són natura i el seu àmbit natural és el privat. L'esfera privada a què la dona és relegada és considerada prepolítica i anterior per tant a qualsevol pacte.

La revolució industrial va introduir canvis socials importants en la mesura que la unitat productiva i econòmica ja no es troba a l'espai privat sinó fora de la casa. Aquests canvis, encara que la situació de l'obrer (nou agent social) fos inhumana, va suposar una millora d'estatus per molts homes que accediren a la ciutadania en tant que treballadors. Pel que fa a la situació de la dona aquests canvis en realitat no suposen cap trencament ni cap millora. La subjecció de la dona pren noves formes, i, tot i que es fa amb nous mecanismes, hi ha una clara continuïtat amb el pensament il·lustrat.

Si la Il·lustració havia reclòs les dones a l'esfera privada en definir-les com natura, la definició de treball com treball extradomiciliari té conseqüències pel que fa al no reconeixement, no sols dels treballs domèstics

fets a casa pròpia, sinó de tota una sèrie d'ocupacions principalment femenines que no es consideren treball (servei domèstic, per exemple, però també el treball fet a domicili, des de costureres fins a la indústria del calçat avui). La independència dels homes treballadors es construeix davant de la dependència femenina: els homes treballadors passen a ser ciutadans en tant que homes i caps de família²²³. El salari familiar, una de les reivindicacions que han marcat el moviment obrer, es basa en la reclusió de la dona a l'espai domèstic, perquè es justifica des del moment que el cap de família ha de rebre un sou suficient per mantenir la seua esposa –que no treballa- i els fills, i va ser utilitzat com una estratègia obrera masculina per excloure les dones del treball assalariat extradomiciliari²²⁴. A més a més, tal com assenyala Valcarcel, als països euromediterranis el feixisme va consolidar aquests pactes, mentre que als Estats Units i altres països *protestants* l'imaginari social del contracte sexual va prendre força sense necessitat d'un règim polític autoritari²²⁵.

Pense que tant si interpretem que el *patriarcat* va estar instaurat pel contracte sexual i renovat amb el salari familiar (Pateman) com si interpretem que el salari familiar és *el pacte patriarcal interclassista* mitjançant el qual les dones queden sotmeses i excloses (Hartmann)²²⁶, (fins i tot si incloem la *variable* del feixisme a Europa), el resultat pel que fa a la situació actual és semblant: l'estat social neix amb un caire patriarcal fort i alhora difícil de

²²³ N. FRASER i L. GORDON: "Decoding Dependency: Inscriptions Of Power In A Keyword Of The US Welfare State", dins MARY LYNDON-SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 25-47:30.

²²⁴ H. HARTMANN: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos", *op. cit.*, pàgs. 186-221

²²⁵ A. VALCÁRCEL: "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", dins C. AMOROS (ed.): *Feminismo y filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 115-133. Valcarcel assenyala per exemple: "Cuando, para desentrañar el tipo de pensamiento y regímenes políticos que los fascismos fueron, se olvida el componente sexista, toda la explicación queda en el aire. Tales políticas no eran "además" sexismos, eran sobre todo sexismos y de ahí extraían la mayoría de sus rasgos. Ninguna de sus políticas concretas puede aislarse de su pretensión básica de fundar un nuevo orden sobre la familia "neopatriarcal" y la división entre los espacios público y privado que esto comporta".

²²⁶ Veieu C. AMORÓS: "Presentación. (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*, pàg.44: "De este modo, para restaurar- si aceptamos el marco interpretativo de Pateman – o más bien implantar –si seguimos el análisis de Hartmann – el pacto patriarcal, en EEUU bastó con "el salario familiar", respetándose las bases del contrato social; en Europa fue preciso en muchos países recurrir al fascismo".

provar perquè també modifica les dependències de les dones, com veurem, i la societat *actual* és encara més (formalment) igualitària.

Tot i que l'estat social pretén aportar benestar als ciutadans, l'accés als beneficis i drets socials es fan en gran mesura en funció del rol principal desenvolupat: treballador o mare de família. El desenvolupament de l'estat de benestar és diferent segons els països, i el grau de ciutadania social aconseguit també. Les relacions, però, i l'evolució és complexa. De moment assenyalaré sols que estem encara lluny d'una ciutadania social universal i que la principal via d'accés als recursos continua sent el treball assalariat extradomiciliari, travessat de diverses maneres pel gènere.

És així com les crítiques al subjecte de drets prenen major significat i rellevància: el subjecte universalitzat és l'home treballador i cap de família. Amb aquests dos pols s'entenen, en posar-se de manifest, alguns dels problemes i deficiències del nostre sistema polític actual i també les crítiques feministes a la noció de ciutadania així com les propostes i alternatives especialment en referència a la ciutadania social.

Encara que potser analíticament seria més comprensible l'exposició d'aquesta formació en tres etapes (diguem-ne revolució francesa/liberal, d'una banda; revolució industrial d'altra i establiment dels estats de benestar després de la segona guerra mundial) optaré per no presentar-les com etapes **netament** diferenciades, tot i que aquestes seran els punts de referència. El que m'interessa fonamentalment és traçar la *continuïtat i la complexitat* de l'exclusió de les dones, sense prendre de nou com a referent la modificació i millora de l'estatut dels homes²²⁷. Clar que els punts de referència són *referents* de canvis socials i polítics importants, però l'exposició que propose se centra en diferents aspectes de l'exclusió de les dones i com es mantenen (tot i modificar-se) malgrat els canvis a l'esfera pública. L'opció en part la faig perquè no pense que els canvis produïts a l'esfera pública (revolucions i guerres i canvis econòmics per posar uns exemples) expliquen tota la realitat rellevant sinó que els canvis produïts a l'àmbit privat mereixen atenció política

²²⁷ És part de la crítica feta a Marshall: la seua visió evolutiva de les "etapes" de la ciutadania cap a la ciutadania social obvia que ni les dones ni altres col·lectius entraven en els restringits cercles que definien en cada moment la ciutadania. Veieu N. FRASER i L. GORDON: "Decoding 'Dependency': Inscriptions of Power in a Keyword of the US Welfare State", *op. cit.*, pàgs. 25-47 i N. FRASER i L. GORDON: "Contrato *versus* caridad: una reconstrucció de la relació entre ciutadania civil i ciutadania social", *Isegoria*, nº 6, 1992, pàgs. 65-82.

i reflexió. Els canvis, d'haver-ne, no s'expliquen per ells mateixos, sinó per la necessitat d'adaptar-se a les noves circumstàncies, als nous imperatius per tal de mantenir-se l'esfera privada intacta en allò essencial i continuar així acomplint les seues funcions. Els canvis produïts a l'esfera pública estan connectats i recolzats en l'esfera privada. Això no vol dir que jo faça una reconstrucció històrica de l'àmbit privat/domèstic sinó que intentaré al fil de les grans modificacions a l'àmbit públic assenyalar el que va significar per les dones i l'esfera privada/domèstica. I, com he dit, ho faré breument.

A més a més, distingir etapes al cas de l'estat espanyol és un poc difícil. Les idees il·lustrades i la *revolució liberal* no prenen força fins el segle XIX²²⁸, gairebé alhora que es desenvolupa el treball a les fàbriques almenys a Catalunya i el País Basc, de manera que el procés d'exclusió de les dones que en altres contextos es pot fer per etapes distintes, a l'estat espanyol es produeix casi simultàniament. La tercera *etapa* aquí es retarda (per més que existiren lleis protectores del treball) fins el 1978.

El procés d'exclusió de les dones és un procés complex, és cert, però pense que prou *unitari*. Aquest procés té dos eixos fonamentals que poden semblar una paradoxa: l'exclusió pactada de les dones com a base del sistema polític (o, millor, del que es considera polític) i, alhora, la participació sexuada de les dones a l'ordre social i polític. Aquesta participació sexuada serà el que canvie més en forma i contingut al llarg del temps per mantenir el pacte d'exclusió.

²²⁸ Ja ho comentava abans amb la "petita història" de introducció. Susan Kirckpatrick ha fet un estudi molt interessant sobre el Romanticisme a l'estat espanyol i l'aparició d'una nova subjectivitat femenina a SUSAN KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1991. El Romanticisme és el moviment literari que ve a "donar cos i forma a una nova subjectivitat" sortida de les idees il·lustrades i el "projecte liberal" de transformació social més ampli. La funció del Romanticisme a la formació de la cultura burgesa va ser representar i construir la subjectivitat dels individus: la transformació cultural i els canvis socio-polítics, llavors, anaven de la mà. tal com assenyala Kirckpatrick, a l'estat espanyol el Romanticisme –conscient d'ell mateix i com a pauta de representació del jo i del món (pàg. 47)- no apareix a l'estat espanyol fins el 1830 i es desenvolupa fortament entre 1836 i 1842. Les idees Il·lustrades, si bé havien arribat, havien estat reinterpretades per no xocar frontalment amb el catolicisme. El poder de l'església catòlica com a força hegemònica fins la meitat del segle XIX i la feblesa de la burgesia feren que els canvis socials, polítics i jurídics es retardaren en relació a la resta de països europeus, i més encara el feminisme. De fet, l'antic règim comença a recular quan Maria Cristina és obligada a jurar en 1836 la constitució de 1812 que Fernando VII havia tombat en 1815. SUSAN KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, op. cit., pàgs. 47-49.

L'EXCLUSIÓ PACTADA DE LES DONES

La *modernitat* suposa el trencament de les subjeccions i vincles individuals (dels homes) vigents a l'antic règim i es construeix sobre un ordre jurídic basat en la primacia de la llei, la igualtat formal i la generalització de les relacions mercantils²²⁹. En aquest sentit, la igualtat formal és un instrument artificial i neutralitzador que substitueix íntegrament les jerarquies feudals i, alhora, institueix un ordre articulat d'esferes diferenciades a la societat: l'esfera política, d'una banda, autònoma i limitada que té davant d'ella la societat civil i els drets dels ciutadans, i d'altra banda l'esfera econòmica, que es basa en l'autonomia, la igualtat i la llibertat individuals que l'esfera política han de garantir²³⁰. Aquesta afirmació d'autonomia de l'individu (l'autonomia de la voluntat és el fonament del dret contractual i de l'economia capitalista) junt amb l'afirmació de la igualtat i la llibertat per signar contractes són construccions necessàries pel nou ordre que s'instaura.

El que anomenem *Il·lustració*, com s'ha assenyalat, respon o ve a donar suport teòric i ideològic, a un nou ordre social, *modern*, que és l'ordre burgès²³¹. La Il·lustració irracionalitza les relacions i subjeccions de l'antic règim. Les teories del contracte social són models justificatius d'aquest nou ordre social i contribueixen en la conformació i la construcció d'una *nova subjectivitat*: l'individu lliure i autònom sobre el qual edificar aquest nou ordre. El que intentaré aclarir és com **la llibertat i la igualtat masculina prenen sentit en la mesura que la subjecció femenina es produeix**.

²²⁹ P. BARCELONA: "La comunidad no es nostalgia" dins *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid 1992 (segona edició: 1996), pàgina 122.

²³⁰ P. BARCELONA: "La debilidad del universal jurídico", dins *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid 1992 (segona edició: 1996), pàgs. 47-48.

²³¹ Una explicació o definició en aquest sentit l'he trobat en una cita que Susana Kirckpatrick fa de Fredric Jameson: " El fenómeno plural que concebimos como Ilustración Occidental, puede entenderse como parte de una revolución cultural específicamente burguesa, en la que se desmantelaron los valores y los discursos, los hábitos y el espacio cotidiano del antiguo régimen para establecer en su lugar los nuevos conceptos, hábitos, formas de vida y sistemas de valores de una sociedad capitalista", S. KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850, op. cit.*, pàg. 13.

El pensament polític il·lustrat (i liberal) seu principalment sobre la base del contractualisme: interpretar l'origen de les institucions socials i polítiques com a fruit d'un pacte entre éssers iguals. Recórrer a la ficció del contracte social ens permet interpretar les institucions socials i polítiques de manera que siguin compatibles amb la llibertat individual i la igualtat entre individus: els individus, lliures i iguals, han de consentir ser governats per altres. Es pacta el domini d'uns sobre els altres perquè ningú, per *natura*, pot exercir poder sobre un altre, de manera que els individus pacten cedir una part de la seua llibertat per tal que la igualtat i la llibertat de tots siga garantida. La firma del contracte social es troba a l'origen de la societat civil i l'estat; és a dir, *la cosa pública* sorgeix del contracte social. Aquestes institucions socials i polítiques tenen com a objectiu o són creades per assegurar i garantir els drets i llibertats dels individus *a l'esfera pública*. Aquesta és *la història del contracte social*, però és una història parcial.

Com veïem, Pateman²³² planteja que la narració sobre la ficció del contracte social amaga el fet de que l'esfera pública es recolza sobre, o es construeix sobre una determinada idea o concepció de l'esfera privada, que, a més a més, ha d'existir amb anterioritat a l'esfera pública. Aquest vessant de la història és la història del *contracte sexual* pel qual els homes pacten la subjecció de les dones, l'exclusió de les dones de l'esfera pública.

La història del contracte sexual, diu Pateman, ens ajuda a entendre per què a la societat estan garantides tant la llibertat dels homes com la subjecció de les dones. Els homes, per natura lliures i iguals, han de consentir el govern per part d'altres, pacten el govern d'uns sobre tots. Les dones, per natura, estan sotmeses als homes: el domini masculí no requereix cap justificació²³³. La història del contracte social és una història de llibertat; la història del

²³² Fonamentalment al seu llibre *El contrato sexual*, Anthropos, Barcelona 1996, però també en nombrosos articles, alguns dels quals es troben recollits dins *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1989. A l'anàlisi sobre el contracte social i el contracte sexual segueixo principalment a Pateman que ha estat l'autora que més explícitament ho ha desenvolupat; de fet el terme "contracte sexual" ha estat acunyat pella. També utilitze el treball de CRISTINA MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Il·lustración*, Anthropos, Barcelona 1994 com a text fonamental.

²³³ C. PATEMAN: "Men must consent to be governed by other men –but women are subordinated to men by nature. Natural sexual dominion is excluded from the conventional relations studied in political theory. Patriarchal government requires no justification". C. PATEMAN: *The disorder of women. Democracy, Feminism and Political Theory*, op. cit., "Introduction", pàgs. 1-16: 11.

contracte sexual és una història de subjecció²³⁴. La llibertat dels homes i la subjecció de les dones són les dues cares d'un mateix ordre.

De la mateixa manera que el contracte social, per més que siga una ficció o un recurs teòric, representa un pacte social en el sentit que hi ha *acord* que el poder ha de ser exercit d'una manera diferent a com ho havia estat, hi ha pacte o contracte sexual en el sentit que hi ha un acord que les dones queden excloses d'aquest nou ordre que s'instaura. Per exemple, Pateman examina com Locke (i els contractualistes) s'oposa al patriarcalisme de Filmer (entendre que les jerarquies socials i polítiques són naturals –com un fill està sotmés al pare, el súbdit està sotmés al rei o al governant-) en afirmar que els homes eren lliures i iguals i per tant havien de consentir i pactar l'ordre polític, però tots dos (Filmer i Locke) estaven d'acord que (1) les dones naixen i romanen naturalment sotmeses als homes i (2) que el poder dels homes sobre les dones no era polític²³⁵. Si no era polític no era *irracionalitzable* sobre la mateixa base que s'irracionalitzen altres relacions de domini que s'entenen que sí que són polítiques (les antigues subjeccions).

Com ha assenyalat Benoîte Groult els *esperits més revolucionaris* eren absolutament retrògrads pel que fa a la qüestió de la igualtat de les dones. De fet, amb la guillotina sobre el cap d'Olympe de Gouges els revolucionaris del terror acompliren un acte simbòlic: amb el seu cap rodarien les seues idees revolucionàries²³⁶. El *feminisme il·lustrat* és una amenaça per la república,

²³⁴ C.PATEMAN: *El Contrato sexual*, op. cit., pàg. 10.

²³⁵ C. PATEMAN: "The fraternal social contract", op. cit., pàgs. 36-38. Veieu també Jónasdóttir que reproduceix el mateix debat Locke-Filmer-Hobbes. A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit., pàgs. 165-207.

²³⁶ Benoîte Groult a l'estudi introductori a una selecció de textos d'Olympe de Gouges (autora en 1791 de la primera *Déclaration des droits de la femme*) afirma: "Il serait naïf de s'étonner que la Revolution française, si audacieuse dans bien des domaines... en soit restée à une conception si rétrograde de la femme et de son rôle dans la nouvelle société... En cette fin du XVIIIe, même les esprits les plus ouverts en France... n'envisageaient pour leurs compagnes qu'une place dérisoire dans le développement de la Nation" (pàg. 37.). "En lui tranchant la tête en 1793, les Révolutionnaires de la Terreur accomplissaient un acte symbolique: avec sa tête allaient tomber également ses idées féministes, ses utopies souvent prophétiques..." (Pàg. 12). BENOÎTE GROULT: "Introduction: Olympe de Gouges. La première féministe moderne", dins B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres, Mille et Une Femmes*, Mercure de France, Paris 1986, pàgs. 11-64. Quan Groult parla de les "utopies profètiques" es refereix no únicament a la igualtat de drets de les dones sinó, pense, més aviat a la demanda del dret al divorç, al projecte d'una *maternitat*: "une maison de santé pour les femmes afin de leur éviter la promiscuité et les conditions d'hygiène déplorable des hôpitaux publics"; "les hommes n'ont rien épargné pour se procurer particulièrement des secours humains. Ils ont fondé plusieurs Établissements, les Invalides, aux Militaires, la Maison de Charité des Nobles, et celle des Pauvres.... Ce sexe, dis-je, trop malheureux et sans cesse subordonné, il me prie, il m'engage, il me presse à demander à la Nation

perquè irracionalitza la seua base: l'exclusió de les dones. De la mateixa manera, Geneviève Fraisse explica com es tracta la diferència entre els sexes immediatament després de la Revolució Francesa arran la polèmica sorgida a partir del *Projet de Llei que prohibesca aprendre a llegir les dones*, feta per Sylvain Maréchal. El període immediatament posterior a la Revolució és un període de redefinició de la societat i en aquest sentit és crucial veure què es pensava sobre les dones, quin era el seu lloc a la nova societat i la resposta és l'exclusió/reclusió a l'àmbit privat. Els criteris de dominació que es feien servir a l'antic règim no serveixen per als homes, l'ideal il·lustrat d'igualtat, però, es topà amb la frontera de gènere²³⁷.

Això no significa que no hi haguera un pensament il·lustrat coherent amb els ideals d'emancipació en referència a les dones. De fet, la història del pensament feminista comença abans de la revolució francesa ²³⁸ i fa seus els ideals de racionalitat i emancipació que la modernitat va aconseguir pels homes deixant de banda les dones²³⁹. Una vegada assolit el projecte universalista, la igualtat entre tots és proclamada, els que (les que) han quedat fora s'apropien d'ella i reivindiquen la seua inclusió al projecte. La resposta serà el rodament de caps, la indiferència, la construcció científica de les justificacions de l'exclusió. I, de *l'altra banda*, enfront de la misogínia

une Maison de Charité particulière, où il ne soit reçu que des femmes". A la declaració dels drets de la dona i la ciutadana no sols defensa la igualtat en drets i obligacions sino que reclama el dret al treball, a l'educació, a la "funció pública"... O. DE GOUGES: "Projet d'un second théâtre et d'une maternité (1789)" dins B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986, pàgs 78-82.

²³⁷ GENEVIÈVE FRAISSE: *Musa de la Razón*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1989, pàg. 203. Fraisse analitza així mateix els discursos dels "metges-filòsofs" que fonamentaven amb la raó i la ciència la diferència fonamental i natural entre homes i dones i incapacitava a aquestes per la majoria de les funcions socials que exercien els homes i les capacitaven naturalment per la cria dels fills a l'espai domèstic.

²³⁸ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*; C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*

²³⁹ A. RUBIO: "Aportaciones del feminismo al principio de igualdad", ponència presentada a les XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política, Granada, 5 y 6 de Abril de 2001.

il·lustrada, l'acusació de la construcció *d'una aristocràcia de gènere*²⁴⁰, és a dir, la radicalització de les demandes ²⁴¹.

El contracte sexual

Signar un pacte entre individus lliures i iguals pressuposa determinar abans de res qui té *capacitat contractual*; qui és considerat lliure i igual (a qui): qui és *individu*.

A partir de les *Llums*, un individu és un *home, racional, lliure i autònom*, que posseeix la propietat, si més no, de la seua persona. La Raó passa a ser el tret humà per excel·lència i és alliberador perquè permet els homes desfer-se d'antigues subjeccions. Tot ésser racional és lliure i tots els homes són éssers racionals i lliures. Són iguals entre ells i per això (com que tots són racionals, lliures i iguals) han de pactar la pèrdua d'una part de la seva llibertat per tal de garantir-la a la societat. Els individus, així, creen les relacions per les quals han de regir-se; pacten un tipus de societat que permet que la llibertat individual i els drets que se'n deriven queden garantits. Els individus han de consentir a ser governats de manera que es fa compatible la igualtat/llibertat individual amb les institucions socials i polítiques que regulen les relacions socials, la vida en comú. Aquesta és la base del pensament polític il·lustrat. Assenyalarem, però, dues de les *cosetes* que s'escapen.

(1) Per una banda, les *Llums* no arriben a les dones. Quan la Raó passa a ser el tret essencialment humà la dona és negada de Raó i definida com natura²⁴². I és el fet de ser –definida com– natura el que la relega a l'esfera privada, domèstica, familiar: la seua existència posa en perill la societat civil. La mateixa Raó il·lustrada que ha servit per alliberar els homes d'antigues

²⁴⁰ M. WOLLSTONECRAFT: *A vindication of the rights of woman*, Könemann, Köln, 1998, pàg. 192: "The rights of humanity have been thus confined to the male line from Adam downwards. Rousseau would carry *his male aristocracy* still further, for he insinuates that he should not blame those, whose contend for leaving woman in a state of the most profound ignorance...".

²⁴¹ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*; C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*

²⁴² C. Molina Petit: "En cuanto la Razón se considera lo céntricamente humano –como en la Ilustración– la mujer no está definida como Razón: para ella se acude a otra "modalidad de ser" a otra categoría diferencial. A la mujer se le aplicará la categoría de Naturaleza como 'mecanismo conceptual discriminatorio' (Cèlia Amorós)." –èmfasi original–; C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, *op. cit.*, pàg. 117.

subjeccions serveix per justificar la dominació de les dones en definir-les com *natura*²⁴³. És aleshores quan la dona és construïda com ser a part, nucli de la família i vinculada a l'ordre de les necessitats. Com que no són individus, no poden formar part del contracte social i participar en la societat civil, en l'esfera pública. *Elles* pertanyen a l'esfera privada, familiar. La dona no és un *animal polític; és un animal domèstic*²⁴⁴.

És a dir, la dona pertany al món de les passions oposat al món de la raó; és un ésser *natural*; no polític, no social. No posseeix (és privada de) els trets de l'individu ni el sentit de la justícia que es requereix per tal de signar i mantenir el contracte social (el sentit de la justícia respon a criteris racionals i les dones no són definides com a éssers racionals sinó com a éssers *passionals*). La raó de la subjecció de les dones, llavors, no és cap pacte –en el que elles participen, no és cap pacte acceptat, signat per elles–, és *la natura*: la seua subjecció és *natural*, perquè *ella és natura*.

La natura de les dones –*el ser natura*– els impedeix desenvolupar les capacitats cíviques i el sentit de justícia requerides per tal de ser considerades *individus* i, llavors, esdevenir ciutadanes en signar el pacte. En definitiva les dones no han de consentir ser governades (el patriarcat no necessita justificació ni consentiment) perquè no són individus. El fet que les dones no hagen de consentir ser governades sols és possible si les dones no són considerades éssers racionals, lliures i iguals (individus). Un subordinat natural no pot ser alhora un igual i les dones són subordinades *naturalment* als homes²⁴⁵.

²⁴³ Molina Petit: "... (L)la razón *ilustrada*, que en un principio representa la promesa de liberación para todos en cuanto razón *universal*, se trastueca en su opuesto, consumando y justificando la dominación y la sujeción de la mujer, una vez definido lo 'femenino' como *naturaleza* ", d'aquí el títol del llibre... C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, *op. cit.*, pàg.21.

²⁴⁴ Amorós parla així de la "creació de les identiques". El contracte sexual institueix *l'espai dels iguals*, en la mesura en què els homes es proclamen els legítims signataris del contracte social i *l'espai de les idèntiques*, les que no són subjectes ni individus autònoms sinó sexe, natura, genèriques. Veieu per exemple C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*, pàgs. 429-431.

²⁴⁵ Pateman: "But a natural subordinate cannot at the same time be free and equal. Thus women (wives) are excluded from the status of 'individual' and so from participating in the public world of equality, consent and convention"; C. PATEMAN: "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy", *op. cit.*, pàgs. 103-126: 106. També dins C. PATEMAN: *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, *op. cit.*, pàgs. 118-140. Les cites provenen del primer text. (Existeix traducció al castellà: "Críticas Feministas a la Dicotomía Público/Privado", trad. cast. de C. Castells, dins C. CASTELLS (comp.): *Perspectivas Feministas en Teoría Política*, Paidós, Barcelona 1996, pàgs.: 31-52).

L'exclusió de les dones de la ciutadania va ser, com he dit, contestada entre altres per O. De Gouges. La *Declaració dels drets de les dones i les ciutadanes* comença afirmant (també) que *l'enlluernament* dels homes els fa ser incoherents i mostrar la seua ignorància en afirmar-se dèspotes sobre el sexe femení, tan capacitat intel·lectualment com el sexe masculí i en tant que és així les dones reclamen (ni més ni menys) igualtat en drets²⁴⁶. L'article primer afirma que la dona neix lliure i roman igual a l'home en drets; l'article segon estableix que tota associació política té per fi conservar els drets naturals de l'home i la dona: aquests drets són la llibertat, la propietat, la seguretat, i sobretot, la resistència a l'opressió. El que canvia respecte a la Declaració dels drets de l'home i el ciutadà (1789), òbviament, és la inclusió de la dona, però afirmar que les dones són iguals als homes i tenen dret a la llibertat, la propietat, la seguretat i la resistència a l'opressió; al treball (art. 13), a ser elegides representants, al vot... en 1791 és més que atrevit. Per concloure afirma que tota societat en què la garantia dels drets no estiga assegurada, ni la separació de poders establerta, manca d'una constitució (art.17 de la Declaració dels drets de l'home i el ciutadà); però la constitució és **nul·la** si la majoria dels individus que formen la nació no ha participat en la redacció. La impugnació és clara.

La *diferència de natures* i la incapacitat de les dones per a *les arts i les lletres* serà una de les constants al llarg del temps malgrat el fet que els primers *discursos feministes* ja acusaven aquesta idea pel fet de ser un prejudici no basat en la raó ni raonable –i a més a més, impossible de comprovar donat que les dones no eren educades com ho eren els homes–: Poullain de la Barre ja havia dit que el bon sentit el tenien el dos sexes per igual²⁴⁷; Mary Wollstonecraft²⁴⁸ (en una clara polèmica amb Rousseau)

²⁴⁶ O. DE GOUGES: "Déclaration des droits de la femme et la citoyenne (1791)", dins B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986, pàgs. 101-112: "L'homme seul s'est fagoté un principe de cette exception. Bizarre, aveugle, boursoufflé de sciences et dégénéré, dans ce siècle de lumières et de sagacité, dans l'ignorance la plus crasse, il veut commander en despote sur un sexe qui a reçu toutes les facultés intellectuelles; qui prétend jouir de la révolution, et réclamer ses droits à l'égalité, pour rien dire de plus".

²⁴⁷ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*; C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, *op. cit.*

²⁴⁸ M. WOLLSTONECRAFT: *A vindication of the rights of woman*, *op. cit.*, pàg. 104: "To account for, and excuse the tyranny of man, many ingenious arguments have been brought forward to prove, that the two sexes; in the acquirement of virtue, ought to aim at attaining at very different

afirmarà que la deplorable educació de les dones és la causa de la seua subjecció. Wollstonecraft demana als homes *raonables que l'excusen per persuadir-los de ser més masculins i respectables*²⁴⁹, i eliminen els prejudicis i els entrebancs per a l'educació de les dones. Mme. Gacon-Dafour i Mme. Clément-Hémery²⁵⁰ discutiran obertament el projecte de llei de Maréchal... i moltes altres. Si *la plataforma igualadora* era la raó, negar a les dones aquesta capacitat i poder desenvolupar-la és l'instrument idoni per excloure-les. Per això Wollstonecraft afirmarà que la diferencia sexual no implica cap diferència de capacitat; és l'educació el que permet desenvolupar-la més o menys. Les dones no estan privades de raó, però que la societat els nega la possibilitat de desenvolupar-se com a individus.

Aquest vincle entre la subjecció i la qüestió de l'educació és un tema *recorrent* dins del feminisme. Al segle XIX la *causa de les dones*, com a radicalització del projecte il·lustrat serà recuperada per Mills. L'any 1869 J.S. Mill –de la mateixa manera com ho havia fet Harriet Taylor en 1851²⁵¹– defensarà que l'educació de les xiquetes és una de les bases per acabar amb la subjecció femenina²⁵²: calia donar a les dones les mateixes oportunitats per desenvolupar-se -. Mill, però, comparteix la *ideologia de l'espai de les dones*: quan el suport de la família depèn del salari i no de la propietat és d'allò més convenient que la dona s'encarregue de la supervisió domèstica i el marit de treballar fora de la llar; ningú no pot, encarregar-se dels fills i l'economia domèstica, de l'educació i la supervivència dels xiquets com una dona... De la mateixa manera que quan un home tria una professió s'exclou d'altres

character: or to speak explicitly, women are not allowed to have sufficient strength of mind to acquire what really deserves the name of virtue... If the women are not swarm or ephemeron triflers, why should they be kept in ignorance under the specious name of innocence?"

²⁴⁹ M. WOLLSTONECRAFT: *A vindication of the rights of woman*, *op. cit.*, pàg. 93: "I presume that *rational* men will excuse me for endeavouring to persuade them to become more masculine and respectable".

²⁵⁰ Veieu el llibre de Fraisse i la polèmica amb Sylvain Marechal: G. FRAISSE: *Musa de la Razón*, *op. cit.*, pàgs. 41-50.

²⁵¹ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)" dins *Collected works of John Stuart Mill*, Vol. XXI, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, Apèndis C, pàgs 393-415. Taylor anirà més lluny que Mill en les seues demandes tal com veurem després.

²⁵² Veieu per exemple l'anàlisi de Molina Petit sobre l'obra de Mill i com aquest contingut de la igualtat en l'educació per tal d'accedir a l'esfera pública serà reprès pel feminisme liberal anys després. C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la Il·lustración*, *op. cit.*, pàgs. 86-104.

possibilitats, així una dona quan es casa tria *la gerència de la llar com a ocupació*, i exclou unes altres tasques²⁵³.

(2) D'altra banda, no totes les institucions socials existents són fruits d'acords entre éssers lliures i iguals, no totes sorgeixen (o s'interpreten com que sorgeixen) de l'acord *originari* social. La família, que és l'espai de les dones, es dona sempre, abans de qualsevol pacte sobre el tipus de govern legítim i sobre les relacions socials a les teories contractuals tradicionals i menys tradicionals. Les crítiques a aquesta segona *exclusió* tardaran prou més en desenvolupar-se.

Els contractualistes desenvolupen la idea que com que la família és la base *natural* i no política de la societat, les subjeccions al sí de la família, tampoc no són, per tant, polítiques. Evidentment, l'argument és circular. Primer excloem les dones de la noció d'individu perquè són natura i així no signen el contracte social, perquè no són iguals. Després, com que no són individus -són natura (i cal mantenir-les en aquest *estat*)- les excloem de l'esfera pública i afirmem de nou que, la seua natura, els impedeix estar a l'esfera pública cívica -social i política-. Primer la dona és creada com a natura per a excloure-la i, tot seguit, aquesta creació es presenta *naturalment* com la justificació de l'exclusió i la subordinació. Campillo ho diu explícitament en referència a Rousseau i la família: "el manteniment de la família patriarcal i de la funció de mare són els dos elements que la societat exigeix a les dones i els arguments per a mantenir la desigualtat amb l'home. En conseqüència, aquesta desigualtat i complementarietat estan legitimades per les regles del sistema patriarcal. L'argument circular es destaca en constatar que era aquesta diferència de funcions pel que fa al sexe el que definia i justificava, segons Rousseau, la família patriarcal"²⁵⁴. És important destacar aquesta circularitat: la construcció de la dona com a natura serveix per a excloure-la i

²⁵³ J. S. MILL: "On subjection of women (1869)" dins *Collected works of John Stuart Mill*, Vol. XXI, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, pàgs. 258-340, Capitol I, pàg. 297-298: "When the support of the family depends, not on property, but on earnings, the common arrangement, by which man earns an income and the wife superintends the domestic expenditure, seems to me in general the most suitable division of labour between the two persons..."; "Like a man when he chooses a profession, so, when a woman marries, it may in general be understood that she makes a choice of the management of a household, and the bringing up of a family... and she renounces, not all other objects and occupations, but all which are not consistent with the requirements of this".

²⁵⁴ N. Campillo: *El Feminisme com a Crítica*, op. cit., pàg. 53.

tot seguit justificar-ne l'exclusió. La mateixa creació de l'exclusió *que el sistema necessita* es converteix en la raó que *justifica* la creació feta. Tal com deia abans, els primers al·legats feministes consistiran en rebatre la *creació de la natura de les dones*, però no qüestionaran la segona part del problema; no veuran la circularitat i no qüestionaran, així, la divisió entre les esferes. D'alguna manera la *ideologia sobre l'espai de les dones* es mantindrà intacta fins gairebé la tercera ona feminista.

Les crítiques feministes a Rawls, que *recupera* la tradició contractualista, es dirigeixen fonamentalment al fet que els individus darrere *el vel de la ignorància* a la *Teoria de la Justícia* (1971) són tinguts com a *caps de família*; com a responsables d'una unitat familiar a la qual representen²⁵⁵. La crítica de Pateman se centra en la qüestió del *cap de família* i també en el fet que els individus de Rawls són individus descorporeïtzats i abstractes i, no obstant això, es reconeix que hi ha famílies i que una persona –suposem que el *pater familias*, és a dir, l'home-, un ser sexual, pot representar els interessos de tots. Els individus de Rawls, afirma, són, de nou, individus-homes²⁵⁶. Crec que el punt de discussió no és tant que un ésser sexual pugui o no representar els interessos de tots, sinó la manera com la categoria d'individu, presentada com a neutral, ve de fet definida pel sexe –és a dir, de quina manera la mateixa categoria està saturada de gènere i què significa això pel que fa a les dones. La qüestió no és que els homes no poden representar les dones sinó que, si la família continua sent pre-política, i les dones adscrites a l'ordre domèstic, aleshores els homes no poden representar els interessos de les dones. Si hi hagués un canvi ampli en la manera de pensar els individus i les relacions socials en funció d'aquesta visió, potser aleshores qualsevol podria representar qualsevol. Però quan hi ha jerarquies per raó de sexe (o altres trets), un ser sexual no pot representar els interessos de tots i totes.

²⁵⁵ Un recull de les crítiques i apreciacions al voltant de la Teoria de la Justícia de Rawls el trobem a l'article de Mª XOSÉ AGRA ROMERO: "Justicia y género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la justicia de J. Rawls", *op. cit.*, pàgs. 123-145. Veieu també el treball de ISABEL TURÉGANO: "La dicotomía público/privado y el liberalismo político de J. Rawls, comunicació presentada a les XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política, Granada 5 y 6 de Abril 2001.

²⁵⁶ Les crítiques de Pateman en particular les trobem al llibre *El Contrato Sexual*, *op. cit.*, a les pàgs. 58-65.

Susan Moller Okin centra el debat en un altre punt. Si bé Rawls parteix de la idea que els individus en la posició original són caps de família, això no vol dir que estiga referint-se als homes, perquè les dones també són (o poden ser) *caps de família*. El problema, però, és que això limita les relacions o les implicacions dels principis de la justícia *dins* de les famílies. Okin ha incidit en el fet que Rawls no es preocupa en absolut de les relacions de (in)justícia al sí de les famílies encara que les necessita pel que fa a la construcció del vel de la ignorància i també pel que fa al desenvolupament moral dels *futurs* individus que estaran d'acord amb els principis de justícia²⁵⁷.

En definitiva, una de les crítiques més dures es dirigeix al fet que es presenta la família com a base *natural* de la societat²⁵⁸ i, per tant, les relacions familiars no són (no s'interpreten com a) relacions polítiques, de manera que les subjeccions al sí de la família *no són polítiques*²⁵⁹.

El que afirmen les feministes per tant, és que les relacions familiars s'han presentat i construït i s'interpreten com a no polítiques quan de fet ho són o, si més no, quan haurien de ser interpretades com a polítiques. Caldria aclarir d'alguna manera en quin sentit són polítiques les relacions familiars i què canviaria el fet que ho foren (o que foren enteses com a polítiques). La interpretació fàcil consisteix en dir que les relacions familiars són polítiques des del moment en què hi ha un domini (un govern) dels homes sobre les dones que no ha estat pactat ni consentit ni produït de manera que reconega la igualtat i llibertat de les dues parts com a punt, si més no, de partida. Tal com véiem, quan en els anys 70 les feministes afirmen que *tot allò personal és polític*, no estan demanat que tot el que és privat passe a ser públic, sinó que

²⁵⁷ Per una *versió condensada* dels seus arguments es pot veure S. M. OKIN: "Gender, The Public and the Private", *op. cit.*, pàgs. 116-141, i, sobretot a S. M. OKIN: "Liberalismo Político, Justicia y Género", *op. cit.*, pàgs. 127-147.

²⁵⁸ Aquesta és una concepció que s'ha mantés al llarg del temps, que es reflecteix a les lleis i que passa desapercibuda. Per exemple, sols per citar dos textos internacionals: l'Article 16.3 de la Declaració Universal de drets Humans (adoptada per l'Assemblea General de les Nacions Unides en 1948) diu: "La família és **l'element natural i fonamental de la societat** i té dret a la protecció de la societat i l'Estat"; i l'article 23.1 del Pacte Internacional de drets Civils i Polítics, (1966): La família és la **unitat de grup natural i fonamental** de la societat, i té dret a la protecció de la societat i de l'Estat".

²⁵⁹ L'anàlisi de Molina Petit sobre Rousseau mostra com la família és, per a Rousseau, "la más antigua de todas las sociedades y la única natural". La categorització de la família com societat natural "*la desmarca del reino de la legalidad y de la moralidad racional*". I com la dona no ha sorgit mai de "l'estat de natura" ("el estado presocial es su condición actual") "su 'naturaleza', su ser esencial se define, no por el disfrute de la igualdad y de la libertad sin límites, sino muy al contrario, por su sujeción". C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la Ilustración*, *op. cit.*, pàgs. 81 i 78.

es facen visibles les opressions i les relacions de domini que existeixen a l'àmbit domèstic, que es redefinesquen i ne'n tornen a negociar els límits, que es discuteixen i remouen les opressions perquè són qüestions que afecten la política i que, per això, han de ser sotmeses al debat i la decisió pública. Amb *tot allò personal és polític* no sols s'assenyala el caràcter polític de les relacions *privades* sinó també la necessitat de *polititzar-les*²⁶⁰. Afirmar, però, que les relacions familiars són polítiques no significa sols això. En principi, suposaria almenys un canvi en la manera de pensar els individus i les relacions que s'estableixen entre ells a l'àmbit familiar perquè es convertirien en relacions en les que s'ha d'aplicar, per dir-ho així, els principis d'igualtat i llibertat –i el consentiment-²⁶¹. El que m'interessava destacar ara (entre altres coses), és que **si bé és cert que l'estat decideix *protegir la família perquè aquesta compleix unes funcions bàsiques, també és cert que l'estat primer estableix quin és el model de família que mereix protecció*** (per més que la considere la base natural) i, en segon lloc, el marc en què han d'establir-se les relacions familiars que permeten desenvolupar el projecte polític i social d'aquest estat. Les relacions familiars són polítiques perquè la configuració política es recolza sobre aquestes relacions que prenen sentit dins d'un context polític determinat.

Pateman, però, anirà més lluny. El contracte sexual, que consisteix en confinar la dona a la condició de no-individu, el signen els homes entre ells i *té per objecte les dones*: la dominació sobre les dones i l'accés igual al seu cos. Les feministes *marxistes-radicals* o *de l'empowerment* interpreten que és la

²⁶⁰ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*, pàgs. 9-107: 12.

²⁶¹ Encarna Roca afirma així que a l'estat espanyol (que es defineix com un estat social i democràtic de dret que té com a base la protecció dels drets fonamentals dels ciutadans i ha de promoure les condicions per que la llibertat i la igualtat dels individus i grups en què s'integren siguin reals i efectives) la família ha de ser interpretada com un instrument per afirmar i garantir els drets fonamentals. De manera que l'estat ha de regular les relacions de família de forma que el desenvolupament de la personalitat dels seus membres estiga garantit i *de manera que el programa constitucional pugui acomplir-se*. És a dir, almenys des de 1978, els poders públics han d'intervindre per evitar que l'activitat d'un membre de la família no produeixi una lesió en els drets fonamentals de la resta de membres; ha de establir i desenvolupar un marc normatiu en què la llibertat i la igualtat efectiva dels membres del grup domèstics siga real i efectiva (E. ROCA: *Família y cambio social (de la "casa" a la persona)*, Cívitas, Madrid 1999, pàgs. 44-88). En certa mesura aquest desenvolupament està duent-se a terme però no és una qüestió tancada. Les relacions familiars són polítiques perquè prenen sentit dins un contexte polític determinat – per això l'estat social haurà de tenir un dret de la família diferent de l'estat liberal, i el subtítol del llibre de Roca és significatiu en aquest sentit: *(de la "casa" a la persona)*.

sexualitat (el cos femení) la clau del *patriarcat*²⁶². Jónasdóttir criticava aquesta posició per entendre que, més que el cos o la sexualitat femenina, el que és explotat per part dels homes (almenys en la societat contemporània) és la capacitat d'amor de les dones lliurada amb llibertat²⁶³. El fet de centrar en la sexualitat l'opressió femenina farà que presenten totes les relacions heterosexuales com a opressores i solament puguen explicar (i parcialment) la violació, l'assetjament sexual al treball o la prostitució i la pornografia com a formes de subjecció i conceben el matrimoni com un *contracte* d'esclavitud.

Per a Pateman és mitjançant el cos i la sexualitat femenina que s'institueix l'ordre patriarcal, la submissió de les dones, i aquesta submissió es fa totalment evident a la *versió* de Freud sobre l'origen de la societat civil: els germans maten el pare i es constitueixen com a iguals i lliures mitjançant el contracte social. Aquest parricidi posa en rellevància el fet que els germans pacten l'accés igual al cos de les dones, fins llavors, propietat i prerrogativa exclusiva del pare. Pensem, per exemple, en el *dret de pernada* que permetia al senyor feudal jaure amb la novençana d'un vassall seu. El nou pacte significarà acabar amb el dret del senyor sobre les dones. Els germans pacten poder ser pares- tenir el **dret conjugal garantit** amb la subjecció de les dones²⁶⁴.

Per últim, el contracte sexual el signen els homes entre ells per a excloure les dones, però és **ratificat** pel contracte social (que també el signen els homes): així la ficció del contracte social resulta ser en sí mateixa un mecanisme d'exclusió i domini; és una part del contracte sexual en la mesura

²⁶² I tal com deia abans, potser Pateman no encaixa "del tot" en aquesta corrent, però és on millor encaixa, almenys en aquesta part del seu treball.

²⁶³ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, *op. cit.*

²⁶⁴ Pateman: "Freud's story of the parricide is important because it makes explicit what the classic tales of theoretical murder leave obscure: the motive for the brother's collective act is not merely to claim their natural liberty and right to self government, but to *gain access to women*. In the classic theorists' state of nature the 'family' already exists and men's conjugal right is deemed a natural right.... No man can be a primal father ever again, but by setting up rules that give all men equal access to women (...) they exercise the 'original' political right of dominion over women that was once the prerogative of the father", C. PATEMAN: "The fraternal social contract", *op. cit.*, pàgs. 33-57: 43. A partir d'aquesta interpretació, Amorós reflexiona sobre "la ruptura del pacte sexual" signat entre els homes nordamericans i que el president nord-americà va cometre a l'affair Lewinsky. tal com ho expressaven els americans amb la següent frase (prou il·lustrativa, per cert): "Mr. President: stay away from our daughters", queda clar que aquest és el pacte, l'accés reglat i cap home pot de nou constituir-se en "pare" front als germans. C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*, pàgs. 37-38.

en què l'encobreix i el legitima²⁶⁵. Així, afirma Pateman, el nou contracte social constitueix des de l'inici l'ordre patriarcal modern dividit en dues esferes: una, la pública i universal, el món dels homes, dels 'individus' i de la raó; la societat civil de les llibertats, els drets, la igualtat, la llei general i abstracta que s'aplica a tots imparcialment... I l'altra, la privada, el món de les dones, de la natura i la passió (emocions, amor, sexe)²⁶⁶; el món de la privacitat, de les subjeccions naturals; el món de les dones *on també governen els homes*²⁶⁷.

Així és com el *patriarcat* pot ser explicat, amb Molina Petit, com un sistema d'adscripció d'espais. L'adscripció d'espais basada en el pacte d'exclusió és el que dona forma al sistema polític i social creat. L'adscripció de la dona a l'espai privat significa no sols una exclusió de l'esfera pública **sinó una prohibició d'entrada** i és el mecanisme utilitzat per la tradició il·lustrada i el pensament liberal per a apartar les dones de les promeses il·lustrades²⁶⁸. En part la justificació la dóna, com hem vist, *la natura de les dones*, però com que l'argument és circular és fàcil veure quin és el pes de la *inferioritat* i quin l'interès dels espais jerarquitzats.

Si bé és cert que una gran part de la defensa pels drets de les dones ha estat centrada en combatre els prejudicis sobre la inferioritat de la dona, Harriet Taylor anirà més lluny. L'any 1851 escriu *Enfranchisement of women*, on afirma que el moviment de dones sorgit als estats Units està destinat a inaugurar un dels més grans moviments de reforma política i social. Com a introducció recull les demandes de l'incipient moviment sufragista nord-americà²⁶⁹: (1) Educació primària, secundària i universitària, mèdica, legal i

²⁶⁵ Pateman: "... cuando las historias del contrato originario fueron contadas por primera vez, un nuevo mecanismo de subordinación y disciplina le permitió a los hombres hacerse cargo de las vidas y los cuerpos de las mujeres". C. PATEMAN: *El contrato sexual*, *op. cit.*, pàg. 28.

²⁶⁶ En altra terminologia es dirà que la ètica de la justícia és la pròpia de l'esfera pública –i els homes– mentre que la ètica de la cura és pròpia de l'àmbit privat, domèstic –i les dones–.

²⁶⁷ Pateman: "The fraternal social contract creates a new, modern patriarchal order that is presented as divided into two spheres: civil society or the universal sphere of freedom, equality, individualism, reason, contract and impartial law –the realm of men or 'individuals'; and the private world of particularity, natural subjection, ties of blood, emotion, love and sexual passion– the world of women, in which men also rule"; C. PATEMAN: "The fraternal Social Contract", *op. cit.*, pàgs. 33-57: 43. Veurem de seguida perquè l'assignació de l'esfera pública a l'home no significa una prohibició d'entrada a l'esfera privada sinó una garantia de domini i capacitat en ambdues esferes.

²⁶⁸ C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, *op. cit.*, pàgs 21 i 105.

²⁶⁹ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàgs 393-415. Harriet Taylor parla d'un moviment de dones per les dones que "Its first public manifestation appears to have

teològica per a les dones. (2) *Partnership* en el treball i els guanys, riscos i remuneració de la indústria productiva i (3) *Coequal share* en la formació i administració de les lleis a tots els nivells i a través de totes les funcions (parlaments, tribunals, etc.)²⁷⁰. La defensa de les tres demandes és clara. Afirma que la construcció de la dona com a natura és un mecanisme per a excloure-la: les capacitats que no se'ls permet desenvolupar és millor afirmar que no existeixen. Però demostra que les dones estan capacitades per la política encara que potser la política no està preparada per a incloure les dones²⁷¹.

Les raons que s'al·leguen per fonamentar la negació o l'exclusió de les dones de la vida pública són tres: la incompatibilitat amb la maternitat i el treball domèstic; l'enduriment que provocaria al caràcter de les dones i afegir una competició excessiva al mercat laboral. Harriet Taylor desmunta una a una les tres assumpcions i l'assignació de l'espai domèstic a les dones. Afirma que *l'esfera pròpia* de les dones no és la privada i que aquesta assignació és injusta: rebutja el *dret* d'una part de la població a decidir el destí de l'altra i la posició (el lloc) de l'altra. Negar l'accés a la vida pública per a les dones en funció de la capacitat de ser mares és negar-los qualsevol altra possibilitat en la vida (de ser alguna cosa més que mares); la competició en el mercat de treball està justificada perquè les dones serien companyes i no esclaves dels marits en no dependre econòmicament d'ells (la no subjecció és més important que els possibles problemes de competició i baixa del salari); l'enduriment del caràcter seria el mateix que el dels homes; excloure-les per aquest motiu és tant com afirmar que elles han de proporcionar a un marit endurit tendresa a qualsevol preu. De manera que la qüestió és si és just que la meitat de la població estiga sotmesa per vida a l'altra meitat i la resposta és no.

been a Convention of Women, held in the State of Ohio, in the Spring of 1850. Of this meeting we have seen no report. On the 23rd and 24th of October last, a succession of public meetings was held at Worcester, Massachusetts under the name of "Women's Rights Convention" i d'aquesta Women's Rights Convention extreu les demandes. La "Declaració de Sentiments" de Seneca Falls és de 1848 i tot seguit continuaren Convencions per altres Estats (Akron, Ohio, 1851, per exemple): les líders sufragistes (les germanes Grimké, L. Stone, E. C. Stanton... feren "campanya pels drets de les dones" traslladant-se d'estat en estat. Per un estudi complet veieu F. BASCH: "Les droits des femmes et le suffrage aux Etats Unis 1848-1920" dins C. FAURE (dir.): *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Puf, Paris 1997, pàgs. 505-534.

²⁷⁰ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàgs 393-415.

²⁷¹ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàg. 402: "Concerning the fitness, then, of women for politics, there can be no question: but the dispute is more likely to turn upon the fitness of politics for women".

Tal com veurem, aquestes raons per a l'exclusió seran esgrimides successivament: l'assignació d'espais és justificada d'una manera diferent, però són modificacions del discurs opressor per a continuar oprimint. Abans de veure, però, què significa que les dones queden adscrites a l'àmbit privat i, no obstant això, participen de la nova societat (amb una participació sexuada en algunes de les funcions que Taylor assenyala), veurem breument els continguts concrets del contracte sexual.

La domesticació del cos de les dones

La construcció de *la natura* de les dones és fonamental per a complir-ne l'exclusió: les dones són font de desordre perquè tenen un ésser contrari a la vida social i política. D'una banda, la natura els impedeix desenvolupar les capacitats cíviques i el sentit de justícia requeritss per a ser considerades *individus* i esdevenir ciutadanes en signar el pacte –perquè no són éssers amb raó-. D'altra banda, la natura i la (im)moralitat poden provocar l'enderrocament d'aquest sistema de valors i virtuts cíviques. La dona, per ser un ésser passional, pot ser la font del desordre, el començament del caos. El cos de les dones exemplifica tot el que és contrari a l'ordre social (al pensament binòmic occidental la natura és oposada a la cultura i la civilització). Per això cal que estiga controlada i es controle, per tal de mantenir el sistema social. De manera que les dones són un dels exemples clars en què la natura i la societat (l'estat de natura i l'ordre social) estan oposats²⁷².

Aquesta oposició de l'ésser femení, del cos femení es posa de manifest especialment en la maternitat i la prostitució –o el cos de la dona a l'espai públic-. La centralitat del cos de les dones en ambdues *institucions* és el que dificultarà el reconeixement d'una i l'altra i mostrarà la tensió existent entre l'ordre social i polític creat i la necessitat que la dona es quede a l'espai privat. Ara bé, tot i que el cos de les dones és indomable –ella no és raó sinó passió- el fet de tenir una natura indomable la farà, paradoxalment, garantia dels bons costums: ella és responsable de la *moralitat* de la família i de la societat. És a

²⁷² Pateman: "Women, thus, exemplify one of the ways in which nature and society stand opposed to each other"; C. Pateman: "The disorder of Women: women, love and sense of justice" dins C. PATEMAN: *The disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, op. cit., pàgs. 17-32: 18.

dir, la natura de les dones i els seus cossos han d'estar dominats, *domesticats*, per la raó *masculina*: les dones són font de desordre perquè el seu ésser és contrari a la vida social i política²⁷³.

La domesticació del cos i de la sexualitat serà una de les principals eines de control, una vegada que queda establert que la sexualitat *legítima* femenina (si això ha existit mai) queda limitada a l'àmbit domèstic, dins del matrimoni; i que l'espai social legítim és l'esfera privada. Per això, l'objectiu del contracte sexual és establir la dominació sobre les dones i també l'accés *igual i regulat* al seu cos per part dels homes. Aquest accés al cos de les dones està garantit, afirma Pateman, per una sèrie de normes formals i informals. Entre les formals trobem el contracte de matrimoni²⁷⁴ i les normes sobre i l'establiment de la prostitució de les dones mitjançant el *contracte* de serveis sexuals²⁷⁵.

El matrimoni

El dret, mitjançant el contracte de matrimoni, garantirà l'accés regulat al cos de les dones i l'accés igual (tots els homes poden tenir accés a la propietat del cos d'una dona). La sexualitat femenina dins del matrimoni és legítima *en tant que està controlada pel marit*. Aquestes idees són importants per a comprendre per què la violació d'una dona casada –per un altre home que no fora el marit- era tractada com un delict contra l'honor del marit fins fa relativament poc de temps²⁷⁶. El *deure conjugal* de les dones front el *dret*

²⁷³ Pateman: "Women, it is held, are a source of disorder because their being, or their nature, is such that it necessarily leads them to exert a disruptive influence in social and political life. Women have a disorder at their very centres –in their morality- which can bring about the destruction of the state"; C. PATEMAN: *The disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, op. cit., pàgs. 17-32: 18.

²⁷⁴ Aci Jónasdóttir estaria d'acord. Planteja que deuriem passar de parlar de patriarcat per parlar de societat-matrimoni perquè és al matrimoni fonamentalment on les dones lliurement accepten entregar la seua capacitat d'amor que és explotada pels homes. Això, però no vol dir que *fora* del matrimoni, diguem-ne en relacions afectives semblants no es done l'explotació de les dones.

²⁷⁵ C. PATEMAN: *El contrato sexual*, op. cit., especialment el cap. 7: "¿Qué hay de malo con la prostitución?", pàgs. 260-299.

²⁷⁶ Durant molt de temps la literatura ha oferit imatges d'aquesta "transferència" de l'agressió, el dolor i la ràbia de la dona cap a l'honor del pare o del marit –el Segle d'Or de la literatura espanyola ofereix nombrosos exemples. La idea, però és més complexa i els homes deuriem de sentir-se *tan ferits* com les dones: l'home té una agressivitat i un desig tal que pot perdre el

conjugal dels homes eliminava la possibilitat que fos el marit el que violava la dona. I, encara que no estiga ja recollit en cap text, encara avui existeix molta reticència a l'hora de reconèixer les violacions dins del matrimoni. L'uxoricidi, eliminat a l'estat espanyol l'any 1963 (!) suposava una cessió punitiva de l'estat en mans del marit en permetre al marit que trobara a la dona en relacions adúlteres, matar a ambdós²⁷⁷. La propietat sexual de les dones casades la té en exclusiva el marit²⁷⁸. La sexualitat fora del matrimoni està, també *regulada*, per estigmatitzar: la prostitució i els *fills il·legítims* existeixen front a la *sexualitat en propietat exclusiva*.

Mitjançant el contracte de matrimoni, però, les dones accedeixen o aconsegueixen manutenció, protecció i la posició social del marit, en la mesura en què el seu lloc serà *la casa del marit*, l'àmbit privat/domèstic, de manera que d'alguna manera hi ha una transacció. Pateman afirma que en realitat presentar el matrimoni com un contracte és una errada encobridora de situacions de desavantatge i de submissió: ningú no pot pactar la pròpia esclavitud, que és el que fan les dones al matrimoni. La idea de contracte pressuposa que existeixen dos individus (i la dona no és *individu* – per a Pateman un individu és un home que fa ús del cos d'una dona²⁷⁹) que pacten en situació d'igualtat (i la dona no és *igual* sinó *subjecta naturalment* a l'home). En realitat no hi ha dos subjectes, sinó un subjecte i un objecte de transacció: el matrimoni transforma a l'home en marit i a la dona en la dona del marit²⁸⁰.

A més a més, el contracte de matrimoni seria l'únic que duu implícita una obligació d'obediència de l'esposa cap al marit. Aquesta obligació

nord –és a dir, atacar, agredir, violar- amb la primera dona que es creue amb ell (aquest serà també un discurs recurrent per “justificar” la prostitució). El home “propietari” –pare o marit- tem per la la seua honra, el seu valor, l'honor, i tant se val si ella ha consentit o no: la propietat ha estat *penetrada il·legítimament*. Sobre el tractament de la violació i la dona-víctima sexual a la literatura espanyola, especialment als segles XVIII i XIX (encara que no sols), veieu LOURDES ORTIZ: “Yo a las cabañas bajé”, dins V. MAQUIEIRA i C. SÁNCHEZ (Comp.): *Violencia y sociedad patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990, pàgs. 141-154.

²⁷⁷ E. LARRAURI: “Control informal: las penas de las mujeres...”, dins E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, derecho penal y criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994, 1-16:4-5.

²⁷⁸ De fet les agressions cap les dones a l'àmbit domèstic/familiar mantenen aquesta lògica de propietat i propietat sexual, sibé els canvis enle sistema sexe/gènere han modificat “els resultats”: de *la maté porque era mía* ham passat a “... o mía o de nadie más. Antes de verte con otro, te mato!” (Dossier Violència masculina), *Veus Alternatives*, 14, Barcelona 2001.

²⁷⁹ C. PATEMAN: *El contrato sexual*, op. cit., pàg. 255.

²⁸⁰ A. RUBIO: “La familia matrimonial: entre el dogma y el mito”, dins A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 19-75:37.

d'obediència connectada a unes altres excuses (com ara la impossibilitat de divorci o separació; la impossibilitat de treballar fora de casa, etc.) fa del *contracte de matrimoni* un contracte netament desigual, que confirma la vida privada de les dones i fa necessària la subjecció en uns altres termes (tenir una educació per al delit dels homes)²⁸¹.

Les sufragistes americanes també posaren l'accent en la institució del matrimoni: era l'única via legítima per a les dones d'accedir als recursos socials i això les posava irremeiablement en una situació de dependència i subordinació de la que no podien fàcilment eixir. El dret al divorci, però, una de les primeres demandes, va eixir debilitada: s'esperava de les dones que foren mares i esposes i com a mares i esposes participar en la societat. El divorci era una demanada *massa radical* per als moviments de dones vinculats a l'església. No obstant, E. C. Staton afirmava que en cas de necessitat (alcoholisme del marit, maltractaments) la *prostitució legal* de les dones hauria de poder arribar a fi per decisió de la dona²⁸².

L'obligació d'obediència al marit va estar vigent a l'estat espanyol fins l'any 1975, establerta al Codi Civil i correlativament, hi havia un *dret de correcció* per al marit²⁸³. Com assenyala Pateman, en realitat la idea de contracte no serveix perquè la dona havia estat ja definida com a ésser no racional, que no comparteix les virtuts cíviues (de compromís i respecte als contractes, per exemple), de manera que el *deure d'obediència* té sentit en la mesura que la dona és una subordinada natural de l'home.

A l'estat espanyol durant el franquisme el règim matrimonial anul·lava la capacitat civil de les dones que quedaven totalment sotmeses al marit. La

²⁸¹ J. S. MILL: "On subjection of women (1869)", *op. cit.*, capítol II, pàg. 298: "But if marriage were an equal contract, not implying the obligation of obedience; if the connexion were no longer enforced to the oppression of those to whom it is purely mischief, but a separation, on just terms (...) could be obtained by any woman who was morally entitled to it; and if she would find all honourable employments as freely open to her as to men; it would not be necessary for her protection, that during the marriage she should make this particular use of her faculties".

²⁸² F. BASCH: "Les droits des femmes et le suffrage aux Etats Unis 1848-1920", *op. cit.*, pàgs. 505-534; S. GARCÍA-CERECEDA: "El movimiento sufragista norteamericano de principios de siglo (El viejo feminismo: orígenes, organización e ideología)", *op. cit.*, pàgs. 25-69; Z. EISENSTEIN: "Elizabeth Cady Stanton: Radical feminist analysis and liberal-feminist strategy", *op. cit.*, pàgs. 77-102.

²⁸³ E. LARRAURI: "Control informal: las penas de las mujeres....", *op. cit.*, pàg. 5.

reforma del codi civil l'any 1958 va suposar algunes millores²⁸⁴, encara que la primera reforma important va ser la del 1975, ja en un franquisme de *capa caiguda*. La reforma del 1975 va eliminar la pèrdua i adquisició de la nacionalitat en funció de la del marit per a les dones casades; la capacitat d'obrar de les dones no està ja restringida pel matrimoni i l'obediència fou substituïda pel recolzament mutu i la protecció recíproca. El més important fou la desaparició de la llicència marital per a la realització de qualsevol acte jurídic. Finalment l'any 1981 s'adaptaren les lleis civils al contingut de la Constitució i s'aprovà el divorci, al temps que les feministes continuaven lluitant per un avortament lliure i gratuït.

El fet que aquestes referències explícites a les normes hagen desaparegut no significa que s'haja modificat per complet el *contracte de matrimoni*. Tal com assenyala Rubio, el codi civil estableix que el marit i la dona han de respectar-se i ajudar-se mútuament i actuar en interès de la família. Sense que quede clar en qualsevol part qui i com s'estableix l'interès de la família i atés que hi ha diversos subjectes poden haver diferents interessos llevat del cas en què continuem pensant que solament hi ha un que té l'autoritat: el *bon pare de família*²⁸⁵.

Fraser, amb la seua crítica a Habermas ja incidia en aquest fet. Per a Habermas el *món de la vida* -la família- representa el món dels *contextos d'acció socialment integrada* on els individus coordinen les seues accions en base a un consens intersubjectiu implícit o explícit sobre les normes. Fraser diu que al món de la vida (a la família), a banda de les diferències de poder i les capacitats per a expressar les experiències i opinions pròpies i ser escoltada (condicions *ideals* de diàleg), també al món de la vida els individus es mouen d'acord amb càlculs interessats mantinguts pels *media* dels diners i el poder (que correspondrien als contextos d'acció integrats en el sistema)²⁸⁶. De manera que o bé continuem pensant que la família és *el cel en la terra* i ocultem les subordinacions que són necessàries per presentar-la així, o ens prenem seriosament una modificació en la nostra manera d'entendre (i

²⁸⁴ Es va eliminar la distinció entre adulteri femeni i masculí passant tots dos a ser considerats causa de separació, la vidua que es casava de nou podia mantenir la custòdia dels fills... etc.

²⁸⁵ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", *op. cit.*, pàgs. 19-75: 35.

²⁸⁶ N. FRASER: "What's Critical About Critical Theory? The Case Of Habermas And Gender", *op. cit.*, pàgs. 31-56.

normar) la família. No és prou afirmar el matrimoni com una relació contractual on es poden negociar les diferències: les famílies són més que això i els matrimonis també. Les relacions familiars i conjugals no s'esgoten en els termes del contracte. D'altra banda, hem de d'explicar les *noves formes* familiars que ja no estan formalment subjectes al contracte matrimonial o que són conseqüència del trencament²⁸⁷. Cal donar compte, tal com també assenyala Fraser, de les relacions entre la família i l'ordre social, econòmic i polític (el *sistema*) i trencar en la mesura que siga possible els rols generitzats que estableixen els contactes, etc.

Jónasdóttir proposa centrar-se en la institució del matrimoni perquè singularitza la relació possessiva home-dona dins *la família*, més enllà de l'àmbit estrictament domèstic. La institució del matrimoni –monògam i heterosexual- fa referència directa i indirecta a les relacions entre homes i dones, als valors i normes que formal i informalment mostren als dos sexes els drets i obligacions pel que fa a *l'accés als recursos vitals de l'altre*. Recordem que Jónasdóttir afirma que les raons actuals per a l'opressió de les dones rauen en l'explotació de la seua capacitat d'estimar²⁸⁸ (cura, atenció i èxtasi sexual), donada lliurement, com ara al matrimoni. Si concebim la societat com un conjunt d'homes i dones que es relacionen mútuament i interactuen en el marc de relacions diverses a tots els àmbits socials, la relació conjugal pot ser considerada com a determinant de totes elles, estructural²⁸⁹. És a dir, el que fa és traslladar el sistema sexe-gènere (com a sistema organitzador de la societat) a la relació conjugal. Crec que, efectivament, la institució del matrimoni (o la relació conjugal), és un prisma a través del qual analitzar els discursos formals i informals que conformarien el sistema sexe-gènere; fins i tot és *un prisma privilegiat*. Però no veig la manera de deslligar la institució del matrimoni de les dues esferes i no crec que siga la matriu a través de la qual *totes les relacions* poden ser analitzades (no veig clar com es poden analitzar

²⁸⁷ M. MINOW i M. L. SHANLEY: "Revisioning the Family: Relational Rights and Responsibilities" dins M.L. SHANLEY i U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs 84-108.

²⁸⁸ Encara que Jónasdóttir no ho diu, una formulació anterior i prou semblant encara que amb conseqüències i punts de partida diferents la va fer J.S. Mill: "Men do not want solely the obedience of women, they want their sentiments". J. S. MILL: "On subjection of women (1869)", *op. cit.*, Capítol I, pàg. 271.

²⁸⁹ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, *op. cit.*, pàgs. 325-327.

els *efectes del matrimoni* en les relacions de treball, dins de les associacions, dins dels partits polítics), ni *en quin discurs* sobre les relacions conjugals hem de centrar-nos per entendre l'opressió de les dones en la societat. També la institució del matrimoni està creuada per uns altres discursos i la institució del matrimoni haurà de ser analitzada també en la seua evolució –cosa que Jónasdóttir no fa.

De manera que és cert que hi ha hagut millores considerables, però cal reflexionar una mica més sobre el matrimoni com a base de la família nuclear tal com l'hem concebuda. El matrimoni, però, per més que siga un prisma privilegiat es creua amb altres sistemes (com ara l'opció sexual) i hem de pensar-lo en relació amb la família com a base no natural sinó política de la societat.

La prostitució

Vèiem que Pateman afirma que l'accés al cos de les dones està garantit per una sèrie de normes formals i informals. Entre les formals trobem el contracte de matrimoni i les normes sobre i l'establiment de la prostitució de les dones mitjançant el *contracte de serveis sexuals*²⁹⁰.

Pateman afirma que defensar la prostitució com ho fan els contractualistes és un error. De fet, defensar la prostitució és un error i donar-li legitimitat amb arguments contractualistes, una forma d'encobrir la subjecció de les dones. Presentar la prostitució com un treball, la prostituta com una treballadora que ofereix serveis sexuals i que, en tant que treballadora pot ser explotada, és una ironia²⁹¹ perquè *el treballador* és masculí, i de la mateixa manera que la força de treball és una ficció política, la venda de serveis sexuals és una ficció per referir-se al fet que la prostituta és en realitat una esclava sexual. Aquesta és l'opinió de Pateman, que Ana Rubio²⁹² també comparteix, però que jo no puc compartir per complet pel que fa a la prostitució. No crec que es pugui analitzar la prostitució de les dones

²⁹⁰ C. PATEMAN: *El contrato sexual, op. cit.*, especialment el cap. 7: “¿Qué hay de malo con la prostitución?”, pàgs. 260-299.

²⁹¹ C. PATEMAN: *El contrato sexual, op. cit.*, especialment el cap. 7: “¿Qué hay de malo con la prostitución?”, pàg. 278.

²⁹² A. RUBIO: “La familia matrimonial: entre el dogma y el mito”, *op. cit.*, pàgs. 19-75, especialment pàgs. 55-70: “el lado oscuro de la sexualidad reglada”.

únicament com a perversió del sistema legal que, mitjançant un contracte fictici garanteix la subjecció sexual de les dones (fictici perquè Pateman i Rubio neguen que les dones puguin consentir tal cosa, però *fictici* a fi de comptes per la falta de regulació de la prostitució). No crec que pugui identificar-se dona-sexe.

Com entenguem o analitzem la prostitució depèn de com analitzem o entenguem les relacions home/dona a la societat (és a dir, el sistema sexe/gènere creuat per altres sistemes). En funció d'aquesta anàlisi les propostes normatives seran també diferents. Ja veïem que, com diu Jónasdóttir, les feministes de l'empowerment, al substituir força de treball per sexe donen una versió violentada de la vida de les dones i deixen poc marge a la sexualitat femenina que en les relacions heterosexuales serà sempre percebuda com un acte de domini. Aquest domini creix amb la prostitució: les prostitutes no serien sinó esclaves sexuals de molts homes, de tots els homes. La propietat i l'intercanvi de la sexualitat femenina són el centre del nostre sistema sexual i la mercantilització d'aquests intercanvis significa exagerar més encara o reforçar la imatge de la dona-objecte.

Pateman (igual com ho fa MacKinnon i moltes altres) concep la prostitució com una qüestió de desequilibri de poder entre homes i dones: el domini dels homes sobre les dones és en el sentit en què son sexe (les dones són sexe). Així, la prostitució és la submissió màxima. Ara bé, per una dona pobra pot ser una decisió raonable en un moment donat per a *pal·liar* la marginació que pateix i la falta de recursos. Però la prostitució respon a un conjunt de factors que estructurin una distribució desigual dels recursos: la ideologia sobre el sexe –sistema sexe/gènere, recursos econòmics i socials, etc. La prostitució esdevé sota aquesta òptica un problema de serveis socials amb una tasca resocialitzadora per *reconduir* les dones cap als mitjans legítims d'accés als recursos.

La resposta jurídica²⁹³ davant això no pot ser una altra que la persecució del que (viu i/o) obliga a una altra persona a prostituir-se

²⁹³ Hi ha tres tipus de resposta jurídica en funció de com entengam la relació home/dona: l'abolicionisme (tot és delictiu; les prostitutes són dones depravades, desviades); l'abolicionisme que és el que tenim ara a l'estat espanyol i és la postura (curiosament) de Pateman; el reglamentarisme que és la postura contra la que polemitzar Pateman que concep la prostitució com una "vàlvula de seguretat social" que serveix per mantenir l'ordre i els matrimonis i dona com resposta jurídica el control sanitari obligatori de les prostitutes i la zonificació controlada policialment (és un problema d'ordre i salut pública).

(proxeneta i client) però la prostitució no és un delicta en la mesura que la dona és víctima d'una *doble explotació*. Alhora, com que no hi ha *cap bé jurídic a protegir*, la prostitució no està reglamentada ni reconeguda com a treball (les treballadores del sexe no tenen drets reconeguts) perquè això seria tant com legitimar l'explotació i subordinació de les dones com a sexe. Jónasdóttir tampoc supera aquesta visió i és per això que no puc estar d'acord amb la seua conclusió quan diu que la prostitució seria una combinació de l'explotació sexual de les dones –però no de la cura sinó de l'èxtasi sexual- i la coerció dels mitjans econòmics²⁹⁴. A Jónasdóttir li ocorre el mateix que a les feministes radicals però a la inversa: en definir el patriarcat com l'explotació de la capacitat d'estima de les dones lliurat lliurement per aquestes, queden fora de l'explicació altres possibilitats de relació d'explotació que ha de fer encaixar a la força perquè no les considera *lliures*. Segons aquesta explicació, la prostitució no seria sinó una forma més d'explotació sobre les dones en el cas que hi haguera un intercanvi desigual (no necessàriament d'estima i èxtasi, sinó de *manutenció o diners*). Però Jónasdóttir trenca l'argument quan afirma que la prostitució és la combinació o l'encreuament de dos sistemes d'explotació que afecten a les dones (que d'altra banda, seria l'únic). Si per explotació entén un intercanvi desigual, no es comprén perquè sempre la prostitució seria el màxim de les injustícies quan es creuen els dos sistemes –econòmic i sexual-: potser hi ha relacions entre les prostitutes i els clients que no són d'explotació en el sentit d'intercanvi *desigual* que ella ha donat i si això és així, l'anàlisi no serveix.

Pense que el tema és més complex que tot això²⁹⁵. Puc coincidir en què la prostitució és l'altra cara de la moneda del matrimoni, el *costat obscur de la sexualitat regulada*²⁹⁶. Si el matrimoni estableix la sexualitat regulada i legítima per a les dones, la prostitució és la sexualitat *no regulada i no legítima* de les dones- entre altres coses perquè continua sent *sexualitat* i no treball sexual-. És a dir, crec que les prostitutes com a *dones públiques* són el contrapunt de les dones privades i sexualment controlades: assegurar la *bona*

²⁹⁴ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit., pàg. 163.

²⁹⁵ Tornaré sobre aquest tema i altres en relació a les dones immigrades.

²⁹⁶ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", op. cit.

dona –dins del matrimoni, virtuosa- significa crear alhora un model normatiu de dona dolenta. És un model normatiu amb finalitats *pedagògiques* i de control (orientació i control com tots els models normatius). Entre els mitjans d'accés de les dones als recursos socials trobem (avui també) dues vies legítimes (treball i matrimoni) i una il·legítima (prostitució); però més que confirmar el *patriarcat*, ser una eina d'aquest o l'encreuament de l'explotació econòmica i sexual pense que és una **transgressió** –al lloc de les dones en la societat; a la ideologia del lloc de les dones- i que *es paga per ella* amb l'estigma social i la falta de drets.

Diu Amorós que si una determinada dona se situa fora del lloc que els germans li han assignat, no és que se situe en un altre pacte sinó en el pacte-Altre: el lloc de la projecció paranoïca contra el que es signa el pacte dels parells. Amorós pensa que aquesta imatge és la de la Bruixa, que té un pacte amb el Diable²⁹⁷ – també podria ser *la puta del diable*, segons les històries-. Així, continua, si la correlació simbòlica de l'agermanament és la mare, la bruixa és el catalitzador imaginari del pacte entre els germans. Pense que en realitat (si es que seguim la narració de Pateman, que és el que sembla) *la mare* no apareix en cap lloc²⁹⁸: el pacte és dels germans contra el pare per a accedir a les dones, no a les mares sinó a les esposes, per esdevenir pares. La correlació simbòlica és l'esposa més que la mare i el contrari serà la prostituta que no accepta el pacte de *l'accés regulat* d'altra manera a com ella l'estableix²⁹⁹. I la prostituta sí que serà per excel·lència *la feminitat que no ha de ser*.

²⁹⁷ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre Feminismo, Proyecto Ilustrado y Postmodernidad*, op. cit., pàgs. 199-200.

²⁹⁸ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", op. cit., pàg. 24: "Los hermanos iguales arrebatan el poder al padre para realizar la gran revolución, construir un poder no jerárquico ni desigual. Pero antes de que los hijos pudieran arrebatarse el poder al padre debe existir un eslabón indispensable, una mujer que es la madre y hace posible la paternidad. Este olvido interesado de una voluntad libre y previa permite no tener que responder a una cuestión delicada: ¿cómo puede derivarse un poder absoluto de alguien que ha debido reconocer previamente la voluntad de otro ser humano soberano...? Esta ocultación explica porque la maternidad no es un factor de estructuración en la cultura occidental. Mediante el olvido de la maternidad el patriarcado moderno está ocultando que no ha habido ruptura en las relaciones de poder para las mujeres...".

²⁹⁹ En cap moment estic negant que les condicions de l'exercici de la prostitució siguin inhumanes; ni que la prostitució i més si és forçada siga "enriquidora" ni emancipadora ni res per l'estil. El que afirme, però és que el fet que no siga res d'això sinó estigmatitzant i empobridora i que no tinguin reconeguts els drets les treballadores del sexe és per la transgressió que pot suposar per l'ordre "patriarcal". Per la transgressió no cal que les putes siguin heroïnes i conscients. I la transgressió, per suposat, està inclosa (inserida) al sistema de

També assenyala Amorós, quan critica un cas de violació *legitimat* en un judici, que la dona que se situa fora de l'espai privat acotat per un home esdevé *terra de ningú* i accessible sexualment per qualsevol home. No crec que la violació siga comparable a la prostitució. Tota violació és una agressió, potser *lògica-patriarcal* però no ocorre únicament quan les dones (o perquè les dones) es *desterritorialitzen*: les violacions dins l'esfera domèstica són tan habituals com les que es produeixen fora. Això no vol dir que no siga cert que les dones tenim un *toc de queda simbòlic* i que a unes hores determinades no podem anar (per determinats llocs) sota perill, entre altres coses, de ser atacades sexualment. Però la violació no es relaciona necessàriament amb la ubicació de la dona, mentre que la prostitució sí que està vinculada directament a la ideologia de l'espai i al càstig per transgredir-la. Si qualsevol dona esdevé *accessible* si deixa el seu lloc, aleshores, com assenyala Amorós, el problema és un problema d'espais. Si acceptem que les prostitutes són explotades perquè han deixat el seu espai, assumim les tesis patriarcals. Si acceptem que totes les dones que deixen el seu espai poden ser tractades com a prostitutes, el problema és com hem estat percebent la prostitució i *l'espai de la dona* –des de la lògica patriarcal i no des de la lògica de les dones que treballen-.

A més a més, pense que la victimització de les dones que exerceixen la prostitució les irresponsabilitza (no sols de les seues vides; la victimització significa que no són socialment responsables³⁰⁰ de les eleccions que fan perquè nosaltres som incapaços d'acceptar la decisió presa), incapacita i anul·la la capacitat de decisió de les dones i l'autonomia; converteix les dones en menors que necessiten protecció, reinserció i no drets. Anul·la les capacitats de vindicació de les prostitutes. Si acceptem que és la decisió d'una persona adulta, raonable i racional no ens queda més remei que escoltar els seus motius, la manera com viuen, els problemes amb què es troben... La responsabilitat es desplaça de *l'exigència de salvació* a la responsabilitat de

domini. Si el sistema de domini és qüestionat també pot ser-ho la trasgressió, però aleshores els problemes de la prostitució són altres.

³⁰⁰ Això no vol dir que siguen individualment responsables de la marginació i l'estigma ni res per l'estil. Vol dir que qualsevol persona, qualsevol individu del que es presuposa la racionalitat i la capacitat d'elecció és responsable i ningú no pot suplantar aquesta decisió. Les dones som i volem ser responsables de les nostres accions perquè no volem que altres decideixen per nosaltres, ni per les conseqüències de les nostres accions. I ahí està un dels problemes de la prostitució, que les prostitutes no poden incidir en les condicions i resultats de les seues accions/decisions perquè neguem que tinguen valor.

donar vies per a l'expressió de l'experiència pròpia i les necessitats pròpies, a fomentar l'autorrepresentació de les prostitutes en la societat per les demandes i en construir aliances entre dones inclusives i no excloents que comparteixen projectes emancipadors per a individus i grups³⁰¹.

Seguint, però, amb l'exposició de Pateman, d'una banda tenim el contracte de matrimoni i la prostitució –*el costat obscur* de la sexualitat regulada- i d'altra banda trobem tota una sèrie de discursos al voltant de la moralitat femenina en relació a la sexualitat, al cos i la relació –sexual- amb els homes: la moralitat de les dones es mesura i es regeix per les relacions -sexuals- amb els homes. Aquest tret és fonamental per a comprendre la prostitució i l'estigma de la prostituta. L'assignació d'espais i el control de la sexualitat femenina com a mesura de la moralitat garantirà la prohibició d'entrada a l'esfera pública. Si les dones deixen l'espai domèstic, el sistema cau. Qualsevol desplaçament serà percebut com una transgressió a l'ordre de les coses³⁰². Tot abandonament de l'espai privat és una transgressió a l'ordre establert; per això, l'exclusió de les dones de l'espai públic és alhora una prohibició d'entrada.

A principis dels 80, Sue Lee va desenvolupar un estudi en Anglaterra al voltant de la idea de reputació entre adolescents i el control de la sexualitat femenina de les adolescents mitjançant discursos d'estigmatització en relació al comportament sexual de les xiques. Va veure que parlar de la reputació d'un dona suposa referir-se al seu comportament sexual; que expressions com ara *zorra* serveixen com eina de control per a reconduir les xiques cap a l'única sexualitat legítima possible (el matrimoni), on reproduirà la imatge de la bona esposa, ama de casa fidel i servicial per tal de ser considerada³⁰³.

Pense que aquestos discursos *informals* confirmen més la meua postura davant de la prostitució que la de Pateman i Rubio. Mentre qualsevol de nosaltres pugua ser *insultada* utilitzant la paraula puta, el problema no és

³⁰¹ Que són les reivindicacions de les putes expressades al II Congrés de putes celebrat al parlament europeu en 1986. Les actes del congrés estan publicades: G. PHETERSON (comp.): *Nosotras, las putas*, trad. cast. de G. Baravalle, Talasa, Madrid 1990.

³⁰² D'ahí ve, tal com assenyala Molina Petit, el concepte limit de “dona pública” (C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, op. cit., pàg.23).

³⁰³ SUE LEE: “Aprender a amar. Reputación sexual, moral y control social de las jóvenes”, dins ELENA LARRAURI (comp.): *Mujeres, Derecho Penal y Criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994, pàgs. 17-41.

l'opressió tal com elles la veuen –com a venda d'un cos femení com si fora un objecte i la impossibilitat de les dones de consentir-, sinó la transgressió que una determinada *utilització del cos* per part de les dones i l'ocupació de l'espai públic significa: la transgressió d'eixir del pacte i situar-se en el pacte-Altre.

La maternitat i el pensament maternalista

El cos de les dones exemplifica tot el que és contrari a l'ordre social: les dones són un dels exemples clars en què la natura i la societat (l'estat de natura i l'ordre social) estan oposats. Aquesta *biologització* de les dones, la natura, és el que els impedeix formar part de la societat civil i, alhora, és el mateix cos el motiu pel qual queden relegades a l'esfera privada –l'excusa que es fa servir per *tancar-les* a l'esfera privada-; i és principalment a l'esfera privada que els homes tenen garantit l'accés al cos de les dones, bàsicament mitjançant el matrimoni, a canvi de *manutenció i protecció*. L'accés regulat al cos de les mares, però, significa la possibilitat per als homes (tots els homes) de ser pares, de tenir una autoritat semblant a la resta d'homes en l'àmbit domèstic. Aquesta autoritat (sobre la dona i sobre les fills) no és política, però és necessària per l'ordre de les coses. La negació (l'oblit) de l'existència d'una altra voluntat sobirana dins de la família en la relació amb els fills, és a dir, el no reconeixement de la maternitat, farà que aquesta no es pense com a estructuradora de cap ordre social (la societat occidental i moltes altres són patrilinials i patrilocal) ³⁰⁴.

Si la dona no és un ésser igual sinó una subordinada en tant que manca de raó, tampoc no tindrà *voluntat sobirana* en un àmbit que, a més a més, és pre-polític. I tot per la *natura femenina*.

Les evidències de la diferència de natura que ofereix el cos de les dones (recordem entre altres coses la construcció dels metges-filòsofs) seran les que més s'oposen a l'estat i la maternitat un dels exemples que més perduraran com a oposats a la vida pública (o més difícil de fer compatible) ³⁰⁵; de la

³⁰⁴ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", *op. cit.*, pàg. 24: "Este olvido interesado de una voluntad libre y previa (...) explica porqué la maternidad no es un factor de estructuración en la cultura occidental....".

³⁰⁵ tal com assenyala J. Gil Ruiz "Acabamos de poner de manifiesto que uno de los secretos mejor guardados por la Modernidad es que el individuo no es un Yo autónomo, sino un varón-padre de familia que representa simbólicamente a una colectividad formada por las mujeres, los niños y los sirvientes. Este hecho hace del Estado y de la institución de la Maternidad un binomio indisoluble", J. GIL RUIZ: "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", dins A.

mateixa manera, els cossos de les prostitutes seran una font de desordre. El cos matern és tant un referent biològic com un espai de significació cultural³⁰⁶: els discursos al voltant de la maternitat corroboren la idea que en la natura (cos) de les dones hi ha una diferència elemental que les fa *quedar-se* a l'àmbit privat/domèstic. La maternitat és tant biològica com cultural, però serà sempre una qüestió privada (ara, personal, individual, elecció pròpia) quasi íntima.

Tal com veurem, Arendt explica que el tret distintiu de l'esfera privada és que els homes hi viuen junts per *necessitat*. La privada és l'esfera de les necessitats; del manteniment i la subsistència pròpia i de l'espècie. La divisió sexual que hi ha (l'home s'encarrega de proveir aliments, la dona de les funcions de reproducció i manteniment) és vist com a natural; com a resposta a les necessitats. La família té sentit (està justificada) perquè compleix la funció d'abastament i cooperació pel sosteniment i la supervivència de l'espècie. La necessitat és característica de l'organització domèstica **i en aquesta esfera la força i la violència es justifiquen** perquè són els mitjans per a dominar la necessitat i ser lliures³⁰⁷. El que m'interessa ara és la insistència que la família serveix per a *mantenir la vida*, per a contenir el començament, l'inici de la vida, d'una vida. Una esfera privada i oculta és necessària per tal que els infants i el treball que suposen –la cura i atenció primeres– puguin desenvolupar-se sense ingerències³⁰⁸. Sense l'àmbit privat la maternitat no pot ser pensada, i la maternitat apareix oposada a l'àmbit públic. Tal com véiem, Harriet Taylor ja va protestar sobre aquesta visió de les dones i la seua funció maternal. Entre les raons que s'al·legaven per

RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 137-182.

³⁰⁶ J. M. GIL RUIZ: "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", *op. cit.*, pàgs. 137-188.

³⁰⁷ Hanna Arendt: "Lo que dieron por sentado todos los filósofos griegos,..., es que la libertad se localiza exclusivamente en la esfera política, que la necesidad es de manera fundamental un fenómeno prepolítico, característico de la organización doméstica privada, y que la fuerza y la violencia se justifican en esta esfera porque son los únicos medios para dominar la necesidad- por ejemplo, gobernando esclavos- y llegar a ser libre". H. ARENDT: *La condición Humana*, Paidós, Barcelona 1998, pàg. 43.

³⁰⁸ J. B. ELSHTAIN: "Political children: reflections on Hanna Arendt's Distinction between Public and Private Life", dins M.L. SHANLEY i U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 109- 126.

fonamentar l'exclusió de les dones de la vida pública trobàvem la incompatibilitat amb la maternitat i el treball domèstic ³⁰⁹.

Harriet Taylor discuteix d'una banda, tal com veïem, l'assignació de l'espai domèstic i d'una altra les incompatibilitats de la maternitat. Primer perquè no és necessari ni just imposar a les dones *ser mares o res*; ni tampoc que si han sigut mares una vegada ja no poden ser res més. Ningú necessita que una llei l'excloge d'una ocupació si ha pres un altra incompatible: els homes poden ser parlamentaris encara que siguin soldats, marins o el que siga. Nou de cada deu homes estan exclosos *de facto* de la vida pública i no cal que ho estiguen també *de iure*. Per què imposar aquesta exclusió a les dones si quan hi haja incompatibilitat ella mateix se n'exclourà?. Negar l'accés a la vida pública per a les dones en funció de la capacitat de ser mares és negar-los qualsevol altra possibilitat (carrera) en la vida (ser alguna cosa diferent que mares) i fer de la maternitat el únic mitja d'accés a recursos (la maternitat que sí, la maternitat dins el matrimoni).

A l'estat espanyol, la identitat femenina (la imatge i el discurs socio-cultural sobre el gènere) durant el segle XIX i principis de XX estava articulada al voltant de la domesticitat: *l'àngel de la llar* o *la perfecta casada* seran el màxim horitzó de les dones. Aquesta identitat articulada al voltant de la domesticitat estava basada en el culte de la maternitat³¹⁰.

La maternitat que no

La maternitat legítima, és a dir, la de les dones dins el matrimoni serà exaltada front la maternitat il·legítima. Les lleis de la paternitat en aquest sentit són prou interessants: la destrucció de la presumpció de paternitat del marit de la dona és gairebé impossible. Les teories que han fonamentat aquesta presumpció han estat variades: el dret d'accessió (forma d'adquisició de la propietat per la que el propietari d'una cosa fa seus els fruits-!-), la teoria basada en la cohabitació i la fidelitat conjugal i la que afirma l'autoritat del marit.. Es tracta així d'assenyalar que la presumpció de paternitat és inherent

³⁰⁹ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàg. 402.

³¹⁰ MARY NASH: "El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación", dins J.PANIAGUA, J.A. PIQUERAS i V. SANZ (eds.): *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro F. Tomás y Valiente UNED-Valencia, Fundación Instituto Historia Social, Valencia 1999, (Colecció Biblioteca Historia Social).

al contracte matrimonial, a la família legítima la qual únicament pot ser impugnada pel *pater familias*: n'és una potestat seua ³¹¹.

La *legitimitat* la dóna l'home. La paternitat s'ha construït fonamentalment com un vincle jurídic mentre que la maternitat ha estat sempre un vincle biològic. L'*apropiació* dels fruits (fills) de la dona per part de l'home és una ficció jurídica, és clar, però és el que dona legitimitat als fills i la família. Davant d'això, una de les primeres demandes d'Olympe de Gouges va ser demanar l'obligatorietat dels pares de reconèixer els fills com a fills legítims, és a dir, *legitimar els fills naturals*, perquè els fills nascuts fora del matrimoni eren exclosos de la vida social –i ella ho va patir a carn pròpia³¹²–.

A l'àmbit privat les relacions de les dones –amb el cos i la sexualitat– com que està sota el control del marit són *legítimes*. Les que el transgredeixen són desqualificades moralment, socialment i jurídicament. Per això es construeix la *il·legitimitat* dels fills de mares fadrines –mares fora del matrimoni i fora de l'espai privat–, perquè la dona *com cal* és amantíssima esposa i mare.

C. Smart mostra com “el dret és una estratègia que crea gènere tot especificant la categoria de la *mare dolenta*”. Així, analitza la regulació que, a partir de 1623 es fa a Gran Bretanya sobre la mort de *fills il·legítims* basada en la presumpció de culpabilitat de les mares, que convertia, així, les mares fadrines en sinònim d'assassines. La legislació ha anat modificant-se però la figura de la mare fadrina va servir (i encara serveix) per reforçar el nostre discurs sobre la maternitat. La mare fadrina és *un tipus de dona en lloc de la Dona* i ella és el problema perquè no té un home. L'home significa la legitimitat i l'autoritat que les dones no tenen i així la mare fadrina representa els valors que inverteixen les característiques desitjables d'un home³¹³.

³¹¹ MILAGROS GARCÍA PASTOR: “Las dificultades para destruir la presunción de paternidad del marido”, dins A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 115-136.

³¹² O. DE GOUGES: “Plaidoyer pour le droit au divorce et un statut équitable pour les enfants naturels. Extrait d'une motion au Duc d'Orléans (1791)”, dins B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres, Mille et Une Femmes*, Mercure de France, Paris 1986, pàgs. 113-114: “donnons aux enfants naturels le même moyen de se distinguer par l'honneur et le mérite dans la Société. Un bâtard peut joindre aux talents la qualité d'honnête homme et sa naissance ne doit pas le priver de s'allier à une famille respectable et de parvenir à une place honorable. Il manquait à la Constitution cet article....”. El text és de 1791.

³¹³ C. SMART: “La mujer en el discurso jurídico”, dins E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, derecho penal y criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994, pàgs. 167-189:185: “la madre soltera sirvió (y aún sirve)

Tal com deia, l'ideal de dona al segle XIX i començament del XX era el de la perfecta casada, amantíssima esposa i mare. Fins la modificació del Codi Penal l'any 1989 existien els delictes *honoris causa* (avortament³¹⁴ i infanticidi) que preveïen una atenuació de la pena a la dona que els realitzava *per protegir o defensar l'honor*. Larrauri assenyala dos tipus de problemes al voltant d'aquests delictes. D'una banda, l'aplicació dels tipus penals atenuats era ben difícil: el tipus privilegiat atenuat no s'aplicava quan l'honor ja s'havia perdut; i els tribunals interpretaven que l'honor ja s'havia perdut quan la dona havia tingut el fill fora del matrimoni i per tant s'aplicava el *parricidi*. Estem parlant de l'any 1988. D'una altra banda, es posa de manifest una imatge de la dona preocupada fins a l'extrem *per l'honorabilitat*, que pot abandonar o matar el fill acabat de néixer –sense tenir en compte l'abandonament previ del pare de la criatura o la manca de recursos socials i econòmics de la dona, per exemple-. No és que la dona estiga obsessionada amb l'honor, sinó que ella reflecteix l'obsessió social³¹⁵. De nou l'honor de la dona es mesura en funció de les seues relacions sexuals amb els homes que per a ser honorables i legítimes han de produir-se en l'àmbit privat/domèstic sota el control del marit.

Ara que l'avortament està mínimament reconegut i l'educació sexual en adolescents no és (en teoria) clandestina, la *maternitat que no comença a estar percebuda o identificada amb la de les dones fadrines* (adolescents o no) que *depenen* de l'estat, perquè han tingut mitjans per a no ser mares (en teoria) tot tenint en compte que no poden mantenir els xiquets.

para reforzar nuestro conocimiento cultural de lo que significa una verdadera maternidad. En este sentido, ella es un *tipo* de mujer en vez de la Mujer... Ella es el problema supuestamente porque no tiene un hombre. Por lo tanto, el hombre es la solución, él significa la estabilidad, la legitimidad y la autoridad que no sólo está ausente en la mujer sino que está invertida. Por ello la madre soltera es también la quintaesencia de la Mujer porque representa todos los valores que invierten las características deseables de un Hombre”.

³¹⁴ La despenalització de l'avortament ha estat una de les lluites més importants del moviment feminista i encara que no s'ha aconseguit del tot (tenim una llei de terminisi supòsits) els avanços han estat importants. El problema fonamental és que finalment no ha estat articulat com un *dret a decidir que si o que no a ser mare*, que inclou tant una despenalització de l'avortament com un recolçament públic a la *decisió que si*. I ara les dones espanyoles tenen seriosos problemes per decidir que si.

³¹⁵ E. LARRAURI: “Control formal:... y el derecho penal de las mujeres”, dins E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, derecho penal y criminología, Siglo XXI, Madrid 1994*, pàgs. 93-108: 102.

La maternitat que sí

La imatge negativa de la maternitat que ha de ser, posa de manifest alhora la maternitat que ha de ser. No solament manifesta que ha de ser dins el matrimoni, sinó també el que es considera ser una bona mare (no abandona el fill, no avorta, no el mata i està sotmesa a l'autoritat del *pater familias*, és a dir, el marit). L'àngel de la llar, la perfecta casada, és amantíssima esposa i mare a l'àmbit privat/ domèstic. La dona perfecta és dolça, suau, pacient, comprensiva, *maternal*... Uns trets que es necessiten per la seua subjecció i que són, en ella *naturals*. El procés de construcció (i d'educació) desapareix: és l'instint maternal el que determina que la dona siga *mansa*.

El *maternalisme* o el *pensament maternalista* traslladarà aquests trets a la vida en societat. Els treballs sobre els moviments feministes de les primeres dècades del segle XX parlen de maternalisme per a referir-se a l'activisme de les dones que volen veure reconeguts els interessos com a mares³¹⁶. El maternalisme és un conjunt de discursos que exalten la capacitat de les dones per a ser mares i apliquen a la societat els valors atribuïts a la maternitat: cura, atenció, comprensió i moralitat. De fet, tot al llarg del segle XIX i començament del XX, les *reformistes* en molts estats reclamaven la participació política com a *mares*: el treball de la maternitat proporcionava a les dones les capacitats requerides per participar en el disseny de les polítiques públiques que calia desenvolupar per a protegir les mares i els xiquets³¹⁷. Les maternalistes no qüestionaven la divisió sexual del treball i defensaven una legislació diferenciada pel que fa al gènere. El moviment sufragista nord-americà va estar articulad en una gran mesura pel *maternalisme*. F. Basch explica que el protestantisme evangèlic (*Awakenings*, un *fenomen religiós pròpiament nord-americà* sorgit als segles XVIII-XIX) va tenir un paper molt important. Les dones associades al voltant de grups religiosos demanaven a les dones participació com a dones i mares, i legitimava des d'aquest rol una acció social i alhora la identitat de la domesticitat. En l'articulació d'aquest tipus d'acció (caritativa i social) i la missió moral imposada a les dones naix una demanda d'autonomia i respecte.

³¹⁶ B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", *op. cit.*, pàgs. 61-104: 71.

³¹⁷ A. S. ORLOFF: *Gender and the welfare state*, Estudio-Working paper 1996/79, Centre d'estudis avançats de ciències socials - Institut Juan March, Madrid, 1996, pàg. 14-15.

Les mateixes forces que les feien ser *àngels de la llar* les incitaven a sortir i reunir-se i participar activament en qüestions socials. Sobre aquesta base es construí el moviment sufragista³¹⁸.

Les idees que articulaven el pensament maternalista eren fonamentalment dos: la identitat femenina gira al voltant de la cura als fills i aquesta és una funció/contribució per a la societat i les dones són responsables en les famílies com a mares. Les aplicacions *pràctiques*, però, eren variades: considerar el treball de les mares com un servei a l'estat o a la societat i relacionat amb uns drets socials per a les dones³¹⁹. En molts estats (Austràlia, Estats Units, Suècia...) aquest moviment de dones va configurar les primeres mesures protectores de la maternitat i els fills, que va esdevindre com un dret de ciutadania, encara que no fora l'única demanda –ser reconegudes com a mares-. El desenvolupament d'aquestes demandes i aquestes primeres mesures protectores als diferents estats de benestar han estat variades, però en realitat no s'ha desenvolupat cap estat de benestar diguem-ne, maternalista. Un estat de benestar maternalista seria aquell que, tot i basar-se en la diferència sexual per establir els rols de treballador/*breadwinner* i mare-esposa/la que té cura dels altres, trobaria una àmplia estructura pública i social de protecció per a les dones i els fills³²⁰. Els Estats escandinaus potser siguen els qui més s'hi aproximen. D'una banda, els diferents moviments de dones (a Suècia, per exemple) articularen la identitat com a mares i treballadores, sense desvincular la ciutadania del fet de ser treballadores, mares i dones³²¹. D'una altra banda, la incorporació *massiva* de les dones al treball assalariat extradomèstic s'ha produït en paral·lel al desenvolupament de l'estat de benestar, en particular amb el desenvolupament d'aquestes institucions de protecció de la maternitat i la infantesa mitjançant serveis públics d'atenció i cura als dependents. De manera que les relacions dona/estat de benestar són dobles: dependència de

³¹⁸ F. BASCH: "Les droits des femmes et le suffrage aux Etats Unis 1848-1920", *op. cit.*, pàgs. 505-534: 506-508.

³¹⁹ B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", *op. cit.*, pàgs. 61-104: 71.

³²⁰ A. S. ORLOFF: *Gender and the welfare state*, *op. cit.*, pàg. 15.

³²¹ B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", *op. cit.*, pàgs. 61-104.

les institucions en una major mesura que els homes i relacions pel fet de ser treballadores³²².

A l'estat espanyol fins a començament del segle XX, la identitat femenina es construïa a partir de la capacitat reproductora, del *ser mare* (legítima, clar), això va dificultar extraordinàriament la *construcció d'unes altres identitats possibles, com ara la de treballadora*³²³. En qualsevol cas, el franquisme va trencar qualsevol construcció possible de la dona com a alguna cosa més que *ama de casa i mare*, i qualsevol pensament *maternal* era patriarcal i, per tant, incapaç de desenvolupar un tipus de moviment de dones com als Estats Units, per exemple. El franquisme més que el culte a la mare exacerbava el culte al pare, a l'home (i això seria el que distingia el pronatalisme franquista i d'uns altres feixismes del pronatalisme d'uns altres països europeus)³²⁴.

La ideologia sobre l'espai de la dona és reforçada (per la natura/biologia), però el feixisme és, tal com assenyala Valcárcel, un *moviment viril i neopatriarcal*: la igualtat és indesitjable. Un home no ha d'admirar una dona (venerar-la), solament ha de protegir-la (això és viril). Un home solament pot admirar un altre home i acceptar d'aquesta manera la jerarquia. El líder carismàtic salvaguarda la masculinitat per complet³²⁵, i garanteix que tots els homes siguen pares.

El règim autoritari va legislar al voltant d'aquesta idea del paper de la dona a la societat com a mare i esposa: l'estat va *alliberar la dona casada del taller i la fàbrica* i li va imposar l'excedència forçada fins l'any 1961; estableix la obligació per a les dones d'obtenir una autorització marital per a triar una

³²² A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit.; B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", op. cit.; L. HANTRAIS: "From equal pay to reconciliation of employment and family life" dins L. HANTRAIS (ed.): *Gendered policies in Europe. Reconciling employment and family life*, St. Martin's Press, Great Britain 2000; C. VALIENTE: "Género, mercado de trabajo y Estado de bienestar: el caso de España", *Sociología del trabajo*, Invierno 1997-1998, pàgs. 53-80.

³²³ M. NASH: "El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación", op. cit.

³²⁴ A. S. ORLOFF: *Gender and the welfare state*, op. cit., pàg. 17.

³²⁵ A. VALCÁRCEL: "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", op. cit., pàgs. 115-133: 129: "El líder carismático...por lo mismo que salvaguarda la masculinidad del conjunto, de aquello que ha llevado desde sus existencias desorganizadas al estauto de padres de familia, él no necesita por lo común se un modelo familiar. En realidad está matrimoniado simbólicamente con la propia patria, de la que además es padre vigilante e hijo predilecto. El Estado es la gran familia que surge de tal trinidad relacional y quienes se llaman entre sí camaradas se autoconciben como fraternidad masculina cuya autoridad deriva del gran-hermano y padre".

professió o per a exercir-la (fins l'any 1975); les dones no poden disposar de cap bé, ni realitzar cap contracte sense l'autorització del marit; les dones no poden en cap cas accedir a unes professions determinades, com ara la magistratura o la judicatura, perquè posaria en perill uns atributs als que no ha de renunciar, com ara la **tendresa i la sensibilitat**³²⁶. Aquesta mesura és *prou raonable* si tenim en compte, a més, que les dones estan desproveïdes del sentit de la justícia ja que estan desproveïdes de raó. Aquest és també el sentit de la *Llei de Règim Local* de 1955 que *exceptua* del càrrec de regidor a les dones³²⁷. Òbviament, l'avortament estava prohibit, encara que existia l'atenuant si es feia per a restablir l'honor (perdut en no respectar la ideologia de les dues esferes). Les dones passen a ser educades de nou pel delict dels homes i llur subjecció, i l'educació la durà endavant un cos de dones especialitzat i convenientment instruït per a què les dones aprenguen el que s'espera d'elles: **ser mares i esposes, tendres, sensibles i sotmeses**.

Una de les demandes bàsiques durant la transició democràtica va ser, així, l'avortament lliure i gratuït va aconseguir l'any 1986 una dèbil despenalització i una ampliació posterior sense que arribi a plantejar-se com un tot **el dret a decidir que si i el dret a decidir que no ser mare**³²⁸. Una vegada que les dones han accedit majoritàriament al treball assalariat fora del domicili, la maternitat ha estat concebuda com a *malaltia* (1947); incapacitat laboral transitòria (1974) i *incapacitat transitòria* (1995) després del II PIOM³²⁹. En qualsevol cas, es protegeix *la mare treballadora*, no *la mare*, i s'exigeix un període de carència de 180 dies quotitzats/treballats per a accedir a una baixa remunerada per maternitat. Malgrat aquesta nova configuració i la *Llei 39/1999 de promoció de la conciliació entre la vida familiar i laboral de les persones treballadores*, continuament es fa referència a (o es pren com a referència) la *malaltia* per a regular la maternitat, sense atorgar-li un valor, per tant, i sense considerar-la cap *dret*.

³²⁶ A. I. LÓPEZ-ACCOTO: "Las mujeres en la transición política española", *op. cit.*, pàgs. 108-131.

³²⁷ J. M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*, *op. cit.*, pàgs 146.

³²⁸ L'expressió és de L. FERRAJOLI: "Igualdad y diferencia", dins *Derechos y garantías. La ley del más débil*, Trotta, Madrid, 1999, pàgs.73-96:85.

³²⁹ J. M. GIL RUIZ: "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", *op. cit.*, pàgs. 137-182:153.

A banda del tractament que rep la maternitat en sí, el sistema jurídic i social dóna poc recolzament a la maternitat en uns altres aspectes: la baixa maternal (o paternal) és de 16 setmanes (18 en el cas d'un part múltiple) però les *escoles* públiques solament accepten xiquets a partir de tres anys. Per això, és necessari incloure una excedència no remunerada fins a tres anys per ocupar-se d'un fill. El model de treballador (tal com veurem després) sobre el que està basat l'estat (també el de benestar) necessita un complement: la persona que s'ocupa. Per això fins i tot els drets *socials* reconeguts amb un caràcter universal, és a dir, en base a una ciutadania social i no a una contribució prèvia a l'estat (que a l'estat espanyol fonamentalment són dos: l'assistència sanitària i l'educació fins els 16 anys) estan organitzats en base a aquest model doble de treballador/persona que s'ocupa³³⁰. Com que les dones han accedit al model de treballador a temps complet (breadwinner), la taxa de natalitat ha baixat: és a dir, no s'han modificat les estructures socials i econòmiques –ni jurídiques– que permeten considerar al ciutadà treballador un ciutadà amb responsabilitats familiars (que requereixen temps i recolzament públic en forma d'institucions d'atenció i cura, per posar un exemple) i menys encara com a ciutadà que pot parir³³¹.

L'esfera privada i l'àmbit domèstic

Tal com estem veient, la separació públic/privat és una de les bases del nostre sistema polític, i els treballs feministes intenten explicar el significat i les conseqüències d'aquesta separació. L'anàlisi que fan les feministes de l'existència política de les dues esferes no és general i abstracta sinó que, tal com diu Pateman, les crítiques van dirigides a la **separació ideològica** que en teoria el liberalisme³³² proposa i posa en pràctica. I la separació és ideològica perquè *amaga i mistifica la realitat social que crea; amaga la subjecció de les*

³³⁰ Per exemple, les vacances escolars no coincideixen amb les vacances laborals.

³³¹ Tal com diu J.M. Gil Ruiz: "El Estado de Bienestar tiene un grave problema al que debe dar solución: una trabajadora se les ha quedado embarazada y la cadena de montaje productiva no se puede detener", J.M. GIL RUIZ: "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", *op. cit.*, pàgs. 137-182: 161.

³³² Amb això no s'està volent dir que la separació entre les dues esferes siga exclusiva del liberalisme. Però el que "preocupa" especialment les feministes sobre el liberalisme és que ha estat incapaç de modificar els esquemes o de trencar amb la dicotomia, tot i afirmar que és una *doctrina* basada en la igualtat, la llibertat, l'acord.

dones en un món suposadament igualitari i universal³³³. L'ordre formalment igualitari amaga les relacions de domini que afecten a les dones.

En aquest sentit, el que se sosté és que la dicotomització de la realitat política en *l'àmbit públic/l'àmbit privat*, com a dos àmbits codificats pel que fa al contingut, les relacions i els subjectes, no solament és descriptiva sinó que construeix la realitat: és un instrument conformador de la realitat social³³⁴ i és en sí un instrument de poder. La dicotomia públic/privat comporta tota una sèrie de significats i distincions que no sempre es fan explícites. Igual que qualsevol intent de classificar i descriure una realitat; que qualsevol construcció és simplificadora i restrictiva i se n'adonem que la realitat no encaixa dins l'esquema que construïm per comprendre-la³³⁵; entre d'altres, queda fora de l'anàlisi l'àmbit de subjecció de les dones. És a dir, entre altres coses, la dicotomia amaga la subordinació de les dones.

Diu Okin que massa sovint s'utilitzen els termes públic i privat sense clarificar i definir allò del que es parla, de manera que s'amaguen, sota la dicotomia, almenys dues distincions que hem de posar sobre la taula si no volem mantenir aquesta ambigüitat –ideològica-. La dicotomia públic/privat es fa servir per a diferenciar l'estat de la societat civil, i també per a diferenciar la

³³³ Pateman: "The term 'ideology' is appropriated here because of the profound ambiguity of the liberal conception of the private and public obscures and mystifies the social reality it helps constitute. Feminist have argue that... the dichotomy between public and private obscures the subjection of women to men within an apparently universal, egalitarian and individualist order." C. PATEMAN: "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy" dins A. PHILLIPS (ed.), *Feminism and Equality*, New York University Press, New York, 1987, pàgs. 103-126: 105.

³³⁴ J. J. Aguirre de la Hoz: "La dicotomía público/privado constituye una concepción de lo societario que describe una realidad afectada por una división interna... Bajo esta perspectiva, la dicotomía constituye una amalgama de dos ámbitos codificados, portadores de un poder de conformación simbólica de lo social. De este modo, la dicotomía público/privado es descriptiva y simultáneamente constructiva, es decir, que la dicotomía alude a un fraccionamiento interno de lo social en dos ámbitos, pero a la vez la propia dicotomía ha constituido un instrumento conformador de la realidad social a la que ella misma se refiere". J.J. AGUIRRE DE LA HOZ: *La Dicotomía Público/Privado: Descripción y Crítica. Ideología e Historia de su Constitución*. Tesis Doctoral, Facultat de Dret, Universitat de València, 1993, pàg 7.

³³⁵ Aguirre de la Hoz explica: "...la dicotomía público-privado, como toda taxonomía, como toda clasificación, supone una ordenación de la realidad, y una ordenación que puede ser tan restrictiva, tan reduccionista que de inmediato nos aparece la sospecha de que en ella no todo puede estar recogido, o que, de estarlo, es a costa de ejercer sobre esa realidad alguna clase de violencia, la necesaria para hacer caber *todo* en alguno de los moldes, sin que nada quede fuera de ellos. Bajo esta perspectiva, la dicotomía se nos aparece como un método o instrumento totalizador de la percepción de lo real, de su *construcción*. Dividir por dos es dar cabida a mayor diversidad que la que puede expresarse en una *totalidad única*, pero no deja de ser una ampliación limitada." J.J. Aguirre de la Hoz: *La Dicotomía Público/Privado: Descripción y Crítica. Ideología e Historia de su Constitución, op. cit.*, pàgs. 40-41.

vida domèstica de la vida no-domèstica. En les dues utilitzacions, l'estat és el paradigma de l'espai públic i la família de l'espai privat. La diferència entre les dues utilitzacions està en què *el d'enmig* –la societat civil– una vegada és privat i l'altra és públic³³⁶.

Què significa que les dones queden adscrites a l'àmbit privat per oposició al públic és una qüestió que hem d'aclarir, perquè, tal com veiem, sota la dicotomia públic/privat s'amaga una sèrie important d'ambigüitats i confusions. El paradigma de l'espai públic és l'estat i el de l'àmbit privat, la família, però la societat civil no sabem ben bé on es troba i per àmbit privat entenem coses ben diverses. En altres paraules, la primera distinció que es fa operar gira al voltant de la distinció entre *allò polític i allò social* i la segona per distingir *allò social d'allò personal*. En qualsevol cas queda fora de l'anàlisi i del debat públic l'àmbit domèstic³³⁷. Perquè, assenyala Murillo, fins i tot dins del que es considera privat –àmbit familiar– caldria fer dues distincions: l'àmbit de la privacitat i l'àmbit domèstic³³⁸.

L'explicació en part ja la va donar Arendt: l'esfera social no és ni pública ni privada. L'esfera privada és l'esfera de la família; l'esfera pública és l'esfera política³³⁹. L'esfera civil és *de nova creació*, però l'esfera privada *moderna* naix per oposició *tant* a l'esfera política-pública *com* a l'esfera social. El sentit

³³⁶ S. M. Okin: "All too frequently in political theory, the terms 'public' and 'private' are used with little regard for clarity and without precise definition, as if we all knew what they meant in whatever context the theorist uses them. There are, however, two major ambiguities involved in most discussions of the public and the private.... 'Public/private' is used to refer both, to the distinction between the state and society (as in public and private ownership) and to the distinction between non-domestic and domestic life. In both dichotomies the state is (paradigmatically) public, and the family, domestic, and intimate life are (again paradigmatically) private. The crucial difference between the two is that the intermediate socio-economic realm (what Hegel called 'civil society') is in the first dichotomy included in the category of 'private', but in the second dichotomy 'public'". S. M. OKIN: "Gender, the Public, and the Private", *op. cit.*, pàgs. 116- 141: 117. Pateman ho explica de la següent manera: "Precisely because liberalism conceptualizes civil society in abstraction from ascriptive domestic life, the latter remains "forgotten in theoretical discussion. The separation between private and public is thus re-established as a division within civil society itself, within the world of men", C. PATEMAN: "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy", *op. cit.*, pàgs. 103- 126: 107.

³³⁷ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", *op. cit.*, pàgs. 19-75: 43.

³³⁸ S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, Siglo XXI, Madrid 1996, pàg. XVI.

³³⁹ Hannah Arendt afirma: "La distinción entre la esfera privada y pública de la vida corresponde al campo familiar y político, que han existido como entidades diferenciadas y separadas al menos desde el surgimiento de la antigua ciudad-estado; la aparición de la esfera social, que rigurosamente no es pública ni privada, es un fenómeno relativamente nuevo cuyo origen coincidió con la llegada de la Edad Moderna..." H. ARENDT: *La condición Humana*, *op. cit.*, pàg. 41.

modern de l'àmbit privat és protegir allò íntim³⁴⁰. L'esfera pública, si simplifiquem prou, es refereix a *l'estat* i *al mercat*, i són espais masculins. L'esfera privada es refereix a l'àmbit de privacitat, de refugi *dels homes* davant de l'engolidor extern, però també inclou l'àmbit de la privació –l'esfera domèstica, domini de les dones–.

Algunes d'aquestes ambigüitats i confusions seran l'objecte d'anàlisi d'aquesta part, més que intentar classificar les corrents feministes i les diferents interpretacions que se'n donen. Així, analitzaré de quina manera l'adscripció de la dona a l'espai domèstic-privat és el mecanisme utilitzat per a excloure-la de l'ideal il·lustrat³⁴¹ i com aquesta subjecció és necessària per al nou ordre social que es construeix. Aquesta *necessitat* es posa de manifest especialment amb el desenvolupament del treball a les fàbriques en les primeres etapes de desenvolupament de la societat capitalista. I aquesta construcció s'amaga amb l'estat de benestar. Amb això no vull dir simplement que l'estat de benestar reproduïx i reforça l'ordre patriarcal, perquè pense que actua de diverses maneres sobre les relacions de gènere. Però és més difícil veure el caire patriarcal en societats formalment i materialment igualitàries, almenys suposadament.

Fins ara hem vist que l'esfera pública (el *fòrum* i el *mercat*) creada pel contracte social es recolza sobre una determinada concepció de l'esfera privada: la creació d'una i l'altra són gairebé simultànies, si bé el pacte sexual d'exclusió de les dones ha de ser previ. Les dones són definides com a natura i és per això que no poden signar el contracte social: han de ser creades prèviament com a no-individus amb la presentació (o construcció) de l'argument que la seua natura els impedeix desenvolupar les virtuts cíviqües necessàries per signar i mantenir el pacte social, i quedar, així confinades a l'àmbit privat i excloses del públic.

Quan en teoria política es parla de l'esfera privada, però, no es parla en el sentit en què ho estic fent. L'esfera privada a la que es fa referència és la

³⁴⁰ Arendt: "...el sentido moderno de lo privado está al menos tan agudamente opuesto a la esfera social –desconocida por los antiguos....- como a la política, propiamente hablando. El hecho histórico decisivo es que lo privado moderno en su más apropiada función, la de proteger lo íntimo, se descubrió como lo opuesto no a la esfera política sino a la social, con la que sin embargo se halla más próxima y auténticamente relacionado", H. ARENDT: *La condición Humana*, op. cit., pàg. 49.

³⁴¹ C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, op. cit.

zona restringida, l'àmbit reservat del que cada individu disposa, extret d'una intervenció de l'estat i dels *altres*. La primera distinció de la que parlava feia referència a la distinció d'allò social i allò polític: la *primera esfera privada* serveix per a defensar la societat civil d'una intervenció desmesurada i injustificada de l'estat. La segona distinció a la que feia referència, però, es produïa dins de la societat civil, per a designar l'àmbit privat de cada individu davant de la societat.

Aquest àmbit privat és un àmbit de llibertat, on l'individu es desenvolupa, on és possible el cultiu d'un mateix, dels interessos personals, d'allò propi³⁴². I aquesta *reserva* és positiva; entenem que l'estat i la societat civil no han de poder entrar en la vida privada dels individus, que hi ha una parcel·la de la vida de cadascú que ha de quedar fora de qualsevol *control* extern i qualsevol ingerència ha d'estar perfectament regulada per estar justificada. La separació entre les dues esferes ve així de nou presentada com una conseqüència de la nova subjectivitat: s'entén que qualsevol individu té un *jo* íntim i diferenciat que no té cabuda a l'esfera pública (l'abstracció dels trets diferencials individuals és la base de la igualtat formal) que ha, però, de poder desenvolupar³⁴³.

Sí, si l'àmbit privat que mirem és masculí. Quan les feministes parlen d'esfera privada no es refereixen a la *intimitat*, sinó al fet de que l'*esfera privada en femení* no s'identifica amb privacitat com a *apropiació d'un mateix* sinó com *privació d'un mateix*³⁴⁴. Amb la distinció clàssica, encobrim que l'esfera privada femenina (domèstica) és un espai de *poder i subordinació*, i és una qüestió política, no una qüestió pre-política. És a dir, la crítica feminista

³⁴² Aguirre de la Hoz: " Desde un primer punto de vista, lo privado se identifica con aquella zona de la vida de las personas en la que es posible el cultivo y vivencia de lo propio, zona restringida e inmune a la que los otros no tienen acceso, pues se halla preservada, acotada y defendida", J.J. AGUIRRE DE LA HOZ: *La Dicotomía Público/Privado: Descripción y Crítica. Ideología e Historia de su Constitución.*, op. cit., pàg.104.

³⁴³ S. KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, op. cit., pàg. 14.

³⁴⁴ S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàg.XVI- XVII: " La privacidad adopta dos significados, cada uno muy diferente entre sí: A. Como *apropiación de sí mismo* que marca la idea inefable de privacidad: la retirada voluntaria y puntual de un espacio público, para beneficiarse de un tiempo propio. B. Como *privación (de sí)*. Este contenido limitativo se identifica con el ámbito doméstico. Carece del privilegio de la reserva, le está vedado sustraerse de las demandas ajenas, lo que se traduce en una presencia continuada y atenta a los asuntos de los otros. (...) De esta forma, lo privado se bifurca dependiendo del universo que represente: hombres y mujeres se alinean a ambos lados. En su acepción positiva, - "propio"- o en su sentido negativo -"privación"-."

posa de manifest que es confonen dos vessants d'aquesta divisió. Afirmar que hi ha un espai de privacitat individual i familiar no ha de voler dir que cap ingerència és justificada i menys encara que no es pot parlar i discutir sobre els límits i les bases d'aquestes relacions privades. Com vàiem al començament, amb el lema *allò personal és polític* s'intentava *polititzar* (sotmetre a debat públic) l'esfera domèstica.

En aquest sentit que estem veient, l'adscripció dels homes a l'esfera pública no implica cap prohibició d'entrada a l'esfera privada sinó que n'és garantia de poder a l'àmbit privat perquè l'esfera privada significa dues coses en funció del sexe del protagonista, o, el que és el mateix, es viu en femení i en masculí. L'home pot gaudir tant dels beneficis d'una esfera com de l'altra: la presència i la funció de la dona a l'espai privat/domèstic és continua i és una condició necessària per a l'existència tant de l'esfera pública com de l'esfera privada -en masculí. La subjecció de la dona és permanent perquè ella no té una esfera privada pròpia (una habitació pròpia, com advertia Virginia Woolf).

La dona no pot deixar l'esfera domèstica i *recloure's* a una privada seua, perquè per tal que l'home gaudezca de privacitat, la dona ha de seguir baix el seu comandament. L'esfera privada masculina, com apropiació d'u mateix, existeix davant de l'esfera pública (política i social). Si la dona no té cabuda en l'esfera pública, tampoc no en té en la privada/masculina: l'esfera privada en la que està reclosa té un sentit ben diferent: servir els interessos d'uns altres – privació d'un mateix pel servei continuat d'atenció i cura de les necessitats dels altres.

Arendt³⁴⁵ deia que *la vertadera vida humana* és la que transcorre en l'espai públic. Aquesta afirmació, però, pot ser completada: la *vertadera vida humana* és la que transcorre entre una esfera i l'altra, la d'aquell a qui li és permès entrar en l'esfera pública i gaudir dels beneficis de la privada. Els homes queden adscrits a l'esfera pública però *amb accés i poder* a l'esfera privada: l'home té assignada l'esfera pública però també *governa* en la privada, obté els beneficis d'ambdues i, precisament perquè governa en l'àmbit privat pot viure l'àmbit públic. La subjecció de les dones és necessària perquè tant l'esfera pública com l'esfera privada masculina es basen sobre l'esfera privada en femení, és a dir, domèstica. Per això avui es parla de la doble jornada de

³⁴⁵ H. ARENDT: *La condició Humana*, op. cit., pàg. 67.

treball de les dones que, havent entrat a l'esfera pública del mercat de treball, continuen realitzant tasques domèstiques, que garanteixen, d'una banda, la privacitat masculina –el lliurament a un mateix- i, d'altra, que tots dos puguin tornar a l'esfera pública. L'entrada de la dona a l'esfera pública s'ha fet sense deixar d'adscriure-li l'esfera domèstica, sense que la dona deixi d'estar definida per la pertinença a l'àmbit privat/domèstic.

Per això, caldria matisar potser encara més *el que és la vertadera vida humana*, per no caure en una idealització de *la vida entre espais* però fonamentalment pública. Abans comentava que *l'estratègia* havia estat fonamentalment reivindicar la inclusió a la vida pública i gaudir dels beneficis de la privada (que qui proporcionaria?). Ara és un poc més complex, almenys quan suposadament les dones han accedit *massivament* al treball en l'esfera pública amb la càrrega de la privada/domèstica. Potser caldria qüestionar l'adscripció i també la jerarquia, i amb la visió d'Arendt i la matisació feta, no qüestionem la jerarquia. Aleshores, la vertadera vida humana és la que comparteix les càrregues i beneficis d'una esfera i l'altra.

Tot i que Arendt identifica l'esfera privada moderna amb la privacitat en positiu, en l'àmbit de desenvolupament de la personalitat, amb l'apropiació de sí, i tot i deixar per a més endavant les matisacions fetes, l'anàlisi que realitza de la distinció públic/privat a la Grècia clàssica ens pot ajudar a comprendre la crítica feminista a la dicotomia. A l'obra d'Arendt el contrapunt de la *modernitat* són *els antics*: la Grècia Clàssica, la *polis*; i afirma que *ara* la distinció públic/privat que es feia ens costa d'entendre perquè és totalment diferent a la *interpretació i la construcció* que en fem de la distinció. En realitat, aquesta interpretació *moderna* oculta que la dicotomia *a la clàssica* roman. L'espai privat *clàssic* és l'espai **domèstic** *modern*. L'espai privat clàssic és l'espai privat modern en femení, és l'espai de la privació d'un mateix, la privacitat en negatiu.

Tal com explica Arendt, el tret distintiu de l'esfera privada és que en ella els homes viuen junts per necessitat. La privada és l'esfera de les necessitats; del manteniment i la subsistència pròpies i de l'espècie. La divisió sexual que hi ha (l'home s'encarrega de proveir aliments, la dona de les funcions de reproducció i manteniment) és vista com a natural; com a resposta a les necessitats. Els filòsofs grecs, diu Arendt, donaven per suposat que la *necessitat* és pre-política, de la mateixa manera que és un fenomen pre-polític el fet que hi hagen famílies. La família té sentit (està justificada) perquè

compleix la funció d'abastament i cooperació pel sosteniment i la supervivència de l'espècie. La necessitat és característica de l'organització domèstica **i en aquesta esfera la força i la violència es justifiquen** perquè són els mitjans per a dominar la necessitat i ser lliure³⁴⁶: a l'esfera privada no hi ha llibertat perquè ser lliure significa no estar sotmés a la necessitat. Sols pot ser lliure aquell que és capaç de transcendir l'esfera privada de les necessitats: és a dir, els caps de família que *governen* les unitats familiars.

Aquell a qui no li era permès entrar a l'esfera pública de la llibertat –les dones i els esclaus-, **no era plenament humà**; sols un *espècimen de l'animal de l'espècie humana*³⁴⁷, perquè romanía a l'esfera de les necessitats i era incapaç de transcendir a l'esfera política – veritablement *humana*-³⁴⁸. L'àmbit privat és l'àmbit de la contingència i la necessitat, de la privació de *ser plenament* que jurídicament i políticament, sols té el ciutadà³⁴⁹. És per això que Arendt afirma que viure una vida *privada* per complet significa estar privat de coses essencials a una verdadera vida humana: estar privat de la realitat que prové de **ser vist i escoltat** pels altres, estar privat d'una relació *objectiva* amb els altres que **sols és possible a l'exterior**, al món comú-públic; al món social. Viure una vida privada és estar privat de dur endavant *alguna cosa més* que la pròpia vida, la pròpia subsistència, és no ultrapassar, igual que qualsevol animal, l'àmbit de la necessitat³⁵⁰.

³⁴⁶ Arendt: "Lo que dieron por sentado todos los filósofos griegos,..., es que la libertad se localiza exclusivamente en la esfera política, que la necesidad es de manera fundamental un fenómeno prepolítico, característico de la organización doméstica privada, y que la fuerza y la violencia se justifican en esta esfera porque son los únicos medios para dominar la necesidad- por ejemplo, gobernando esclavos- y llegar a ser libre. H. ARENDT: *La condición Humana*, op.op. cit., pàg. 43.

³⁴⁷ H. ARENDT: *La condición Humana*, op. cit., pàg.56.

³⁴⁸ tal com dirà Amorós, en relegar les dones a l'espai de les idèntiques s'ens nega el *principi d'individuació*: les dones concretes desapareixen per ser únicament **un exemple** de la feminitat o de la *feminitat-que-no* en funció d'assumir o no la feminitat normativa.

³⁴⁹ J.J. AGUIRRE DE LA HOZ: *La Dicotomía Público/Privado: Descripción y Crítica. Ideología e Historia de su Constitución*, op. cit., pàg. 216.

³⁵⁰ Viure una vida *privada* per complet "significa por encima de todo estar privado de cosas esenciales a una verdadera vida humana: estar privado de la realidad que proviene de ser visto y oído por los demás, estar privado de una 'objetiva' relación con los otros que proviene de hallarse relacionado y separado de ellos a través del intermediario de un mundo común de cosas, estar privado de realizar algo más permanente que la propia vida". H. ARENDT: *La condición Humana*, op. cit., pàg. 67.

La llibertat dels ciutadans d'Atenes necessitava de l'existència dels esclaus i les dones per a existir, ***i el fet de ser definit com a ésser que pobla el món privat era el que exclouïa les dones i els esclaus de la humanitat i de la ciutadania plenes.*** La diferència era que per uns l'exclusió estava *fonamentada* en la subjecció o dependència dels *amos* i incloïa tant a homes com a dones; ***mentre que les dones com a gènere quedaren excloses*** –d'aquest i molts altres projectes de ciutadania-. La subjecció d'uns era condició de possibilitat per la llibertat dels altres. Però no únicament perquè calia trobar un sistema d'abastament de necessitats primàries, sinó ***perquè el reconeixement dels iguals***, viure entre *parells* implicava i ***necessitava de l'existència dels desiguals.***

Tal com afirma Molina Petit, el liberalisme ha heretat aquesta concepció clàssica de *l'àmbit privat*. També entén l'esfera privada com a espai de la 'necessitat' i accepta que aquesta esfera privada-domèstica és pre-política (continua sent considerada natura): en ella la llibertat no és el valor fonamental. Fora de l'esfera pública no hi ha raó, ni ciutadania, ni drets, ni llibertats, ni igualtat, ni reconeixement de l'altre: la vida privada és la *privació d'aquestes coses*. L'esfera domèstica, però, és configurada com a *condició de possibilitat* de l'esfera pública-política: és necessària per tal que l'home entre a formar part de l'associació lliure: d'*allò públic*³⁵¹. Per això, la família continua sent una qüestió pre-política a les teories neocontractualistes i als textos jurídics que hem vist.

Sense aquestes precisions l'àmbit domèstic com a àmbit de subjecció de les dones passa desapercbut, com a no existent –almenys pel que fa a la teoria política-. Identificar l'esfera privada amb les qüestions estrictament personals desenfoca la qüestió que tracten les feministes. Precisament és això el que es tracta d'evitar, que sota la privacitat –intimitat/individualitat/apropiació de sí- no s'analitzen les relacions de domini, poder, subjecció –la distribució desigual del poder- els conflictes, la

³⁵¹ Molina Petit: "El Liberalismo hereda esta concepción clásica de 'lo privado' como 'necesidad' en cuanto acepta que la esfera de lo privado-doméstico es prepolítica en un doble sentido: primero, porque no reina en ella la libertad, sino que sigue sometida al estado de 'naturaleza', y, segundo, porque la esfera de lo privado-doméstico es una condición de posibilidad para que el hombre (varón) entre en la asociación libremente contratada de lo público o lo político". C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, op. cit., pàg. 106.

distribució desigual dels recursos econòmics, etc., que es donen a l'àmbit domèstic, privat –de privació de sí per part de la dona. Que s'identifique privacitat amb la seua accepció positiva, i s'oculta la negativa és també un dels mecanismes de subordinació.

L'esfera privada, com a esfera domèstica –és a dir, viscuda en femení- es constitueix com a condició de possibilitat de la vida vertaderament humana, i l'exclusió de les dones de l'espai públic pren noves significacions. L'exclusió pactada de les dones com a base del sistema polític es torna alhora més complexa i més comprensible. Gràcies al contracte sexual pel qual els homes pacten el domini sobre les dones i els assignen l'àmbit privat, els homes poden *eixir* a l'esfera pública. Les dones són els *mitjans* per a dominar la necessitat (dels homes), ultrapassar l'espai privat i ser lliure.

Tot i això, la perspectiva de l'exclusió de les dones com a base de la política ha de ser matisada: les dones participen d'alguna manera de la nova societat creada. És cert; les dones no són totalment excloses del nou pacte, és a dir, les dones *formen part* de la nova societat creada, *però ho fan com a que dones*. Les dones participen a l'ordre polític i social però d'una manera diferent a com ho fan els homes: les dones *entren* pertanyent a l'esfera privada *que també és política*. Les dones *participen des de l'esfera privada* i compleixen dues tasques fonamentals des d'allí: **ser condició de possibilitat** de l'ordre públic i **ser garantia de l'ordre privat i els bons costums**. De manera que la reclusió a l'àmbit privat és fonamental i per això l'adscripció d'espais implica també una prohibició d'entrada a l'àmbit públic. Però no és únicament una qüestió material.

Les dones compleixen *funcions* necessàries per al manteniment del sistema que les exclou: són peces claus per al sistema que les oprimeix. Els individus no aconsegueixen cap funció, les dones sí, perquè són *mitjans i no fins* en elles mateixes: són els mitjans que utilitzen els homes per a dominar la necessitat i ser lliures. Les dones no són individus, subjectes lliures i autònoms. La natura de les dones, així, pren un doble sentit: d'una banda, en justifica la dedicació als fills i la llar (la seua funció); d'altra, la natura de les dones i el fet que siguen natura exemplifica tot el que és contrari a l'ordre social establert (el seu cos és indomable). Tenir una natura indomable la farà,

paradoxalment, garantia dels bons costums: ella és responsable de la *moralitat* de la família³⁵².

LA PARTICIPACIÓ SEXUADA

Com hem estat veient, el contracte sexual que signen els homes entre ells i *té per objecte a les dones* consisteix en negar a la dona la condició d'individu per a relegar-la a l'espai privat amb una prohibició d'entrada a l'espai públic. La dona pertany al món de les passions oposat al món de la raó; és un ésser *natural*. Com que la justícia i les virtuts cíviques responen a criteris racionals dels quals la dona està desproveïda, la dona manca del sentit de la justícia que es requereix per tal de signar i mantenir el contracte social. I, per això, la raó de la subjecció de les dones no és cap pacte; és *la natura*: la seua subjecció és *natural*, perquè *ella és natura*.

Hi ha, diverses coses a tenir en compte: com que és natura i no raó, les dones són incapaces de desenvolupar les virtuts cíviques requerides a la vida pública. Alhora, aquesta natura, aquest ésser passional haurà de ser domesticat, haurà de controlar les seues passions irracionals i esdevenir virtuosa. La manera de controlar aquestes passions per part dels homes serà mitjançant l'accés regulat al cos de les dones principalment amb el matrimoni –i els diferents discursos normatius de la *feminitat que sí i que no-*, i una vegada subjecta a l'espai privat tindran la funció de garantir que les coses romanguen com han de ser. El control sobre les dones és indispensable. La natura de les dones, així, prenia un doble sentit: d'una banda, exemplifica tot el que és contrari a l'ordre **social** establert i, d'altra banda, en justifica la dedicació als fills i la llar (la seua funció) ja que queda retinguda a l'àmbit privat-domèstic on serà responsable, paradoxalment, de l'ordre i els bons costums.

Adscriure la dona a l'espai privat compleix dues funcions socials que hem estat perfilant: ser garantia de l'ordre de les necessitats i ser garantia dels

³⁵² S. Murillo: "Pero la fuerza del prejuicio no termina ahí, la naturaleza, en el caso de las mujeres, contiene una doble característica: sirve para justificar su dedicación a la crianza y al hogar (su función) y, a la vez, en ella habita una naturaleza peligrosa e instintiva. La mujer alberga 'lo peor' del universo natural, representa lo impúdico y, por ello, sólo ella debe esmerarse en cultivar las virtudes propias de su sexo (el otro sexo, de caer en lo instintivo, siempre será arrastrado por una tentación ajena a su razón). La preservación de la moral es uno de los dones que la sociedad deposita en las maneras de ser femeninas..."; S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàg.48.

bons costums que conjuntament actuen per ser condició de possibilitat de l'ordre públic (i privat en masculí). Ara veurem aquestes funcions amb deteniment per intentar comprendre què significa, quina magnitud i quin sentit té l'exclusió pactada de les dones i per què és important la prohibició d'entrada a l'espai públic. Tal com he dit abans, no faré l'exposició en etapes diferenciades, diguem-ne cronològicament, sinó que veurem **les formes** que una mateixa funció ha pres al llarg del temps malgrat (o potser per fer possibles) canvis socials, econòmics i polítics amplis. És a dir, les funcions socials que es pretén cobrir amb l'adscripció de la dona al àmbit domèstic no han estat modificades encara que les formes en què l'adscripció és presentada per tal d'acomplir aquestes funcions han variat.

Fer de la necessitat virtut

La *moralitat* de la dona està en relació directa amb el cos, és a dir, amb les seues relacions –sexuals– amb els homes, però també consisteix en romandre en l'esfera que li pertany, és a dir, l'àmbit privat on les seues relacions –amb el seu cos i la seua sexualitat– com que estan sota el control del marit són *legítimes*. Les que el transgredeixen són desqualificades moralment, socialment i jurídicament perquè la dona *com cal* és amantíssima esposa i mare³⁵³.

La virtut és a la dona el que la raó és a l'home. La dona virtuosa passa a ser l'ideal il·lustrat femení perquè és la que ha aconseguit dominar la passió i el desordre del cos³⁵⁴.

Potser l'autor que més expressament ho diu és Rousseau. Al *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*³⁵⁵ deixa clar que la

³⁵³ Molina Petit: “La moralidad de la mujer se define no por la relación con categorías éticas como la 'ley', el 'libre albedrío' o el 'conocimiento', sino en una relación de la mujer con su propio cuerpo como sexo y con el cuerpo del hombre. La mujer moral es la que cultiva la virtud principal de la castidad, es decir, la que domestica su sexo en aras del amor y del servicio a los otros, hijos y marido, principalmente” -Èmfasi original-. C. MOLINA PETIT: *Dialéctica feminista de la Ilustración*, op. cit., pàg. 121.

³⁵⁴ Molina Petit: “La mujer virtuosa es la que ha trascendido la pasión, la que ha dominado el desenfreno sexual (sin que por ello deje de ser 'naturaleza'...) y se contenta con su domesticidad y su 'sitio' dentro de la esfera privada familiar”. C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, op. cit., pàg. 120. Aquesta dona virtuosa vindria representada per “La nova Eloisa” de Rousseau.

³⁵⁵ J. J. ROUSSEAU: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Les Intégrales de Philo/Nathan, 1981, pàg. 37.

República no és cosa de dones i que a les dones sols se'ls pot tenir en comte com a esposes i mares.

“Aimables et vertueuses citoyennes, le sort de votre sexe sera toujours de gouverner le nôtre. Heureux! Quand votre chaste pouvoir, exercé uniquement dans l’union conjugale, ne se fait servir que pour la gloire de l’Etat et le bonheur public. C’est à vous de maintenir toujours par votre aimable et innocent empire et par votre esprit insinuant l’amour des lois dans l’Etat et la concorde parmi les citoyens et surtout de corriger par la persuasive douceur de vos leçons et par les grâces modestes de votre entretien, les travers que nos jeunes gens vont prendre en d’autres pays, d’où, au lieu de tant de choses utiles dont ils pourraient profiter, ils ne rapportent, avec un ton puéril et des airs ridicules pris parmi des femmes perdues, que l’admiration de je ne sais quelles prétendues grandeurs, frivoles dédommagements de la servitude, qui ne vaudront jamais l’auguste liberté”.

El paràgraf que he transcrit serveix per a avançar les funcions que la dona haurà de realitzar des de l’ordre de les necessitats, des de l’àmbit domèstic. La funció de les *amables i virtuoses* ciutadanes és mantenir amb la seua *dolçor* la pau i els bons costums (exercint el seu *poder* únicament al matrimoni –és a dir, a l’esfera privada); avivar l’amor a les lleis i l’ordre social i polític (que les exclou); ser “guardianes castes dels bons costums i els llaços dolços de la pau civil” i corregir les maldats que els joves aprenen *a l’estranger* amb *dones depravades* – no sols les dones són font de desordre per a elles, sinó que són a més a més responsables de redreçar les conseqüències del desordre d’unes altres dones *perdues*, admiradores de *grandeurs* i causants de *servitudes qui ne vaudront jamais l’auguste liberté*.

El discurs discorre *fàcilment*, i cal remarcar que és prescriptiu, no descriptiu. Rousseau parla del que ha de ser i no del que és; i el que ha de ser ho és per al bon funcionament de la societat: el *poder* de les dones és (ha de ser) un *poder* determinat, limitat i concret que no ha de tenir res a veure amb el poder polític de la mateixa manera que el poder sobre les dones no és polític i no necessita justificació. El *poder* de les dones discorre a l’àmbit privat únicament i en la mesura en què són esposes. La presència de la dona en l’espai privat és necessària; que siga exclosa dels afers públics no és solament *el que ocorre*, sinó *el que ha de ser*. Aquest poder *privat* té una funció, un sentit i una direcció: *garantir el respecte a les normes socials i polítiques que*

exclouen a les dones. Són les lleis de l'Estat i les normes de convivència entre els ciutadans les que releguen a la dona a l'espai privat on elles han d'assegurar que aquestes lleis són apreses, estimades i respectades. El poder de les dones a l'àmbit privat està en funció del poder dels homes a l'àmbit públic.

Amb les seues virtuts i el seu control sobre elles mateixes (amb l'educació de servitud, delit i complementarietat per Emili que Sofia ha de rebre), pot corregir les maldats que altres dones poden causar a l'esperit dels ciutadans. Les dones són una font de desordre i han de ser capaces de controlar amb l'educació els cossos i les passions i reconduir-les al profit de l'home. La dona *casta i virtuosa* és responsable del marit i els fills pel que fa a la moralitat perquè *l'honor de la família* està en ella i les filles.

De la mateixa manera que la dona *perduda* és una font de desordre, la dona *casta i virtuosa* és una font i garantia de l'ordre. Les dones han de *controlar-se* i si són virtuoses controlen la moralitat, el respecte als bons costums, de manera que el mandat és clar i concís:

Soyez donc toujours ce que vous êtes, les chastes gardiennes des mœurs et les doux liens de la paix, et continuez de faire valoir en toute occasion les droits du cœur et de la nature au profit du devoir et de la vertu. ³⁵⁶

La relegació de la dona a l'espai privat no es presenta, però, com un càstig o com exclusió d'un món més *amable* (el to de Rousseau és *flatteur*), ho he dit ja, sinó com un fet natural i necessari; una qüestió inqüestionable; una *donada*. És així com l'esfera pública i les *virtuts cíviques* troben en la dona a l'espai privat el vehicle de transmissió i manteniment. Les dones són considerades dones *com cal* en la mesura en què respecten el seu lloc (l'espai domèstic) i les seues funcions (guardiana dels bons costums i mantenidora/suplidora de les necessitats bàsiques). La *moralitat* de les dones de la família marca l'índex de respectabilitat de la família al complet. L'estratègia és, tal com diu Murillo, macabra: les virtuts cíviques il·lustrades no estan pensades per ella, sinó per la gent de qui té cura, a la que està

³⁵⁶ J. J. ROUSSEAU: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, op. cit., pàg. 37.

dedicada. Aquesta és la seua funció, la seua utilitat, i el sentit de ser *ciudadana* (front el que significa ser ciutadà): ser un *catàleg vivent* dels bons costums³⁵⁷. Els ideals de llibertat i autonomia, quan es tracta de les dones, tenen un límit clar: *les lleis del pudor i del decòrum*. La nova societat lliure no pot suportar el mateix grau de llibertat per a les dones que per als homes.

De fet, un dels arguments per a excloure les dones del treball assalariat a les fàbriques serà la *pèrdua de la moralitat i la virtut*. Es tem que la industrialització, que ha forçat les dones a eixir de la llar, trenque la família i se'n perda, entre altres coses, la funció socialitzadora. L'argument serà que la moral es perd a les fàbriques i la dona deixa de ser respectable quan treballa fora de la llar: el treball extradomiciliari és incompatible amb la maternitat i la funció social de la dona³⁵⁸. Si la dona es manté dins, aïllada dels esdeveniments i els contactes *públics*, pot preservar íntegrament els costums en no *contaminar-se*³⁵⁹. Excloure les dones del treball a les fàbriques és impedir l'efecte nefast que les fàbriques tindrien a per la *moralitat*, tant pel fet d'abandonar *el seu lloc*, és a dir, la llar, com pel fet de relacionar-se *amb estranys i gent de tot tipus*. *El sentiment general* de la societat espanyola de finals de segle XIX considera ideal que *la mare de família* no treballi més que per a complir les tasques reproductives; i, en cas d'haver de treballar, que ho faci a casa per no haver d'abandonar la tasca fonamental. Pel que fa a la dona fadrina seria convenient que tinguera facilitats per a quedar-se a treballar a la

³⁵⁷ S. Murillo: "El ejemplo de la esposa (redunda en la misma argumentación) pues a través de su papel como guardiana de las buenas costumbres, puede practicar sus cualidades ciudadanas. Las virtudes cívicas ilustradas no están pensadas para ellas, sino para aquellos a quien cuida y ama. Ésta parece ser la única utilidad que se les reserva con respecto al espacio público: ser un catálogo viviente de las buenas costumbres", S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàg.50.

³⁵⁸ Martínez Veiga assenyala el ressò que el pensament de Jules Michelet té a l'estat espanyol i que es pot resumir amb aquestes dues sentències: "La obrera, palabra impía, sórdida, que ningún idioma tuvo jamás, que ninguna época comprendió antes de esta edad de hierro y que pone en suspenso todos nuestros pretendidos progresos". "La mujer que se hace trabajadora deja de ser mujer". J. Michelet citat per UBALDO MARTINEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Icaria, Barcelona 1995, pàg.172.

³⁵⁹ Martínez Veiga analitza dos textos de 1884 i 1879 en què es parla o es defineix "el santuario del hogar" i explica: " Bajo este término de santuario del hogar se está manifestando su carácter de lugar privado, inviolable, en donde no se permite la injerencia de los extraños, ni por supuesto la del estado. Pero también significa el lugar donde se guardan las tradiciones, las esencias...". U. MARTINEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàgs. 166.

llar familiar *on més es guanya que es perd en moralitat i conveniència* i no haja d'eixir a treballar a les fàbriques³⁶⁰.

Així s'explica, entre altres coses, l'*exaltació* de l'àmbit privat –masculí, positiu- com a espai de llibertat i no ingerència; com a espai d'apropiació d'un mateix davant de l'engolidor exterior. L'aparició i la identificació de l'àmbit privat com a àmbit de protecció d'allò íntim, la mateixa idea de privacitat en positiu sorgiria d'aquesta confrontació que necessita que les dones, adscrites a l'àmbit domèstic, representen la defensa de l'ordre moral posat en perill *fora de la llar*. És a dir, les dones, *el descans del guerrer*, han de conservar els bons costums, la moralitat, que poden perdre's a l'espai *exterior*; han de mantenir el caliu i l'espai de protecció que és l'àmbit familiar però, alhora, han de cobrir les necessitats bàsiques de l'individu per tal que aquest (reforçat) pugui retornar a l'esfera pública.

L'ordre de les necessitats

L'espai domèstic/privat és l'espai de les necessitats. Ja hem vist com el tret distintiu de l'esfera privada és que en ella els homes viuen junts per necessitat, on es garanteix el manteniment i la subsistència pròpia i de l'espècie. La divisió sexual del treball és *natural*; respon a les necessitats, que, a més s'entenen com que són pre-polítiques, de la mateixa manera que és un fenomen pre-polític el fet que hi haja famílies. La família té sentit (està justificada) perquè compleix la funció d'abastament i cooperació per al sosteniment i la supervivència de l'espècie. I tal com deia J.S. Mill és raonable que el marit treballes fora i la dona s'encarregue de l'àmbit de la necessitat. Una vegada casada s'entén que ha triat *la gerència de la llar com a ocupació*³⁶¹, no remunerada. La dona haurà de garantir aquest ordre en les tres

³⁶⁰ En 1890 es publica l'informe de la Comisión de Reformas Sociales sobre diversos aspectes que calia regular (primeres lleis protectores del treball estan influenciades pels plantejaments i la tasca d'aquesta Comisión. Martínez veiga reproduceix un text d'En Alejandro San Martín, un dels ponents, d'on he extret "el sentiment general". U. MARTINEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàg. 93 i també a la pàg. 173.

³⁶¹ J. S. MILL: "On subjection of women (1869)", op. cit., Capítol I, pàg. 297-298: "When the support of the family depends, not on property, but on earnings, the common arrangement, by which man earns an income and the wife superintends the domestic expenditure, seems to me in general the most suitable division of labour between the two persons..."; "Like a man when he chooses a profession, so, when a woman marries, it may in general be understood that she makes a choice of the management of a household, and the bringing up of a family... and she renounces, not all other objects and occupations, but all which are not consistent with the requirements of this".

dimensions: les necessitats materials (que poden ser *mercantilitzades* després); les necessitats emocionals de la família i sexuals el marit; l'educació dels fills per al desenvolupament i autonomia.

Les necessitats materials

D'una banda, des de l'àmbit privat, la dona haurà de mantenir l'estabilitat de la unitat familiar en garantir l'ordre *material*: ella queda encarregada de l'organització i *gerència* domèstica (les tasques a fer, quan fer-les, en quin ordre, etc., per a cobrir les necessitats), la criança dels fills (menjar, roba, neteja, bolquers, malalties, etc.) i l'atenció i cura dels grans (avis dependents, familiars malalts, marits), la neteja de la llar (escombrar, rentar, planxar, ordenar, guardar, escurar, etc.); ella garanteix la subsistència dins la família (cuinar, és a dir, pensar què es menja, saber què es té, comprar el que falta, preparar-ho, etc.: estar *pendent*)...

L'educació de les dones va dirigida a garantir aquest servei, aquesta funció d'atenció i cura cap els altres. Les dones han d'aprendre que viuen per als altres, no per a elles. La maternitat serà el tret *natural* (*l'instint maternal*) que confirmarà aquesta vinculació irrenunciable de la dona a l'espai de les necessitats, a la natura i la subjecció; a *trobar sentit* a la vida mitjançant el servei i la vida dels altres. L'espai domèstic, com a espai de les dones, és l'espai de la submissió a les necessitats dels altres i aquest exercici continu de renúncia a una mateix requereix un aprenentatge. La polèmica Rousseau/Wollstonecraft es basa en aquesta educació que les dones han de rebre: la pedagogia de la diferència de Rousseau és contestada per a Wollstonecraft. Rousseau manté que Sofia ha de ser educada per resultar agradable l'amo – Emili-, Wollstonecraft dubtarà que les dones foren creades per a complaure els homes i més encara per a estar subjectes a ells³⁶². Finalment, però, l'educació de les dones no anirà encaminada a aprendre a ser autònomes, independents i a utilitzar la raó com a eina d'alliberament sinó que estarà encaminada a aprendre, des que són xiquetes³⁶³, no sols a donar resposta a les demandes dels altres, sinó a avançar-se a la formulació de les demandes.

³⁶² M. WOLLSTONECRAFT: *A vindication of the rights of woman*, *op. cit.*, pàgs. 180-199.

³⁶³ L'exemple típic d'aquest tret "diferencial" a l'educació dels infants sol ser les joguines que un sexe o altre tenen assignades: les nines, cada vegada menys semblants a les xiquetes que juguem amb elles i més semblants als xiquets de bolquers que elles hauran de cuidar, van

D'aquestes tasques enumerades algunes podran ser després mercantilitzades en el millor dels casos: l'atenció i la cura als grans i els fills i la neteja de la llar. Dic en el millor dels casos perquè la majoria de les persones no gaudeixen d'aquesta possibilitat de *mercantilització*, que donat el desenvolupament de l'estat espanyol de benestar haurà de ser procurada mitjançant relacions *contractuals* privades. Fins i tot en el cas de poder tenir una part de les necessitats *materials* cobertes pel treball (remunerat o no d'una tercera persona) hi ha una sèrie de tasques que les dones que han accedit al treball assalariat extradomiciliari realitzen: la *doble jornada* serà reduïda, però serà en qualsevol cas una doble jornada³⁶⁴. Quan l'economia familiar no s'ho pot permetre, les dones realitzen aquestes tasques més les tasques a l'àmbit del treball. És a dir, en qualsevol cas, la garantia de les necessitats materials cobertes queda sota la responsabilitat de les dones almenys en dos grups de tasques: l'organització domèstica i *la subsistència* dins de la família. Les tasques *mercantilitzades* tant si es fan a l'àmbit privat (amb la contractació o les xarxes familiars) com si es fan a l'àmbit públic tornen a ser realitzades en la majoria dels casos per unes altres dones (domèstiques, avies, professores de primària i guarderies, infermeres...).

Com que les polítiques públiques destinades a col·lectius que necessiten de la cura i atenció d'unes altres són escasses³⁶⁵, el que s'està produint és un augment considerable de llocs de treballs generitzats com a treballadores *domèstiques*³⁶⁶, cobert fonamentalment per dones immigrades. De fet, s'ha arribat a afirmar que hi ha una *transferència* internacional

ensenyant a les xiquetes a avançar-se a la formulació de demandes d'atencions i a assumir aquestes respostes com si foren naturals, quasi instintives. Murillo assenyala molt breument la transformació de la nina a partir de 1855: "Primero será para la niña una amiga, una hermana; sus vestidos y accesorios coinciden o superan la edad de su dueña, en un juego de espejos que la aproxima a una igual. Progresivamente la muñeca se alejará del intercambio de confidencias, hasta sumergirse en el abismo de un rejuvenecimiento imparable; el necesario para lograr la réplica de de una función maternal". S. MURILLO: *El mito de la vida privada, op. cit.*, pàg. 62.

³⁶⁴ El llibre de Soledad Murillo mostra a la segona part la internalització del sentit de responsabilitat de l'esfera domèstica i en què consisteix la doble jornada per a moltes dones. És cert que els homes cada vegada participen més a les tasques domèstiques, però estem lluny de la corresponsabilitat. S. MURILLO: *El mito de la vida privada, op. cit.*

³⁶⁵ Veieu per exemple C. VALIENTE: "Género, mercado de trabajo y Estado de bienestar: el caso de España", *op. cit.*, pàgs. 53-79.

³⁶⁶ Aquesta és l'expressió que utilitzen les treballadores latinoamericanes.

sud/nord del treball reproductiu³⁶⁷ de manera que les dones del sud estarien desenvolupant les tasques reproductives que les dones del nord ja no assumeixen com a tasca fonamental perquè han entrat en l'esfera pública com a treballadores assalariades.

Si bé és cert que les estratègies *d'emancipació* de les dones del Nord passen per contractar el treball domèstic, entre altres, de les dones del Sud, explicar l'arribada de dones del sud (és a dir, reduir l'estratègia migratòria de les dones del sud) a una visió de *conveniència* i única responsabilitat de les dones del nord (i no de *l'àmbit domèstic del nord*, p.e.) em sembla molt reductora i constitueix, fins i tot, una explicació etnocèntrica. Caldria explicar, per exemple, perquè la inserció laboral de les dones del nord (l'entrada en l'esfera pública) s'ha fet sense deixar de definir la dona per la seua adscripció a l'àmbit domèstic, de manera que entenem que *l'alliberament* d'unes dones passa per la subjecció /substitució per unes altres que ara passen a ser el no-subjecte, el subjecte domèstic que les dones del nord ja no volen ser. Falta informació o explicacions sobre per què les dones del sud vindrien exclusivament o principalment (voluntàriament?) a cobrir l'àmbit domèstic reproductiu del nord; falta una anàlisi sobre la creació dels estrangers com a infra-subjectes *adequats* per a realitzar aquest tipus de treball que impliquen dependència, i falta una anàlisi de la creació dels nous llocs de treball de manera que el transvasament no és tan evident³⁶⁸... Crec que la immigració femenina (o masculina, és igual) no pot ser explicada sense tenir en compte la intenció de qui migra i donar la visió sols de qui, suposadament *rep*. Com a tesi (afirmar que el treball reproductiu del nord està fent-se per dones del sud) sembla molt interessant i, de fet després la reprendré, però cal desenvolupar-la més del que ho fa Oso i matisar algunes qüestions.

L'educació dels fills

Les funcions d'atenció i cura cap als altres no s'aturen en la garantia material de subsistència. La segona necessitat *social* que haurà de cobrir és la

³⁶⁷ LAURA OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer, Madrid 1998, pàg. 57.

³⁶⁸ Yolanda Herraz, per exemple, assenyala que la creació de nous llocs de treball per a domèstiques immigrades respón tant a unes necessitats concretes com a considerar el fet de tenir una assistenta com un símbol de l'estatus social que s'ha aconseguit. YOLANDA HERRANZ: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *Ofrim*, Diciembre 1998.

de l'educació dels fills: garantir el desenvolupament dels futurs ciutadans, és a dir, educar-los (segons el model de Rousseau) per a ser autònoms (i si són xiques, educar-les per saber cobrir les necessitats de la seua família quan la tinga). L'educació és una mena d'extensió de la cura i l'atenció, dedicada a *produir* futurs ciutadans i futures esposes dels ciutadans.

La dona, a l'àmbit domèstic, serà principalment l'encarregada del desenvolupament i la socialització dels *futurs* ciutadans, de transmetre les pautes de comportament i la cultura del grup. Així la dona és responsable del desenvolupament personal, social, cultural i moral dels fills³⁶⁹. Aquesta idea que la família és l'àmbit fonamental per al desenvolupament moral i social dels membres es *perfecciona* al segle XIX ³⁷⁰. El dret a l'educació de les dones en alguns moments s'ha justificat precisament per la seua responsabilitat davant de l'educació dels fills: com podien educar-los si no eren elles mateix educades?

La *Teoria de la Justícia* de Rawls també parteix de la idea que la família és la *primera escola de justícia*, i una de les crítiques de S. M. Okin anirà en aquest sentit. Assenyala Okin que Rawls considera que en la primera etapa de la vida el desenvolupament adequat requereix de l'atenció i la cura, l'afecte i guia que *els pares* ofereixen als fills. La presentació de la família, tot i estar estructurada pel gènere i jerarquies, es fa en termes d'una de les associacions en les que els individus es formen en tant que ciutadans preparats per a la vida social i mantenir o donar suport als principis de justícia que sostenen la societat. El problema que Okin assenyala a aquesta posició sobre la família és que presuposa injustificadament que la família nuclear moderna és justa. I donat que les jerarquies i l'estructuració (jeràrquica) per sexe-gènere conformen les famílies nuclears –de manera que no són justes-, resulta difícil

³⁶⁹ I, inversament, responsable dels “fallos” en la socialització dels fills, des de que siguen “malcriats” fins que siguen “masclistes” –que en realitat no és un error de socialització, donat el que estem veient.

³⁷⁰ Murillo atribueix aquesta “adició” fonamentalment a E. Durkheim: la dona queda al marge de la solidaritat orgànica i la societat pública –entre altres coses per falta d'especialització- i el seu lloc continua estant l'àmbit privat amb una nova funció: la cohesió moral. La dona al no participar de la vida pública no corre el perill de pervertir-se. La solidaritat, però, com vincle social, s'aprèn a les relacions familiars (la divisió sexual del treball al si de la família és la base de la solidaritat conjugal; encara que aquesta separació sexual del treball no s'entén com especialització sinó com conseqüència de la diferència fonamental; la natura de les dones) i la moralitat és el barem per mesurar el nivell de cohesió familiar (*versus* social). S. Murillo: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàgs. 62- 66.

comprendre per què els individus *criats* en famílies *injustes* aprendrien els valors necessaris per mantenir una societat justa³⁷¹. Sols si la justícia entra en la casa, l'educació en la justícia és possible. Si bé estic d'acord amb la necessitat de reconduir les relacions familiars a una concepció de justícia, pense que l'anàlisi no posa de relleu suficientment que les principals responsables del desenvolupament dels futurs ciutadans continuem sent les dones que, en ser inseparables de la família no estan *afectades* pels principis de justícia.

D'altra banda, però, no és tan senzill separar el treball *simbòlic* d'educació en normes, pautes i valors del treball material i els models en què aquest es basa i es reproduïx. La crítica de Fraser a Habermas té l'avantatge de vincular el desenvolupament *identitari i social* dels fills al treball de reproducció material dut endavant fonamentalment per les dones. Fraser afirma que presentar la família com a domini de la producció simbòlica socialment integrada i el treball assalariat extradomiliari com a reproducció material integrada en el sistema tendeix a exagerar les diferències i a ocultar les similituds. A l'àmbit domèstic es produeix també materialment (és el que veïem amb la cobertura de les necessitats materials) i no sols simbòlicament. A més a més, la distinció de les tasques no està tan clara: es tracta en qualsevol dels casos d'unes activitats d'aspecte dual. Les tasques de producció d'aliment i abric (cura i atenció) tenen significats (estan creuades de significats) simbòlicament mediats: la producció ocorre en relacions socials culturalment elaborades i regides per normes. Els continguts d'aquestes pràctiques i els productes que se'n deriven formen, mantenen i/o modifiquen les identitats socials de les persones implicades³⁷². En la mesura en què el treball de producció i abastament de les necessitats materials continua estant *travessat* pel sistema de sexe/gènere, l'educació dels *futurs* ciutadans estarà estructurada o participarà també d'aquest.

Vèiem que l'estat espanyol de benestar compta amb una estructura escassa d'atenció per a xiquets menors de tres anys, de manera que normalment les mares demanen una excedència per a ocupar-se dels fills quan nàixen i ocupar-se de les necessitats materials i les d'educació:

³⁷¹ S. M. OKIN: "Liberalismo político, justicia y género", *op. cit.*, pàgs. 127-147:137.

³⁷² N. FRASER: "What's critical about critical theory? The case of Habermass on Gender", *op. cit.*

l'educació rebuda i l'instint maternal seran suficients. En la mesura que l'excedència no és remunerada, però, moltes parelles no podran permetre's perdre un sou, de manera que caldrà recórrer a unes altres instàncies (àvies, treballadores domèstiques....). I en qualsevol cas, els fills requereixen atenció també després dels tres anys i els horaris laborals no estan pensats per a que les persones treballadores puguen ocupar-se a més d'algú dependent. El "síndrome de la paternitat (maternitat, més aviat) deficitària" és resultat en part d'aquesta vivència: de no dedicar suficient temps als fills i la llar i les relacions interpersonals al si de la família. Per últim, l'educació dels fills ha estat en part assumida pel sistema d'educació regulada universal i obligatòria fins a edats avançades i la família ha reculat com a instància d'educació. Fins i tot si tenim això en compte i malgrat que l'agent socialitzador per excel·lència avui és el televisor, el que es posa de manifest és que les dones han accedit a un mercat de treball públic i a una esfera que no estava pensada, no per a elles, sinó per qualsevol amb responsabilitats domèstiques (o extralaborals) i normalment han estat les dones les que han assumit aquest tipus de responsabilitat. Les dones han accedit a un mercat laboral no modificat i sense que es modifiqui tampoc l'esfera privada en la que es recolza.

Necessitats afectives

La tercera funció o necessitat per cobrir que assenyalava era l'afectiva: l'estabilitat emocional i afectiva per als membres de la família i la necessitat sexual del marit, de la que ja hem parlat³⁷³. Jónasdóttir situa l'explotació *actual* de les dones en aquesta tercera necessitat: les dones són explotades per la capacitat d'estimar, de cura i atenció i la capacitat sexual, donada lliurement. Pense, però, que Jónasdóttir no incideix suficientment en la *privacitat* d'aquest lliurar-se lliurement ni l'evolució d'aquesta necessitat coberta per les dones que seria la que roman (jo pense que els altres també), ni explica suficientment el perllongament de la subordinació fora de la llar on

³⁷³ Clar que hi ha hagut una *revolució sexual* i ara les dones poden expressar més lliurement les seues necessitats sexuals. Crec que realment no s'ha negat que les dones tingueren necessitats o desitjos: s'ha encobert sota la domesticació del cos: la dona és font de desordre i ha d'esdevenir virtuosa. A partir de maig del 68 aquesta virtut ja no s'exigira- almenys en la mateixa mesura. Osborne explica molt bé, d'altra banda, com una part de les feministes radicals americanes interpreten o identifiquen "revolució sexual" amb explotació sexual: ara els homes tenen més accés i accés a més dones i pràctiques diferents sense donar res a canvi, de manera de que la revolució ha estat una eina més o un reforçament del patriarcat. R. OSBORNE: *La construcció sexual de la realitat*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1993, pàgs. 19-26.

les dones (pense) no anem necessàriament donant lliurement la nostra capacitat d'estimar (supose que en el vessant de cura i atenció cap als altres especialment), per tot arreu (com ara al treball o amb les relacions amb l'administració); i si ho fem (avançar-nos a les demandes dels altres, que potser sí que ho fem) caldria preguntar i explicar els mecanismes que fan que aquest *avanç* siga entés o siga fruit d'una cessió lliure i no d'un llarg aprenentatge.

Tal com véiem, Arendt explica que l'esfera privada *moderna* naix per oposició *tant* a l'esfera política-pública *com* a l'esfera social. El sentit *modern* de l'àmbit privat és protegir l'espai íntim³⁷⁴. L'esfera privada es refereix a l'àmbit de privacitat, de refugi *dels homes* davant de l'engolidor extern, però també inclou l'àmbit de la privació –l'esfera domèstica, domini de les dones-. L'esfera pública és una esfera agressiva, per més que siga l'esfera dels drets i llibertats, els individus (homes) es refugien a l'àmbit privat, a l'esfera privada buscant l'ordre elemental, l'atenció requerida per a tenir forces per sortir de nou. Així explicàvem l'*exaltació* de l'àmbit privat davant de l'engolidor exterior.

El poder de *la dona domèstica* a partir del segle XIX rau, tal com afirma Kirckpatrick, en la capacitat per dominar el cos, els desigs i els dels altres i crear un espai *familiar* sense conflictes ni rivalitats ni preocupacions materials. L'ideal de la dona burgesa ve representat per la imatge de l'àngel de la llar³⁷⁵. A l'estat espanyol aquesta construcció és paral·lela amb la construcció del *santuari de la llar*. La llar (l'espai domèstic) no sols és un espai

³⁷⁴ Arendt: "...el sentido moderno de lo privado está al menos tan agudamente opuesto a la esfera social –desconocida por los antiguos...- como a la política, propiamente hablando. El hecho histórico decisivo es que lo privado moderno en su más apropiada función, la de proteger lo íntimo, se descubrió como lo opuesto no a la esfera política sino a la social, con la que sin embargo se halla más próxima y auténticamente relacionado", H. ARENDT: *La condición Humana*, *op. cit.*, pàg. 49.

³⁷⁵ Kirckpatrick: "El poder de la mujer doméstica... fue psicológico: el poder de regular sus deseos y los de los otros, creando en el hogar un espacio libre de conflictos, rivalidades y preocupaciones materiales, un complemento subjetivo necesario para el mercado de trabajo creado por las nuevas formas económicas del capitalismo". S. KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, *op. cit.*, pàg. 36. Així mateix, Kirckpatrick reproduceix el text de Pedro Sabater de 1842 en què aquesta imatge queda explicada i alhora desvetlla com la subjectivitat femenina pensada pel liberalisme (i el romanticisme) respón totalment a la seua funció domèstica: "El bello sexo, señores, ha sido arrojado a la tierra para personificar el amor; el orgullo, la vanidad y las demás pasiones que dominan en su corazón están sometidas a ésta, que es su todo. Cumpliendo con su apacible destino, la mujer ama cuando niña a sus juguetes con mucho más cariño que nosotros; ama cuando es joven a sus amantes con mucha más violencia que nosotros; ama cuando madre a sus hijuelos con fuego más ardiente que nosotros". P. SABATER: "La mujer", *El Semanario Pintoresco Español*, 2º ser.4 (1842), citat per S. KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, *op. cit.*, pàg.63.

de pau on la vida sense conflictes ni rivalitats es desenvolupa gràcies a la presència i la funció de les dones, sinó que és un espai inviolable (un santuari) on l'estat no està capacitat per a entrar i d'on la dona no hauria d'eixir. Ho véiem també amb Harriet Taylor: entre les raons que es fan servir per a excloure les dones de la vida pública trobem *l'enduriment que li afegiria al caràcter*³⁷⁶, quan el que s'espera d'ella és proporcionar al marit endurit la tendresa a qualsevol preu, amb la injustícia de sotmetre definitivament a la meitat de la població per vida a l'altra meitat.

La vida agressiva exterior necessita tendresa a l'interior. A la vida pública, els individus transcendeixen les particularitats i diferències que els distingeixen a l'àmbit privat. Els homes a l'esfera pública són *considerats* lliures i iguals en prescindir dels trets diferenciadors. És així (fent abstracció de les diferències) com són considerats individus, ciutadans, titulars de drets i llibertats en un espai que es regeix per normes generals i abstractes, principis universals que s'apliquen a tots per igual i imparcialment. Aquesta esfera pública *de la Justícia* es manté pel sentit de la justícia que tenen els homes i del qual les dones estan desproveïdes. Les dones pertanyen al món privat, a l'espai domèstic on no han de transcendir cap tret distintiu perquè és a l'àmbit privat on tenen sentit, es mantenen i es produeixen aquests trets diferencials. Davant aquesta esfera pública *de la Justícia* es manté l'espai domèstic on els homes no han de transcendir cap tret distintiu i *fer com si*, considerar-se tots iguals; a l'àmbit privat les normes no són generals i abstractes, no hem de fer abstracció de les diferències entre les persones sinó que, tot el contrari, les normes són concretes i diferents tenint en compte les necessitats i la situació concreta de les persones. El que és important a l'àmbit privat és avaluar els sentiments, les demandes i les necessitats dels altres; reconèixer a la persona concreta com és: és una esfera d'atenció i cura. Davant de la vida exterior agressiva, el que és important a l'àmbit privat són els sentiments, les demandes i les necessitats de cadascú: aquesta atenció i cura que són necessitats emocionals i beneficis que els individus extrauen de la vida familiar semblen estar vedades per a les dones. Les dones han de proporcionar aquesta atenció, no rebre-la, les dones hauran de ser tendres, sensibles,

³⁷⁶ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàg. 402: "Concerning the fitness, then, of women for politics, there can be no question: but the dispute is more likely to turn upon the fitness of politics for women".

comprehensives, mediadores, conciliadores, pacificadores, atentes, dolces³⁷⁷... tot a excepció d'individus concrets amb necessitats concretes, voluntat i autonomia.

Per això, en un primer moment he dit que la vida realment humana és la que transcorre entre ambdues esferes: la d'aquells que tenen tant els beneficis de la vida pública (drets, llibertats, reconeixement, *excel·lència*) com els de la vida privada (apropiació de sí i atenció continuada, cura i afecte). Pense, però, que la tercera esfera, la domèstica, la dedicació, també és necessària, pot ser enriquidora i en qualsevol cas valorada. En la mesura en què siga comuna (als éssers humans) i compartida (dins la família) serà valorada. La vida realment humana és la que combina els beneficis dels individus abstractes amb els beneficis de l'individu concret³⁷⁸; però no, mai, qui no pot transcendir l'àmbit de la necessitat pròpia i dels altres.

El tipus de relació que Benhabib explica per *l'altre concret*, que parteix del reconeixement de les diferències existents entre els individus, es basa en l'equitat i la reciprocitat complementària: cadascú pot esperar dels altres unes formes de comportament mitjançant les quals els altres se senten reconeguts com a individus concrets amb unes necessitats específiques i capacitats concretes. Com véiem Benhabib manté que a les societats complexes contemporànies és necessari construir un *universalisme interactiu* resultat de la lluita política i moral d'uns individus concrets per la seua autonomia en un diàleg real i continu, a la confrontació pública –en la línia de l'ètica discursiva habermasiana-, però aquest àmbit polític ja no està restringit a l'esfera pública perquè inclou la domèstica i la privada. Tal com deia, però, no es tracta amb aquest concepte de *l'altre concret* d'establir i articular una nova teoria universalista de la justícia ³⁷⁹ (i les relacions entre individus, etc.) sinó d'assenyalar els límits del subjecte universalitzat, que és el que viu entre

³⁷⁷ Aquestos seran els trets exaltats per les feministes de la diferència grosso modo. Pense que de vegades arriben ser macabres (com ara amb la campanya *Una flor para las mujeres en Kabul*), i que estableixen massa ràpidament la relació dona-pacifisme: les dones som pacífiques; la violència és cosa d'homes. El discurs a València de les *Dones de Negre* és en aquest sentit i és esgarriant.

³⁷⁸ S. BENHABIB: "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", *op. cit.*.

³⁷⁹ Privilegiant la "ètica de la cura" davant de la de la justícia que seria la tesi de les feministes de la diferència simplificant molt.

l'esfera pública i la privada i rep els beneficis d'ambdós però sense la càrrega de la domèstica.

Quan es diu, encara avui, que “la vida familiar es ressenteix quan la dona/mare treballa fora de la llar” pense que és precisament en aquest vessant, en la *falta de cobertura* de les necessitats emocionals, el caliu i l'harmonia de la llar com a espai d'acollida davant de l'engolidor exterior.

L'ESPAI DE LES NECESSITATS COM A CONDICIÓN DE POSSIBILITAT DE L'ESFERA PÚBLICA

Qualsevol ordre social i polític sosté i es manté en base a un sistema de sexe-gènere, i hem estat veient breument quin és el sistema sexe/gènere que hem construït i heretat a través de la configuració de les dues esferes i les funcions que les dones han d'acomplir des de l'espai de les necessitats. Si ananlitzem aquestes funcions conjuntament s'aprecia una tercera (molt vinculada al que hem estat veient de *manteniment* de l'ordre a la unitat familiar) que és la de produir les condicions necessàries per tal que l'home pugui entrar i eixir a una esfera i altra amb total llibertat i capacitat.

Podríem entendre que aquesta funció té un vessant *material* i un altre més *ideològic*. Afirmar que l'àmbit domèstic (tal com estem definint-lo) és la condició de possibilitat dels espais públic i privat masculins significa afirmar que sense aquesta concreta configuració de l'àmbit femení no es pot pensar l'àmbit masculí en els termes en què es fa: que el *nou ordre social* no pot ser pensat sense la privatització de les dones. En part és el que he estat mantenint i il·lustrant fins ara amb la configuració de l'espai domèstic que situa la dona al centre de la vida familiar (no separada de la família, de fet) i la responsabilitza del manteniment dels bons costums i l'ordre social.

Tot el que hem estat veient, però, explica un poc *què i com* es duu a terme l'exclusió de les dones però no explica *perquè*, ni si realment l'esfera privada és la condició de possibilitat de la pública en el sentit de que és impensable la pública sense *aquesta* concepció de l'esfera privada³⁸⁰. És a dir,

³⁸⁰ Els Il·lustrats donen per suposat que l'esfera que ara anomenariem domèstica serveix sense modificacions pel nou ordre social i pel projecte emancipador dels individus (homes). tal com veiem, de la mateixa manera que hi ha un pacte social en el sentit de que el poder ha d'estar exercit d'una manera *diferent*, també hi ha acord pel que fa la subjecció de les dones o, si més no, el seu lloc a la societat i les seues funcions (a l'esfera domèstica...). De manera que encara

afirmar que l'esfera domèstica (privada en femení) és la condició de possibilitat de la pública i la privada en masculí va més enllà que el fet de constatar que és l'àmbit de les necessitats: la *funcionalitat* de l'esfera privada-domèstica no és únicament ni principalment una qüestió *material*, sinó que és ideològica o conceptual: és impossible pensar l'esfera pública tal com la pensem sense aquesta precisa concepció de l'esfera privada. Si fora una qüestió material d'abastament de necessitats (que ja hem vist que no són únicament materials) podria haver-se pensat un altre sistema d'abastament o almenys ara seria més fàcil construir una alternativa.

D'una banda, la llibertat i la ciutadania s'afirmen davant de la subjecció dels éssers no plenament humans, mancats de raó i de vida pública, mancats del sentit de la *Justícia*, incapaços de transcendir els seus trets distintius, la necessitat pròpia i l'aliena, dependents d'un *cap de família*; a la fi, espècimens humans però éssers no plenament humans tal com deia Arendt. Els homes són lliures i iguals però la diferència *natural* de les dones en justificarà la subjecció per a cobrir les necessitats dels homes, i, entre elles, la llibertat.

D'altra banda, els *canvis* que es produeixen a l'esfera pública mereixen atenció i intents d'aclariment, de conceptualització, mentre que l'àmbit privat *naturalment* s'adapta, es reajusta per a continuar complint les mateixes funcions i, sobretot, per a continuar sent condició de possibilitat de l'esfera pública siga com siga que aquesta queda redefinida. Així, com vèiem, s'ha arribat a afirmar que els canvis produïts per la *globalització* –com l'últim estatge del capitalisme que modifica de nou les relacions socials i principalment- a l'espai públic, s'han traduït a l'espai privat en un reemplaçament de les dones del nord per les dones del sud³⁸¹. És a dir, amb la *globalització* s'hauria internacionalitzat la producció i la reproducció. Això confirmaria, d'una banda, que l'espai privat/domèstic continua sent un espai de dones, però d'altra banda, també contribuiria a confirmar que l'adscripció de l'àmbit privat és una manera de construir subjectes exclosos o

que sembla arriscat afirmar que és perfectament conscient al pensament Il·lustrat, almenys si podria construir-se com a explicació *a posteriori*, i *externa*; com hipòtesi de treball, tenint en compte els trets atribuïts a les dones i les funcions socials que han d'acomplir.

³⁸¹ L. Oso: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit., pàg. 57. Ja he parlat d'alguns dels problemes que té aquesta visió sobre la que tornaré.

reforçar aquesta construcció que permet l'afirmació dels subjectes no exclosos, dels ciutadans plens. També la *ciudadania europea* es construeix a força d'excloure els *extracomunitaris*. Abans d'arribar, però a la situació actual i els problemes relacionats amb la migració femenina de dones del sud cap el nord per cobrir l'àmbit domèstic, cal explicar de quina manera la llibertat i la ciudatania s'afirmen davant de la subjecció de les dones, és a dir, com l'espai domèstic és condició de possibilitat de l'espai públic.

L'exposició del vessant *material* conduirà la discussió cap al vessant ideològic. El vessant material és prou senzill després del que hem estat veient: és en la mesura en què l'home té les necessitats bàsiques (afectives, de cura i atenció, nutrició i higiene...) cobertes pel *treball* de la dona a l'àmbit privat que pot creuar les barreres entre un àmbit i l'altre; una esfera i l'altra. Sols si la dona queda *sotmesa naturalment* a l'àmbit privat-domèstic, l'home pot entrar a l'esfera dels drets i les llibertats i tornar a l'esfera de l'atenció –cap a ell- quan ho necessita. L'educació de les dones va dirigida a garantir aquest servei, aquesta funció d'atenció i cura cap els altres, aquest exercici continu de renúncia a una mateixa. L'altre aprenentatge fonamental és sotmetre les passions i esdevenir una dona virtuosa –que de vegades ve a ser sinònim de sotmesa-. Així, l'assignació d'espais i el control de la sexualitat femenina garantiran la prohibició d'entrada a l'esfera pública. Qualsevol abandonament de l'espai privat és una transgressió a l'ordre establert. Si les dones deixen l'espai domèstic, el sistema cau. És per això que la reclusió de la dona a l'àmbit privat és necessària, però ha de ser prèvia i ha d'estar presentada com a pre-política (la subjecció no ha d'estar *legitimada*: és natural) perquè és condició de possibilitat del sosteniment de l'esfera pública masculina. Igual que la democràcia d'Atenes necessitava dones i esclaus en l'àmbit privat per a l'existència dels ciutadans lliures, la *nova* societat *moderna* requeria i requereix l'exclusió de les dones. Tal com afirma Molina Petit, sense la dona privatitzada, no pot donar-se l'home públic³⁸².

El significat que hem estat donant al fet de quedar relegada a l'àmbit privat és prou complex. Els homes pacten l'exclusió de les dones de la noció d'individu –autònom, racional, lliure- per tal de relegar-les a l'esfera privada –

³⁸² C. MOLINA PETIT: *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, op. cit., pàgs. 23 i 38.

natural- de les necessitats i les passions. Aquesta esfera, així constituïda, permet els homes gaudir veritablement de l'altra esfera, la pública, però sols si aquelles dones assumeixen com a pròpia l'esfera privada. L'estigma sobre les que no l'assumeixen serà en si mateix una eina de control. La invenció de la dona com a natura permet alhora sostenir la idea que les dones no poden desenvolupar les virtuts *cíviques* requerides per a participar de la vida pública, però són perfectes per a desenvolupar les virtuts *cíviques privades* –*familiars* -. Els diferents discursos normatius sobre la feminitat (i la ideologia del *lloc de la dona*) garantiran que no es desplace, que no es desterritorialitze, que es controle; i si ho fa, que siga 'castigada'.

De manera que hi hauria moltes raons per pensar que la subjecció de la dona mitjançant la reclusió a l'àmbit privat no és únicament una qüestió *de facto*, sinó que es podria afirmar que en el moment en què es pensa *de nou* l'esfera pública i l'esfera privada, en el moment en què es pensa la nova societat es parteix del pressupòsit no explícit que la llibertat no pot ser cosa de tots els éssers humans sinó que la subjecció i les jerarquies són imprescindibles com a base de les relacions socials. El reconeixement dels *ciutadans* com a ciutadans i com a *homes lliures* és possible des del moment en què hi ha uns *altres* que no són lliures i que reconeixen la superioritat i el domini (l'autoritat) dels ciutadans homes lliures: la dona passa a ser el *diferent*, *l'altre* i subjectar-la és necessari (encara que no explicada en aquests termes) perquè l'ordre públic de la llibertat existesca. La seua educació va dirigida a reconèixer aquesta superioritat de l'home i la justificació de la subjecció de la dona. El nou ordre social i polític, però es recolza en una concepció de l'esfera privada anterior, mínimament modificada. És necessari pensar la dona com a diferent (construir-la com natura, no com a raó; com a dependent davant de la independència) per a construir el nou ordre social on els homes són lliures i iguals.

Es pensa l'esfera pública i l'esfera social -i l'esfera privada- sobre la base de l'existència necessària de jerarquies i subjeccions i la família patriarcal és un bon *model* per a mantenir, d'una banda, l'àmbit de les necessitats cobert i d'una altra la subjecció i la jerarquia necessàries per al sistema social *masculí* de llibertats i igualtat per a tots (fraternitat, no com a solidaritat sinó com a unió de germans amb l'exclusió de les *germanes*). És per això que l'esfera privada-domèstica es constitueix com a condició de possibilitat de la pública: mantenir la dona subjecta és el que permet construir

un àmbit públic de llibertat per als individus-homes. Sols amb la subjecció d'una part de la societat som capaços de pensar en un ordre social, per més que afirmem que l'ordre social és igualitari i basat en la llibertat de tots els membres de la societat.

Amb el nou ordre social algunes de les qüestions que es consideraven privades passen a instal·lar-se a una nova esfera, la *social* que no existia a l'antic règim. Però quan es pensa i es teoritza sobre aquest ordre social i aquest ordre públic-polític que sorgeix del contracte social, una part de l'esfera privada queda intacta; l'esfera domèstica estricta –la de les necessitats i els sentiments- no es modifica. I, una mica més tard, quan sorgeix l'esfera privada com a protecció d'allò íntim davant de l'engolidor social, l'esfera domèstica queda de nou sense modificar. Cada nova teorització que es fa (fins i tot, tal com hem vist, als temps que corren amb Rawls, per posar un exemple) continua sense qüestionar el fet que partim de la base de l'exclusió i la subjecció d'una part de la societat (partim de l'existència immodificada de la família *patriarcal*, i la subjecció de la dona vinculada a l'ordre de les necessitats) per tal de construir una societat.

Aquest és el model *ideal* que hem heretat de la Il·lustració i que el liberalisme ha mantingut, però que ja no podem continuar acceptant acríticament. El subjecte polític i el subjecte de drets han estat construïts a partir de l'abstracció dels trets individuals i distintius (encara que responga a "l'home blanc, heterosexual, occidental i propietari". Les experiències d'aquest grup han estat presentades com a paradigmàtiques de l'humà i han estat encasellades en els drets, en el dret. Aquest individu és fonamentalment lliure, racional i autònom; desvinculat de qualsevol context social o relació i la seua *identitat* és semblant a la dels altres i totalment irrellevant a l'àmbit públic.

El que veurem és una *evolució* en els discursos d'exclusió, una evolució en les construccions o les eines utilitzades per a afirmar i garantir la subjecció de les dones *en origen* fins ara, assenyalaven alguns dels problemes que hem arrossegat d'aquest model i (apuntarem mínimament) algunes possibles estratègies d'eixida. Per més que siga una evidència que la situació de les dones (i en especial, pense, a l'estat espanyol) ha millorat els darrers vint anys, seguim arrossegant problemes i *la igualtat* s'ha fet i s'ha aconseguit sense qüestionar algunes assumpcions que ens han perjudicat. L'estrangeria ens posa de manifest això, que la participació de les dones al treball assalariat

s'ha fet sense modificar cap de les dues esferes i sense que l'estat proporcione les prestacions per fer compatibles la vida familiar i la laboral, de manera que davant els ciutadans i ciutadanes un nou subjecte privat/domèstic és necessari: les dones immigrades que treballen com a domèstiques. En la mesura en què la ideologia del lloc de la dona no ha estat definitivament combatuda ni eradicada, però sí qüestionada, el paper de *l'exclusa*, del pacte-Altre, la feminitat que no vindrà de nou coberta per les dones immigrades que es dediquen a la prostitució, i els remanents de la *feminitat que sí* s'expressaran en el reagrupament familiar de les *esposes* dels treballadors immigrants. Els tres punts d'atenció per a analitzar aquesta construcció de la ciutadania davant les dones a l'àmbit privat seran de quina manera la dependència d'unes serveix per a afirmar la independència dels altres; de quina manera el salari familiar *reinstaura* el contracte social i de quina manera és necessari invisibilitzar els treball de les dones en el moment en què ser treballador atorga protecció social i drets. I cap a on anar.

Dependència/independència

(1) Tal com hem vist, la Il·lustració constitueix el suport teòric i ideològic d'un nou ordre social *modern* que és l'ordre burgès. La Il·lustració irracionalitza les relacions i subjeccions de l'antic règim i les teories del contracte social són models justificatius d'aquest nou ordre social que contribueixen en la conformació i la construcció d'una *nova subjectivitat*: l'individu lliure i autònom. La *nova ciutadania* suposava trencar els lligams i les subjeccions vigents a l'antic règim: cap individu podia ser sotmés. Els criteris de dominació que es feien servir a l'antic règim no serveixen per als homes. L'ideal il·lustrat d'igualtat, però, es toparà amb la frontera del gènere³⁸³.

A mesura que es trenquen lligams i subjeccions antigues per als individus, se creen noves formes de dependència basades i justificades en el gènere³⁸⁴. Tal com senyalen Fraser i Gordon, és essencial comprendre

³⁸³ GENEVIÈVE FRAISSE: *Musa de la Razón, op. cit.*.

³⁸⁴ Fraser i Gordon diuen: "In particular, as eighteenth and nineteenth century political culture intensified gender difference, new, specifically feminine senses of dependency appeared – considered proper for women, but degrading for men", N. FRASER I L. GORDON: "Decoding 'Dependency': Inscriptions of Power in a Keyword of the US Welfare State", *op. cit.*, pàgs. 25-47: 30.

l'evolució dels significats de dependència i independència amb la construcció de la ciutadania³⁸⁵ per a assabentar-nos fins quin punt la subjecció de les dones és important.

Amb les *Llums*, un individu és un *home, racional, lliure i autònom*, que posseeix la propietat, si més no, de la seua persona: és *amo d'ell mateix*, no està ja subjecte a cap senyor, a cap voluntat que no siga la pròpia: la dependència de les dones s'afirmarà sobre la base d'una natura diferent, tal com hem vist, que la converteix en una subordinada natural a l'home. Potser aquesta subjecció és la que ha quedat més clara fins ara.

(2) La revolució industrial va (suposar i) imposar un nou ordre i un nou tipus de relacions socials i econòmiques però el que resulta interessant és veure com aquesta transformació socio-econòmica no va fer desaparèixer l'adscripció de les dones a l'espai privat-domèstic, sinó que va servir per reforçar llur subjecció. Els mecanismes utilitzats són diversos, però.

Ser independent significa, a partir de la revolució industrial fonamentalment, ser *amo d'un mateix* i també *tenir dependents a càrrec*: els homes casats que abans formaven part d'unes altres unitats patriarcals majors, passen a ser caps de família independents (els germans pacten poder ser pares). De manera que la subjecció de la dona és necessària per al nou ordre social: la subjecció de les dones torna a ser necessària en el moment en què ser *cap de família* es va convertir en un estatus que competia amb la posició social, la classe i la propietat privada com a *títol suficient* per a adquirir l'estatus de ciutadà³⁸⁶. I, en la mesura en què la *independència* es converteix en la norma, la *dependència* és percebuda com una *anormalitat*, un estatus degradant que ha d'estar *justificat* per algun motiu.

Aquesta justificació la donava ja, tal com hem vist, el pensament il·lustrat: les dones són natura i pertanyen al món domèstic. No són éssers racionals, lliures i iguals sinó éssers dependents de la voluntat d'uns altres,

³⁸⁵ N. FRASER i L. GORDON: "Decoding 'Dependency': Inscriptions of Power in a Keyword of the US Welfare State", *op. cit.*, pàgs. 25-47 i també, N. FRASER i L. GORDON: "Contrato *versus* caridad: una reconstrucción de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *op. cit.*, pàgs. 65-82.

³⁸⁶ N. FRASER i L. GORDON: "Contrato *versus* caridad: una reconstrucción de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *op. cit.*, pàgs. 65-82: 72.

dels homes. Les dones com a dones, com a éssers sexuats i domèstics no podien *competir* a l'esfera pública per a ser considerades ciutadanes.

Recordem que l'individu en un principi era (òbviamment, home) *propietari* i els *treballadors* i els pobres no gaudien dels mateixos drets que els propietaris, primer pel dret d'associació o el de sufragi, perquè no eren *independents*. La ciutadania era (és) una categoria excloent en la mesura en què no tots els éssers humans eren *individus*. Afirmer que els treballadors assalariats eren independents en tant que caps de família fou un dels mecanismes utilitzats per a incloure els no-propietaris en la categoria de ciutadans, però també per a excloure les dones i uns altres col·lectius³⁸⁷. És gràcies a la dependència (jurídica i política) de les dones i davant de la dependència (jurídica i política) de les dones que la independència dels homes és construïda i pren sentit³⁸⁸. És per això que Fraser i Gordon assenyalen de quina manera el pas de la societat patriarcal preindustrial a la societat industrial (patriarcal), va acompanyat o s'entén millor si s'analitza el nou significat, la nova accepció que el terme *dependència* adquireix. La dependència ja no és el estat *normal* pels individus sinó una anomalia que afecta (principalment) les dones.

(3)La diferència entre *l'obrer* i el *criat domèstic* rau en *com* es percep la relació entre el treballador i l'ocupador. El criat domèstic està *al servei de l'amo*, és a dir, en una relació de dependència personal en relació amb el cap de família. La *subjecció* és semblant a la que hi havia entre senyors i vassalls a l'antic règim, o entre el *pater familias* i l'esclau a la Grècia clàssica. Un criat domèstic no és una persona independent en el sentit que no és *amo d'un mateix* perquè té un altre *amo*: la seua voluntat ha d'estar ratificada per la del senyor, té una llibertat limitada i no és, al cap i a la fi, un *individu*. En base a aquesta dependència personal, la Constitució de Cadis de 1812 nega als criats els drets polítics. Els éssers que poblen el món domèstic no són plenament

³⁸⁷ Aquesta és la tesi de H. Hartmann, que el patriarcat és un pacte interclassista a la societat capitalista però crec que és millor la interpretació que dona comte de la continuïtat perquè la justificació de la dependència (i la "naturalitat de la divisió sexual del treball) la trobem a la Il·lustració.

³⁸⁸ N. FRASER i L. GORDON: "Contrato *versus* caridad: una reconstrucción de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *op. cit.*, pàg. 73.

humans perquè no transcendeixen l'àmbit de les necessitats i perquè *depenen* d'un altre.

No oblidem, però, que els éssers dependents per excel·lència són les dones i que, si bé se creen noves formes de dependència aquestes estan justificades en el gènere: les *dependències* no són apropiades per als homes però per a les dones sí. En aquest sentit són prou clarificadores les paraules d'un dels informants a la *Comisión de reformas sociales* (1893-1898): “Nos encontramos que pueden los señores preguntar en todas las fondas y cafés de Valencia, y encontrarán que la mayor parte de la servidumbre o de los sirvientes han pertenecido al arte de la seda; ¿por qué? Porque han sido expulsados de dicho arte, arrebatándoles así su única propiedad; porque en este arte el trabajo de la mujer ha reemplazado al del hombre, y resulta de aquí que el hombre hace faenas que no le son propias y a la Señora se le paga con una miseria”³⁸⁹. Alguns treballs no són *apropiats pels* homes per la relació de ***dependència*** que queda establerta amb l'ocupador. I és per això que són treballs adequats per a dones, que són, sempre, dependents.

(4) Aquest ús *tradicional* de la dependència, però, *està donant pas a un ús postindustrial* en el qual un nombre cada vegada major de dones reclamen la mateixa independència que els homes, davant un altre grup, *un altre tipus de dependència encara més estigmatitzant i etnificada*, de manera que a dia de hui, *les pràctiques generitzants i etnificadores anirien de la mà en la creació d'infrasubjectes* ³⁹⁰. Fraser i Nicholson es refereixen fonamentalment a les (adolescents) mares fadrines negres (famílies monomarentals) que són *dependents* de l'estat de benestar i *qüestionades* en gran mesura. Representen *la maternitat que no* i han substituït la dependència del marit (justificada) per la dependència de l'estat (no justificada en la mesura en què *no contribueixen*).

³⁸⁹ Comisión de reformas sociales, 1895, t.III, pàgs. 245-246, citat per U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàg. 41.

³⁹⁰ N. FRASER i L. GORDON: “Decoding 'Dependency': Inscriptions of Power in a Keyword of the US Welfare State”, op. cit., pàg. 28: “...we shall trace the shift from a patriarchal preindustrial usage in which women, however subordinate, shared a condition of dependency with many men to a modern, industrial, male-supremacist usage that constructed a specifically feminine sense of dependency. That usage is giving way now, we contend, to a postindustrial usage in which growing numbers of relatively prosperous women claim the same kind of independence that men do while a more stigmatized but still feminized sense of dependency attaches to groups considered deviant and superfluous. Not just gender but also racializing practices play a major role in these shifts, as do changes in the organization of labor”.

De fet, un dels debats sobre l'estat de benestar per part de les feministes americanes és si reproduceix (en substituir) el patriarcat i/o el tipus de relació del sistema sexe/gènere que s'ha intentat combatre amb aquestes noves dependències que reproduïxen els *rols socials tradicionals* en la mesura en què es recolzen fortament en el model del *salari familiar* (que de seguida veurem). De manera que l'estat de benestar canviaria les formes però no la substància de les relacions entre els gèneres³⁹¹. Aquestes anàlisis són prou *unidireccionals* perquè ignoren l'efecte positiu material sobre la vida de les dones que determinades polítiques poden produir, reforcen o almenys no qüestionen la idea que els beneficiaris del benestar reben alguna cosa que no mereixen *a canvi de res*; no elaboren cap alternativa de reconeixement no estigmatitzant o no patriarcal i silencien la possibilitat que els estats de benestar mitjançant determinades polítiques puguin treballar per a millorar la igualtat entre els sexes.

Aquesta última omisió és important: els estats de benestar poden incidir (de manera diferent, és clar, i no unidireccionalment) en el sistema sexe/gènere i millorar-ne substancialment les relacions, almenys des del moment en què l'estat es compromet al benestar dels ciutadans i per igual, és a dir, des del moment en què l'estat està compromès amb la satisfacció igual de les necessitats bàsiques dels ciutadans per a poder gaudir de la resta de drets. M.J. Añón assenyala tres aspectes del principi d'igualtat que l'estat social ha d'articular³⁹²: d'una banda, la promoció de la igualtat, d'una altra la prohibició de discriminació i, per últim, la tutela de les diferències. Això es tradueix en obligacions més concretes: la igualtat *en* la llei obliga els legisladors a realitzar el principi d'igualtat en el contingut de les normes; la igualtat *davant* la llei significa el tractament igual davant de l'administració i la possibilitat de tractament diferent motivat, raonable i no arbitrari; per últim realització efectiva de la igualtat *material* entre persones diferents (tutela de les diferències, promoció de la igualtat i prohibició de la discriminació); igualtat en

³⁹¹ A. S. ORLOFF: *Gender and the welfare state*, op. cit., pàg. 10. Orloff explica els diferents posicionaments dins l'àmbit anglosaxó.

³⁹² MARÍA JOSE AÑÓN: "El test de la inclusión: los derechos sociales", dins A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000, pàgs. 148-191: 182-185

el punt de partida (d'oportunitats) i en els resultats (promoció de la igualtat) i articulació de la igualtat com equiparació i igualtat mitjançant la diferència. Aquesta articulació permet, a més a més, comprendre els drets socials com una concreció del principi d'igualtat, i són, per tant, universals. Els drets socials així considerats, per més que la universalitat es faça mitjançant polítiques públiques concretes a les que tots tenim accés en cas de trobar-nos en situació de necessitat³⁹³, no tenen per què crear dependències estigmatitzants, generitzades i etnificadores: les *dependències* no serien percebudes com a anomalies, com a patologies individuals o de gènere sinó com a concrecions del principi d'igualtat, lligades, per tant, a la ciutadania i a la universalitat del dret. *La plataforma igualadora de vindicació ara és una altra.*

N. Fraser³⁹⁴ assenyala tres tipus de dependència que haurien de ser evitades o prohibides per tal de tenir (combinat aquests requisits amb uns altres) un sistema social basat en unes relacions sexe/gènere més equitatives. Aquests tres tipus de dependència han de ser, tal com deia, eradicats, i probablement tenim més possibilitats d'aconseguir l'eradicació en el marc d'un estat social que ho siga plenament, és a dir, en la mesura en què la ciutadania social siga forta i vertadera i no una enganyifa i en la mesura en què entenguem els drets socials de la manera que explicava. Com que el dret és un dels instruments per a regular el marc en què s'han de produir les relacions socials, hauria d'establir un marc en què aquestes dependències no foren possibles. Les dependències preocupants en aquest sentit serien fonamentalment tres: d'un membre de la família, de l'ocupador o dels agents de l'estat- treballadors socials, i d'institucions variades. Són dependències que afavoreixen l'explotació perquè es donen en relacions asimètriques, la part subordinada necessita el recurs que l'altra li pot donar i la persona de la que depèn té una potestat arbitrària per concedir o no el que l'altra persona necessita.

³⁹³ M.J. AÑÓN: "El test de la inclusión: los derechos sociales", *op. cit.*, pàgs. 148-191: 182-185.

³⁹⁴ N. FRASER: "Gender Equity and the Welfare State: A Postindustrial Thought Experiment", *op. cit.*, pàgs. 218-241: 237, n.p.p.12.

En relació a les dones immigrades, tal com veurem, la dependència s'afirma (són les noves *dependents* per excel·lència) i es construeix en tres situacions: les dones reagrupades *depenen* del marit; les dones treballadores *depenen* de l'ocupador en la mesura en què són treballadores domèstiques i en la mesura en què *depén* de l'ocupador que regularitzen la seua situació o no i per tant que tinguen drets reconeguts; de les prostitutes en relació a les màfies (aquesta és la idea estesa) i en relació amb els serveis socials. El problema no és solament que totes aquestes dependències afavoreixen l'explotació de les dones immigrades. El problema és que, tal com deia la ciutadania dels éssers independents (i no parle solament ni principalment de les dones *del nord*) es pot afirmar davant les dependències dels éssers incomplets, tot i no trencar o no acabar de trencar ni amb la ideologia del lloc de la dona ni amb les jerarquies entre les esferes. La dependència s'afirma dels éssers no plenament humans que desenvolupen la vida a l'àmbit domèstic o *equivocadament* han eixit d'ell, que és on hauríem d'estar.

En aquest sentit pense que és fonamental donar compte de l'estrangeria com una estratègia més de creació de la diferència i de la creació d'infrasubjectes, on a més a més es veuria aquest doble efecte etnificador i generitzant. L'estrangeria ha de ser entesa com una estratègia de creació de la diferència pel que fa al reconeixement de drets i participació (social, política, econòmica i cultural) a la societat *d'acollida*. De manera que no és una creació poc important. És, tal com s'ha dit, la coartada per a negar la universalitat dels drets fonamentals (que occident proclama com a base per la legitimitat i la credibilitat –és a dir, la pretensió d'*universalització*– del seu sistema polític i jurídic democràtic) quan es tracta de no-ciutadans³⁹⁵. La retòrica recorda prou a l'exclusió en base al gènere, encara que també serà diferent o tindrà efectes diferents pel que fa al gènere. Des del punt de vista del dret la estrangeria és l'eina jurídica que Europa ha inventat per crear i excloure no els *estrangers* sinó els *immigrants extracomunitaris pobres*. En concret, la creació i la utilització de l'immigrant irregular ha estat feta per a transmetre als ciutadans més castigats que els exclosos, els infrasubjectes són els *altres* i ho són perquè

³⁹⁵ L. FERRAJOLI: *Derechos y garantías. La ley del más débil*. Trotta, Madrid, 1999, pág.55. Tambien JAVIER DE LUCAS: *En los márgenes de la legitimidad. Exclusión y ciudadanía.*, Doxa, 15-16, 1994, pág.354.

constitueixen una amenaça ³⁹⁶: la font de *desordre* ja no està principalment en la dona sinó en els extracomunitaris.

El salari familiar: home *guanyapà* i dona que té cura

(1) El salari familiar, una de les reivindicacions que han marcat el moviment obrer, és un altre instrument nou per a excloure les dones i mantenir llur subjecció. D'una banda és utilitzat per a excloure les dones del treball assalariat extradomiciliari en el moment en què aquest esdevé important i *afirma* la independència del treballador³⁹⁷; d'altra banda serveix per reforçar la idea que el lloc de les dones és la casa. Heidi Hartmann ha estat una de les autores que han desenvolupat aquesta idea³⁹⁸. Tal com véiem, l'afirmació de partida consisteix en dir que el capitalisme i el patriarcat actuen conjuntament, s'alien per a excloure les dones mitjançant la divisió sexual del treball: el mercat de treball perpetua la divisió domèstica sexual del treball i viceversa³⁹⁹. En les primeres fases del capitalisme els treballadors homes van percebre el treball assalariat de les dones com una amenaça per al seu estatut: les dones treballaven per un sou més baix que rebaixava el sou mínim i desplaçava els homes d'uns determinats treballs. La resposta, però, no va consistir en organitzar a les dones per a lluitar per un salari més elevat sinó en demanar el salari familiar i excloure les dones⁴⁰⁰.

³⁹⁶ J. DE LUCAS: "¿Qué políticas de inmigración? Reflexiones al hilo de la reforma de la ley de extranjería en España", *Tiempo de Paz*, n° 55, Diciembre 1999.

³⁹⁷ En els termes que ho he expressat. És evident que la autonomia i la llibertat del treballador en les primeres fases del capitalisme, la "independència" i la capacitat de vendre la pròpia força de treball són atributs **ideals** necessaris pel funcionament de l'ordre donades les condicions de treball i la situació econòmica del proletariat.

³⁹⁸ Heidi Hartmann és una de les principals representants del feminisme socialista (junt a Zillah Eisenstein, entre altres) i una de les "creadores" de la Dual System Theory. Ha escrit nombrosos treballs sobre aquest tema en concret –el salari familiar–: primer a la seua tesi doctoral (*Capitalism and women's work in the house, 1900-1930*). Els treballs més importants, però, són dos articles: HEIDI HARTMANN: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos" dins Z. EISENSTEIN (ed.): *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*, Siglo XXI, Madrid 1980, pàgs. 186-221 (la versió original va sortir a *Signs*, 1, núm. 3, vol. 2). El segon article és un treball conjunt de HEIDI HARTMANN I AMY BRIDGES: "The unhappy marriage between marxism and feminism: towards a new union" dins L. SERPENT (ed.): *Women and Revolution*, South End, Boston, 1981.

³⁹⁹ H. Hartmann: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos", *op. cit.*, pàg. 189.

⁴⁰⁰ Hartmann, H.: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos", *op. cit.*, pàg. 199.

Martínez Veiga ha estudiat les primeres lleis protectores del treball a l'estat espanyol a partir dels informes de la *Comisión de Reformas Sociales* (1893-1898) i, tot i que no comparteix les idees de Hartmann, podem extraure'n parts de l'exposició al voltant del salari familiar per a afirmar aquesta exclusió concreta⁴⁰¹: - Els informes revelen que les dones treballaven a les fàbriques per un sou més baix que els homes (entre un 30 i un 60% menys), en pitjors condicions, sotmeses a una forta disciplina (justificada per la ideologia de la *volubilitat* de la dona) i amb unes jornades de treball més llargues, que excedien les 12 hores. Aquesta ocupació de llocs de treball a les fàbriques per part de les dones va desplaçar els homes cap a altres tipus de treballs que no eren considerats adequats per als homes⁴⁰².

El rebuig dels obrers cap al treball de les dones fora de l'esfera domèstica tenia com a base la degradació dels salaris i de les condicions laborals⁴⁰³, però també el desplaçament dels obrers homes cap a treballs considerats com a *servei* –és a dir, on la independència no era real i la protecció del treball no existia- i, per tant apropiats per a les dones, la subjecció de les quals no era contrària a l'ordre social sinó més aviat el contrari, és a dir, necessària. Perquè com veïem la subjecció de les dones pren una nova forma per mantenir-se.

El salari familiar representa una *solució* a aquest problema del desplaçament dels homes i la subjecció a la que estan exposats que no és adequada per a ells sinó per a les dones. L'argument, però, es presenta de vegades a l'inrevés i com a impuls de la lluita obrera front els interessos capitalistes: la no existència d'un salari familiar força a les dones, els xiquets i xiquetes a treballar per tal de mantenir la família, cosa que coincideix amb els

⁴⁰¹ Martínez Veiga sosté que la visió de Hartmann és parcial i interessada, que l'autora té una visió conspiradora de la història, encara que considera alguns dels seus plantejaments força interessants. Martínez Veiga es decanta més per la versió de Humphries: el salari familiar va ser una reivindicació obrera per millorar les condicions de treball de tothom, encara que és cert que a principis del segle XX la reivindicació pel salari familiar té com referent el treballador home responsable del manteniment de la família. U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàgs. 33-41.

⁴⁰² És el que veïem amb un dels informants de la Comisión (nota a peu de pàgina 103: Comisión de reformas sociales, 1895, t.III, pàgs. 245-246; citat per MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit, pàg. 41.

⁴⁰³ U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàg. 60. Els obrers homes també rebutgen el treball d'altres "col·lectius" com ara els penats.

interessos capitalistes perquè treballa per un sou més baix un major nombre d'hores. Per tant, cal remunerar l'obrer com a cap de família i donar-li un sou suficient.

La pregunta, però, com assenyala Hartmann és per què es va optar per excloure les dones en lloc *d'organitzar-les*, però també per què se situa al mateix plànol el treball de les dones i els menors i no es lluita conjuntament per millorar les condicions de treball dels adults de manera que els menors no hagen de treballar per mantenir-se. L'exclusió de les dones en aquest sentit sols pot ser explicada si tenim en comte la *ideologia* al voltant de la família i el paper de la dona: sols si recordem que *l'àngel de la llar* és l'ideal femení i la dona deixa de ser-ho quan es converteix en treballadora. Així Martínez Veiga admet que parlar de *lluita* o *competició* entre homes i dones és un "gènere literari freqüent a l'època" (sic) que expressa la convicció que són els homes els qui haurien de treballar fora de la llar i les dones al treball domèstic⁴⁰⁴.

Harriet Taylor⁴⁰⁵ contestava amb força l'exclusió de les dones de la vida política/pública per l'increment de competició injusta que les dones aportarien a un mercat laboral que ja imposava unes condicions prou inhumanes. Aquest argument era donat no sols per a excloure les dones de les activitats assalariades sinó per negar el dret al vot (perquè eren dependents). Cal tenir en compte que "l'àmbit públic masculí" es refereix al fòrum (la política, i en aquest sentit el sufragi masculí) i al mercat (al treball, a l'esfera *de producció*). Les dones com a dones, com a éssers sexuats i domèstics no podien *competir* a l'esfera pública per a ser considerades ciutadanes. Harriet Taylor assenyala que aquest argument sobre l'*esfera pública de producció* no te res a veure amb la qüestió política del sufragi de les dones i la ciutadania sinó únicament el treball industrial –posant de manifest alhora la vinculació⁴⁰⁶. La ciutadania, tal com hem vist, s'afirmava dels *treballadors independents* front a les *persones dependents*.

⁴⁰⁴ U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàg. 56.

⁴⁰⁵ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)" op. cit., pàg. 402-404.

⁴⁰⁶ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", op. cit., pàg. 402: "This argument does not reach the political question. It gives no excuse for withholding from women the rights of citizenship... It bears only on the industrial branch of the subject".

Pel que fa a l'increment de competència i la baixada dels salaris, Taylor argumenta que fins i tot en el cas de posar-nos en el pitjor dels supòsits i imaginar que l'entrada de les dones als treballs assalariats baixara tant els salaris que foren necessàries les dues contribucions (marit i esposa) perquè la família poguera sobreviure (que per altra banda era el que passava), l'admissió de les dones està justificada perquè les dones serien **companyes i no esclaves** dels marits en no dependre econòmicament d'ells⁴⁰⁷. Res que això ja suposaria un gran canvi en les relacions marit/esposa i evitaria situacions (pensava *ingènuament*) de maltractament domèstic dels homes cap a les dones.

Tal com veïem quan la independència es converteix en la norma la dependència passa a ser una *patologia*. Així, si els homes afirmaven la independència perquè tenen familiars dependents i perquè són treballadors propietaris de la força de treball que poden vendre, és a dir, perquè són amos d'ells mateixos, H. Taylor proposarà que la dependència dels fills passe a servir per als dos pares (en prohibir el treball dels menors) i la dona treballi i afirme així també la seua independència davant el marit. De manera que la *independència econòmica* com una de les condicions de **la no-subjecció de les dones** als marits és indispensable i **justifica la intervenció de l'estat** en dos sentits: (1) admetre el treball assalariat de les dones (no legislar cap prohibició): qualsevol en edat *d'autogovern*, posseeix igual legitimitat en la demanda que li siga permès vendre qualsevol tipus de treball útil del que siga capaç i rebre un preu, i (2) prendre mesures per tal que els salaris no baixen tant com ara la prohibició del treball dels menors per a *reequilibrar*⁴⁰⁸. L'estat ha de participar activament en el mercat i ha de fer-ho per garantir la igualtat de les dones i la no-subjecció, perquè la qüestió no és si les dones poden o no

⁴⁰⁷ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàg. 403-404: "Let us make this supposition, the most unfavourable supposition possible: the joint income of the two would be the same as before, while the woman would be raised from the position of a servant to that of a partner.... a woman who contributes materially to the support of the family cannot be treated in the same contemptuously tyrannical manner as one who, however she may toil as a domestic drudge, is a dependent on the man for subsistence....".

⁴⁰⁸ H. TAYLOR: "The enfranchisement of women (1851)", *op. cit.*, pàg. 403-404: "As for depression of the wages by increase of competition... palliatives might be applied immediately; for instance, a more rigid exclusion of children from industrial employment... So long as competition is the general law of human life, it is a tyranny to shut out one half of the competitors. All who have attained the age of self-government, have an equal claim to be permitted to sell whatever kind of useful labour they are capable of, for the price it will bring"

treballar sinó si és just que la meitat de la població estiga sotmesa per vida a l'altra meitat i la resposta és no.

Per últim, Harriet Taylor dubta que en el futur siga tan difícil guanyar-se la vida, que la divisió entre capitalistes i obrers es perpetue i que l'*autoregulació* del mercat laboral per l'oferta i la demanda continue molt més temps; però mentre siga aquest el cas és una tirania excloure a la meitat dels competidors i negar-los la possibilitat de guanyar-se la vida.

En realitat, per més que hi havia arguments en contra (i dones treballadores que no foren totalment expulsades dels treballs), el salari familiar es va imposar. El salari dels homes hauria de ser pagat en base a la família per tal que la dona poguera romandre a l'esfera privada i acomplir des d'allí les funcions que d'ella s'espera: suplir les necessitats de l'home i proveir-lo d'un espai de retir i acollida. Hartmann afirma així que la lluita obrera masculina pel salari familiar va significar un augment de la dependència de les dones cap els homes i va debilitar (en dividir-la) a la classe obrera. Es podria parlar així d'un *pacte patriarcal interclassista* mitjan el qual (de nou) els homes pacten poder ésser pares, i renunciem mútuament als interessos *de classe* (els capitalistes, d'una banda en acceptar pagar un sou suficient i no utilitzar mà d'obra encara més barata; els obrers en no reivindicar millors condicions de treball per a tots i guanyar un doble sou per unitat domèstica). Les pràctiques capitalistes estaven privant la majoria dels homes de la seua esfera d'autoritat i aquest no era el pacte⁴⁰⁹. El homes pacten de nou poder ser independents en la mesura en què tenen dependents i poder ser veritablement el proveïdor (*breadwinner*) i tenir a una senyora en casa treballant pell debades. Tal com diu Amorós, deixen de ser *proletaris* per passar a ser *caps de família*⁴¹⁰.

Véiem al principi que per a restaurar (Pateman –i jo crec que és més encertat) o implantar (Hartmann) el pacte patriarcal en Estats Units va ser suficient amb *el salari familiar* mentre a molts països europeus va fer falta un

⁴⁰⁹ A. VALCÁRCEL: "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", *op. cit.*, pàg. 119.

⁴¹⁰ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*, pàg. 9-112:34.

règim feixista autoritari⁴¹¹. A l'estat espanyol el règim franquista (tal com hem vist ja per l'altra banda) va fer obligatori el salari familiar masculí i va establir l'excedència forçada per matrimoni per a les dones (ja havien triat professió en casar-se). Durant el franquisme la idea del salari familiar es va consolidar. A més a més, en interpretar que l'inestabilitat laboral era font de desordre, els contractes que es signaven eren indefinits i suficients per mantenir la família. El cap de família era empleat permanent per mantenir la família a falta d'unes altres polítiques socials o uns altres salaris a la unitat familiar. El mercat laboral actual pateix o rep una part d'aquesta política i està segmentat en diferents nivells (i *aquests; no únicament en funció del sexe/gènere*); de manera que es podrien assenyalar almenys quatre àmbits: el nucli format per treballadors amb contractes indefinits, és a dir contractats abans dels anys 80 –majoritàriament homes–; un sector important amb treballs temporals, un tercer sector de treballadors a l'economia submergida i per últim els aturats. Les dones estem àmpliament sobrerepresentades al sector informal (aproximadament el 50% de tots els treballadors) en comparació a la resta de sectors (25% dels treballs a l'economia formal), així mateix estem sobrerepresentades entre les joves que busquen el primer treball assalariat i estan aturades (27% de les aturades davant el 17% dels aturats) i patim les pitjors formes d'atur (aturades de llarga durada i amb prestacions econòmiques més baixes)⁴¹².

L'estat social espanyol (en funció dels drets socials reconeguts, el tipus d'estratificació social que produeix i la interrelació entre estat, mercat i família) respon a un model *continental* en la mesura en què els drets socials en general estan associats a les categories ocupacionals⁴¹³ (llevat de la sanitat i l'educació, que són universals). De manera que la participació en el mercat formal de treball constitueix una de les principals vies d'accés als recursos, prestacions i programes socials en la mesura en què aquests programes van

⁴¹¹ A. VALCÁRCCEL: "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", *op. cit.*, i C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", *op. cit.*, pàg. 9- 112.

⁴¹² CELIA VALIENTE: "Género, mercado de trabajo y Estado de bienestar: el caso de España", *op. cit.*, pàgs. 53-79. Les dades estàn extretes dels *Eurostat* de 1996.

⁴¹³ G. ESPING-ANDERSEN: "Welfare States without work: the impasse of labour shedding and familism in continental european social policy", *Estudios-Working papers* 1995, Centre d'estudis avançats de ciències socials - Institut Juan March, Madrid 1995.

dirigits als treballadors i els familiars dependents (o extreballadors) que han cotitzat (ells i els patrons) a la provisió del sistema social.

L'accés desigual de les dones als treballs millor remunerats, protegits i qualificats, i la sobrerepresentació de les dones a l'economia submergida repercuteix, així, no sols en una *menor independència* econòmica, és a dir, una major dependència econòmica (de l'estat o del marit) sinó també en un accés desigual als recursos. Cal tenir en compte que les prestacions *derivades* són menors que les pròpies (les vídues reben menys que les/els jubilats) i que quan són *pròpies* són menors també perquè s'ha cotitzat menys o durant menys temps. Aquest és un factor important a l'hora de comprendre la *feminització de la pobresa* -i la masculinització de la riquesa-. Aquest procés és, a més a més, preocupant per la quantitat de famílies monomarentals que hi ha i que viuen per baix del *llindar de la pobresa*: a l'estat espanyol les xifres per al 1990 eren esgarrifants. Un 19,75% de famílies es trobaven en eixa situació. L'enquesta sobre pressupostos familiars d'aquest any assenyalava que hi havia 477.495'6 famílies encapçalades per dones en situació de pobresa, que suposaven una de cada quatre famílies monomarentals (front el 18% de famílies pobres encapçalades per homes)⁴¹⁴.

Als estats de benestar escandinaus, en la mesura en què estan basats en una ciutadania social forta, aquesta dualització tan gran a causa del gènere no es produeix. Tal com assenyala Hobson, probablement una diferència fonamental entre Suècia (i l'estat de benestar suec) i uns altres països pel que fa a la situació de les dones, és el fet que durant els anys 30 del segle XX quan sorgeix de nou el debat polític sobre la participació de les dones al treball assalariat (es pretenia retirar les dones casades de l'economia formal) les organitzacions feministes diverses defensaren el dret a treballar de les dones sobre la base del **dret de ciutadania**⁴¹⁵ i en gran mesura l'accés de les dones al treball assalariat es va fer dins del procés d'ampliació i consolidació de l'estat social, és a dir, l'estat social s'ha desenvolupat amb la inclusió de les dones com a treballadores. El desenvolupament d'institucions públiques (tot i

⁴¹⁴ B. FERNÁNDEZ VIGUERA: "Género Social y procesos de empobrecimiento", dins VV.AA: *Desigualdad y pobreza hoy*, Talasa, Madrid 1995, pàgs. 73-105:83.

⁴¹⁵ B. HOBSON: "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", *op. cit.*, pàgs. 61-104:77.

que cobertes de nou majoritàriament per dones) d'atenció i cura, ha trencat als països escandinaus el model guanyapà/persona que té cura, ha organitzat les prestacions socials per tant d'altra manera, és a dir, universalitzant-les i no prenent com mesura el treballador sense responsabilitats dins la llar.

Als estats socials continentals, com vèiem, tot i que les dones han accedit al treball assalariat, no han modificat gaire el model guanyapà/cuidadora de manera que ni la universalització dels drets socials i les prestacions en què es concreten és real ni existeix cap política activa de conciliació de la vida familiar i laboral per als dos sexes.

Threfall ha elaborat cinc models possibles de conciliació entre la vida laboral i la vida familiar en funció del temps dedicat a cada esfera (privada/domèstica –no la diferencia prou al meu parer) i la font d'ingressos⁴¹⁶. Les dones entrevistades per Murillo ja assenyalaven com un problema urgent la necessitat d'una reorganització del temps de treball, públic i domèstic per tal que l'esfera privada com a apropiació de sí, com a temps per a l'oci pugui gaudir-la també la dona treballadora assalariada⁴¹⁷. El primer model i segon model divergeixen solament en la font d'ingressos *per a la mare*. Introdueixen un salari per part de l'estat (com es fa, per exemple, a França) o per part del marit, per a les mares que es dediquen a les tasques de producció/reproducció a l'àmbit domèstic. Tindríem així un treballador a temps complet (home) i una mare amb salari per les tasques domèstiques. La conciliació treball remunerat/temps familiar estaria solament garantida per la mare, a través de la reproducció del sistema sexe/gènere i sense conciliar la vida familiar i la laboral per als dos sexes.

El tercer model vindria a representar les famílies en què hi ha un proveïdor principal a temps complet i un proveïdor secundari que treballa com a assalariat extradomiciliari a temps parcial i dedica una part del temps a les tasques de producció/reproducció domèstiques. De nou, la conciliació treball remunerat/temps familiar estaria solament garantida per la mare, que serà

⁴¹⁶ M. THREFALL: "Taking Stock and Looking Ahead", dins LINDA HANTRAI (ed): *Gendered policies in Europe. Reconciling Employment and Family life*, St. Martin's Press inc., Great Britain, 2000, pàgs. 180-202: 190-195

⁴¹⁷ S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàgs. 110-114.

qui normalment desenvolupa el treball a temps parcial (el que de nou suposa alguns problemes⁴¹⁸).

El quart model representa les famílies en què els dos pares treballen com a assalariats a temps complet de manera que els ingressos estan assegurats però no hi ha temps per a la vida en família, que es veuria així ressentida (principalment per la necessitat emocional en la mesura en què les materials estarien cobertes per una tercera persona). Per últim, el model en què tots dos pares compartirien treball assalariat extradomiciliari i treball de producció/reproducció domèstic. Aquest model que és l'únic que reconciliaria les vides dels dos és, però, arriscat pel que fa als ingressos *tal com està concebut el treball assalariat extradomiciliari*⁴¹⁹.

Els models actuals de conciliació a l'estat espanyol són el tercer i el quart, el que deixa clar que la conciliació està lluny de ser una realitat. En la mesura en què l'estat social és prou raquític i no existeixen institucions de cura i atenció generalitzades (i les que hi ha tendeixen a ser privatitzades) i per aquesta *falta de conciliació* real estan creant-se llocs de treball a l'àmbit domèstic per a l'atenció i cura de persones majors i l'atenció a les necessitats materials en general, que, com deia, estan sent coberts principalment per dones estrangeres que són les *noves dependents*, els nous subjectes que poden omplir aquest lloc.

La conciliació pot ser reconduïda a una idea de ciutadania i d'igualtat, tal com fa Fraser. El model de ciutadà i la ciutadania igual ha d'articular set principis⁴²⁰: el principi d'antipobresa, el principi d'antiexplotació, tres principis d'igualtat: ingressos, temps lliure i respecte; el principi d'antimarginació i el principi d'antiandrocentrisme, que serveixen per lluitar/evitar/pal·liar la dominació i l'opressió dels individus i els grups. Qualsevol ordre social i polític sosté i es manté en base a un sistema de sexe-gènere, de manera que els intents de conciliació hauran d'anar encaminats a fer aquest sistema el més

⁴¹⁸ No únicament perquè continua reforçant la ideologia de l'espai de la dona –els anteriors models també ho feien– i la complementaritat del seu sou –que ha justificat durant dècades que es pagara menys a les dones pel mateix treball– sinó perquè les prestacions socials (els drets socials) depenen de la contribució que fan els treballadors i les empreses al sistema de seguretat social i aquestes contribucions (i per tant les prestacions a que es pot accedir) es fan en funció de les hores treballades.

⁴¹⁹ M. THRE FALL: "Taking Stock and Looking Ahead", *op. cit.*, pàgs. 180-202: 190-195.

⁴²⁰ N. Fraser: "Gender Equity and the Welfare State: A Postindustrial Thought Experiment", *op. cit.*, pàgs. 218-242. Veurem amb detall aquesta proposta a la part del dret i a la darrera part d'aquest capítol.

igualitari possible. Tal com Fraser reconeix, aquest ordre, certament, afectarà a dones i homes diferents de diferent manera, es tracta, per tant, de combinar els principis de manera que afecten (desfavorablement) el menys possible als més febles. Segurament dels models de Threfall, l'únic que combina tots set principis és el cinquè, que és semblant al que proposa Fraser (universal caregiver). Això suposaria, també, una reducció de les ofertes de treball per a les dones immigrades al servei domèstic, encara que no acabaria amb el treball domèstic, però no crec que acabara amb aquest treball i, d'una banda, podria suposar una millora de les condicions de treball⁴²¹ –i deixarien de ser dependents i explotables, o potser augmentaria les ofertes en uns altres llocs de treball per als que estan qualificades.

Els treballs de les dones

De la mateixa manera que la noció d'individu és construïda sobre l'exclusió de les dones, el contracte sexual és també la condició de possibilitat per a la construcció del treballador com a *individu* que té al darrere a una dona ocupada d'alliberar-lo de les necessitats quotidianes i el manté a punt per a poder continuar *mantenint* la família⁴²². El treball remunerat masculí a l'esfera pública requereix i es recolza sobre el treball no remunerat femení a l'esfera privada i, alhora, aquesta construcció serveix per excloure de nou les dones de l'esfera pública. Si la independència podia ser construïda front a la dependència de les dones, la valorització del treball assalariat també es fa davant de l'existència de treballs no remunerats⁴²³ –els de les dones a l'àmbit privat-. Així l'estratègia de la reclamació d'un salari familiar suficient per a mantenir la família de l'obrer es *justifica* des del moment en què *el cap de família* ha de rebre un sou suficient per a mantenir l'esposa –*que no treballa perquè el seu lloc és la casa*- i els fills. La noció de treballador pressuposa l'existència d'un àmbit privat i es basa en la reclusió de la dona a l'espai

⁴²¹ En la mesura en què les treballadores domèstiques també tindrien dret a conciliar la vida familiar i laboral pròpia, per exemple.

⁴²² Veieu, per exemple, C. Pateman: "The Patriarchal Welfare State" dins *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge i Oxford, 1995, pàgs. 179-209: 186 i 187.

⁴²³ N. FRASER i L. GORDON: "Decoding 'Dependency': Inscriptions of Power in a Keyword of the US Welfare State", *op. cit.*, pàg. 32.

domèstic: la subjecció de la dona i l'exclusió de l'esfera pública són condició de possibilitat del gaudiment per part dels homes de drets i llibertats. Però cal que la dona *no treballe* perquè si treballa pot demanar la inclusió en la vida social i política en condicions d'igualtat.

(1) Amb la revolució industrial un nou tipus de relacions amb un nou subjecte entra en escena, que desplaça la família com a unitat econòmica: el treballador, l'obrer que deixa la casa i treballa a la fàbrica. Es produeix així un desplaçament de l'àmbit privat com a àmbit de producció. La creació de l'economia de mercat suposa una separació de la política i l'economia i, alhora, una separació entre allò econòmic i allò domèstic i familiar. La mercantilització dels elements de producció significa que l'estat i la família deixen de tenir-ne el control⁴²⁴. El fet que la unitat productiva i econòmica ja no es trobe a l'espai privat sinó fora de la casa té conseqüències pel que fa a l'estatut de la dona perquè sols és considerat treball aquell que es realitza fora del domicili, a *l'esfera pública* i aquesta definició de treball com a treball extradomiciliari exclou el treball realitzat per les dones a l'àmbit privat i a l'àmbit domèstic.

Martínez Veiga explica que el treball dins del domicili no es considera treball fonamentalment perquè es produeix dins la llar. Conceptualment, és més important, diu, el caràcter extradomiciliari que el salarial per a determinar què és treball⁴²⁵. Les primeres lleis protectores del treball definien l'obrer -el treballador- com a "tots els que realitzen un treball manual fora del seu domicili, per compte d'un altre, amb una remuneració o sense ella"⁴²⁶, de manera que el treball, per ser-ho, ha de ser extradomiciliari. Així s'exclou (de protecció i de consideració de treball) d'una banda, el treball domèstic de les

⁴²⁴ L. NICHOLSON: "Feminism and Marx, Integrating kinship with the economics", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.

⁴²⁵ U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit., pàg. 25.

⁴²⁶ *Ley de accidentes de trabajo* de 30 de gener de 1900 i el seu reglament; *Ley sobre el trabajo de mujeres y niños* de 13 de març de 1900, citades ambdues per MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit.

dones a la casa pròpia, i d'un altra el servei domèstic i el treball a domicili⁴²⁷. El treball tèxtil a la casa o als tallers familiars, per exemple, també quedava exclòs, encara que tots aquestos treballs eren considerats adequats per a les dones per a poder *contribuir* a l'economia familiar sense abandonar ni el seu lloc ni les seues tasques principals.

Si bé en un primer moment era més important el *lloc* de realització del treball que el fet que fos o no assalariat, poc a poc el que s'assenyala com a tret realment distintiu per saber quan es tracta de treball o d'una altra activitat no és ni el *tipus* de relació (dependència/ subjecció vs. independència/libertat), ni que siga o no treball extradomiciliari sinó que el que es subratlla és el fet que siga o no treball assalariat. L'extradomiciliarietat passa a ser un *accident* que no cal explicar, perquè no es qüestiona que el treball dins el domicili, el treball de les dones, siga realment treball. S'amaga l'extradomiciliarietat sota el salari o la manca de salari i sols el treball assalariat és considerat treball. El treball a l'àmbit privat perd, així, valor perquè s'identifica treball amb treball assalariat⁴²⁸ extradomiciliari -a la fàbrica.

Amb aquesta identificació de treball amb treball assalariat *fora de casa* es desqualifica el treball a l'àmbit domèstic per dues raons: primer perquè es produeix a l'àmbit privat, a casa, i, segon, perquè no és assalariat; i no és assalariat perquè es produeix dins de la llar. Aquesta complicitat explicarà perquè, fins i tot avui, (el treball domèstic i) el *servei domèstic* continua sense estar regit pels criteris del *vertader* treball, amb la protecció i la consideració d'uns altres treballs a compte d'un altre. La divisió entre les tasques de producció (vinculades a l'economia, el mercat, i l'espai públic) i les tasques de reproducció (reproducció humana, social i material a l'espai privat) no és gratuïta. Tot i que l'anàlisi de les feministes socialistes sobre el patriarcat capitalista siga parcial, han posat de manifest clarament que si bé és cert que l'opressió de les dones es basa en una part considerable en el mode de reproducció on l'home resulta beneficiat, pel treball domèstic, a l'esfera privada de la dona, no és menys cert que el capitalisme també se'n beneficia.

⁴²⁷ De la mateixa manera que avui les dones que treballen a Elx en el calçat, o a Ibi a les juguines no tenen la mateixa protecció en tant que treballadores que les que ho fan a les fàbriques.

⁴²⁸ S. MURILLO: *El mito de la vida privada*, op. cit., pàgs 54-57.

El capitalisme necessita que la producció de mà d'obra (la reproducció) es produeixi fora del sistema del mercat capitalista.

(2) Tot el que estem veient respon a un procés de construcció de la ciutadania en termes laborals. Les diferents estratègies acaben per consolidar en certa mesura la consideració de la ciutadania per al treballador, i reconèixer drets solament al treballador, prèviament definit com a home i cap de família. Sols el treballador pot ser considerat individu en la mesura en què no és dependent (la dependència de la dona a diferents nivells –de vegades suposada, la major part de les vegades imposada- l'exclourà de la consideració d'individu) i l'única contribució a la societat que es tinga en compte pel que fa al reconeixement de drets (no sols, però especialment socials) serà principalment el treball assalariat extradomiciliari.

Aquesta perspectiva té seriosos problemes: com que considera que el treball és únicament una activitat realitzada per compte aliè al mercat de treball formal, ignora les contribucions que (tradicionalment) les dones han fet a la societat des de l'àmbit privat/domèstic, però també ignora l'existència de mercats de treball informals (no subjectes a un contracte encara que no delictius- prostitució) i mercats de treball centrats en l'esfera privada (no extradomiciliaris) on la dependència i la manca de drets encara és real (servei domèstic). Narayan assenyala les *bones raons feministes* per a estar en contra d'aquesta concepció, i també algunes estratègies desenvolupades per les dones i els seus problemes. La principal estratègia desenvolupada ha estat incloure o lluitar per a incloure les dones en el treball assalariat⁴²⁹.

Els tres PIOM desenvolupats a l'estat espanyol han estat fonamentalment dirigits a formar les dones per a què puguin accedir als llocs de treball millor considerats i remunerats: és a dir, incloure-les en el *costat positiu* de la dicotomia. L'èmfasi en la igualtat en l'educació ha sigut considerable. Astelarra diu que el 60% dels esforços dels PIOM han anat en aquest sentit⁴³⁰. Les polítiques d'igualtat de la Unió Europea també han

⁴²⁹ U. NARAYAN: "Towards a feminist vision of citizenship: rethinking the implications of dignity, political participation and nationality", dins M.L. SHANLEY I U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 48-67.

⁴³⁰ J. ASTELARRA: "20 años de políticas de igualdad en España: logros y problemas", ponencia presentada al curs *De la discriminación a la igualdad: un proceso reversible*, Institut Universitari d'estudis de la dona, València, Maig de 2001.

suposat una millora: el principi d'igualtat de salari recollit al Tractat de Roma (1957)-com una *concessió a França* que com que havia reconegut la igualtat entre els homes i les dones temia la *competència* d'uns altres països que pagaven menys a les dones-; el desenvolupament jurisprudencial de l'acció positiva i la discriminació inversa han contribuït a aconseguir un grau major d'igualtat d'oportunitats i a millorar o equilibrar la igualtat en els resultats fins a arribar al Tractat d'Amsterdam a un reconeixement de la necessitat d'integrar la perspectiva de gènere a totes les polítiques i establir com un dels objectius de la UE eliminar les desigualtats de sexe/gènere⁴³¹. Hi ha hagut una evolució considerable –fins i tot s'afirma que la UE ha superat les pròpies limitacions en aquestes matèries per la resistència que els estats membres hi posaven- i ja no està limitada a garantir que homes i dones participen en igualtat de condicions al mercat laboral, si bé és cert que la Unió manca d'una política social seriosa i gairebé no hi ha política de *conciliació de la vida familiar i laboral*⁴³².

Aquesta estratègia, tot i fer possibles canvis importants, no ha qüestionat la prioritat del treball assalariat front a uns altres tipus de *treballs* com a base suficient per al reconeixement social i el reconeixement de drets. El no reconeixement o la no consideració de la producció fora del mercat té importància econòmica i política, principalment per a les dones en la mesura en què continuem sent les principals *productores* en àmbits no remunerats. Des del punt de vista econòmic, s'han fet estudis que *monetaritzen* el treball de les dones i tot i ser important per a la seua visibilització són estudis insuficients, perquè la importància de la producció domèstica no és únicament que siga *gratuïta* sinó que es desenvolupa en un àmbit de subordinació i de dependència de les dones⁴³³.

Narayan assenyala, però, que subratllar que el *treball* domèstic i de criança dels fills és una *activitat ciutadana* per fonamentar en base a ella un reconeixement de drets té seriosos problemes perquè continua identificant *drets amb contribució*, per més que la contribució ara incloga unes altres

⁴³¹ LINDA HANTRAI: "From equal pay to reconciliation of employment and family life", *op. cit.*, pàgs. 1-26.

⁴³² M. THREFALL: "Taking Stock and Looking Ahead", *op. cit.*, pàgs.180-201.

⁴³³ A. RODRIGUEZ: "Hacia un reparto igualitario del trabajo", dins A. ANTÓN (coord.):*Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000, pàgs. 87-123: 97.

activitats⁴³⁴. En conseqüència, podem trobar arguments en contra de qualsevol concepció que redueix o identifica *ciudadania/drets* amb treball remunerat, i al capdavant, drets i treball fora de la llar; de la mateixa manera que podem trobar arguments per a rebutjar la identificació ciudadania/contribució (és a dir drets/ contribució, per més que incloga unes altres activitats no remunerades): primer, la *dignitat* humana ha de ser reconeguda (les necessitats bàsiques cobertes i els drets fonamentals reconeguts) al marge de la contribució que les persones facen a la societat en conjunt i més encara si tenim en compte el biaix sexista del que s'entén per *contribució* a hores d'ara. Cal trencar una visió de la ciudadania que es recolze necessàriament en individus *autònoms* i *independents* (la autonomia és un procés i som éssers interdependents). Aquest és un dels *problemes* que es troba la ciudadania social, que fa referència a la solidaritat i la interdependència (i no a individus aïllats), i, per tant, es dubta del caràcter fonamental dels drets socials que no entren “en la lògica” de l'individu així pensat⁴³⁵. En definitiva es tractaria de trencar el vincle entre ciudadania laboral i ciudadania social (treball formal i drets) i prendre's seriosament els drets socials com a drets que estan al marge del mercat i que no depenen de *la contribució* dels individus al mercat o a la societat. És cert que l'estat social suposa una modificació important pel que fa a *la separació* entre política i economia, el treball i els drets. L'àmbit *social* naix de la constatació de la contradicció entre la desigualtat social –la pobresa- i un ordre socio-polític basat en la igualtat, de manera que la ciudadania social (i l'estat social) *intervindrà* per a assegurar la igualtat (ja no la igualtat formal sinó la material) entre els ciudadans: interfereix en el mercat i redistribueix riquesa. La ciudadania social, diu Procacci, expressa tot allò que no pot ser inclòs en la forma contractual de ciudadania, però les crítiques que rep han de ser reconduïdes amb urgència a noves formes de principis universals⁴³⁶. Cal afirmar, així, que els drets socials, en la mesura en què reconeixen l'individu

⁴³⁴ U. Narayan: “Towards a feminist vision of citizenship: rethinking the implications of dignity, political participation and nationality”, *op. cit.*, pàgs. 48-67.

⁴³⁵ N. FRASER I L. GORDON: “Contrato vs caridad: una reconsideración de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social”, *op. cit.*, pàgs. 65-82: 79.

⁴³⁶ G. PROCACCI: “Ciudadanos pobres, la ciudadanía social y la crisis de los estados de bienestar”, dins S. GARCÍA i S. LUCKES (comp.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*,, Siglo XXI, Madrid 1999, pàgs. 15-44: 32 i 41.

dins del seu context i tendeixen a garantir la igualtat en l'abastament de les necessitats bàsiques de tots per tal de poder (com condició per) gaudir de la resta de drets, són fonamentals i per tant universals perquè han de ser aplicats per igual a tots els que es troben en situació de necessitat⁴³⁷. Aquesta, pense, haurà de ser la nova plataforma igualadora. L'estat que es diga social no pot mantenir una teoria dual sobre els drets (*negatiu* per a reconèixer l'autonomia individual i *positiu* basats en una idea de necessitats bàsiques). Uns i altres (drets civils i polítics d'una banda i econòmics, socials i culturals d'altra) no poden ser entesos sinó és en relació, com diu M.J. Añón, com una xarxa unitària i complexa, en la mesura en què uns són condicions pel gaudiment i la efectivitat dels altres⁴³⁸.

⁴³⁷ M. J. AÑÓN: "El test de la inclusión: los derechos sociales", *op. cit.*, pàgs. 148-191: 177.

⁴³⁸ M. J. AÑÓN: *Necesidades y Derechos. Un ensayo de Fundamentación*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1994, pags. 308-309.

FEMINISMES I DRET

Les crítiques feministes a la ciutadania no s'aturen on les hem fet aturar-se. De fet, quan les dones reclamen drets nous o la superació de situacions intolerables, participen en el procés d'ampliació i reformulació de la ciutadania⁴³⁹. Per això, l'aproximació feta a la política ens pot servir d'introducció als problemes de fons que volem tractar des de la filosofia del dret perquè, si alguna cosa s'ha posat de manifest ha estat precisament la *malaise* social, política i jurídica que el sistema d'opressió a les dones representa i, alhora, oculta. Les crítiques llançades contra *el subjecte polític* són, també, crítiques al *subjecte jurídic*; les crítiques a la configuració de les relacions socials han fet evident que *aquestes són polítiques*. Com desvincular el tipus de dret del sistema polític que el defineix i configura? Com desvincular el dret del sistema polític al qual legitima? La crítica al dret ens mostra quins tipus de relacions socials s'estableixen i s'encobreixen i quines conseqüències tenen per a les dones aquests actes polítics de domini. De manera que separar una anàlisi de l'altra és ben complicat perquè el sistema jurídic i el sistema polític estan íntimament relacionats. El dret institueix la política, organitza el poder, i estableix alhora el sistema de legitimitats que funciona en una societat. Mitjançant les normes jurídiques manté i reproduïx les relacions socials entre homes i dones, els atribueix una identitat i els assigna un lloc a la vida social i política⁴⁴⁰.

Tal com veïem, un dels punts claus pel sistema de dominació cap a les dones n'és l'adscripció a l'àmbit domèstic, en un tipus d'organització social i política en què aquesta adscripció significa l'exclusió i la negació de la persona com a subjecte de drets. A la vida pública, els individus transcendeixen les

⁴³⁹ ALICIA E.C. RUIZ : "Presentación. De las mujeres y el derecho", dins ALICIA E.C. RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000.

⁴⁴⁰ L. FRIES i V. MATUS: *El derecho. Trama y conjura patriarcal*, Ed. LOM- La Morada, Chile 1999, pàg. 11.

seues particularitats i diferències que els distingeixen a l'àmbit privat. Els homes a l'esfera pública són *considerats* lliures i iguals en prescindir dels trets diferenciadors. És així (**a partir de l'abstracció de les diferències**) com són considerats individus, ciutadans, titulars de drets i llibertats en un espai que es regeix per **normes generals i abstractes, principis universals** que s'apliquen a tots **per igual i imparcialment**. Les dones, però, pertanyen al món privat, a l'espai domèstic on no cal transcendir cap tret distintiu perquè és a l'àmbit privat on tenen sentit, es mantenen i es produeixen aquests trets diferencials. A l'àmbit privat les normes no són generals i abstractes (no hem de fer abstracció de les diferències entre les persones) sinó que, ben al contrari, les normes són concretes i diferents tot tenint en compte les necessitats i la situació concreta de cadascú. És per això que un subjecte de drets *basat* en **la igualtat formal sols és possible a l'àmbit públic**. El procés d'abstracció centrat a l'esfera pública va consolidar l'experiència masculina com a paràmetre d'humanitat, com a referent no qüestionat de les normes pel que fa a les relacions socials i jurídiques a les dues esferes. Igualtat política i subjecte únic esdevenen una mateixa cosa, però organitza, i consolida la vida social en dues esferes en les quals homes i dones *viuen*⁴⁴¹.

Tot i això, la idea d'igualtat formal i de *fer com si fórem iguals* ha travessat durant un temps l'anàlisi feminista al dret. S'afirmava que les desigualtats home/dona podien ser superades si les normes jurídiques deixaven de considerar la dona com un subjecte *diferent*, permanentment necessitat de tutela, i passaren a tractar-la igual que a un home: com si les diferències no existiren *per a no caure en les desigualtats*. La qüestió de la igualtat, però, és més complexa, i el poder i les funcions del dret també; fins i tot el que podem esperar i exigir al dret. Aquesta versió de la igualtat (garantida pel liberalisme i recolzada pel *feminisme liberal*) no era prou satisfactòria, significava inserir les dones en un model ja establert, sense que poguérem manifestar o decidir quin model o quines normes volíem les dones que se'ns aplicaren com a dones. Pren força la demanda per part de les dones de decidir sobre la idea d'igualtat i els criteris de la igualtat (les demandes d'autonomia). És a dir, arriba un moment en què s'afirma que la qüestió rellevant havia de ser una altra: és suficient demanar igualtat de drets i

⁴⁴¹ L. FRIES i V. MATUS: *El derecho. Trama y conjura patriarcal*, op.cit, pàgs.35-37.

d'oportunitats o la igualtat formal realment el que fa és donar cobertura a un sistema de distribució desigual del poder⁴⁴² i dels recursos socials? És prou demanar que se'ns aplique el *mateix estàndard*, o l'estàndard mateix és conflictiu? I si no som iguals?.

Amb aquesta petita introducció podem anar esbrinant el que són les crítiques feministes al dret. Pense que el feminisme és interessant per al dret i des del dret en el moment en què el pensem més que com a *moviment polític*, tot i que siga important, com a projecte intel·lectual i teòric de reconstrucció i crítica. Al dret i des del dret, les qüestions llançades pel feminisme no són qüestions que fàcilment es puguen passar de llarg o donar per resoltes d'una vegada per totes. El feminisme busca aprofundir en què vol dir que la igualtat és un principi normatiu fonamental del nostre ordenament jurídic. Què vol dir que els drets humans són universals i en quina mesura ho són, quina societat volem i com desitgem organitzar-la; què vol dir que la democràcia és un sistema de participació ciutadana igual, que vol dir ser un ciutadà, un subjecte de drets i com és que les dones i uns altres grups continuen estant-ne exclosos; en quina mesura ho estan, etc.

D'altra banda, el feminisme és important per al dret per la sèrie de qüestions que planteja sobre la noció mateixa de dret (què entenem que és el dret) i quines funcions socials compleix o ha de complir. Sé que he passat del ser en haver de ser de cop. M'explique. Les funcions socials del dret no són unidireccionals, o no van totes en el mateix sentit perquè el dret no és un sistema coherent i racional de normes. El dret és contradictori i multiforme i per un costat pot ajudar a aconseguir la igualtat mitjançant els instruments propis, però també estableix i conforma diferències. No es tracta aquí de parlar de les funcions latents i les funcions manifestes, sinó de veure de quina manera el dret es proclama com a instrument d'igualació però és un instrument de diferència.

⁴⁴² Anne Phillips comenta aquestes idees: "...liberalism gave us a version of equality that was fundamentally bounded by the forms of the law... But when the implication is that the differences no longer matter, then we have a concept of equality that abstracts from the sources and relations of power... Is it enough to talk of equal opportunities and rights or does the obsession with formality obscure the realities of power?". A. PHILLIPS: "Introduction", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987, pp 1-23: 7.

El feminisme veu que el dret és molt més que un conjunt de normes: el dret és pràctica, valor, ordre i desordre. El dret són les persones que el fan i l'apliquen; és la societat rere les normes, sota les normes, al voltant de les normes. El dret és també instrument de creació social, d'enginyeria social; com a sistema distribuïdor de béns i recursos socials, cal entendre els criteris que fa servir per distribuir-los, aquests béns, tot organitzant el món al seu voltant. Perquè el dret construeix un món determinat que va més enllà del món jurídic o normatiu; té una capacitat de configuració de la realitat social que molts altres discursos socials no tenen; la força del dret, *the power of Law*⁴⁴³, és molt important. El feminisme, però, també qüestiona aquest poder del dret; qüestiona que siga omnipresent⁴⁴⁴. El dret és més que normativitat i la força que té no rau solament en la capacitat d'imposar-se. Tal com diuen Bottomley i Conaghan, el "poder del dret" -per parafrasejar Smart- està present, evidentment, però és irregular i ens deixa un espai d'acció, de participació, de discussió i de resistència⁴⁴⁵. I el que cal fer és aprofitar l'espai.

Per últim, el feminisme ha anant fent palés que els discursos normatius presents a la societat són opressors per a les dones: els discursos morals, els discursos científics, els discursos sobre la sexualitat, la *bona xica* i la *roïna*. I el feminisme se n'ha adonat que el dret, com a discurs normatiu i social poderós, és opressor a diverses instàncies o de maneres molt diferents pel que fa a les dones. El dret és un dels discursos que donen forma i continuïtat a l'exclusió de les dones de la participació plena en la societat en què viuen, recull o reforça aquests discursos socials moltes vegades, i esdevé ell mateix un discurs opressor.

El que busque, però, són eines d'anàlisi més concretes per a aclarir en quina mesura incideix el dret a la construcció d'identitats i de subjectes socials i individuals. D'una banda veurem les anàlisis feministes al dret

⁴⁴³ C. SMART: *Feminism and the power of Law*, Routledge, London, New York 1989.

⁴⁴⁴ A. BOTTOMBLEY i J. CONAGHAN: "Feminist Theory and Legal Strategy", *Journal Of Law and Society*, Vol. 20, 1993. També va sortir com a llibre: A. BOTTOMBLEY i J. CONAGHAN: *Feminist Theory and Legal Strategy*, Basil Blackwell, Oxford, Cambridge, 1993. Les notes corresponen al text de la revista.

⁴⁴⁵ A. BOTTOMBLEY i J. CONAGHAN: "Feminist Theory and Legal Strategy", *op. cit.*, pàg. 3: "The 'power' of law is certainly present but not undifferentiated. It is uneven and it allows us space: space to argue, to engage, and (in the active sense of the word) to resist".

(fonamentalment a partir de la *feminist jurisprudence nord-americana*) sobre el paper que ha de jugar en la regulació i/o reconeixement de la igualtat en la diferència, malgrat la diferència o des de la diferència. Si bé és cert que el repte del dret avui és com partir de la diferència –per arribar a la igualtat, definida de manera diferent–; de quina manera legitimar determinades diferències que han quedat excloses per a no continuar legitimant sistemes d'exclusió, i sense menystenir aquesta anàlisi, pense que parteix de la base de considerar les diferències com a prèvies i existents abans de qualsevol acció del dret.

Crec, tanmateix, que cal analitzar el dret com un sistema que pot crear diferències i articular d'una manera determinada unes posicions diferents d'un subjecte amb el reforçament d'exclusions, amb el renomament del gènere tot i mantenir el sistema de dominació. Es tractaria d'analitzar com el dret, en tant que discurs conformador de la realitat social i en tant que marc per a l'acció i la interacció social, congela uns aspectes identitaris determinats en la mesura en què tendeix a simplificar i abstraure alguns trets diferencials, i de quina manera aquest procés condueix a l'exclusió de categories de subjectes creades pel dret.

Aquest vessant, diguem-ne, opressor del dret, no n'és, però, l'única realitat. Tot i incloure-hi processos, discursos, actuacions i interaccions d'uns actors socials diversos afirmar que és l'única realitat del dret contribueix i reforça la idea del dret com un tot unitari, coherent, complet, racional i tancat que ens oprimeix sempre i faça el que faça⁴⁴⁶; i del que es tracta és d'anar mirant les incoherències i les formes que pren el discurs jurídic per tal d'anar modificant les normes, els procediments, els resultats o les situacions. Des del feminisme, pense que s'ha de veure quines eines tenim a l'abast des del dret, per trencar aquesta acció opressora i excloent i portar-lo a la nostra vorera; es tracta de, des del dret, modificar uns aspectes perversos determinats i utilitzar-lo com a eina alliberadora. L'acció i la interacció, les demandes legítimes, les estratègies dels individus i els grups i la utilització concreta del

⁴⁴⁶ Aquesta és una postura prou estesa dins el feminisme, o millor dit, atribuïda a un tipus de feminisme que interpretaria el dret com a masculí, en el sentit feminista, és a dir, com a opressor i sempre opressor. Smart parla així de la postura de MacKinnon, però MacKinnon utilitza el dret i pensa que es pot utilitzar el dret en profit de les dones, de manera que no és tan obvi. C. SMART: "La mujer del discurso jurídico", dins E. LARRAURI (ed.): *Mujeres, Derecho Penal y Criminología*, Siglo XXI, Madrid, 1994.

dret pot anar modificant la part perversa de l'acció del dret; els resultats no desitjables en tant que opressors.

UNA TEORIA FEMINISTA DEL DRET?

Pels anys 70⁴⁴⁷ i al voltant de diverses reformes legals sorgeix, principalment al món anglosaxó, la *feminist jurisprudence*: un corrent que estudia els efectes del dret sobre la vida de les dones. Aquest moviment és ara molt divers i és assombrosa la quantitat de treballs realitzats i que encara es realitzen sobre la qüestió, principalment a l'àmbit anglosaxó i que comencen a realitzar-se a l'estat espanyol⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Com he assenyalat a la primera part, en realitat aquesta ona seria la "tercera", però tothom li diu la segona ona. Bodelón identifica el sorgiment del *second wave feminism* entre els anys 60-70 (E. BODELÓN: "Género y Derecho" en M.J.AÑÓN, R. BERGALI, M.CALVO i P. CASANOVAS (coords.): *Derecho y Sociedad*, Tirant lo Blanch, València 1998, pp.637-653). Cain parla del període entre 1963 i 1966 com el més citat (P.A. CAIN: "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories (1990)", dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàg. 264). De la mateixa manera, Tracy E. Higgins parla del finals dels anys 60 i principis del 70 (T. E. HIGGINGS: "Democracy and Feminism", *Harvard Law Review*, Vol.110, n° 8, Juny 1997). D'altra banda, García Amado situa el sorgiment de la Feminist Jurisprudence, vinculada al *second wave* cap els anys 80 (J.A. GARCÍA AMADO: "Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la Teoría Feminista del Derecho", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992, pàg. 14).

⁴⁴⁸ Donar bibliografia bàsica al àmbit anglosaxó és gairebé impossible per la quantitat d'autores que han desenvolupat i treballar la *feminist jurisprudence*. Sobre tot m'interessa la literatura anglosaxona, per la quantitat de matisos que ha aportat i continua aportant al debat. Tot i que el sistema jurídic siga diferent, pense que les qüestions llençades són aprofitables i interessants. Llibres compiladors bàsics, on diverses autores fan la seua aportació són: K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991; S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987; A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987; de la mateixa editora, *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998. A l'estat espanyol hi ha molta gent que treballa la qüestió del gènere des de diverses disciplines (en filosofia i en política, principalment). Al dret es poden assenyalar els treballs de J.A. GARCÍA AMADO: "Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la Teoría Feminista del Derecho", *cit.*, M.A. BARRERE UNZUETA: "Feminismo y garantismo: ¿Una teoría del derecho feminista?", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992, pàg. 87-88: 88; I M.A. BARRERE UNZUETA: *Discriminación, Derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, IVAP, Cuadernos Cívitas, 1997; A. RUBIO: *Feminismo y ciudadanía*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 1997; E. BELTRÁN: "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea" dins M. ORTEGA, C. SÁNCHEZ i C. VALIENTE (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, UAM, Madrid 1999, pàgs. 93-112; E. BODELÓN: "Género y Derecho" *op. cit.*; etc.. Hi ha tres tesi doctorals, la de J.M. GIL RUIZ: *Las políticas de igualdad en España, avances y retrocesos*, Universidad de Granada, Granada 1996; la de E. BODELÓN: *Igualdad y diferencia en los análisis feministas del derecho*, UAB, Sabadell 1999 y la de CELIA PEREIRA: *Concepción Arenal*, Universidade de A Coruña, 2000. L'any 2000 E. Bodelón, P. Giménez i F. Puigpelat organitzaren un workshop al IISJ de Oñati sobre *La Teoría Feminista en España hoy* i l'any 2001, les XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política, organitzades a Granada portaven com a rúbrica comuna *El Feminismo en la filosofía jurídica y política contemporáneas*.

La *feminist jurisprudence*, es caracteritzà des del començament per la utilització d'una pluralitat de perspectives (filosofia, teoria política, sociologia, etc.) difícilment distingibles. Per això, la traducció *continental* de la *feminist jurisprudence* és prou confusa i sol entrar com a filosofia del dret o com a sociologia jurídica.

El feminisme en sí està dividit i també ho està, evidentment, la *feminist jurisprudence* i fins i tot no queda clar quin objecte d'estudi propi té per poder *justificar-ne* l'especialitat com a disciplina, i ni tan sols si cal fer això. Per a algunes, la *feminist jurisprudence* consisteix en decidir quan aplicar el principi d'igualtat i quan el de diferència a l'hora de legislar sobre qüestions de gènere. Per a uns altres, consisteix en intentar re-conceptualitzar la justícia, el dret i les relacions entre els gèneres. Totes aquestes *mancances*, diferències i confusions mostren, al meu entendre, que el feminisme en sí i la *feminist jurisprudence* tracten problemes molt complexes i essencials en la nostra vida quotidiana. El feminisme no té una única definició normativa de justícia, però potser no en cal una. Fora del feminisme tampoc n'hi ha una, sinó moltes. I, en tot cas, les idees es formen i conformen mitjançant el debat, i que el debat dins del feminisme és un debat ric i plural.

MacKinnon diu clarament que el feminisme no té una teoria del dret pròpia i el darrer capítol del seu llibre sobre una teoria de l'estat es titula precisament *Cap una Teoria Feminista del Dret*⁴⁴⁹. Ara bé, parlar de la necessitat d'una Teoria Feminista del dret sembla un poc exagerat. Una cosa és que diguem que cal aclarir conceptes, cal criticar normes, principis i valors i un altra és afirmar que necessitem fer *grand théorie* feminista del dret. A banda d'exagerat, pot semblar fora de lloc, principalment per dues raons.

Una primera rau en el fet que el feminisme, igual que molts altres *corrents de pensament* renuncia a les *grans narracions*⁴⁵⁰. I no té massa sentit

⁴⁴⁹ C.A. MACKINNON: *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, trad. cast. E. Martín, Cátedra, Universitat de València, 1995. Malauradament, s'ha traduït "Jurisprudence" per jurisprudència i no per teoria del dret.

⁴⁵⁰ Ho veïem a la primera part, principalment amb la discussió sobre si el feminisme pot o no fer ús del postmodernisme. S. BENHABIB: "Feminism and the Question of Postmodernism", en *The Polity Reader in Gender Studies*, Polity Press, Cambridge i Oxford, 1994, pp.76-92.

criticar l'*autoritat*, la *veritat* proclamada per alguns discursos que proclamen de nou una altra autoritat amb les mateixes eines⁴⁵¹ –és a dir, amb l'afirmació que aquesta sí és la *vertadera veritat*; aquesta sí és l'experiència *normal i normativa*; aquest dret sí que no és exclouent -. Per això em sembla molt raonable l'afirmació de Smart quan considera que l'última cosa que necessitem és una teoria feminista *a gran escala*, i renunciar per això a una característica bàsica del feminisme: “rebutjar les estratègies universalitzants”⁴⁵². Ara bé, això no vol dir que s'haja de renunciar a fer teoria, ni rebutjar les estratègies universalitzants dels drets sense més. No és una postura anti-teoria. És tracta més bé de dir que potser el concepte de teoria al *discurs general* és massa estret i feble per incloure la *manera de fer* del feminisme en relació amb el dret. No es deixa de fer teoria pel fet de renunciar a construir una massa uniforme i internament coherent de coneixement. També implica que potser no siga tan terrible el fet que no hi haja una sola teoria, perquè no en trauríem cap avantatge.

D'altra banda el concepte o la noció de dret que hi ha darrere d'aquestes demandes és problemàtic. Perquè plantejar una teoria total que substituesca l'actual perpetua la idea d'entendre el dret com un tot ordenat i coherent, en pensar que la tasca del feminisme és reconceptualitzar els principis generals i fer abstraccions diferents a les que se'n fan ara, per poder aplicar les normes a tots els subjectes de dret (com siga que definim els subjectes). Al capdavall també significa identificar el dret únicament, a hores d'ara, com a sistema opressor i per tant les dones hauríem de plantejar-nos si el dret pot servir com a instrument de lluita i alliberament.

El dret no és un sistema coherent, racional i tancat; tal com dèiem amb Bottomley i Conaghan, el *poder del dret* és irregular i ens deixa un espai

⁴⁵¹ Minow ho explica de la següent manera: “When the subject of criticism is authoritativeness, the critic faces a special dilemma of how to claim authority while rejecting its usual forms of subduing and vanquishing others”. M. MINOW: “Feminist Reason: Getting it and Losing it”, dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàg. 362.

⁴⁵² C. Smart.: *Feminism and the Power of Law*, *op. cit.*, pàg.69: “It is not that it would be a difficult task to achieve but it would run counter to the main direction of feminist thinking which is moving away from universalizing strategies”.

d'acció i de reacció⁴⁵³ que cal aprofitar. Per això, Bottomley i Conaghan defensen una *teoria pràctica feminista del dret*. Mantenen que precisament el que caracteritza el treball feminista és trobar-se a la frontera entre la teoria i la pràctica, estar a mitjan camí entre una cosa i l'altra. Perquè el feminisme ha anat de les particularitats i els casos a la teoria i a l'inrevés. Identificar el treball feminista com un treball situat a la frontera ens permet veure que, de la mateixa manera que el dret no és uniforme i tancat, l'anàlisi que es fa del dret també és multiforme. Si el dret és un conjunt de pràctiques, normes, principis, estratègies, etc., l'anàlisi que se'n deriva pot ser i és plural: no pot haver una sola manera d'apropar-s'hi, un sol model de teoria sinó que hi ha una pluralitat d'incisions, entrades, compromisos, perspectives, teories.

El que cal plantejar, al dret i des del dret, són algunes qüestions bàsiques que afecten el nucli dur del nostre sistema. I cal sistematitzar-les, ordenar-les i teoritzar al voltant de les qüestions que el dret ens planteja (o li plantejem al dret) en relació amb el gènere. Tal com hem vist abans, el feminisme exigeix a la teoria que reconceptualitzi la realitat; per tant des del dret també haurem de reconceptualitzar el dret. Barrere⁴⁵⁴ ens diu que *reconceptualitzar-lo* no vol dir canviar una sèrie de *valors jurídics* per uns

⁴⁵³ A. BOTTOMLEY i J. CONAGHAN: "Feminist Theory and Legal Strategy", *op. cit.*, pàg. 3: "The 'power' of law is certainly present but not undifferentiated. It is uneven and it allows us space: space to argue, to engage, and (in the active sense of the word) to resist". Les autores parlen d'un *malentès -misreading-* amb C. Smart. Smart identifica en un article (C. SMART: "La Mujer del discurso Jurídico", *op. cit.*) tres tipus de rebuig, per part de les feministes, cap o front la teoria; el primer sector entén que l'anàlisi teòric del dret és irrellevant llevat del que s'ensenya a les facultats (sector de la *lletra petita de la llei*), el segon sector considera que una crítica feminista del dret és innecessària perquè el dret ja no és sexista i una tercera postura rebutja tota teoria perquè el dret és una pràctica amb una dinàmica concreta i el que cal és desenvolupar estratègies i pràctiques de resistència, no teories. En aquesta última corrent també caldria incloure les feministes que consideren que *fer teoria* és masculí, que les dones raonem d'una altra manera. Bottomley i Conaghan s'inclourien en el grup de les que rebutgen fer teoria perquè el dret bàsicament és pràctica i el que cal desenvolupar és una *contrapràctica*. Però, com elles diuen, han utilitzat el text de Smart precisament per a teoritzar aquesta postura (per tant no rebutgen fer teoria) i, a més a més, els seus arguments no són tan diferents dels que C. Smart dona al seu llibre *Feminism and the Power of Law* per no fer *grand théorie*, que és exactament el que rebutgen Bottomley i Conaghan.

⁴⁵⁴ M.A. BARRERE UNZUETA: "Feminismo y garantismo: ¿Una teoría del derecho feminista?", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992, pàg. 87-88: 88. Barrere és també reticent a la idea de fer una *teoria feminista del dret*: "No me parece, por tanto, una actitud metodológicamente fecunda intentar reconducir esta escasa pluralidad para, llegado el caso, poder hablar de una teoría del derecho feminista. A decir verdad, ni tan siquiera me parece prudente, pues aunque se pueda (...) extraer algún punto común, no se ve cuál puede ser la ventaja de querer independizar una *teoría* del derecho feminista de *otra* garantista.". I és que integrar la qüestió del gènere, no significa, ni requereix, ni busca, independitzar una disciplina, si no precisament *integrar-se*.

altres, sinó *deconstruir* una sèrie de *conceptes jurídics*⁴⁵⁵ i reconstruir-los o construir-ne de nous. Aquesta postura implica entendre el dret no sols com a espai de lluita sinó també com a eina de lluita. Si bé és cert que el dret funciona a partir de l'exclusió de les dones i uns altres grups, també és cert que el dret (especialment els drets) pot ser emancipador.

Robin West⁴⁵⁶ parla en aquest sentit de *teoria feminista reconstructiva* (Reconstructive Feminist Jurisprudence) com aquella que intenta articular els conceptes i els drets de manera que s'hi reflectesca l'aportació dels estudis sobre el gènere. West afirma que la teoria del dret és masculina per dues raons: primera, perquè els valors, els perills i la “contradicció fonamental” de les dones no es veuen reflectits de cap manera en el dret i segona que, com que la Teoria del dret es basa en el dret actual i aquest no inclou a les dones, la Teoria del dret és masculina. West parla dels *valors oficials del legalisme* (individualitat i autonomia) i dels valors *no oficials*; les aspiracions humanes proclamades pels Critical Legal Studies⁴⁵⁷ (proximitat i connexió) que són tots quatre conseqüència de la tesi de la *separació*. El feminisme es basaria, contràriament, en la tesi de la *connexió*: les dones no estan separades sempre i invariablement dels altres; per al feminisme cultural açò és motiu de celebració; per al feminisme radical és la base de la subordinació i la por a la invasió que pot patir una dona degut a la seua *connectivitat*. La contradicció fonamental de les dones consistiria en pensar que tots dos feminismes revelen part de la realitat i no són excloents *empíricament*: les dones estimen o valoren la intimitat-connectivitat (feminisme cultural) però, alhora tenen por a la invasió i el perjuri que poden acompanyar la intimitat (feminisme radical); les dones tenen por a la *separació* però aspiren i també volen la individualització

⁴⁵⁵ M.A. BARRERE UNZUETA: “Feminismo y garantismo: ¿Una teoría del derecho feminista?”, *op. cit.*. L'autora parla, no de canviar *valors*, sinó de deconstruir *conceptes*. Per part d'algunes feministes s'ha identificat alguns *valors* jurídics (imparcialitat, objectivitat) com una forma més d'opressió a les dones, com veurem més endavant, i sembla que Barrere, no comparteix aquesta idea. Potser la postura més raonable no és *taxar* de masculins alguns valors jurídics sinó entendre que han estat utilitzats per a fins *masculins* i han estat interpretats per assolir els interessos dels homes. Per això els conceptes jurídics que se'n deriven hauran de ser *deconstruïts*; però els valors en sí no són ni masculins ni femenins.

⁴⁵⁶ R. WEST: “Jurisprudence and Gender”, dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pp.201- 234, especialment, pp. 229-234.

⁴⁵⁷ Sobre els *Critical Legal Studies* veieu: J.A. PÉREZ LLEDÓ: *El movimiento Critical Legal Studies*, Tecnos, Madrid 1996.

que acompanya la separació... Encara que estic d'acord amb el projecte reconstructivista de West, no compartesc el *rerafons*. Com assenyala Angela P. Harris⁴⁵⁸, West representa una corrent essencialista del feminisme (diferent a l'essencialisme de MacKinnon, però essencialista a fi de comptes). Harris identifica l'essencialisme de West en dos punts fonamentalment: (1) West assumeix que tothom té un *self* unitari i coherent, estable i (2), al cas de les dones el *self* ve determinat pel gènere: les dones i els homes tenen diferents *selves* però totes les dones tenen el mateix. L'essència de la dona ve determinada per la seua connectivitat que és comuna a totes les dones.

La tasca del feminisme en el dret ha de ser reconstruir-ne la teoria, de manera que les aspiracions i pors o injustícies que pateixen les dones no siguin reconduïdes a experiències viscudes i reconeixibles pels homes (com a exemple West parla de violació com a crim violent- o contra la llibertat sexual, aquí), sinó que s'inventen nous conceptes legals per tal de reconèixer l'existència femenina. Pense que *la meta*, però, ha de ser construir una teoria del dret *Humana* per oposició a la masculina existent; no una teoria feminista del dret. I estic d'acord amb Barrère quan assenyala que aquesta teoria no ha d'estar necessàriament separada o ser diferent d'una (altra) teoria garantista del dret.

El feminisme busca elaborar una teoria del dret que incorpore la igualtat com a tret distintiu; que ajude a combatre sistemes d'exclusió i domini provinguen d'on provinguen i afecten a qui afecten, que garantitze que tots i totes entrem en el cercle dels drets. Potser implica ampliar o modificar el cercle de drets al que volem ser tots, però no crec que implique necessàriament una teoria alternativa, total de dret per mantenir aquestes demandes i/o pretensions.

LES FEMINISTES AL DRET

De la mateixa manera que el dret i l'estudi del dret és *multiforme*, també ho és la *contra-anàlisi*. Ara bé, al feminisme la crítica té un sentit, i és un

⁴⁵⁸ Harris, A.P.: "Race and essentialism in Feminist Legal Theory", dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 235-262: 249.

sentit emancipador: aconseguir la igualtat entre els homes i les dones. Cada feminisme entén aquesta emancipació d'una manera, perquè cada feminisme dóna un significat als conceptes d'igualtat, desigualtat i diferència i a la relació del dret amb *la dona (o les dones)*. La segona qüestió important que tracta qualsevol anàlisi feminista del dret és com funciona el dret en relació a la igualtat/diferència o la igualtat/desigualtat⁴⁵⁹; a la qüestió del gènere.

Els intents de classificació i aclariment del que han estat i són *etapes* del pensament feminista són molt diversos⁴⁶⁰. En primer lloc depèn del que es vulga posar de manifest o de quin és el punt de mira: des de les *epistemologies* (feminisme empíric-racional-liberal, *standpoint feminism*, feminisme postmodern, feminisme crític, etc.); o segons el tractament que rep la igualtat (feminisme de la igualtat, feminisme de la diferència; igualtat i subordinació, igualtat complexa, etc.) Crec que, en qualsevol cas, cal situar el debat abans de començar-lo, i situar *contra quin model d'igualtat* han estat treballant les feministes.

Ferrajoli⁴⁶¹ estableix quatre models de tractament jurídic de la diferència a partir dels quals podem situar (una part de) el debat feminista al voltant de la igualtat. Parteix de la següent afirmació: les diferències són constitutives d'identitat; les desigualtats són discriminacions. Les diferències són trets distintius individuals amb valor, mentre que les desigualtats són situacions socials de desavantatge –produïdes normalment pel fet de tenir un tret distintiu no suficientment valorat- que l'acció del dret ha de remoure o

⁴⁵⁹ Tot seguit veurem el que això significa. Durant molt temps la qüestió del gènere al dret ha estat plantejada en termes d'igualtat i diferència: de com tractar la diferència de les dones per aconseguir la igualtat. Des de fa unes dècades, però, la qüestió ha estat traslladada al concepte de domini i subordinació (desigualtat), deixant de costat la diferència, perquè s'entén que la diferència és creada (i dotada de sentit) per la societat de diverses maneres, com ara pel dret.

⁴⁶⁰ Entre els més aclaridors citaria el de F. OLSEN: "El sexo del derecho", dins ALICIA E.C. RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, pàgs. 25-43.; el de E. BELTRÁN, E.: "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea" dins M. ORTEGA, C. SÁNCHEZ i C. Valiente (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, UAM, Madrid 1999, pàgs. 93-112; i el de Cain que parla de tres etapes: "Stage 1: Formal equality and Reproductive Rights; Stage 2: Women are Different from Men; Stage 3: Postmodernism"; P.A. CAIN: "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories (1990)", dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 263-280.

⁴⁶¹ L. FERRAJOLI: "Igualdad y diferencia", dins *Derechos y garantías. La ley del más débil*, Trotta, Madrid 1999, pàgs. 73-96.

compensar. El dret pot articular les diferències (les identitats) en funció d'una noció d'igualtat que evite o no les discriminacions/desigualtats.

Un primer model d'articulació és el que estableix la indiferència jurídica de les diferències: ni mereixen tutela ni són reprimides. Aquest seria el model de les societats paleoliberalen on la diferència sexual es *resol* amb la subjecció *de fet*⁴⁶² de la dona al domini masculí mitjançant la relegació a l'àmbit domèstic tot i fer referència a la natura de la dona per justificar-ho. Amb una primera lectura es podria pensar que en gran mesura el dret –el tractament jurídic que el dret donava a la diferència sexual– amb què es troben les feministes als anys 70 quan comença seriosament l'anàlisi feminista respon més a aquest model que no a un altre. Això és, però, com dic a resultes d'una primera lectura, encara que és l'única que dóna compte de la importància de l'àmbit domèstic com a àmbit de dominació i àmbit on no està resolta la igualtat entre els diferents.

Un segon model estableix una diferenciació jurídica de les diferències, amb la valoració d'unes i la desvaloració d'unes altres per a establir una jerarquia. Les identitats valorades són font de privilegis i drets i són, també, la base d'un universalisme fals, modelat sobre subjectes privilegiats. Les identitats desvalorades són font d'exclusió, subordinació i subjecció. Ferrajoli explica que aquest és el model establert amb la modernitat, on el subjecte universal del que es predicaven els drets i les llibertats en base a la igualtat era l'home blanc, propietari. En teoria, hauríem acabat amb aquesta *herència mancada* amb el sufragi universal aquest darrer segle (Suïssa, al 1975) que inclou les dones com ciutadanes plenes.

El tercer model de gestió consisteix en l'homologació jurídica de les diferències en el sentit que les identitats són valorades i negades en nom d'una afirmació abstracta de la igualtat. El que s'universalitza és una identitat valorada i assumida com a normal i normativa. La igualtat resultant és vàlida (existeix, és proclamada) en la mesura en què els altres (els que tenen identitats no-valorades) s'assimilen al model assumit com a norma. Les dones

⁴⁶² L. FERRAJOLI: "Igualdad y diferencia", dins *Derechos y garantías*, op. cit., pàg. 74: "En tales sociedades, el destino de las diferencias aparece confinado a las relaciones de fuerza. Y, en particular, el de la diferencia de sexo se resuelve en la sujeción de hecho de la mujer al poder masculino y en su relegación al papel doméstico *natural* de mujer y madre". Crec que, amb el que hem estat veient a la part de la política, aquesta afirmació (que siga una subjecció de fet) és discutible; i que desaparega la subjecció després, també.

tindran els mateixos drets que els homes en la mesura en què s'assimilen a l'estil de vida masculí, penalitzant, però, tant a les que no s'assimilen com a les que sí que ho fan però continuen *com a dones*.

Ferrajoli assenyala que les idees d'igualtat criticades per les feministes són el segon model per a constituir la igualtat com una falsa universalització i el tercer model, per establir la igualtat de drets basada en una universalització del subjecte masculí falsa i també en una igualtat per assimilació. El mèrit del pensament feminista ha estat mostrar que aquest tercer model de les democràcies liberals establí igualment com a norma la realitat i l'experiència masculina de vida; és a dir, el mèrit està en assenyalar la continuïtat entre el model que diferencia jurídicament les diferències i el que les homologa. Jo pense que el mèrit ha estat en assenyalar la continuïtat entre tots tres models, i la pervivència i encreuament dels uns amb els altres.

El quart model, el proposat per Ferrajoli, parteix de la mateixa valoració jurídica de les diferències. El model està basat en el principi normatiu d'igualtat en els drets fonamentals, com a única igualtat possible i desitjable per a gestionar/articular la convivència entre diferents, junt a un sistema de garanties que puguin assegurar l'efectivitat dels drets fonamentals. Aquestes garanties poden ser diferents, és a dir, podem pensar en garanties sexuades que, precisament gràcies al principi d'igualtat, hauran de prendre's (com a tutela igual de les diferències). La igualtat jurídica és igualtat de dret en la titularitat dels drets fonamentals (perquè se suposa que la igualtat de dret de titularitat dels drets fonamentals la tenen tots els éssers humans pel fet de ser-ho). Llevat d'aquesta igualtat, les persones som diverses: ho som de fet, tenim diferències (que constitueixen la nostra identitat), però són diferències *de dret*, tractades amb el mateix respecte; les persones també som diverses en la titularitat de drets no fonamentals; i per últim, ho som de fet, però *antijurídicament*, és a dir, patim desigualtats, que són violacions del principi d'igualtat; discriminacions en base a les diferències.

Al voltant de la possible rellevància de la diferència sexual en l'estructura dels drets fonamentals dels que es predica la igualtat de titularitat (és a dir, si és cert que existeix igualtat de dret de la titularitat de drets fonamentals- si tots tenim el mateix dret a ser titulars dels mateixos drets), Ferrajoli assenyala que l'únic dret específic de les dones com a dones és el

d'autodeterminació en l'avortament i la maternitat, tot i que per garantir la llibertat femenina i la inviolabilitat del cos calen garanties diferents; i tot i que per acabar amb les discriminacions i garantir la igualtat substantiva calen mesures especials, adients⁴⁶³.

Però això en situa gairebé de nou al punt de partida. Pitch⁴⁶⁴ afirma que tractar la qüestió de la dona al dret, en última instància, implica decantar-se per una solució o un altra: bé deconstruir el subjecte de drets masculí mitjançant polítiques basades en la igualtat o bé mitjançant polítiques basades en la diferència –si canviem polítiques per garanties sexuades dels mateixos drets, no hem avançat gaire -. I és això el que es discuteix. A més a més, l'acostament a la igualtat ha estat pressuposant que el llenguatge del dret (dels drets) pot donar resposta, en clau d'igualtat jurídica, a les diferències, i això significa afirmar que el dret no té res a veure amb la configuració de la diferència quan potser el que és tractat com a diferència és, en realitat, una qüestió de subordinació.

Així explicat, les feministes al llarg de dècades han estat principalment capficades en qüestionar el tercer model, el de les democràcies liberals que estableixen l'home i l'experiència masculina com a paràmetre de la humanitat. Això és cert i no és cert i és un poc simple com a explicació. Algunes feministes han defensat el model assimilacionista; unes altres l'han defensat en part i unes altres l'han rebutjat clarament. Les feministes també han estat capficades en mostrar els lligams entre els tres primers models, i, parcialment, els problemes del quart. Ara intentaré fer una mena de classificació d'aquests qüestionaments. Crec que el treball de F. Olsen serveix per a posar els termes de la qüestió, encara que no done abast per a tot.

⁴⁶³ Crec, però, que soluciona massa ràpidament el problema: des d'aquesta perspectiva d'igual valoració de les diferències està per definir què és allò que fa o constitueix la diferència home/dona i si tal cosa existeix i quines són les mesures concretes per *resoldre* el dilema de la diferència, que veurem tot seguit. També deixa de banda les qüestions sobre el poder i la subordinació.

⁴⁶⁴ T. PITCH: "Femmes dans le Droit, Femmes Hors du Droit? Justice Sexuée, Droit Sexué", *Déviance et Société*, Vol.16, N°3, 1992, pág.265: "Devons-nous (et *pouvons-nous*) déconstruire le sujet de droit masculin à travers des politiques fondées sur le principe d'égalité, ou à travers des politiques voulant construire un sujet de droit féminin?"

F. Olsen⁴⁶⁵ assenyalava que el pensament occidental s'organitza en base a sèries de dualismes: racional/irracional; actiu/passiu; pensament/sentiment; raó/emoció; cultura/natura; objectiu/subjectiu; universal/particular, etc. Hi ha tres característiques d'aquests dualismes que són importants per entendre les estratègies feministes al dret. Primer, que són dualismes sexuals; la primera meitat és masculina i la segona femenina. Segon, que els termes de cada dualisme estan en una relació de jerarquia on el primer (masculí) és superior (te més valor, és positiu...) al segon, que és femení (inferior, negatiu...). Tercer, el dret s'identifica amb el costat masculí dels dualismes. Les estratègies feministes davant el dret, aleshores, es poden classificar en funció del que postulen davant dels dualismes:

1.- No acceptar la sexualització, però sí la jerarquia. Hi ha alguna cosa més que *indiferència* pel sexe. S'afirma d'una banda que les dones han estat educades per ser irracionals i situar-se a la meitat negativa dels dualismes i això deuria ser corregit. D'altra banda, s'afirma que les dones ja són racionals i actives... però no estan reconegudes. En tots dos casos, les accions antidiscriminatòries estan acceptades bé per neutralitzar anys d'exclusió, o bé per neutralitzar molts anys de percepció errònia. Són mesures, en qualsevol cas, d'igualació per l'assimilació. Les feministes d'aquesta perspectiva ataquen l'afirmació dominant que el dret és racional, objectiu, abstracte i universal aspirant, però, a que ho siga... per a incloure les dones. Aquest *reformisme legal* denuncia els casos de violació de la igualtat formal; denuncia els casos de denegació d'igualtat substancial i denuncia l'exclusió del dret de l'esfera domèstica.

2.- No acceptar la jerarquia, però sí la sexualització i lluitar per la revalorització del costat femení dels dualismes. El *descobrimet* de la veu femenina diferent que ha estat silenciada farà que es lluite per traure-la a la llum i revaloritzar aquesta part de la vida que ha estat sotmesa. El dret és masculí i patriarcal i per tant opressor per a les dones. El dret és una de les estructures de dominació masculina. La qüestió no és lluitar contra la discriminació sinó de lluitar contra la subordinació. L'objectivitat és masculina

⁴⁶⁵ F. OLSEN: "El sexo del derecho", *op.cit.*, pàgs. 25-43. Veieu també J. PÉREZ LLEDÓ: *El movimiento* Critical legal Studies, *op.cit.*

i el dret no sols reflexa únicament el govern de les dones per part dels homes sinó que recull el caire masculí d'aquest domini.

3.- Atacar tant la sexualització com la jerarquia. Es tracta de desafiar el límit entre els termes dels dualismes a través del qüestionament de l'oposició directa i la negació de les separacions: "ser irracional és racional i l'objectivitat necessàriament és subjectiva". El dret és racional i irracional alhora, abstracte i concret... Les feministes des d'aquesta postura no expressen un desacord total amb les altres dues estratègies, però mantenen que el dret no és identificable amb una sola part dels dualismes.

Amb els matisos que veurem, els dos primers feminismes s'insereixen (pense) en el projecte antisexista; el darrer és un intent de projecte de reconstrucció teòrica del dret en relació al projecte de reconstrucció política i social que he explicat abans.

IGUALTAT I DISCRIMINACIÓ: EL DRET SEXISTA

Tal com veiem amb Olsen, una primera estratègia feminista en el dret⁴⁶⁶ ha consistit en rebutjar la sexualització però no la jerarquia. Es combat l'afirmació dominant que el dret és racional, objectiu, abstracte i universal tot i esperant que ho siga o arribe a ser-ho. Aquest *reformisme legal* denuncia les violacions al principi d'igualtat formal, el d'igualtat substancial i l'exclusió del dret de l'esfera domèstica⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ Es correspon amb el feminisme empiricista epistemològicament. S. HARDING: *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca, London 1986, pàg. 126, n.p.p. 38: "...The epistemology which is coherent with Liberal Feminism is feminist empiricism".

⁴⁶⁷ La primera etapa del pensament feminista al voltant del dret correspon en gran mesura al que s'anomena feminisme liberal. Aquest acostament *ha estat abandonat* darrerament encara que va ser l'impulsor o el començament del *second wave feminism*. Ha estat *abandonat* a l'àmbit teòric ampli, diguem, com a única manera d'apropar-se a la qüestió de les dones i el dret, encara que les mesures continuen estant vigents i són base de discussió, és a dir, encara hi ha estratègies importants de concreció i no s'ha abandonat com eina o instrument d'igualació. El dret antidiscriminatori que sorgeix (o s'adapta a les qüestions de les dones) en Estats Units en aquesta primera etapa ha estat traslladat un poc acríticament pels sistemes europeus i aquesta traducció dona base a nombrosos estudis sobre les accions afirmatives, la discriminació inversa, etc. Veieu, per exemple: M.A. BARRERE UNZUETA: *Discriminación, Derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, op. cit.; JOSÉ GARCÍA AÑÓN: "Current problems of Legal dogmatics in European Regulation: the principle of equality and policies of affirmative action" dins F. Van Hoe Ost (ed.): *The harmonisation of european private law*, Hart Publishing, Oxford 2000, pàgs 189-206; JOSÉ GARCÍA AÑÓN: "El principio de igualdad y las políticas de acción afirmativa" dins J. De Lucas (ed.): *El vinculo social: ciudadanía y cosmopolitismo*, Tirant la Blanch, València 2001.

La *modernitat* suposa el trencament de les subjeccions i vincles individuals (dels homes) vigents a l'antic règim i es construeix sobre un ordre jurídic basat en la primacia de la llei, la igualtat formal i la generalització de les relacions mercantils⁴⁶⁸. En aquest sentit, la igualtat formal és un instrument artificial i neutralitzador que substitueix íntegrament les jerarquies feudals i, alhora, institueix un ordre articulat d'esferes diferenciades a la societat: l'esfera política, d'una banda, autònoma i limitada que té al davant la societat civil i els drets dels ciutadans i d'altra banda l'esfera econòmica que es basa en l'autonomia, la igualtat i la llibertat individuals que l'esfera política han de garantir⁴⁶⁹. Aquesta afirmació d'autonomia de l'individu junt amb l'afirmació de la igualtat i la llibertat per signar contractes són construccions necessàries per al nou ordre que s'hi instaura.

Un dels punts claus per el sistema de dominació cap a les dones n'és l'adscripció a l'àmbit domèstic. A la vida pública, els individus transcendeixen les particularitats i les diferències que els distingeixen a l'àmbit privat. Els homes a l'esfera pública són *considerats* lliures i iguals ja que prescindeixen dels trets diferenciadors. Aquest és el sentit de la *igualtat formal*: implica que reconesquem que els éssers humans **han de ser considerats iguals malgrat** les diferències de sexe, ètnia, etc.⁴⁷⁰.

La igualtat formal, la igualtat *davant la llei*, té sentit en tant que resposta normativa front a la *diferència*. El que fa el dret és classificar *qui* i front a *què* ha de ser tractat de manera igual (justificar el tractament igual): quins *criteris* fem servir per establir l'equiparació i quins no⁴⁷¹. Cal fixar els

⁴⁶⁸ P. BARCELONA: "La comunidad no es nostalgia" dins *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid, 1992 (segona edició, 1996), pàgina 122.

⁴⁶⁹ P. BARCELONA: "La debilidad del universal jurídico", dins *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social, op. cit.*, pàgs. 47-48.

⁴⁷⁰ L. FERRAJOLI: *Derecho y Razón*, editorial Trotta, Madrid, 1995, pàg. 907: "Con la prescripción de la igualdad formal se conviene que los hombres *deben ser considerados como iguales*, precisamente prescindiendo del hecho que son distintos, es decir, de sus diferencias de sexo, raza, lengua, religión, opiniones políticas o similares."

⁴⁷¹ De Lucas, J.: "La igualdad ante la ley"..., pàgs.: 493-500: 494., dins *El derecho y la Justicia*, Trotta.

subjectes dels quals predicarem la igualtat (igualtat entre qui?) i inventar una referència (què és el que ens iguala; què *ens trau* de la diferència per justificar un tractament igual?). Una vegada establert el paràmetre del que es considere pertinent per definir la relació d'igualtat (els criteris, què –i en funció d'aquests criteris– es declara no pertinent la resta) entra en el joc l'operació d'abstracció⁴⁷². És així (amb l'abstracció de les diferències) com *les persones/els homes* són considerats individus, ciutadans, titulars de drets i llibertats en un espai que es regeix per unes normes generals i abstractes, uns principis universals que s'apliquen a tots per *igual i imparcialment*. De fet, la formulació abstracta de la igualtat és correlativa a la idea de justícia com a imparcialitat: és la fi de les subjeccions de l'antic règim⁴⁷³, és el raser nou: tots som iguals i no hi ha un espai per a l'arbitrarietat que pot establir privilegis i diferències: entre parells, entre iguals, la imparcialitat garanteix la justícia de les decisions.

En el *qui*, però, no estaven incloses les dones i la primera estratègia femenina en el dret va consistir en afirmar que les dones també eren individus lliures i iguals, que els criteris per establir la igualtat també els compartien les dones com a dones. Que no érem natura i passió.

Així, la idea fonamental és mantenir que no existeixen diferències naturals significatives entre homes i dones; que tots dos gèneres estan situats *simètricament* davant qualsevol regla, norma o principi. El que es considera *diferència* és el resultat d'uns estereotips que no tenen fonament i es poden modificar amb el temps. Els estereotips i prejudicis que afecten principalment les vides de les dones, poden ser modificats si s'aplica el dret com cal; amb la idea de la igualtat formal de fons, sense modificar el dret. El dret ens dóna eines suficients per a aconseguir que els prejudicis desapareguen.

⁴⁷² C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)" dins C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàg. 27: "Una vez se establece la existencia de un parámetro determinante de lo que se va a considerar pertinente para definir la relación de igualdad, y que, con respecto a lo que se retiene en función de ese parámetro, se estima no pertinente todo lo demás, se pone en juego la operación de abstracción. Se trata de *abs-trahere*, de sacar algo fuera, separándolo de lo que se deja aparte, de iluminar la zona del *trahere* y de invisibilizar correlativamente lo que ha quedado en el ámbito del *abs*".

⁴⁷³ De Lucas, J.: "La igualdad ante la ley", op.cit., pàg. 496.

La igualtat formal serà la base del discurs i la reivindicació. Afirmar que som iguals davant la llei, que estem simètricament situats front el dret és la manera de no “tornar a ideologies separades”⁴⁷⁴: és la manera de defugir la identificació dona/animal domèstic; la manera de reconèixer que les dones també són individus, racionals, lliures i iguals. Des d’aquesta perspectiva, les feministes han intentat canviar o millorar el dret des del dret, qüestionant la racionalitat i la neutralitat de moltes normes que ni són racionals ni són neutrals sinó que són irracionals i discriminatòries. Per a fer-ho, assumeixen que el dret actual no és objectiu, però identificar i corregir les assumpcions i errors podria contribuir a que ho fora: la tasca (del feminisme) consisteix en identificar i provar empíricament que el dret és discriminatori. Aquest feminisme posava l’accent en el fet que el dret, en la pràctica, deixava a les dones en desavantatge de maneres diverses; bé perquè els assignava menys recursos materials, bé perquè nega igualtat d’oportunitats, bé perquè no reconeix que donar avantatges als homes significava posar a les dones en desavantatge. S’afirmava que el dret era *sexista*; era *discriminatori*; que patia un problema de percepció solament superable si els homes i les dones foren tractats iguals; és a dir, si la igualtat formal es realitzava plenament. La inclusió física de la dona en l’esfera jurídica, junt amb alguns canvis legals tendents a eliminar la discriminació jurídica formal, transformaria completament la situació de la dona.

D’una banda estava el tema de la igualtat formal en drets i d’un altra, la qüestió de la igualtat d’oportunitats. Es realitzaven, així, dos tipus d’estudis, des del camp de la sociologia jurídica⁴⁷⁵: d’una banda, amb les tècniques

⁴⁷⁴ C.A. LITTLETON: “Reconstructing Sexual Equality” dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàg. 35.

⁴⁷⁵ En aquest punt segueix en gran mesura la classificació feta per C. Smart en “La mujer del discurso Jurídico”, *op. cit.*. Smart parla de tres etapes als estudis sobre les dones i el dret, que es caracteritzen tant per *la teoria* que els suporta com per la *metodologia* desenvolupada. Smart parla així de “dret sexista; dret masculí i dret amb gènere o generitzat”. E. Bodelón, seguint també les passes de Smart ha desenvolupat una altra classificació i parla de “Derecho y discriminación: sociología de la mujer en el derecho; Derecho y patriarcado: los estudios sociojurídicos y la “masculinidad del Derecho”; y Sociología del Derecho y Género”; E. Bodelón: “Género y Derecho”, *op. cit.*, pàgs. 637-653. Bertrand, segueix en part aquest esquema però desdobra l’última etapa en dues: “le droit és genré” i “Le droit est une stratégie productrice de genre”. M. BERTRAND: “Comment le Droit construit le Genre”, en F. TABAK (ed.): *New alternatives for old challenges. Women’s Rights*, Oñati Papers, I.I.S.J., Oñati 1997, pàg. 17. La distinció però no és clara. Per a Bertrand, l’etapa *du droit genré*, es caracteritza per la deconstrucció del discurs jurídic i de veure el dret com una tecnologia de gènere. L’etapa del *droit productice de*

bàsiques de sociologia (com ara enquestes, estadístiques, etc.) es *quantificaven unes intervencions jurídiques determinades* i d'altra, el que es quantificava era la presència o l'absència de dones dins les professions jurídiques⁴⁷⁶.

El problema que plantegen aquest tipus d'estudi, tal com assenyala Smart, és doble. D'una banda, simplifiquen al màxim la relació dona-dret: quantes més dones hi haja, menys sexista serà el dret. No és una qüestió de *qualitat* del sistema sinó de *quantitat* de dones (i?). El dret és sexista perquè les dones no hi són físicament; és a dir, perquè els operadors jurídics són homes. I d'altra banda, és sexista perquè les dones no són subjectes de drets iguals que els homes. Aquest és el segon problema: que "el significat de la diferenciació tendeix a imposar-se sobre el de la discriminació"⁴⁷⁷: en el dret, les dones són mal-tractades, perquè són tractades de manera *diferent* a com ho són els homes. És per això que el dret i el subjecte de drets no és conflictiu; no s'intenta deconstruir el subjecte de drets actual perquè aquest no és *masculí*. Es busca adaptar les dones al dret i no el dret a les dones.

El principal problema, però, és la inclusió de les dones en l'esfera pública (i al costat *positiu*/masculí de les dicotomies) i la compatibilitat amb les funcions a l'àmbit domèstic (com ara conregar l'embaràs i el treball assalariat, etc.), perquè les dones accedeixen a l'àmbit públic sense deixar de definir-se per la pertinença al domèstic. Determinades lleis i polítiques eren discriminatòries pel que fa a l'accés de les dones a l'espai públic. Ara bé, la inclusió de la dona a l'esfera pública (sense modificar-la) requereix posicionar-se, tot i afirmar la igualtat, pel que fa a la diferència en relació amb els *drets reproductius*. El tractament de l'embaràs arriba a ser paradigmàtic perquè segons estiga regulat pel dret, les dones accediran millor o pitjor a l'esfera pública: és una qüestió d'igualtat d'oportunitats i la pregunta és com estan millor representats els interessos de les dones.

genre, es caracteritza per veure el dret com estratègia que produeix gènere, deconstruint el discurs jurídic. Crec que el fet que Carol Smart desenvolupa a la segona part de l'article la tercera postura amb un exemple ha conduït al malentès. Smart al meu parer no proposa una quarta via, sinó que desenvolupa la tercera que encara no està *exhaurida*. No veig la diferència (i Bertrand tampoc no ho explica) entre *tecnologia de gènere* i *estratègia creadora de gènere*.

⁴⁷⁶ E. BODELÓN: "Género y Derecho", *op. cit.*

Igualtat formal i drets reproductius

C.A. Littleton ha classificat les respostes que es poden donar a aquestes qüestions tot assenyalant que els plantejaments feministes poden ser inclosos en una d'aquestes postures: la "doctrina de la simetria" i la "doctrina de la diferència"⁴⁷⁸. El punt de partida de la classificació és considerar si els homes i les dones parteixen d'una situació de simetria o d'asimetria social, però tots se situen dins del debat que estem tractant, de manera que els situaré dins el debat secundari (igualtat formal, igualtat substancial, denúncia de casos d'assimilacionisme i exclusió de l'esfera domèstica).

Des de la consideració que els homes i les dones es troben situats simètricament front a qualsevol norma o principi, el model assimilacionista defensa⁴⁷⁹ que, atès que les dones, si en tingueren l'oportunitat, realment són o podrien ser com els homes, el dret ha de contribuir a que les institucions socials tracten les dones de la manera com tracten els homes. El dret obliga a un *equal treatment*, no al tractament diferent o diferenciat. Les *feministes liberals* eren (són) conscients que una vegada introduïda la qüestió de la

⁴⁷⁷ C. SMART: "La mujer del discurso Jurídico", *op.cit.*

⁴⁷⁸ C.A. LITTLETON: "Reconstructing Sexual Equality", *op. cit.*, pàgs. 35-56. Sobre la mateixa qüestió també es pot mirar, per exemple, J.A. GARCÍA AMADO: "¿Tienen sexo las normas? Temas y Problemas de la Teoría Feminista del Derecho", *op. cit.*, pàgs. 187-202.

⁴⁷⁹ Hi ha, segons Littleton, dos respostes possibles dins aquest model simètric, l'assimilacionista i l'androgen. No parlaré d'aquesta segona postura per dues raons. Primer perquè, dins el feminisme ja no se'n parla; Anne Phillips diu, per exemple que "Androgyny is not fashionable in the women's movement today", A. PHILLIPS : "Introduction" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality* *op.cit.* pàg. 4. J. B. ELSHTAIN: "Against androgyny" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987, pàgs. 1139-159: 140, Elshtain diu que "Something happened to androgyny on its way to becoming feminist dogma".

L'altra raó és que considere que és massa *irreal i abstracte*, a banda que siga, com diu J. B. ELSHTAIN: "Against androgyny", *op. cit.*, pàg 153: "as a social and political ideal... confused...". Consisteix en què tot canvie de manera que qualsevol persona siga tractada pel dret, per les institucions i per les demés persones com si fos un androgen; és a dir, meitat home i meitat dona alhora i cap de les dues coses. Caldrà trobar un *punt intermedi* entre el tracte que rep una dona i el que rep un home. No crec que siguem capaços de *pensar* un subjecte així, i, és més, no tinc clar perquè, per tal de ser reconegut com a subjecte i més com a subjecte de drets, s'ha de renunciar a característiques individuals i col·lectives de gènere i uns altres tipus. Com diria bell hooks, quin és el model del que hem d'extraure el *punt mig*? Si els homes entre sí no són iguals i les dones tampoc no són, qui serà de nou el referent no qüestionat? (bell hooks pregunta a les dones, quan diuen que volen ser iguals que els homes, a quin home es refereixen, si als blancs, protestants anglosaxons dels EUA o als negres, per posar un exemple: "Since men are not equal in white supremacist, capitalist, patriarchal class structure, which men do women be equal to?". BELL HOOKS: "Feminism: a movement to End Sexist Oppression", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987, pàg. 62).

diferència sexual; una volta s'admeteix que això existeix i té rellevància per al dret, és molt fàcil caure de nou en el problema de l'esfera privada/domèstica i la pública. Si les feministes admeten o, per exemple, posen l'accent en la maternitat, se'ls nega de nou a les dones l'entrada a l'esfera pública⁴⁸⁰.

Una de les defensores és Wendy Williams i l'article "The Equality Crisis: Some Reflections on Culture, Courts, and Feminism (1982)" ⁴⁸¹ és citat com punt de referència del feminisme *liberal*. Williams defensa l'*equal treatment* (en concret pel que fa a l'embaràs) front el *special treatment* per quatre raons⁴⁸²:

1.- El fet de conceptualitzar l'embaràs com a situació especial amb necessitats especials pot conduir i legitimar un tractament més favorable i també un tractament més desfavorable (quan admetem que hi ha diferències a tenir en compte, caiem en el perill de les dues esferes).

2.- Si posem l'accent sobre l'especialitat de les experiències de les dones desviem l'atenció del vertader problema (cal mirar, per exemple, la mala política o la roïna gestió dels empresaris en relació a la protecció i la igualtat de tractament dels treballadors i les treballadores).

3.- La majoria de les mesures de protecció de les dones s'han convertit en mesures d'exclusió de les dones.

4.- Si emfasitzem la funció social reproductora de la dona (és la conservació de l'espècie; a tots ens interessa), les dones es veuen encara més

⁴⁸⁰ Anne Phillips ho explica de la següent manera: "Advocates of stricter equality have argued – with considerable force- that once feminists admit the mildest degree of sexual difference, they open a gap through which the currents of reaction will flow. Once let slip that pre-menstrual tensions interferes with concentration, that pregnancy is exhausting, that motherhood is absorbing, and you're off down the slope to separate spheres". A. PHILLIPS: "Introduction" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality, op. cit.*, pàg. 15. Com hem vist, i Harriet Taylor va comprendre tan bé, les capacitats reproductives de les dones han estat durant dècades la "raó" per excloure les dones del treball assalariat i la ciutadania.

⁴⁸¹ W. WILLIAMS: "The Equality Crisis: Some reflections on Culture, Courts, and Feminism (1982)", dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 15-34.

⁴⁸² W. WILLIAMS: "The Equality Crisis: Some reflections on Culture, Courts, and Feminism (1982)", *op.cit.*, pàg. 26.

limitades pel que fa a l'adopció de decisions i eleccions de camins o tipus de vida.

Per tant, i com que no ho podem tenir tot⁴⁸³, cal defensar la neutralitat i la igualtat. Els interessos de les dones estan millor protegits amb la igualtat de tractament: no hi ha cap diferència que valga un tractament especial. El dret obliga a un tractament igual, donat que som iguals; i no a un de diferent, atès que les diferències existents no són diferències a tenir en compte, no són claus per al dret i no justifiquen un tractament diferenciat⁴⁸⁴.

La denúncia del model assimilacionista

Aquest model d'igualtat, però, ignorava les diferències (i les desigualtats que se'n deriven); no les gestionava ni les eliminava. El *dilema de la diferència* tal com l'ha plantejat Minow⁴⁸⁵ (quan tractar als diferents de manera diferent emfasitza les diferències i els estigmatitza en base a això i quan tractar a la gent de manera igual, quan són diferents, pot estigmatitzar-los amb aquesta base?), no es planteja així, perquè les diferències no existeixen, o es fa *com si* no existiren. Però sí que existeixen, des del moment en què la societat les crea i les re-crea amb l'ajut, entre unes altres *estructures* o *sistemes*, del dret. I les diferències *simbòliques* són tan reals a la societat com un objecte material puga ser-ho. A més a més, detectem que el dret normalment ha resolt el dilema de la diferència no precisament pel fet d'evitar l'estigmatització d'aquell que és diferent (aquell que és diferent de la majoria, del referent no qüestionat, com diu Minow), sinó més bé al contrari.

⁴⁸³ Williams diu "we can't have it both ways"; W. WILLIAMS: "The Equality Crisis: Some reflections on Culture, Courts, and Feminism (1982)", *op.cit.*, pàg. 26.

⁴⁸⁴ El problema, entre unes altres coses, com assenyala Young és que tractar a l'àmbit laboral l'embaràs com una *discapacitat* més és estigmatitzar com anomalia una situació normal per les dones. És ignorar que l'embaràs i el part són treballs socialment necessaris i desitjables i sobre tot reforça la idea que sols es té dret a una seguretat laboral i social en tant que éssers físicament capaços, segons el model masculí de capacitat física. I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1990 (Hi ha una traducció al castellà de Silvina Álvarez, *La justicia y la política de la diferencia*, Càtedra, Universitat de València, Madrid, 2000)

⁴⁸⁵ M. MINOW: *Making all the Difference. Inclusion, exclusion and American Law*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1990, pàg.20: "When does treating people differently emphasize their difference on *that* basis? And when does treating people the same become insensitive to their difference and likely to stigmatize or hinder on *that* basis?"

Front l'assimilacionisme, a grans trets el model asimètric afirma que els homes i les dones són diferents i no es tracta d'ignorar les diferències sinó de *gestionar-les*. Dins del model asimètric (Asymmetrical Approach), Littleton⁴⁸⁶ diferencia entre quatre propostes feministes: *special rights*, *accommodation*, *acceptance* i *empowerment*- que veurem després⁴⁸⁷ -.

(1.1)La proposta dels drets especials considera que els homes i les dones no sols són diferents (perquè estan situats asimètricament a la societat) sinó que les diferències de *gènere* estan lligades a diferències biològiques: són diferències *naturals*. Si les dones s'ocupen dels xiquets és perquè els xiquets naixen d'elles i la vinculació o la connexió entre la mare i l'infant durant els mesos d'embaràs determina el sentiment de responsabilitat envers l'altre que desenvolupen les dones amb els fills⁴⁸⁸. Això hauria de reconèixer-se: una dona no pot ser *castigada* socialment i jurídicament pel fet de ser *diferent a l'home*. Llavors, com que les dones són diferents, necessiten drets diferents, especials, per tal de no ser *castigades* com a diferents. Cal reconèixer l'especificitat femenina (que és fonamentalment una qüestió biològica, un *problema del cos*⁴⁸⁹), en nom del principi d'igualtat, si no volem perpetuar una idea d'igualtat basada sobre la universalització de l'experiència masculina com a mesura de tot.

⁴⁸⁶ C.A LITTLETON: "Reconstructing sexual equality", *op. cit.*, pàg. 36.

⁴⁸⁷ En realitat la postura de l'*empowerment* és una teoria sobre el poder. L'he extret d'aquest plantejament perquè pense que no es correspon o no intenta donar resposta a aquestes preguntes, sinó que les planteja d'un altra manera. E. Beltrán també l'extrau d'aquesta primera "etapa". E. BELTRÁN: "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea", *op. cit.*

⁴⁸⁸ Com veïem West parlava de la tesi de la connexió com a base del feminisme: les dones no estan sempre i invariablement separades dels altres; i deia que per al feminisme "cultural" aquest fet és motiu de celebració mentre que per al *feminisme radical* era la base de la dominació. El feminisme dels drets especials no és exactament similar al cultural que no reconeix la contradicció fonamental de les dones, estimar la connectivitat i témer la invasió. Els drets especials, però si demanen que la connectivitat estiga reconeguda com a valor". R. WEST: "Jurisprudence and Gender", *op.cit.*

⁴⁸⁹ El dret solament parla del cos femení. El cos masculí apareix quan és feble; el cos masculí sa no està normat perquè és la norma. El problema no és que el dret parli solament del cos femení perquè el masculí és la norma, sinó que quan ho fa, quan parla del cos femení ho fa com a cos *malaltís*, com a cos rebutjable i no com un altre cos-norma del qual se'n deriven relacions socials dignes de ser valorades i protegides.

La postura dels drets especials manté que les diferències de les dones són diferències amb un valor (diferències en el sentit de Ferrajoli; no desigualtats) i, per tant, cal protegir-les. És a dir, aquesta postura defensa la creació de drets sexuats: cal crear a la dona com subjecte de drets.

(1.2) El model de l'acomodació, com diu Littleton es podria definir com a “simetria amb concessions a la asimetria quan siga necessari”⁴⁹⁰. La *necessitat*, però, està taxativament delimitada. És a dir, els homes i les dones són diferents en algunes qüestions (embaràs i potser lactància), i en aquestes qüestions les dones necessiten un tractament diferent. Llevat d'aquestes petites *diferències* o qüestions, però, els homes i les dones són iguals i haurien de gaudir d'una igualtat d'oportunitats i de drets. Les qüestions estan òbviament taxativament delimitades per por a obrir la *caixa de tots els mals*: les dues esferes –que és el problema que té la postura dels drets especials: on posem la línia?-. S'entén que els interessos de les dones estan millor defensats si les circumstàncies *diferenciadores* estan taxativament delimitades i aquest fet és el que fa que l'accés de les dones a l'esfera pública siga un accés igual i raonablement igual. La llei de reconciliació de la vida laboral i familiar respon a aquest model: fer compatible la vida de *les dones* a l'àmbit públic i el privat. Les que han de conciliar la doble responsabilitat són les dones principalment, perquè fonamentalment són les dones les que tenen (assumeixen i se'ls assigna) responsabilitat a les dues esferes.

(1.3) El tercer corrent és el proposat per Littleton *herself* i ella li diu Acceptació. Consisteix en veure que existeixen diferències, però no són *per se* problemàtiques: és la gestió que se'n fa d'elles que les determina o les fa problemàtiques i es tracta de poder gestionar les diferències per a que no es convertesquen en desigualtats. Per a Littleton és més important **eliminar les conseqüències negatives** de les diferències que el fet de discutir fins on arriba la diferència i quina ha de ser rellevant –entre unes altres coses perquè les diferències són *relacionals*, són una qüestió de relació i no de *persona*; són creades per la interacció, no donades abans -. És a dir, més que centrar-se en la diferència, real o creada, intenta buscar els mitjans per a què les asimetries

⁴⁹⁰ C.A LITTLETON: "Reconstructing sexual equality", *op. cit.*, pàg. 37: "These approaches could also be characterized as 'symmetry, with concessions to asymmetry when necessary'."

per gènere no es reproduesquen sinó que arriben a crear alguna simetria per als membres de la societat. La meta a aconseguir pel feminisme és que les diferències siguin *costless* –no oneroses- i per a cada activitat o característica d'un gènere o un altre, els homes i les dones obtinguen els mateixos beneficis⁴⁹¹.

Així, Littleton defensa *politiques conscients de la diferència de gènere* sense establir models normatius de gènere i, alhora, sense qüestionar-los (perquè ens agrada o no a la vida social existeixen i té poc sentit negar-los o ignorar-los). Es tracta, d'una banda, d'evitar l'exclusió per raó de gènere i d'altra, de revaloritzar les activitats majoritàriament femenines⁴⁹².

Les violacions de la igualtat substantiva

En la majoria de les propostes de crítica al projecte assimilacionista, el rerafons és aquest: com fer per a què la igualtat siga garantida quan estem situats asimètricament? Les reformes legals tot sol i l'observança estricta de la igualtat formal no podien acabar amb el sistema sexista d'opressió: la igualtat i la desigualtat són molt més complexes que tot això... MacKinnon ha criticat que es lluitara per una llei menys sexista *in word*, és a dir, sobre el text, sobre el paper. Aquesta estratègia i el que s'ha aconseguit, diu MacKinnon, potser siga *progressista* tant per als liberals com per a la gent vinculada a l'esquerra, però, pregunta, com pot ser, a més a més, emancipadora (alliberadora) per a les dones⁴⁹³?

⁴⁹¹ Sense ànim de caricaturitzar, un dels exemples que posa Littleton és el següent: "a mother should receive honor, compensation, and reentry job preferences comparable to those accorded a military veteran". C.A LITTLETON: "Reconstructing sexual equality", *op. cit.*

⁴⁹² Young defensa aquesta resposta des del dret i les polítiques públiques com una resposta que evita o resol el dilema de la diferència de Minow. I.M. YOUNG: *Justice and the Politics of Difference*, *op. cit.*, pàgs. 176-178. Jo crec que és més interessant intentar desmuntar les cinc assumpcions que Minow assenyala que fem al dret que fan que ens aboquem al dilema de la diferència (rebutjar o desmuntar el dilema) més que donar-li una solució. M. MINOW: *Making all the difference*, *op.cit.*, pàgs 20 i 49-74.

⁴⁹³ MacKinnon: "Initiatives are accordingly directed toward making...the law, in words, less sexist. This may be progressive in the liberal or the left senses, but how is it empowering in the feminist sense?"; C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàg. 185.

Aquestes qüestions, però, no quedaven de tot al marge. Com que la igualtat d'oportunitats era important i com que *en la pràctica* existia una discriminació, el dret en base al principi d'igualtat havia de resoldre o pal·liar aquestes percepcions socials que conduïen a la discriminació. Quan es parteix, com parteixen les dones, d'una situació de desavantatge, el dret no pot quedar-se mut, cec i sord. Una vegada que les normes sexistes en elles mateixes havien *desaparegut*, calia que el dret assegurara que realment els homes i les dones són iguals. El dret antidiscriminatori impulsat per les feministes és un atac a la discriminació⁴⁹⁴ permessa pel dret.

Clar que la inclusió de polítiques antidiscriminatòries qüestiona els fonaments del principi d'igualtat formal més del que es volia admetre. El discurs jurídic modern distingeix entre discriminació com a desigualtat (violació del principi general d'igualtat) i discriminació per motiu de pertinença a un grup determinat (la discriminació és una desigualtat per motius relacionats a prejudicis entre grups). La primera fa referència a la igualtat jurídica entre individus i la segona a grups⁴⁹⁵. El dret antidiscriminatori desplaça la qüestió cap al segon significat, tot i mantenir els individus (dones) com a individus en el sentit *liberal*.

Tanmateix, si les polítiques antidiscriminatòries reinterpreten el principi de no discriminació, és per garantir la igualtat d'oportunitats. Les polítiques antidiscriminatòries no són contràries o no qüestionen *en principi* la idea d'igualtat formal, definida pel *model liberal*. Aquesta representa l'ideal a assolir. Es tracta gairebé d'un mecanisme d'homologació de les diferències⁴⁹⁶. Les diferències són valorades i ignorades en nom d'una idea d'igualtat abstracta que, no obstant això assumeix com a norma i com a normativa una experiència i una identitat concreta, la de l'home, si més no, com a subjecte de drets a l'àmbit públic. La resta de subjectes, en la mesura en què s'assimilen a aquest model, seran també subjectes de drets. Però des del moment en què s'admet que cal desenvolupar mesures concretes perquè les dones com a individus no continuen patint la discriminació que les dones com a grup han

⁴⁹⁴ O. FISS: "¿Qué es el feminismo?", *Doxa*, 14, 1993, pàg. 323.

⁴⁹⁵ M. BARRERE: *Discriminación, Derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, IVAP, Cuadernos Cívitas, 1997, pàgs. 22-23.

⁴⁹⁶ L. FERRAJOLI: "Igualdad y diferencia" dins *Desechos y Garantías. La ley del más débil*, *op. cit.*, pàgs. 73-96.

patit, calen algunes qüestions estrictament *normatives* i la idea d'igualtat que resulta és més complexa.

Les polítiques antidiscriminatòries suposen accions ***justificades temporalment*** i dirigides a membres de grups històricament discriminats a la societat i que han estat apartats de diversos àmbits, però això suposa negar un dels pressupòsits de la igualtat *individual* com a paràmetre, que es pretendria aconseguir.

Young assenyala que el dret antidiscriminatori és una aplicació del paradigma distributiu de justícia i que en el moment en què es discuteix que la justícia siga exclusivament una qüestió de redistribució i que el principal problema de les dones i uns altres grups siga la discriminació i no l'opressió i el domini, les polítiques antidiscriminatòries són també qüestionades⁴⁹⁷; sols que és, però, aleshores quan es reconeix que aquestes polítiques i aquests plantejaments han permès pensar que la qüestió de la discriminació és una part del problema de la subordinació, i els dóna més força, o aporta noves raons per justificar-les. És a dir, aquests problemes i contradiccions el que han fet és obrir nous camins al pensament feminista i consolidar-ne uns altres. Per exemple, a mitjans dels 80 als EUA les feministes *canviaven* el principi d'antidiscriminació pel principi antisubordinació que estudia la discriminació no com una qüestió de tractament injust, sinó com una qüestió o un mecanisme de subordinació de les dones⁴⁹⁸.

Per resumir les crítiques rebudes durant aquesta primera etapa, assenyalaré que, en general, el feminisme *liberal* ha estat fortament criticat perquè es contradia en parlar de les dones com a grup mentre que el liberalisme no més considera individus i, per tant, no hi ha lloc per parlar de *les dones* com a grup oprimat, sinó d'individus-dones. I perquè sota la igualtat formal, protegeix -i- (encara que jo pense que ajuda a posar de manifest que) amaga desigualtats de poder i recursos. S'ha vist que demanar la igualtat formal, no conduïa a una igualtat real i, per tant, els esforços han estat quasi

⁴⁹⁷ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, *op. cit.*, pàgs. 192-193.

⁴⁹⁸ O. FISS: "Qué es el feminismo?", *op. cit.* ; veieu també J. GIL RUIZ: "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", dins A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 137-182. Ho veurem també amb l'anàlisi de la llei d'estrangeria, a la última part de la tesi.

debades: la igualtat formal implica que les dones arriben a ser com els homes, de manera que la *normalitat* continua sent masculina.

D'altra banda, el dret antidiscriminatori té sentit si no qüestionem que la *normalitat* siga l'esfera pública; que l'àmbit valorat siga aquest (no hi ha polítiques públiques d'igual *representació* dels homes en treballs feminitzats; ni en ocupar-se del treball domèstic més enllà de la política que permet els pares gaudir d'una part del permís de maternitat, mesura que s'ha pres per afavorir de manera indirecta la contractació de dones –que ja no són les que necessàriament demanen baixes per maternitat-. És a dir, i, tornem a l'esquema d'Olsen, no és prou qüestionar la sexualització de les dicotomies sinó que ens cal també qüestionar-ne la jerarquització. I cal també que les dones decideixen quins són els criteris a partir dels quals cal establir les relacions d'igualtat, perquè sobre uns criteris ja definits que exclouen les dones o les fan assimilar-se als homes, no podem construir un ordre nou.

Així i tot, pense que, el que sembla clar és que, potser tenir igualtat de drets *sobre el paper* no ho siga tot, però és alguna cosa i és important⁴⁹⁹.

IGUALTAT I SUBORDINACIÓ: DRET MASCULÍ

Aquesta segona estratègia intenta respondre o cobrir les crítiques plantejades al feminisme *liberal*. Tal com deia⁵⁰⁰ el feminisme liberal obri de fet les portes a una sèrie de qüestions que s'intenten contestar des d'altres perspectives feministes, com ara el *standpoint feminism*.

⁴⁹⁹ Per exemple, J. Mitchel, que no és una feminista liberal sino més bé *socialista*, diu: "The fight for equal rights for women takes place today against this weakening of the liberal conception of equality. It is important both to remember that ideal and to realize its limitations... Equal rights will always be rights before the law but they have by no means been won yet nor their possible extent envisaged. A new society that is built on an old society that, within its limits, has reached a certain level of equality clearly is a better starting point than one that must build on a society predicated on privilege and unchallenged oppression."; J. MITCHELL: "Women and Equality" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987, pàgs. 41-42.

⁵⁰⁰ I vèiem també amb les epistemologies feministes.

La versió de la igualtat garantida pel liberalisme i el feminisme liberal no era prou satisfactòria perquè legitimava un sistema desigual⁵⁰¹, ja establert i no qüestionat. No és suficient demanar que se'ns aplique el *mateix estàndard que als homes*, perquè l'estàndard mateix és conflictiu.

Tal com vèiem, se sol citar el treball de Carol Gilligan⁵⁰² (*In a Different Voice*) com a punt d'inflexió. El treball de Gilligan donava força a la idea que existeix una *justícia masculina* i una *justícia femenina*, de la mateixa manera que existien *morals diferents*. Els valors associats a la *justícia i el dret* eren valors masculins; les dones raonen en base a uns altres valors, vinculats a la cura i l'atenció, a les relacions amb els altres i no amb principis abstractes. La *veu femenina* havia estat silenciada i la masculina havia estat privilegiada. Aquest *descobrimet* servia de base per fer una crítica de tot aquell sistema que privilegia el judici masculí (la moral o la forma de raonar *masculina*) i l'estableix com a universal; com a moral universal⁵⁰³. El dret, a partir d'aleshores, es podia interpretar com a un sistema normatiu masculí, que recollia valors masculins i exclouïa les dones. El feminisme liberal no havia qüestionat que les normes que *volem que se'ns apliquen com a dones iguals* potser eren normes masculines.

Aquesta recepció pel dret ha estat feta, diguem-ne, per dos grans corrents: el feminisme cultural o de la diferència i el feminisme radical, *empowerment* o *dominance approach*. La diferència està en què el feminisme cultural o de la diferència no qüestiona la sexualització de la dicotomia però sí la jerarquia, mentre que l'*empowerment* manté que la sexualització és fruit de la jerarquia. Passaré a explicar la postura de Mackinnon i no tractaré el feminisme cultural/de la diferència.

⁵⁰¹ Ho vèiem amb Phillis a la introducció. A. Phillips: "Introduction", dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, *op. cit.*, pàgs. 1-23: 7.

⁵⁰² C. GILLIGAN: *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, London 1982.

⁵⁰³ Smart comenta l'obra de Gilligan en C. SMART: *Feminism and the power of Law*, *op. cit.*, pàgs. 72-76. Seyla Benhabib desenvolupa la seua teoria de l'altre concret (que veurem de seguida) a partir de la controversia Kohlberg-Gilligan en S. BENHABIB: "The generalized and the concrete Other: The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pp 77-95.

Dominance Approach

El fet més significant o característic de la postura dita *Empowerment* o *Dominance*, és que rebutja la noció de diferència com a qüestió rellevant. El que importa no és la diferència, sinó el domini; el poder. La subordinació de les dones és el que crea la diferència i no a l'inrevés. Es produeix, per tant, un canvi interessant de paràmetres d'interpretació i de paradigma. El nucli de la discussió no es troba, com hem vist fins ara, en la manera com tractem la diferència de les dones per tal que no constitueixi també una desigualtat. El dret se'ns mostrava com un ajut dependent de l'objectiu. Per al feminisme liberal el dret podia ajudar a aconseguir la igualtat malgrat la diferència. El feminisme de *la diferència inventa* mecanismes legals per mantenir la diferència de la dona, entesa com a diferència amb valor, per tal d'acabar amb les desigualtats que se'n deriven. El model asimètric en general busca una resposta des del dret en forma de polítiques que no siguin cegues al gènere, per evitar o pal·liar les desigualtats socials. Tots dos sostenen (simètric i asimètric) que les diferències existeixen abans o prèviament a qualsevol acció del dret o, si més no, que el dret pot ser *positiu* (bo) per les dones i ajudar a canviar la realitat.

Amb el *Dominance approach*, la qüestió de la diferència esdevé insignificant, perquè la diferència es basa o és creada a partir d'unes relacions socials de domini i poder. El dret reflecteix aquestes relacions de poder i és part del sistema d'opressió.

La figura més rellevant –i més suggeridora– és la de C. A. MacKinnon. En faré un breu resum de la teoria i tractaré amb deteniment algunes de les qüestions més importants i que no han estat encara tractades en uns altres apartats. La teoria de MacKinnon necessita un desenvolupament especial i detallat perquè en una gran mesura ha estat o ha servit de motor per al feminisme durant molts anys. En acabar, ressaltarem les crítiques més interessants que ha rebut.

La teoria

El canvi de paradigma

En un dels articles, MacKinnon⁵⁰⁴ pregunta *What is a gender question a question of? What is an equality question a question of?*⁵⁰⁵. Aquestes qüestions simples i prèvies a qualsevol anàlisi del gènere al dret, tot i que siguin essencials, no se solen fer. MacKinnon diu que no es fan i quan es fan es responen en termes d'igualtat i diferència. El feminisme liberal contesta en clau d'igualtat com a equivalència, malgrat la diferència. El feminisme de la diferència, ho fa en clau d'igualtat en la diferència. MacKinnon, però, afirma que aquest tipus de resposta pressuposa l'adopció d'un punt de mira determinat, que ella denomina *difference approach* perquè està obsessionat amb la diferència (*som iguals però som diferents*): la idea subjacent és que la diferència es dona, després és dotada de significat i tot seguit es creen sistemes de dominació. És a dir, *Division may be rational or irrational. Dominance either seems or is justified. Difference is*⁵⁰⁶.

MacKinnon proposa un canvi a la manera d'apropar-se a la qüestió de les dones tot afirmant que la subordinació de les dones és una qüestió de poder i no de diferència. És el poder qui crea les diferències, qui els dona sentit per fonamentar un sistema d'opressió. Analitzar la qüestió de les dones com una qüestió d'igualtat i de diferència és errat. Per al feminisme igualitari, és errat perquè no qüestiona el gènere masculí (i si el gènere és una qüestió de diferència, els homes també tenen un gènere i una diferència respecte les

⁵⁰⁴ C.A. MACKINNON: "Difference and Dominance: On sex discrimination (1984)", dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991. També es troba a C.A. MACKINNON: *Feminism Unmodified. Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1987, pàgs. 32-45 i dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pàgs. 295-313. Les cites corresponen totes a la primera referència.

⁵⁰⁵ Cal assenyalar que MacKinnon utilitza indistintament gènere i sexe perquè entén que tot és construït per les relacions socials de poder. Al pròleg del llibre C.A. MACKINNON: *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, *op. cit.*, ho planteja de la següent manera: "Se ha hablado mucho de una supuesta distinción entre sexo y género... Creo que la sexualidad es fundamental para el género y que es fundamentalmente social. La biología se convierte en el significado social de la biología dentro de un sistema de desigualdades sexuales del mismo modo que la raza se convierte en lo étnico dentro de un sistema de desigualdades raciales".

⁵⁰⁶ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", *op. cit.*, pàg. 182.

dones), ni que siga la masculinitat el model i la mesura. Per al feminisme de la diferència és encara pitjor, perquè insistir en mantenir diferències que són producte d'una manca de poder i d'una situació de subordinació no pot dur mai a acabar amb el patriarcat com a sistema específic d'opressió de les dones. Per tant el canvi que proposa és deixar d'entendre el gènere com una qüestió de diferència i d'igualtat per analitzar-ho com una qüestió de poder. I, així, les qüestions d'igualtat són (o passen a ser enteses com) qüestions de distribució del poder. Ara bé, quina és la noció de poder?

El poder segons MacKinnon

MacKinnon afirma que la masculinitat i la feminitat es creen a partir de *l'erotització del domini i de la submissió*. Aquesta és **la** teoria del poder que manté el feminisme. Tal com hem vist, la diferència no existeix *objectivament*; ha de ser creada i és creada a través dels mecanismes de domini i subordinació, per tant, la diferència home/dona i la dinàmica domini/submissió es defineixen mútuament o formen part d'un mateix procés. Aquest és l'únic sentit del sexe, les relacions de poder que el creen i el defineixen, i aquest poder és la base per a la crítica feminista⁵⁰⁷. Per comprendre les qüestions de gènere cal analitzar el poder que crea les diferències importants per a la política. Des del punt de vista feminista, el poder es mostrarà com a masculí en tant que és responsable de la subordinació de les dones.

Ara bé, cal comprendre què vol dir MacKinnon quan parla de *maleness*, de masculinitat, com a forma de poder. *Maleness* es més epistemològic que ontològic⁵⁰⁸, ens diu. És a dir, la masculinitat està vinculada al coneixement (a una forma de coneixement) i no a una manera de ser. El coneixement ve definit o determinat alhora per l'experiència masculina, que dóna forma i

⁵⁰⁷ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward a Feminist Jurisprudence (1983)", *op. cit.*, pàg. 181: "Male and Female are created through the erotization of dominance and submission. The man/woman difference and the dominance/submission dynamic define each other. This is the social meaning of sex and the distinctively feminist account of gender inequality". També en C.A. MACKINNON: *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, *op. cit.*, pàg. 200.

⁵⁰⁸ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", *op.cit.*, pàg.195, n.p.p. 3: "Male is a social and political concept, not a biological attribute. As I use it, it has *nothing whatever* to do with inherency, preexistence, nature, inevitability, or body as such. It is more epistemological than ontological, undercutting the perspective itself, given male power to conform being with perspective".

sentit a la realitat sexual i social; connecta *el que és amb la perspectiva del que mira*. El coneixement derivat de la masculinitat és hegemònic i exclouent; proclama l'objectivitat d'allò que construeix mitjançant els mètodes propis (masculins) de coneixement o apropament a la realitat. Per tant qualsevol coneixement es defineix per a reflectir l'experiència masculina de vida i de coneixement (d'aquesta manera quedarien vinculades els dos vessants, epistemològica i ontològica de la masculinitat).

La clau del pensament feminista es troba en el mètode de coneixement diferenciat, pel qual es describeix (o es construeix) una nova realitat social i un nou tipus de coneixement. Amb aquest nou mètode de coneixement que trau a la llum l'experiència femenina es poden canviar les relacions de domini que imposa el coneixement masculí. És per aquest motiu que el mètode pren tanta importància a la teoria de MacKinnon, perquè el feminisme percep el *punt de vista* o el coneixement masculí com fonamental per al poder masculí, per a la creació d'una realitat social determinada. Per tant, si desenvolupem una nova epistemologia, tenim accés a un nou poder de definició i creació de la realitat social sexual. El poder troba la fonamentació en el coneixement i en el mètode per a conèixer, així, cal canviar el mètode i el coneixement per canviar una realitat de submissió i domini. El mètode feminista de *creació de consciència*, és la reconstrucció crítica i col·lectiva del significat de les experiències de les dones⁵⁰⁹; del conjunt d'experiències es poden sostraure els trets *subjectius* dels fenòmens i trobar l'especificitat del fenomen; es poden tipificar i teoritzar les experiències que es troben fora dels *altres tipus de coneixement no-feminista*.

MacKinnon proposa així el *Radical Feminism*. *Radical feminism* o *Feminism unmodified* és, diu, metodològicament post-marxista, perquè, tot i analitzar les relacions de domini des d'una perspectiva marxista, supera el

⁵⁰⁹ C.A. MACKINNON: *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, op. cit., pàg. 172. Com hem vist a la primera part, el mètode feminista de creació de consciència és conseqüència de quatre premisses: Primera, les dones com a grup estan dominades pels homes com a grup i com individus. Segona, la raó de la subordinació de les dones no rau ni a la seua biologia ni a la seua *natura personal*. Tercera, la divisió dels sexes determina fins i tot els sentiments personals en les relacions de les dones: invadeix la vida de les dones. Quarta, com que els problemes de les dones no són individuals, sinó que són de les dones en conjunt (les dones són sempre grup, els homes són grup i individus- premissa primera) no poden solventar-se si no és com a conjunt.

mètode marxista en conflicte amb el feminisme⁵¹⁰. És a dir, absorbeix i supera la metodologia marxista. Per fer-ho, MacKinnon realitza un paral·lelisme amb el marxisme com a teoria de poder i d'explicació de la realitat, amb el feminisme com a teoria del poder i de la realitat social sexual; totes dues teories analitzen la distribució desigual dels recursos i les desigualtats socials.

De la mateixa manera que els conceptes de classe, treball, capital, mitjans de producció, etc., són claus per al marxisme, la sexualitat, el sexe, el desig i la subordinació ho són per al feminisme: “l'explotació organitzada de la sexualitat d'uns per a l'utilització dels altres, defineix un sexe, la dona. L'heterosexualitat és l'estructura social; el desig, la dinàmica interna; el gènere i la família, les formes quietes; els rols sexuals, les qualitats generalitzades en la persona social; la reproducció, una conseqüència i el control la lluita”⁵¹¹. És així, dins d'aquest esquema explicatiu, com arriba a dir que tota relació heterosexual és una violació: tota relació heterosexual es troba immersa en un sistema de dominació-subordinació, és a dir, de poder, que s'estructura a través de l'explotació del sexe (:de la dona). Qualsevol relació heterosexual forma part d'un sistema d'explotació, en el qual la dona sempre està en una posició de subordinació com a que sexe. La identitat femenina està imbuïda alhora d'aquest domini i d'aquesta subordinació; la dona és definida com a víctima (dins l'esquema amo-esclau) perquè el que defineix la dona com a grup social amb consciència de *dona* és l'explotació sexual per part dels homes.

⁵¹⁰ La mateixa MacKinnon explica les relacions amor/odi entre marxisme i feminisme i els intents que des del feminisme s'han fet d'apropar-se o crear una mena de síntesi entre marxisme i feminisme: “Casi todos los intentos de lograr una síntesis buscan integrar o explicar la atracción del feminismo agregando cuestiones que para el feminismo son básicas... dentro de un análisis marxista básicamente sin modificaciones. Según el tipo de marxismo teórico, las mujeres se convierten en casta, estrato, grupo cultural, en división de la sociedad civil, en contradicción secundaria o en contradicción no antagónica... Por perceptivos que sean ante la contribución del feminismo o por más simpatía que sientan por los intereses de las mujeres, estos intentos hacen del feminismo, en último término, un movimiento dentro del marxismo”; C.A. MACKINNON: *Hacia una teoría Feminista del estado*, op.cit., pàgs. 38 i ss. MacKinnon considera que el feminisme i el marxisme es contradiuen en moltes instàncies i les dues corrents s'han de modificar mútuament de la manera que ella proposa. Com hem vist, MacKinnon no ha estat l'única autora en constatar les contradiccions i els problemes de conciliació entre feminisme i marxisme, ni ha estat l'única en intentar conciliar-les.

⁵¹¹ (La traducció és meua). C.A. MACKINNON: *Hacia una teoría Feminista del estado*, op.cit. pàg. 24.: “ Igual que la expropiación organizada del trabajo de algunos en beneficio de otros define una clase, la de los trabajadores, la expropiación organizada de la sexualidad de unos para el uso de otros define un sexo, la mujer. La heterosexualidad es su estructura social, el deseo su dinámica interna, el género y la familia sus formas quietas, los roles sexuales sus cualidades generalizadas en la persona social, la reproducción una consecuencia y el control su lucha”.

L'estat, el dret i la teoria del dret

MacKinnon identifica el punt de vista masculí –hegemònic– amb el poder, i el poder dins d'un sistema polític en última instància es refereix a l'estat. Així MacKinnon identifica el punt de vista masculí amb el poder, el poder amb l'estat i l'estat amb el dret: l'estat és masculí, ens diu, en el sentit feminista del terme. L'estat reflecteix, o millor, el poder de l'estat reflecteix les relacions de poder socials. L'estat no seria un constructe, fruit d'un pacte, per a garantir la seguretat o els drets i llibertats dels ciutadans sinó que seria garant d'un sistema de domini de les dones per part dels homes⁵¹². La llibertat es pot predicar dels homes, però no de les dones; els drets són atributs dels homes però no de les dones. Perquè el dret veu a la dona de la mateixa manera que els homes veuen a les dones, és a dir, no-iguals; subordinades. El dret sols *sanciona*, reconeix drets als qui ja els tenen socialment, i no en són les dones les beneficiades. El dret serveix als homes biològics per a dominar a les dones biològiques.

Substancialment, les normes, el dret, és masculí perquè reflecteix l'experiència masculina. Les normes prenen com a referent d'humà l'experiència masculina de la humanitat: *the way male point of view frames an experience is the way it is framed by state policy*⁵¹³. Per tant, a nivell de contingut, el dret exclou a les dones en no considerar-les subjectes de normes i drets. Això es pot predicar no ja de normes concretes, sinó del dret com a sistema normatiu. El dret reflectiria sempre i solament l'experiència masculina de la vida; com a sistema, com a distribuïdor de recursos i béns estaria sempre del costat dels homes (així, MacKinnon posa alguns exemples sobre l'avortament, la violació, l'assetjament sexual, que vindrien a il·lustrar aquesta mirada masculina sobre la realitat i l'adopció per part del dret). El dret oprimeix les dones perquè està impregnat de masculinitat; el dret és masculí, en el sentit feminista del terme.

⁵¹² Tot i això, MacKinnon no ho diu expressament, però ens deixa entendre-ho d'una manera prou semblant a l'anàlisi que hem vist que realitza C. Pateman al seu llibre *C. PATEMAN: El contrato sexual*, Anthropos, Barcelona, 1995.

⁵¹³ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward a Feminist Jurisprudence (1983)", *op. cit.*, pàg. 186.

Formalment, com que el dret s'obsessiona amb l'objectivitat i la imparcialitat, també contribueix al sistema opressiu en raó del gènere: l'epistemologia objectivista, diu, és la llei de la llei i assegura que quant més s'intente arribar a l'ideal normatiu, més es contribueix a la distribució desigual del poder⁵¹⁴. Recordem que la masculinitat –com a poder– està vinculada al coneixement –a l'epistemologia objectivista– que alhora ve definit o determinat per l'experiència masculina que dona forma i sentit a la realitat sexual i social; connecta *el que és amb la perspectiva del que mira*. Si el coneixement derivat de la masculinitat és hegemònic i exclouent i proclama l'objectivitat d'allò que construeix mitjançant els mètodes de coneixement propis, la imparcialitat que dona per bona aquesta objectivitat emmascara la manca de poder d'alguns grups per definir o construir unes altres perspectives de coneixement, uns altres poders, unes altres realitats. MacKinnon identifica el mètode jurídic amb l'objectivitat i la imparcialitat. Això significa parlar del dret com a màscara dels interessos dels poderosos: l'objectivitat i la imparcialitat són un nucli d'opressió o, si més no, de silenciament. Els poderosos sempre són els homes i el dret mostra solament els interessos dels homes com a grup. Per això, quan més a prop estiga (l'estat i) el dret d'arribar a l'objectiu d'imparcialitat (de justícia mitjançant la imparcialitat), és més implacablement opressor⁵¹⁵.

Tot i això, sembla que hi ha, almenys, dues qüestions per a tractar: la crítica a la pretesa objectivitat del dret substantiu i la utilització de la imparcialitat com a criteri, mètode i forma d'aplicar el dret. Diu MacKinnon, però, que no critica el dret *per se*, sinó com a masculí, i per tant, com a opressor i exclouent⁵¹⁶.

⁵¹⁴ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence", *op. cit.*, pàg. 186: "Objectivist epistemology is the law of law. It ensures that the law will most reinforce existing distributions of power when it most closely adheres to its own highest ideal of fairness".

⁵¹⁵ MacKinnon: "The state's formal norms recapitulate the male point of view on the level of design... Neutrality... is considered desirable... If objectivity is the epistemological stance of which women's sexual objectivation is the social process, its imposition the paradigm of power in the male form, then the state will appear most relentless in imposing the male point of view when it comes closest to achieving its highest formal criterion of distanced objectivity. When it is most ruthlessly neutral, it will be most male". C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence", *op. cit.*, pàg. 193-194.

⁵¹⁶ Expresament ho diu, per exemple al Pròleg del llibre *Hacia una teoria Feminista del estado*, *op. cit.* No està gens clar, però el que això significa. Està afirmant, amb la crítica radical a l'objectivitat i la imparcialitat, que qualsevol sistema normatiu així definit és opressor? Què ens queda del dret, què és vàlid? Quina noció de dret està sostenint? El dret són les normes i els

Evidentment, la teoria del dret, la *Jurisprudence*, revesteix tot aquest sistema d'opressió amb una legitimitat i un poder reforçat perquè, a més de ser dret, és ciència, coneixement i poder. Per tant, el que cal és una nova teoria del dret, una *Teoria Feminista* del dret que subvertesca el sistema de poder i cree una *nova relació entre la vida i la llei*⁵¹⁷, tot tenint en compte l'experiència dels subordinats. Donat que la vida ve definida també per la capacitat de fixar l'experiència i construir una realitat a través del coneixement, una nova Teoria del dret haurà de qüestionar el dret com a masculí, com a poder amb capacitat de definir la realitat. Una nova Teoria del dret estarà vinculada, igual que la Teoria del dret actual, a una manera de veure i entendre i construir les relacions socials; la vida mateix. Però, pel fet de ser feminista en mètode i coneixement ja no legitimarà un sistema d'opressió concret (encara que potser en legitime d'altres en ignorar les diferències existents entre les dones i considerar que *uns altres trets* són gairebé irrelevants per a definir els individus i el posicionament social, jurídic, econòmic, sexual o el que siga).

La crítica

Una part de les crítiques que ha rebut MacKinnon les hem analitzat quan parlàvem de les epistemologies i els mètodes de coneixement i d'investigació feministes. He comentat que en una certa mesura el treball de MacKinnon ha estat el motor de les investigacions feministes durant prou de temps i pense que sense les seues aportacions no s'hauria avançat massa en els plantejaments i el *perfeccionament* de les teories feministes. Per això vull recollir de nou algunes crítiques ja esmentades i afegir-ne unes quantes més, per tal d'explicar més clarament en què consisteix la tercera postura feminista, que recull una part del treball de MacKinnon, i li dóna una nova dimensió.

procediments... són, però, unidireccionals?, Els actors tenen alguna cosa que dir/modular o modificar en la seua relació i utilització del dret? Quan ella proposa una definició d'assetjament sexual o de pornografia com a violació de la igualtat no està utilitzant, però el dret, els instruments del dret per tal de empoderar les dones?

⁵¹⁷ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence", *op. cit.*, pàg. 195: "Justice will require change, not reflection –a new jurisprudence, a new relation between life and law".

Els problemes d'aquesta etapa, tal com ha assenyalat Smart⁵¹⁸ es poden resumir en tres punts:

Primer, aquest tipus d'enfocament sosté una idea unitària del dret, del sistema, que no sembla adequada. En lloc de problematitzar des del dret, de qüestionar-ne les incoherències, etc., perpetua la idea d'unitat i coherència del sistema jurídic.

Segon, sembla mantenir que qualsevol sistema basat en valors universals i en una presa de decisions imparcials (com que són trampes del sistema per perpetuar-se), reflecteixen o serveixen de manera sistemàtica als homes. Els homes com a categoria unitària existeixen, de la mateixa manera que existeixen les dones com a categoria unitària, i, encara que defuig un essencialisme fàcil, resulta que els *homes biològics* són els que actualment es beneficien del sistema a costa de les *dones biològiques*. Però, tal com diu Smart, el dret ni serveix els interessos dels homes com a categoria unitària, ni els de les dones com categoria unitària.

Per últim, però més important qualsevol teoria o argument que parteix de la dicotomia irreconciliable home/dona com a base del sistema explicatiu que proposa, exclou o nega les diferències existents entre les dones. Uns altres trets diferencials passen a ser *additius*, afegits sobre una *dona estàndard*⁵¹⁹.

Anem per parts i de l'última a la primera crítica:

Quan vèiem els mètodes feministes de coneixement, parlàvem amb MacKinnon del mètode de creació de consciència com a mètode fonamental. Potser ara siguen més comprensible, la importància i també la crítica. El que es criticava de considerar aquest com **el** mètode feminista de coneixement era, entre unes altres coses la creació d'una *dona* unitària sense tenir en comte les diferències entre les dones, és a dir, la noció essencialista de la dona que es podia trobar darrere de la construcció masculina i amb l'ajut del mètode. La

⁵¹⁸ C. SMART: "La mujer del discurso Jurídico", *op. cit.*, págs. 167-189: 174.

⁵¹⁹ Smart cita a Spelman en aquest punt: "...Este esquema aditivo sugiere también que la identidad racial de una mujer puede ser sustraída de una combinación sexual y racial de su identidad: 'Somos todas mujeres' ". C. SMART: "La mujer del discurso Jurídico", *op. cit.*, pág. 175.

creació de consciència, tal com ve definida, pressuposa la creació de barreres de pertinença al grup que vol i està conscienciant-se. Les barreres de pertinença se solen fer a base de crear una identitat col·lectiva i assenyalar tant les igualtats entre els membres del grup i també allò que els diferencia dels altres, amb l'anul·lació de les diferències internes⁵²⁰.

Si fem això dins el feminisme significa tornar a crear a *la dona* com un tot unitari i considerar, a més a més que *unes altres diferències* no són significatives, perquè les diferències de classe, la psicologia o la *ètnia* de la dona no són *determinants* per definir-la. Amb el plantejament de MacKinnon, el que defineix des d'un punt de vista social i determina tots els comportaments de l'individu és que siga dona⁵²¹, i ser dona significa ser víctima d'un sistema d'explotació sexual.

Com hem vist a la primera part, aquesta victimització i *essencialització* de la dona, no sols és perillosa sinó que resulta ser una eina de poder important⁵²² perquè torna a haver un referent que pretén ser universal pel que fa a l'experiència de les dones. No qüestionar *el referent normatiu dona* significa negar les diferències i les diferents experiències d'opressió, i les prioritats de la lluita venen determinades pel punt de vista de *la dona normal*; aquella que ha tingut major accés al procés de qualificació i creació del *referent normatiu dona*.

L'estratègia de la creació de consciència és un mètode de reconeixement i de creació de discursos alternatius, de coneixement alternatiu i alliberador, però si es converteix en *veritat científica* és senzillament una manera de desqualificar totes les experiències alternatives. De manera que un dels problemes és la vinculació a l'experiència, com a *prova* d'existència. Haraway⁵²³ diu que, per intentar superar el marxisme, MacKinnon

⁵²⁰ Les estratègies identitàries funcionen amb la dinàmica inclusió/exclusió; nosaltres i ells. El joc, però, és doble: cal assenyalar les similituds dels membres del grup i la manca d'aquest trets per part dels *externs*; d'altra banda cal anular les diferències internes per tal que resulte una identitat clara i homogènia a l'interior del grup.

⁵²¹ C.A. MACKINNON: *Hacia una teoría feminista del estado*, *op.cit.*, pàg. 165.

⁵²² M. Minow: "Feminist Reason. Getting it and losing it", *op.cit.*, pàgs. 357-369: n.p.p. 26.

⁵²³ D. HARAWAY, D.: "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the '80s" dins LINDA NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York, London 1990, pàgs. 190-233: 201-202. Existeix traducció al castellà: "Manifiesto para cyborgs: ciencia, tecnología y feminismo socialista a finales del siglo XX", dins D. HARAWAY: *Ciencia, cyborgs y*

desenvolupa una **teoria autoritària de l'experiència**, sexualitza encara més les activitats de les dones i explica les conseqüències de la dominació i la ignorància com *falsa consciència*. L'afirmació que fa MacKinnon que l'únic feminisme possible (real) és el seu -el *Radical Feminism* definit com a post-marxista-, esdevé perillosa o ridícula: la superació que fa del mètode marxista en realitat és prou *reduïda*: mira l'estructura del sexe/gènere i no la de classe, però repeteix els problemes del marxisme -monocausalitat, universalisme totalitzant, etc.- Hi ha, ho hem vist ja, a la teoria de MacKinnon, una "dona natural pre-cultural"⁵²⁴.

Per tant, malgrat que MacKinnon sembla defugir un essencialisme fàcil en explicar la *qüestió* del gènere com una qüestió de poder i no de diferències *ja donades*, resulta que una *dona* prèvia, natural i existent en totes les dones subjau la construcció masculina que se'n fa d'elles⁵²⁵. Aquesta essencialització contribueix, a més a més, a silenciar unes altres diferències d'importància i reconduir-les a una qüestió secundària; a desqualificar unes altres experiències d'exclusió.

És per això que deia abans que qualsevol teoria que parteix de la dicotomia irreconciliable home/dona com a base del sistema explicatiu que proposa, exclou o nega les diferències existents entre les dones que passen a ser afegits sobre una *dona estàndard*⁵²⁶. S'exigeix en certa mesura que les dones que acumulen diferències políticament centrals (exclusògens), *trien bàndol*; renunciïn a parcel·les d'identitat. La unitat és problemàtica (i més si és normativa) ja que s'expressa de manera que l'opressió per sexe ha de ser entesa com a **universal i igual**; la classe, l'opció sexual, la ètnia, l'origen

mujeres. La reinvençió de la naturalesa, trad. cast. de M. Talens, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1995.

⁵²⁴ C. Smart: *Feminism and the Power of Law*, *op.cit.*, pàg. 76 i ss.

⁵²⁵ El que MacKinnon no explica, però, és com sorgeix el pensament feminista; dins el seu esquema explicatiu el feminisme és una paradoxa o una trampa.

⁵²⁶ Angela P. Harris desenvolupa amb força aquesta idea crítica: "The result...is to reduce the lives of people who experience multiple forms of oppression to addition problems: "racism + sexism = straight black women's experience", or "racism + sexism + homophobia = black lesbian experience". Thus,..., black women's experience will always be forcibly fragmented before being subjected to analysis, as those who are "only interested in race" and those who are "only interested in gender" take their separate slices of our lives". A. P. HARRIS: "Race and Essentialism in Feminist Legal Theory (1990)", *op. cit.*, pàgs. 235-262: 241.

cultural o nacional han de passar inadvertits per tal de fer evident l'opressió per gènere⁵²⁷.

D'altra banda estaven les crítiques a la noció del dret, com a sistema unitari i opressor en tant que masculí. Encara que MacKinnon diga que no critica el dret *per se*, afirma que solament els homes tenen drets i llibertats per tal d'assolir el sistema d'opressió de les dones –que no en tenen, de drets i llibertats, sinó que són *subjectes passius* de l'explotació que se'n fa d'elles-. Dins de l'esquema explicatiu de MacKinnon és lògic pensar que els instruments del dret, com que estan pensats pels homes i per al seu profit, i per tant, irremeiablement contra les dones, no poden ser instruments de lluita feminista. Per això critica els intents feministes de canviar les lleis o de buscar en el dret un aliat per a la lluita: mentre el dret veja les dones de la mateixa manera que els homes veuen les dones, no hi ha cap reforma possible que siga alliberadora. El dret és masculí, està impregnat de masculinitat: utilitzar els instruments del dret és contraproductiu. El que cal és una reforma radical del sistema del dret⁵²⁸, de la mà d'una nova manera de construir la realitat i d'aprendre-la; d'un nou tipus de coneixement de la realitat social i el dret. Però, en quin sentit? Perquè no queda clar si *qualsevol* sistema normatiu dotat dels trets que diferencien el dret d'un altre sistema normatiu, seria també opressor. Afirma que qualsevol sistema normatiu, la lògica interna, el

⁵²⁷ Chandra Talpade Mohanty ho expressa de la següent manera: "This universality of gender oppression is problematic, based on the assumption that the categories of race and class have to be invisible for gender to be visible... This codification of difference occurs through the naturalization of analytic categories which are supposed to have cross-cultural validity". CH.T. MOHANTY: "Feminist Encounters: Locating the politics of experience", dins ANNE PHILLIPS (ed): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998, pp. 254-272: 255.

⁵²⁸ Ara bé, MacKinnon sempre ha utilitzat el dret i una de les crítiques més ferotges ha estat la seua aliança amb la dreta americana per tal de prohibir la pornografia mitjançant una llei de censura. Jo crec que és cert que la llei seguia sense donar drets i llibertats a les dones (per tant seria cert que els instruments utilitzats del dret no eren *empowering instruments*), però tampoc no suposava una reforma radical del sistema de dret. MacKinnon i Andrea Dworkin elaboraren en 1983 un projecte de llei antipornografia que presentaren a l'ajuntament de Minneapolis però no va ser aprovada. Uns altres ajuntaments (New York, Indianàpolis, Los Angeles) també ho intentaren amb el mateix resultat. En 1988 va ser declarada inconstitucional (per violar la llibertat d'expressió). La llei proposa tractar la pornografia com una qüestió de discriminació per sexe i violar el dret a la igualtat. El rere fons és considerar que la pornografia es troba a la base del sistema de violència contra les dones: és la causa i no un reflex. Raquel Osborne ha estudiat en profunditat tant el procés d'elaboració del projecte, les tesis manteses a la llei, la censura, les aliances polítiques de les feministes, el moviment de les feministes anti-censura etc. en nombrosos articles recollits a R. OSBORNE: *Las Mujeres en la Encruzijada de la Sexualidad*, LaSal, edicions de les dones, Barcelona 1989. També al seu llibre R. OSBORNE: *La construcción sexual de la realidad*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1993.

funcionament, és masculí i cal superar-lo, que una part del sistema de dret existent és vàlid, o que cal reinventar-ho tot? És a dir, no queda clar si, malgrat que diga que no critica el dret *per se*, realment ho fa i el que cal és redefinir tot el sistema i la nostra manera de definir-lo, d'aprendre'l, de construir-lo i de diferenciar-lo⁵²⁹.

En què es concreta la crítica al dret? Per a MacKinnon el dret és substancialment opressor i formalment també ho és, perquè identifica mètode jurídic amb objectivitat i imparcialitat, i ja hem vist el que això significa. Tot i això, sembla que hi ha, almenys, dues qüestions a tractar: la crítica a la pretesa objectivitat del dret substantiu i la utilització de la imparcialitat com a criteri, mètode i forma d'aplicar el dret.

O. Fiss⁵³⁰ fa dues crítiques a la postura *anti-objectivista* de MacKinnon. La més *discutible* al meu parer, consisteix en dir que l'aproximació a un relativisme ètic incompatible amb la proposta substantiva de considerar la igualtat com a valor objectiu. L'anti-objectivisme ens pot dur a qüestionar el sentit mateix de la teoria proposada –sols cal dir que el meu punt de vista és diferent i justifica una posició diferent pel que fa a la igualtat, per exemple -. Diu Fiss que si la jerarquia de gènere és criticada perquè viola la igualtat i per tant apel·lant a criteris o a un ideal de justícia, la igualtat ha de ser considerada com un valor objectiu. No se si per *objectiu* Fiss vol dir *indiscutible, irrenunciable*, o si no està donant un valor o una funció de *legitimació* a l'objectivitat que és la base de la crítica de MacKinnon, entre d'altres (aquesta funció legitimadora i ideològica de l'objectivitat). Estic d'acord amb Fiss⁵³¹ quan diu que la diferència entre la crítica que fan els feminismes (i en particular, el de MacKinnon) i uns altres moviments crítics del dret rau en el fet o la idea que per al feminisme la igualtat no és una motivació sinó que s'integra la igualtat com a part de la teoria del dret que es proposa, com un tret substancial, diguem-ne, del dret. I diu Fiss que per això més valdria que el feminisme es limitara a ser una teoria sobre la igualtat que una teoria del dret. El problema és que les feministes, tal com ell assenyala, inseresquen el

⁵²⁹ I, d'altra banda, quina és la noció de dret que està mantenint-se? El dret és únicament un sistema normatiu o és més coses? Cal entendre també que el dret com a procés i procediments és opressor? En quin sentit i com?

⁵³⁰ O. Fiss: "Qué es el Feminismo?", *op. cit.*, pàgs. 319-335: 334.

⁵³¹ O. Fiss: "Qué es el Feminismo?", *op. cit.*, pàgs: 319-335: 333.

principi d'igualtat com un tret fonamental del dret, un tret que el defineix i això no ha d'implicar necessàriament una revisió total i radical de la nostra manera d'entendre el dret, però pot significar-ho.

L'altra crítica que fa Fiss consisteix en assenyalar que MacKinnon no pot donar arguments teòrics en contra de l'objectivitat del dret i que els arguments en sí són gairebé impossibles pel que significaria intentar donar un argument objectiu en contra de l'objectivitat que és, teòricament, rebutjada. És evident la dificultat que suposa negar l'objectivitat i l'autoritat d'un discurs sense caure en allò que es critica. No crec, però, que sols s'haja d'entendre, tal com ho fa Fiss, que la crítica a l'objectivitat tinga sentit des d'una perspectiva històrica (és a dir, entendre que el dret no és objectiu perquè les dones no han format part històricament del cos de ciutadans que decideixen quines són les normes per les que s'han de regir les relacions socials). Perquè el fet d'incloure més dones, diguem-ne, al Parlament o a la Judicatura, no té per què canviar res del dret⁵³². És cert que des d'aquesta perspectiva *històrica* es pot mantenir l'ideal d'un dret *objectiu* o que es pot aspirar a un dret *objectiu*, però Fiss assumeix o admet, d'una banda, que el dret no és objectiu i ha de ser-ho i, d'altra, que les dones *com a grup* físicament incloses als processos de presa de decisions, donarien una *altra legitimitat* i contribuirien a fer més *objectiva* l'objectivitat del dret, base de l'*epistemologia de la perspectiva* que Fiss critica perquè és incapaç de donar arguments *contra l'objectivitat*.

El que Fiss passa per alt, pense, és que la perspectiva de MacKinnon acusa al dret de ser masculí, és a dir, opressor, però la masculinitat no ha de venir (no ve) recolzada per la biologia: el dret és masculí independentment del fet que els operadors jurídics siguin homes o dones (el terme masculinitat és epistemològic més que ontològic⁵³³). El referent biològic no és rellevant perquè el dret ja ha integrat els principis, valors i experiències masculines. Es fa

⁵³² Aquest plantejament, dins el feminisme, no és alié, com hem tingut ocasió de veure a la primera part. La primera *etapa* dels estudis feministes al dret conclouia que el dret era sexista entre unes altres coses perquè les dones no hi eren físicament. Un major nombre de dones a l'advocacia, la judicatura... canviaria el sexisme del dret. En l'etapa que estem mirant, però, el dret és acusat de masculí i no cal que la masculinitat tinga un referent biològic/home.

⁵³³ És per això que Fiss, des del meu punt de vista no estaria encertat al considerar solament la *vessant històrica* de l'exclusió de les dones per tal de dir que el dret és masculí, com a única proposta seriosa. Precisament del que es tracta és de veure que més dones fent política no implica que la política o les lleis siguin menys sexistes, més discriminatòries o que s'adopten polítiques socials en contra dels interessos de les dones afectades, com ara la llei sueca de vigilància dels clients de les prostitutes on les principals perjudicades són les dones i han estat les dones qui han defensat aquesta llei per *protegir* les dones prostitutes... Ho veurem més endavant.

necessari, així, examinar aquests principis, situacions i normes que posen a les dones en desavantatge (es comença a posar la qüestió de les dones al dret) i cal veure en quina mesura el dret ha silenciats la veu de les dones, ha interpretat els fets des de la perspectiva masculina i ha reconduït les *qüestions de dones* a qüestions assimilables a l'experiència masculina. L'interès no és comprovar empíricament quines normes perjudiquen les dones, sinó realitzar una anàlisi més complexa, més global, i insistir en què el tractament igual és una trampa. La igualtat formal és una trampa no sols perquè no hem participat com a dones a la construcció de les normes que volem que se'n s'apliquen sinó perquè no impedeix la subordinació de les dones. La masculinitat del dret es pot extreure no sols del contingut de les normes sinó també dels principis, dels mètodes i les regles per aplicar les normes i cal revisar-les àmpliament.

Ara bé, no crec que MacKinnon diga que no calen mètodes. Em sembla que la seua postura en aquest punt és prou semblant a la de Bartlett quan diu que és cert que el mètode dona forma a la substància (tant en els mètodes no feministes com en els feministes) i els mètodes jurídics, per tant, poden ajudar a emascarar normes substancialment opressores i ser ells mateixos opressors. Hi ha, però, dues raons per a no prescindir dels mètodes i resoldre substancialment qualsevol qüestió legal. Una, pràctica, la impossibilitat de pensar que des de la llei es poden donar respostes substancials sense la utilització de cap mètode (d'aplicació, interpretació...) i la segona, normativa, que no sols hi ha mètodes i principis i que són útils sinó que poden garantir la *integritat* de les normes substancials i, per tant, són desitjables. Això suposa, però, partir de la tesi de la indeterminació (tal com veurem més avant) i MacKinnon no sembla compartir-la. Cal buscar mètodes jurídics nous per tal a què el mètode siga garant de drets i no d'opressions⁵³⁴. És una manera de fer

⁵³⁴ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods" dins K.T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 374-375: "If methods mask substance why not dispose with method altogether and analyze every legal problem as one of substance alone? There is both, a practical reason and a normative reason to treat legal methods as *somewhat* distinct from the substance of law. The practical reason is the virtual impossibility of thinking directly from substance to result in law, except in the most superficial senses, without methods... Such background principles or methods are not evitable, but desirable, because they can help to preserve the integrity of the substantive rules which the legal system produces... The real question is...whether the relation between method and substance is proper... A purely result oriented method...improperly exerts no meaningful constraints on the decisionmaker. Also improper is the method that imposes arbitrary or unjustified constraints... In contrast, the

compatible la crítica a l'objectivitat i a la imparcialitat preteses i la necessitat de tenir unes garanties mínimes de seguretat i igualtat en l'aplicació de les normes.

De la mateixa manera, no crec que MacKinnon diga que el dret no ens pot ser útil. És cert que vèiem amb Smart que MacKinnon defensa una idea unitària del dret i ens el mostra com a opressor pel fet de ser masculí, i la crítica més gran que se sol fer a MacKinnon rau en el fet que no té un projecte emancipador clar per les dones: no desenvolupa cap estratègia de lluita ni dins ni fora del dret⁵³⁵. No desenvolupa instruments que puguin trencar la masculinitat del dret i per tant és una proposta prou limitada per al projecte feminista. MacKinnon deconstrueix el dret però no construeix res de nou.

Pitch⁵³⁶ assenyala que això no és del tot correcte. Les estratègies de MacKinnon tenen una doble vessant que pot semblar contradictòria. D'una banda està la idea que el dret –i la societat, i la cultura, etc.- són *coherentment* patriarcals i opressors i d'altra, la idea que els instruments del dret es poden utilitzar fonamentalment per posar nom a les ofenses que pateixen les dones. De manera que l'estratègia de MacKinnon preveu un ús del dret que és també una crítica: redefineix l'assetjament sexual, la pornografia i la violació... El dret pot utilitzar-se com a estratègia de legitimació de noves pretensions i nous principis.

Passarem ara a la traducció que el *Dominance approach* ha tingut a la sociologia jurídica, encara que l'exposició de MacKinnon i la crítica no es puguin donar per tancades ni per resoltes.

La masculinitat del dret: normes i procediments

Amb l'afirmació de la masculinitat del dret s'està posant de manifest que el dret ha silenciats la veu de les dones, ha interpretat els fets des de la perspectiva masculina i ha reconduït les *qüestions de dones* a qüestions

method of asking the woman question establishes a justifiable relationship to legal substance...”.

⁵³⁵ No crec que el projecte de llei antipornografia constitueixi un instrument de lluita i emancipació ni des del dret, ni fora d'ell, tot i això, reduir el treball de MacKinnon a aquest projecte em sembla prou injust.

⁵³⁶ T. PITCH: *Un diritto per due*, Il Saggiatore, Roma, 1999 (trad. cast. de Crisitina García Pascual, *Un derecho para dos*, Trotta, 2001 (en prensa))

assimilables a l'experiència masculina. El dret és masculí, opressor i això no ve recolzat per la biologia: el dret és masculí independentment del fet que els operadors jurídics siguin homes o dones. El referent biològic no és rellevant perquè el dret ja ha integrat els principis, els valors i les experiències masculines.

Comença així l'examen d'aquests principis, situacions i normes que posen a les dones en desavantatge. L'interès no és, com abans comprovar empíricament quines normes perjudiquen les dones, sinó realitzar una anàlisi més complexa, més global.

Cal rellevar el caràcter masculí de les normes i els procediments. Es tracta de reconceptualitzar unes situacions determinades i mostrar com el dret, bé en la formulació, bé en l'aplicació *conta una història diferent* de la manera que contarien les dones; no inclou les experiències de les dones i contribueix així a silenciar la seua veu. La història que conta el dret és la història masculina. Hi ha dos exemples que mostren bé aquesta idea: els judicis per violació⁵³⁷, i la violència domèstica en relació amb la legítima defensa⁵³⁸.

En base a treballs i debats d'Alemanya i EUA Elena Larrauri⁵³⁹ ha fet un diagnòstic ràpid però molt interessant a l'estat espanyol. És molt controvertit, però és interessant. Hi ha tres qüestions diferents que posen en relació l'aplicació masculina del dret penal i la masculinitat del dret en els conceptes que utilitzem: passe breument a explicar les tres qüestions que serien el dol, la traïdoria i la legítima defensa.

(1.1) Els tribunals atribueixen el dol de matar en funció de la part del cos en què es produeix l'agressió i l'arma utilitzada. En el cas de les dones maltractades el que apareix com una constant determinant de la intencionalitat de matar és "la utilització d'un ganivet de grans dimensions". I

⁵³⁷ Per exemple l'estudi de Carol Smart sobre els judicis de violació exposats a C. SMART: *Feminism and the power of Law*, op. cit., pàgs.. 26-49.

⁵³⁸ O l'anàlisi de contingut de sentències sobre el terrorisme domèstic, com ara la Tesina de Màster de L'Institut Internacional de Sociologia Jurídica d'Oñati, presentada per ARANTZA MAGUNAGOITIA GÓMEZ en 1997: *Representaciones simbólicas y género en las sentencias sobre violencia doméstica*. (Sense publicar).

⁵³⁹ E. LARRAURI: "Violencia Doméstica y legítima defensa: una aplicación masculina del derecho penal", *Jueces para la Democracia*, 23, 3/1994, pàgs. 22-23.

Larrauri comenta: per a l'home l'alternativa *colpejar amb les mans i matar amb un arma* es dona, però aquesta alternativa no es dona per les dones quan s'enfronten als marits maltractadors. (1.2) En ocasions, com a prova del dol s'assenyala la història de maltractaments. Si l'home ha estat maltractant la dona repetidament és una prova que en aquesta ocasió, com en les altres no hi havia intenció de matar, solament *se li van anar les mans*. Per a les dones maltractades llargament, però, aquest historial de maltractament serveix per a afirmar que no sols es busca lesionar sinó també venjança.

(2) La traïdoria com a agraeujant s'aplica per la *forma cautelosa i enganyosa* en què la dona realitza l'acció quan el marit o la parella dorm, està desprevingut o embriagat... Si la traïdoria és realitzar l'acte buscant l'indefensió està clar que hi ha traïdoria. Si, tal com assenyala Larrauri solament podem parlar d'traïdoria quan existeix una alternativa i entre maneres diferents de realitzar l'acció es busca la més segura, ja no està tan clar. La dona que vol matar el marit sols pot optar entre fer-ho amb traïdoria o no fer-ho, tal i com estan les coses. No tria la forma més greu sinó l'única possible.

(3) La legitima defensa és rebutjada sense massa justificació quasi mecànicament. Com a molt entren a valorar un *trastorn mental transitori* com a atenuant, i la dona maltractada que mata a l'agressor passa a ser definida com a *trastornada* i deixant de banda la qüestió de si en un context de violència continuada a l'àmbit domèstic la dona maltractada que mata el seu agressor està justificada, excusada o cap de les dues coses pel dret. L'argument més utilitzat per negar l'aplicació de la legitima defensa és la manca d'actualitat en l'agressió(!). Als EUA el Tribunal Suprem ha declarat que exigir la immediatesa de l'agressió és condemnar la dona maltractada a una mort a terminis. I caldria també recordar que la *immediatesa* respon a una manera d'avaluar la necessitat de la defensa i que el CP no l'exigeix.

DRET GENERITZANT I GENERITZAT

Aquesta tercera mirada que fem del dret no significa un rebuig absolut al *dominance approach*, sinó que aprofita uns aspectes determinats i reformula uns altres que es consideraven conflictius. Integra part de la crítica

elevada pel *black feminist thought* i reformula el feminisme com a moviment més ampli i com a projecte de reconstrucció teòrica que no pot centrar-se en categories predeterminades, tancades i excloents. El feminisme no pot romandre indiferent front als sistemes d'opressió, siguen els que siguen i provinguen d'on provinguen. En paraules de bell hooks⁵⁴⁰, el feminisme consisteix en una lluita per eradicar la ideologia de dominació que subjau a la cultura occidental i en un compromís per reorganitzar la societat. Tota proposta feminista ha de superar la dicotomia home/dona perquè es tracta que cada individu compromès amb el feminisme *adquiresca una consciència política crítica* en relació amb qualsevol tipus d'opressió.

De la mateixa manera que es rebutja qualsevol essencialisme i qualsevol plantejament o manera tancada i estàtica d'entendre les identitats, des d'aquesta perspectiva es rebutja clarament fer *grand théorie*. Pel que fa al tipus de teorització, el feminisme crític considera més important buscar elements d'anàlisi concrets i útils en determinats espais polítics, socials, culturals⁵⁴¹, etc. que no elaborar una macroteoria explicativa de les causes d'opressió de les dones. No es tracta de trobar la clau del paradís, sinó de buscar i desenvolupar estratègies, elements d'interpretació i crítica, coalicions⁵⁴², solidaritats i projectes polítics menys excloents, que partesquen de projectes i aspiracions socials emancipadores per a individus i grups.

⁵⁴⁰ BELL HOOKS: "Feminism: a movement to end sexist oppression", *op. cit.*, pág. 69: "Feminism is a struggle to eradicate the ideology of domination that permeates Western culture on various levels as well as a commitment to reorganizing society so that the self-development of people can take precedence over imperialism, economic expansion, and material desires... A commitment to feminism so defined would demand that each individual participant acquire a critical political consciousness based on ideas and beliefs".

⁵⁴¹ Deborah Rhode ho explica així: "The point is not to advocate some grand theoretical structure, but rather to suggest an approach that will be useful in particular contexts under particular social conditions. We need not to commit ourselves to some abstract assessment of the origins or extent of gender difference. Nor do we need to determine what women's *authentic* interests may be... Changes in Law will not of themselves ensure our arrival at any predetermined destination but they can change our pace and direction of travel, and our awareness of choices along the way". D.L. RHODE: "The politics of paradigms: Gender difference and gender disadvantage", dins ANNE PHILLIPS (ed.): *Feminism and politics*. Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998.

⁵⁴² Aquesta idea de coalició sorgeix de la constatació de l'existència de múltiples formes d'exclusió i domini; com veiem amb bell hooks, el feminisme es concep d'una manera més plural. Chandra Talpade Mohanty insisteix en aquesta idea de coalició, però parla d'encontre i intersecció: "Instead of privileging a certain limited version of identity politics, it is the current *intersection* of anti-racist, anti-imperialist, and gay and lesbian struggles which we need to understand to map the ground for feminist political strategy and critical analysis". Mohanty, Ch.T.: "Feminist Encounters: Locating the politics of Experience", *op. cit.*, pàgs. 254-272: 267.

La plasmació o la traducció d'aquestes perspectives i aquesta confluència en una nova manera d'entendre i formular o repensar les relacions socials, implica fixar-se en l'acció del dret no sols pel que fa al gènere, sinó també per qualsevol posició de subjecte al intentar donar compte de la consciència múltiple identitària dels individus. Hem vist la crítica feta al subjecte, i a l'individu, i la defensa de la noció de xarxes identitàries, interconnexions i un rebuig a l'essencialisme. Quina traducció, però, hi ha al dret d'aquesta consciència identitària múltiple? Com es pot no essencialitzar quan el dret estableix categories i fixa diferències i similituds? Com es pot aconseguir que els més febles, els qui acumulen circumstàncies d'exclusió, no es vegin perjudicats pel dret?

Harris proposa que, atès que fins i tot una teoria del dret que reconegués aquesta multiplicitat identitària hauria de categoritzar, caldria de categoritzar d'una manera més flexible, dinàmica i relacional⁵⁴³ i dur a la pràctica una nova manera de relacionar-nos amb els altres. Potser un dels problemes rau en veure si cal fraccionar o fragmentar en moltes posicions de subjecte els subjectes de drets o si cal deconstruir el subjecte de drets actual i construir-ne un de nou, capaç d'incloure diferents posicions de subjecte; capaç de no excloure individus concrets. Cal veure si és prou amb categoritzar d'una manera més flexible i dinàmica o cal remoure i reestructurar tot el sistema de dret i la manera en què es construeixen els discursos narratius i polítics al sí d'una comunitat. De la mateixa manera, tal com manté Ferrajoli, potser que siga prou idear noves garanties específiques.

Crenshaw proposa fixar-nos en situacions *límits* per tal de comprendre els sistemes d'opressió i com el dret contribueix a l'exclusió de les persones que acumulen exclusògens. Si s'escorcollen aquestes situacions es pot deconstruir el subjecte de dret, desembrollar el sistema d'opressió, clarificar i explicar com funciona per tal de buscar estratègies, respostes, resistències,

⁵⁴³ Harris: "Even a Jurisprudence based on multiple consciousness must categorize; without categorization each individual is as isolated as Funes, and there can be no moral responsibility or social change. My suggestion is only that we make our categories explicitly tentative, relational, and unstable, and that to do so is all the more important in a discipline like law, where abstraction and *frozen* categories are the norm". A.P. HARRIS: "Race and essentialism in Feminist Legal Theory", *op. cit.*, pàg. 239.

coalicions i lluites que ens ajuden a construir una societat més justa i més igualitària.

El que queda clar és que els canvis proposats fins ara, tant pel que fa a la noció d'individu com pel que fa a la tasca del feminisme hauran de veure's reflectits d'alguna manera al dret i a la manera d'apropar-nos, entendre i construir (deconstruir i reconstruir) el sistema jurídic. D'una banda, el dret hauria de ser reformulat de manera que deixara d'identificar l'home (cristià, blanc, propietari, heterosexual...) com a referent de l'humà, i començara a reconèixer les diferències entre els individus sense aplicar la mateixa mida a tothom. Però, d'altra banda, les crítiques llançades contra la pretesa objectivitat i la imparcialitat modifiquen el que ha de ser el nostre acostament al dret.

L'acostament que hem fet a la igualtat ha estat pressuposant que el llenguatge del dret (dels drets) pot donar resposta, en clau d'igualtat jurídica, a les diferències. Amb MacKinnon vèiem també que aquest posicionament parteix de la base d'afirmar que el dret no té res a veure amb la configuració de la diferència quan el que es tracta com a diferència és una qüestió de subordinació⁵⁴⁴.

Tot i això, sembla que no podem renunciar a la igualtat, que certament és una idea *tossuda*⁵⁴⁵. I el que ha de quedar mínimament definit, pense, és quina igualtat o quines propostes normatives hi ha darrere aquesta *deconstrucció* que farem ara. Tal com hem vist, el concepte d'igualtat i el principi d'igualtat són ambigus i admeten moltes concrecions.

Pense que el principi d'igualtat no s'esgota en la prohibició de discriminació i la prohibició de subordinació per sexe; i va més enllà de la igualtat substancial i la formal tal com han estat definides. És a dir, que va

⁵⁴⁴ Tot i que a la reflexió que hem vist fins ara l'estat social no ha aparegut com a marc de l'anàlisi del dret, moltes de les qüestions remetien a aquest marc d'una manera o d'una altra. La igualtat a l'esfera pública pressuposa un sistema de seguretat social que done suport a les demandes de les dones pel que fa a l'embaràs i la baixa per maternitat; la igualtat substantiva no es relaciona exclusivament amb aquesta inclusió igual de les dones a l'àmbit públic; la igualtat en drets fonamentals suposa la inclusió dels drets socials dins d'aquests... Ara, però, intentare fer-ho més explícit al text, tot i que no ha estat central com focus d'atenció.

⁵⁴⁵ C. AMORÓS, C.: "Presentación (que pretende ser un esbozo del *status questionis*), *op. cit.*, pàgs. 9-112:26.

més enllà del principi d'antidiscriminació i del principi d'antisubordinació. Pense també que no és prou tenir o desenvolupar un sistema de garanties adient. Ferrajoli defugeix les qüestions fonamentals d'accés i definició en desplaçar el problema cap a les garanties. Quines garanties podem tenir que no s'establiran relacions opressores, dependències tendents o afavoridores d'explotacions si solament cal garantir la igualtat des de la diferència? Quina diferència? Totes les diferències, totes les identitats són igualment respectables? Protegibles? I si les diferències són fruit de relacions opressores? I si el dret és també creador de diferències?...

Tornem, llavors, a la igualtat⁵⁴⁶, però a una igualtat més complexa que inclou, tal com assenyala M.J. Añón, tres exigències: la promoció de la igualtat, la prohibició de la discriminació i la tutela de les diferències⁵⁴⁷.

De nou la igualtat

Young basa la seua idea de justícia⁵⁴⁸ en dos valors universalitzables - en el sentit que pressuposen valor moral igual a totes les persones, i en el sentit que la justícia requereix que aquests valors siguen garantits a totes les persones per igual: (1) desenvolupar i exercir les nostres capacitats i expressar la pròpia experiència; i (2) participar en la determinació de les nostres accions i de les conseqüències de les nostres accions. Aquesta valoració igual de les persones i la garantia igual de l'autodesenvolupament i l'autodeterminació serien la base de la igualtat.

⁵⁴⁶ E. BELTRÁN, E.: "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea" dins M. ORTEGA, C. SÁNCHEZ i C. Valiente (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, UAM, Madrid 1999, pàgs. 93-112: 110: "Entre las explicaciones acerca de la menor insistencia en la búsqueda de una teoría jurídica feminista es importante destacar la explicación vinculada a un retorno a la reivindicación de la igualdad. Pero ahora ya con la consciencia de que tiene que ser una idea de igualdad reconstruida y adecuada a las aspiraciones de las mujeres, sin olvidar sus realidades".

⁵⁴⁷ M.J. AÑÓN: "El test de la inclusión: los derechos sociales", dins ANTONIO ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización*, Talasa, Madrid 2000

⁵⁴⁸ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit. Young parla de **la justícia (no de la igualtat)** com l'absència de dominació i opressió.

Contràriament, dues condicions socials defineixen la injustícia: l'opressió (els entrebancs institucionals a l'autodesenvolupament⁵⁴⁹) i la dominació (els entrebancs institucionals a l'autodeterminació⁵⁵⁰). En la mesura en què suposen la negació de la valoració igual de les persones i garantia igual de desenvolupament i autodeterminació, crec que també defineixen la desigualtat. Potser estic vinculant massa la justícia i el dret i sembla que no distingeisc en absolut un concepte de l'altre en equiparar justícia a igualtat. Però, tal com diu Ferrajoli, els drets fonamentals són **vincles substancials** que condicionen les normes i expressen les finalitats de l'estat de dret⁵⁵¹. I si els drets fonamentals corresponen a una **idea de justícia** i són instruments socials (i jurídics) per garantir necessitats bàsiques⁵⁵², la proposta no és tan llunyana al que tenim –en teoria. Els drets fonamentals *en negatiu* estableixen el contingut de les situacions d'injustícia que haurien de ser remogudes, superades. Les necessitats bàsiques inclouen els mitjans suficients per a la supervivència i els mitjans suficients per a l'autonomia. Pense que amb l'opressió i l'autodeterminació el que fem és donar un significat més ample a les necessitats bàsiques, o especifiquem que hi incloem la capacitat de participar en la concreció del que són aquestes necessitats, *no com una qüestió únicament d'autonomia, sinó com una qüestió d'autodesenvolupament*.

El que fem també és desplaçar conscientment la qüestió cap als grups: les injustícies es produeixen a la societat com a conseqüència de les relacions

⁵⁴⁹ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit.: "La opresión consiste en procesos institucionales sistemáticos que impiden a alguna gente aprender y usar habilidades satisfactorias y expansivas en medios socialmente reconocidos, o procesos sociales institucionalizados que anulan la capacidad de las personas para comunicarse con otras o para expresar sus sentimientos y perspectivas sobre la vida social en contextos donde puedan escucharlas. Las condiciones sociales de la opresión a menudo incluyen la privación de bienes materiales o su incorrecta distribución pero,... conllevan también cuestiones que van más allá de la distribución". Afegiria la impossibilitat per determinades persones de fer valdre en mitjans socialment i institucionalment reconeguts habilitats i maneres d'expressió.

⁵⁵⁰ Young, M.I.: *Justice and the politics of difference*, op. cit.: " La dominación consiste en la presencia de condiciones institucionales que impiden a la gente participar en la determinación de sus acciones o de las condiciones de sus acciones. Las personas viven dentro de estructuras de dominación si otras personas y grupos pueden determinar las condiciones de sus acciones, sea directamente o en virtud de las consecuencias estructurales de sus acciones".

⁵⁵¹ Els drets fonamentals són l'*esfera de l'indecidible* i de l'*indecidible que no*, i actuen com a factors de les decisions i de les no-decisions. L. FERRAJOLI: "El derecho como sistema de garantías", dins *Derechos y garantías. La ley del más débil*, op. cit., pàgs. 15-35: 24.

⁵⁵² M. J. AÑÓN: *Necesidades y Derechos. Un ensayo de Fundamentación*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1994, pàgs. 308-309.

entre els grups i són el resultat de pràctiques i institucions socials, no necessàriament conscients⁵⁵³. Però les persones dominades i oprimides no ho estan com a conseqüència d'haver triat –diguem-ne, individualment- fer aquesta cosa o l'altra, sinó que ho estan com a conseqüència d'unes pràctiques, polítiques o normes determinades. I el dret no pot continuar sent una d'aquestes pràctiques, polítiques i normes o avalar unes pràctiques, polítiques i normes determinades.

La concreció de l'opressió es manifesta de (o pren) cinc formes: l'explotació, la marginació, la falta de poder, la violència i l'imperialisme cultural; qüestions totes elles contra les que el dret hauria de servir d'antidot.

L'explotació és el procés sostingut de transferència dels resultats del treball d'un grup social en benefici d'un altre de manera que produeix desigualtats en els recursos i la riquesa. La injustícia rau en els processos socials que estructuraven l'apropiació del treball dels altres i en la manera en què les institucions socials permeten aquesta distribució desigual.

La marginació –la forma més perillosa d'opressió- és l'exclusió de la vida social mitjançant l'exclusió del mercat formal de treball i per tant del que es considera *aportació útil* a la societat. La marginació produeix, d'una banda, carència de béns materials i d'una altra bloqueja les oportunitats d'exercir les pròpies capacitats en formes socialment definides i reconegudes. Crec però, que no es tracta tant de poder desenvolupar i exercir capacitats en mitjans socialment reconeguts i definits com de poder reivindicar el reconeixement social d'unes capacitats determinades.

Falta de poder; la pateixen aquelles persones sobre les quals s'exerceix un poder, una autoritat sense que tinguin cap capacitat per a exercir-lo elles mateixes (reben ordres, però no en donen), que les inhibeix en el desenvolupament de les seues capacitats, els nega poder de decisió en qüestions relatives a la tasca que realitzen i no tenen respecte social per la situació en què es troben (Young ho identifica principalment a l'àmbit laboral, però crec que pot donar-se en uns altres àmbits on es desenvolupen activitats socials, es participa en processos socials més complexes. Si substituïm *tasca*

⁵⁵³ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op.cit.

que realitzen per vida quotidiana, tenim l'àmbit domèstic com àmbit per excel·lència en què es produeix la falta de poder no sols en les tasques que s'hi realitzen sinó en les relacions que s'hi estableixen).

Experimentar imperialisme cultural és adonar-se'n que els trets culturals dominants a la societat fan invisible la pròpia experiència pelfet d'haver-se universalitzat l'experiència i la cultura d'un grup i haver-se imposat com a norma pels altres grups.

Per últim, la violència sistemàtica que pateixen uns grups determinats com a conseqüència d'unes pràctiques socials que la fan possible: violència sexual –agressions sexuals, abusos, violència domèstica...-, violència racial, violència homofòbica, etc. El que fa de la violència una injustícia és el caràcter sistemàtic, el context social que la fa possible i el fet que es dirigeix a unes persones determinades pel fet de pertànyer a un grup.

Aquestes serien, per tant, situacions i condicions de vida que el dret hauria d'evitar, com a concreció del principi d'igualtat (donar igual valor a les persones). Aquestes situacions han estat concretades en principis per Fraser, seguint una idea d'igualtat més complexa que articule set principis –no es pot fer prevaldre uns per damunt dels altres⁵⁵⁴–: el principi d'antipobresa, el principi d'antiexplotació, tres principis d'igualtat: ingressos, temps lliure i respecte; el principi d'antimarginació i el principi d'antiandrocentrisme, que serveixen per lluitar/evitar/pal·liar la dominació i l'opressió dels individus i els grups. Tal com Fraser reconeix, certament aquest ordre afectarà les dones i homes diferents de manera diferent. Es tracta, per tant de combinar els principis de manera que afecten (desfavorablement) el mínim possible als més febles.

⁵⁵⁴ N. FRASER, N.: "Gender equity and the welfare state. A postindustrial thought experiment", dins S. BENHABIB (ed.): *Democracy and difference. Contesting the boundaries of the political*, Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1996, pàgs. 218-242. Qualsevol ordre social i polític sosté i es manté en base a un sistema de sexe-gènere, i els intents d'articular un ordre de sexe-gènere des de la igualtat o des de la diferència han provat ser prou limitats. Ara, amb l'anàlisi de Young ho hem complicat un poc més, en parlar de dominació i opressió. La proposta de Fraser concreta una idea d'equitat de gènere que intenta superar els problemes fonamentals d'abordar les qüestions dins la dicotomia igualtat/diferència.

El principi d'antipobresa per a Fraser inclou la *pobresa manifesta* i la *pobresa encoberta* de les dones al si de la família, per una distribució indeguda dels recursos dins la llar⁵⁵⁵. Fora de la llar, en el cas que les necessitats bàsiques no puguin ser cobertes d'una altra manera, l'estat haurà de cobrir aquestes necessitats. Tal com diu Fraser, cal que això siga articulat fonamentalment amb els principis d'igual respecte i antimarginació, per a evitar efectes perversos i amb el principi d'antiexplotació – també crec que cal, tal com diu Young, que les persones afectades participen en la determinació i el disseny de les polítiques públiques que *s'apliquen* a elles per a pal·liar una situació de necessitat si no volen *crear necessitats* i reproduir unes altres formes d'opressió i si no volem que es bloquegen les possibilitats d'aquestes persones d'exercir activitats reconegudes socialment junt amb les possibilitats de reivindicar el reconeixement d'unes activitats determinades -.

El principi d'antiexplotació exigeix la ***prohibició de fixació o establiment i permissió de relacions de dependència tendents o que aforeixen l'explotació*** (d'un membre de la família, de l'ocupador o dels agents de l'estat- treballadors socials, i institucions variades-). Aquesta manera d'entendre'l el posa de nou en relació directa amb el principi d'igual respecte, el d'antipobresa i el d'antimarginació. Crec que també el podem relacionar amb l'opressió en la forma de falta de poder. Si ampliem la visió del principi i definim explotació de la manera com ho fa Young, el principi d'antiexplotació podria incloure el d'igualtat d'ingrés i d'igualtat de temps lliure: igualtat d'ingressos per un treball d'igual vàlua i igualtat de temps lliure bàsicament per una reorganització de les responsabilitats domèstiques.

El principi d'igualtat de respecte exigeix igual respecte i reconeixement per qualsevol pla/trajectòria de vida triada per homes i dones. Inclou una prohibició de violència sistemàtica, la desaparició de relacions o situacions de falta de poder, junt amb una prohibició d'imperialisme cultural. Inclou el principi antidiscriminatori i el d'antisubordinació. I inclou una obligació de remoure els entrebancs institucionals per l'autodesenvolupament i l'autodeterminació.

⁵⁵⁵ Veieu també: CLARA CORIA: *El sexo oculto del dinero*, Ediciones Argot, Barcelona 1987 y BLANCA FERNÁNDEZ VIGUERA: "Género social y procesos de empobrecimiento", dins VV.AA.: *Desigualdad y pobreza hoy*, Talasa, Madrid 1995.

El principi d'antimarginació suposa la provisió de les condicions necessàries perquè totes les persones puguin participar en totes les àrees de la vida social si així ho desitgen –ja n'hem parlat.

Per últim, el principi d'antiandrocentrisme preveu que no siga l'experiència masculina dominant la norma i la resta d'experiències desviades, devaluades o reprimides. En desplaçar androcentrisme cap a la prohibició de l'imperialisme cultural, crec que les possibilitats que l'articulació dels set principis (mal)afecten el mínim possible els més vulnerables són més grans.

Deia que el dret no pot avalar unes pràctiques determinades, polítiques i normes que vulnereu algun d'aquests principis ni pot continuar sent una d'aquestes pràctiques que contribueix al manteniment dels sistemes de dominació i opressió. En quina mesura, però, ho és? En quina mesura podem afirmar que el dret contribueix a l'opressió quan el dret és en principi un instrument d'igualació? Què és el que fa del dret un sistema exclouent? Crec que la reflexió de Minow al voltant de dret ens permet fixar un esquema i una estratègia per combatre l'imperialisme cultural, contribuir a la igualtat de respecte i, amb la crítica als mètodes jurídics, obrir camins per a analitzar la realització o no dels principis.

Minow⁵⁵⁶ afirma que el dilema de la diferència es planteja quan una societat es basa en el principi d'igualtat i, no obstant això, la diferència es reproduïx pels sistemes que intenten *pal·liar-la* o combatre-la. Hi ha, almenys, cinc qüestions -assumpcions- íntimament relacionades, que convergeixen en dilemes de diferència; que fan que les qüestions de *diferència* es plantegen com a difícilment resolubles i fonamentalment com a qüestions que es reproduïxen. Aquestes assumpcions són el que fa que el dret funcione i, de la manera com funciona, excloga; és el que fa que el dret legitime sistemes d'exclusió en lloc de trencar-los o pal·liar o compensar-ne els efectes socials. Passe a exposar-les breument tot seguit per desenvolupar-les i intentar *desmuntar-les*. Les cinc assumpcions són l'esquema a partir del qual

⁵⁵⁶ M. MINOW: *Making all the Difference. Inclusion, exclusion and American Law*, op.cit., pp.49-74.

tractaré la possibilitat d'enfrontar-nos a l'anàlisi de la relació entre el dret i les dones d'una altra manera, un poc més complexa.

Considere que gairebé totes les qüestions plantejades per les feministes poden ser reconduïdes a aquest esquema⁵⁵⁷ i que ens permet veure en quina mesura el projecte de reconstrucció es basa en el projecte antisexista i com i perquè les anàlisis no són excloents entre si, sinó que mostren una continuïtat i una complementarietat. Les cinc assumpcions són:

1.- La diferència és intrínseca, no és fruit d'una comparació. S'assumeix que les diferències són intrínseques i no el resultat d'un procés social de creació de la diferència políticament rellevant⁵⁵⁸ (políticament, en sentit ampli). Quan al dret es plantegen qüestions en clau de dilema de diferència, els operadors jurídics tracten el problema de manera que es trobe una solució (una decisió, una norma, una actuació, una política pública...) per a la persona diferent, etiquetant prèviament aquell que és diferent. Les categories de diferència són també importants: per exemple, la funció principal del jutge és trobar les similituds i les diferències⁵⁵⁹, però una cosa és parlar de conductes i un altra parlar de persones diferents i/o iguals quan qui té capacitat per definir la diferència important no són, justament, els etiquetats com a diferents.

⁵⁵⁷ García Amado *sistematitza* el pensament feminista al dret, els temes tractats de la següent manera: d'una banda estarien les crítiques feministes a la imparcialitat, la neutralitat i la universalització –principalment al voltant de la noció o l'assumpció/construcció del subjecte-; en segon lloc, les crítiques o les propostes de teories de la justícia; el tercer gran tema és la *masculinitat* del dret: d'una banda la norma jurídica pretesament universal, general i abstracta i d'altra banda les crítiques al mètode jurídic. J. A. GARCÍA AMADO: "Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la teoría feminista del derecho", *op. cit.*, pàgs. 189-202. Llevat de la part sobre teories de la justícia, l'esquema de Minow ens permet parlar de totes les qüestions, potser sense separar tan nítidament els problemes, però, introduint-hi a canvi matisos al debat.

⁵⁵⁸ Aquesta qüestió ha estat ressaltada no sols per les feministes o en relació a la dona sinó a qualsevol reflexió sobre la diversitat o la diferència humana al si d'una societat (de fet Minow no parla únicament de les dones sinó de totes les categoritzacions de diferència que es fan a la societat), vid. per exemple, I. ÁLVAREZ DORRONSORRO: *Diversidad cultural y conflicto nacional*, Talasa, Madrid 1994.

⁵⁵⁹ Minow parla del sistema americà, evidentment, on el paper del jutge és fonamentalment *simplificar* els fets i trobar les similituds i diferències del cas analitzat amb els fets i trets d'altres situacions definides (bé en les normes bé) en els precedents. En el nostre sistema continental la funció del jutge també és trobar diferències i similituds almenys pel que fa al procés de qualificació jurídica dels fets. I, tal com ha posat de manifest per exemple Fachi, precisament aquesta tasca es complica quan no són conductes sinó persones i cultures el que s'està jutjant. A. FACHI: "La escisión femenina. Un caso Judicial", en J. CONTRERAS (coord.): *Los retos de la inmigración*, Talasa, Madrid 1994, pàgs.161-191.

2.- La norma no necessita ser explicitada. Quan parlem dels *altres* assumim que ho fem des d'un punt de vista universal, no situat sense tenir en compte que els punts de vista no especificats (no no-situats, que no existeixen, sinó no especificats) expressen el punt de vista majoritari o el d'aquells que han tingut més accés al poder de categorització (naming) i de definició de la realitat. Parlar de *diferència* implica sempre tenir una norma, un subjecte de drets, un referent no qüestionat que funciona com a mesura de les diferències dels altres. Quan el dret parla de *diferents* ho fa tot assumint que hi ha una *normalitat* i una *diferència*. Així és tal com MacKinnon i d'altres poden afirmar que el subjecte de drets és masculí, perquè "male is the reference for human"⁵⁶⁰.

3.- L'observador pot entendre i observar sense perspectiva pròpia. S'assumeix que els operadors jurídics, i en un judici, la persona que jutja, no té cap punt de mira, no té una perspectiva particular i situada que intervinga en el seu paper de *manipulador/a* del dret. El dret objectiu és aplicat i utilitzat per individus imparcials i descontextualitzats.

4.- Les perspectives dels altres són irrelevantes. Assumim que les perspectives de les persones a les que va adreçada una resolució judicial determinada, o dels destinataris d'unes polítiques públiques determinades, no existeixen o són irrelevantes. El que és important no és la utilització del dret o el sentit que aquestes persones vulguen donar a les seues accions, les seues demandes...

5.- El statu quo és natural; no coercitiu i just (good). Com a conseqüència de tot l'anterior, s'assumeix que les convencions socials i econòmiques i les normes jurídiques són neutrals i objectives. Les quatre assumpcions anteriors ens condueixen a aquesta cinquena. Potser hi ha situacions injustes o no s'arriba sempre a una decisió justa; però són casos concrets que res tenen a veure amb les assumpcions que fem al dret. En tot cas hi ha un problema de justícia, no de dret; i de justícia vol dir de distribució de recursos socials, no

⁵⁶⁰ C.A. MACKINNON: "Marxism, Feminism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", *op. cit.*, pàgs 181-200: 186.

d'opressió i dominació. Potser cal reformar algunes lleis i posar en marxa alguns programes i polítiques públiques però, globalment, la situació és justa, el sistema és vàlid. Si no assumirem totes aquestes coses, el sistema de dret no funcionaria, seriem incapassos de fer-lo servir. Cal partir de l'acceptació d'aquestes assumpcions per posar en marxa la maquinària del dret.

Totes aquestes assumpcions que fem del dret i sobre el dret (és a dir, finalment, tal com entenem el dret) suposen, però, una cobertura per als sistemes de dominació i subordinació, per a l'exclusió social. I és així que no només les normes en elles mateix, sinó la reflexió sobre les normes, legitima una distribució desigual del poder i dels recursos assignats.

La diferència és vs la diferència es construeix

La primera assumpció és pensar que la diferència és intrínseca, no és fruit d'una comparació ni el resultat d'un procés social de creació de la diferència políticament rellevant.

Dins del feminisme, aquesta assumpció ha estat contestada pel feminisme de la *perspectiva* (standpoint feminism) en primer lloc, encara que no és patrimoni exclusiu d'aquest feminisme i després ha estat desenvolupat àmpliament des d'unes altres perspectives i corrents. Amb MacKinnon i el *dominance approach* o *empowerment*, veiem que es rebutja la noció de diferència com a qüestió rellevant. El que importa no és la diferència, sinó el domini; el poder.

Assenyalava abans que, de fet, aquesta tercera manera d'enfrontar-nos a l'estudi del dret recull algunes parts i eines importants desenvolupades per uns altres feminismes... En aquest punt, tot i que hem vist la crítica a MacKinnon, vull *subratllar* dues qüestions: primera, que continuem mirant la qüestió de les identitats i de la identitat femenina -més enllà de la igualtat i la diferència. Entenc que les qüestions d'igualtat són (o són millor enteses com) qüestions de distribució del poder. Segona, que aquesta mirada la fem en relació amb el poder i amb les relacions de poder. La subordinació és una qüestió de poder i no de diferència. És el poder qui crea les diferències, qui els

dóna sentit per fonamentar un sistema d'opressió. El poder està present en la constitució de tota identitat i la identitat en si mateix és un acte de poder⁵⁶¹.

Hem estat veient els canvis proposats pels feminismes els darrers anys pel que fa a la noció de subjecte (com entendre el subjecte polític i de drets, quin agent social tenim en ment) i les relacions socials. El que m'interessa analitzar ara és en quina mesura i de quines formes el discurs jurídic contribueix a la construcció de les identitats socials i individuals com a qüestió de poder, “com parlar de l'impacte del discurs jurídic en la definició de la identitat femenina, i evitar una recaiguda essencialista i sense perdre la mirada crítica, és a dir, amb la intenció d'anar més enllà de les normes” ⁵⁶².

1.- Recordem el que deia Harris⁵⁶³: la noció de *consciència múltiple* és la que millor expressa o defineix un món en què els individus no estan oprimits principalment o únicament pel sexe, sinó per xarxes i interconnexions entre classe, ètnia, gènere, opció sexual, origen nacional.... Si el feminisme intenta extraure *una sola veu*, una sola experiència i una sola dona, les experiències i veus diferents passen a ser *variacions d'una mateixa melodia*, una única identitat possible (la norma-litat blanca). Al contrari, es tracta d'anar construint perspectives que ens permeten entendre i combatre els diferents sistemes d'opressió i exclusió socials.

2.- Véiem també la crítica a la noció d'experiència i com havia estat utilitzada i deia que per entendre *les experiències de les dones*, aquestes han de ser contextualitzades, historitzades, interpretades i teoritzades-identificades i explicades -. Les experiències individuals i col·lectives no es produeixen de manera aïllada i exclouent. Més aviat el que ocorre és que diverses experiències estan connectades, els sistemes identitaris i els sistemes d'exclusió se superposen, es creuen, no s'exclouen entre ells. És per això que cal superar visions dicotòmiques (home/dona –i també ciutadà/estranger) i començar a pensar en termes d'estratègies conjuntes, aliances, coalicions que

⁵⁶¹ A.E.C. RUIZ: “Presentación. De las mujeres y el derecho”, *op. cit.*

⁵⁶² A.E.C. RUIZ: “Presentación. De las mujeres y el derecho”, *op. cit.*, pág. 15.

⁵⁶³ A.P. HARRIS: “Race and Essentialism in Feminist Legal Theory (1990)”, *op. cit.*, pàgs. 235-255: 239.

refleixen consciències identitàries i pràctiques solidàries àmplies i complexes que ens permeten acabar o superar *l'opressió de les dones* en totes les versions⁵⁶⁴ (o, les opressions de les dones en totes les versions).

3.- Aquesta visió suposa un canvi en la manera d'entendre el subjecte social, polític i jurídic i ens obliga a descartar nocions estàtiques de les identitats socials. Mohanty⁵⁶⁵ ho expressava de la següent manera: cada individu representa una intersecció dinàmica de diverses identitats –i diferents lluites- i aquesta dinàmica permet anar situant el *self* en cada moment en un mapa polític, social i identitari diferent i alhora impedeix que tots siguem reduïts a un sol individu amb una única identitat fixa i predeterminada. Per tant, cada subjecte està constituït per “un conjunt de posicions de subjecte que no poden estar mai totalment fixades en un sistema tancat de diferències”⁵⁶⁶, sinó que han d'anar articulant-se segons les diferents relacions. La *identitat* per tant, sols pot ser compresa com a “contingent i precària, fixada temporalment en la intersecció de les posicions de subjecte”⁵⁶⁷. A més a més, tal com explica Benhabib, la idea del *self* té sentit des del moment en què queda inserida en xarxes d'interlocució, i malgrat la nostra incapacitat per triar les xarxes en què ens trobem immersos ens és possible establir o inventar noves xarxes, trencar parcialment discursos i construir històries narratives pròpies⁵⁶⁸. És a dir, podem anar situant-nos en un mapa social i polític determinat però construït alhora per nosaltres i, així, podem anar negociant les categories que se'ns apliquen.

⁵⁶⁴ N. FRASER i L. NICHOLSON, L.: "Social Criticism without Philosophy: An encounter between Feminism and Postmodernism", dins L. NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York, London 1990, pàgs. 19-38:35.

⁵⁶⁵ CH. T. MOHANTY: "Feminist encounters: locating the politics of experience", *op. cit.*, pàgs. 254-272.

⁵⁶⁶ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical" dins *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona, 1999, pàgs. 107-126.

⁵⁶⁷ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical", *op. cit.*, pàgs. 107-126: 111.

⁵⁶⁸ S. BENHABIB: "Strange multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context", *Macalester International, Vol. 4*, pàgs.: 27-54: 28. També en la introducció al llibre coordinat per ella S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996.

3.- Així, el punt de mira i l'atenció per analitzar un sistema d'opressió (de *les dones com a dones*) ja no és (descobrir) una suposada identitat fixa o predeterminada a partir de la identificació (i teorització) d'unes experiències comunes (a les *dones com a dones*, per exemple) i uns discursos o narratives unidireccionals, sinó que precisament el que esdevé centre d'anàlisi i interès per desemmascarar sistemes i relacions socials opressores és l'**articulació**⁵⁶⁹ de les diferents posicions en uns moments concrets, les *localitzacions* del subjecte entre o a través dels distints sistemes identitaris i/o creadors de diferències que es tradueixen en desigualtats.

4.- Una part del dilema de la igualtat/diferència en els termes plantejats pel feminisme cau⁵⁷⁰ si assumim que ja no existeix una entitat homogènia femenina i una entitat homogènia masculina, sinó una **multiplicitat de relacions socials** en les quals la diferència sexual és construïda de maneres molt diferents i la lluita contra la subordinació es planteja de maneres diverses, concretes, parcials, específiques i diferenciades⁵⁷¹. És per això que deia que no pot haver una sola resposta vàlida i comuna per a totes les dones si les experiències d'opressió són variades i el que ens cal és desenvolupar elements d'anàlisi concrets i útils en (o per a) espais polítics, culturals i socials determinats⁵⁷². Això significa que ens poden ser útils els instruments i les crítiques llançades fins ara; que no hem de renunciar necessàriament al dret antidiscriminatori; que en alguns casos és cert que el dret és masculí i oprimeix les dones; però també és cert que s'havien deixat fora de l'anàlisi moltes relacions que suposen l'opressió de les dones i que no encaixen en el model de la igualtat ni en el de la subordinació (quant a *sexe*) estrictament o únicament.

⁵⁶⁹ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical", *op. cit.*, pàg. 112: "Negar la existencia de un vínculo *a priori*, necesario, entre las posiciones de sujeto, no quiere decir que no haya constantes esfuerzos para establecer entre ellas vínculos históricos, contingentes y variables. Este tipo de vínculo que establece una relación contingente... entre varias posiciones, es lo que designamos como *articulación*".

⁵⁷⁰ Per això la referència a la complexitat de la igualtat establida per Young i Fraser era important.

⁵⁷¹ A.E.C. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op.cit.*, pàgs. 21-22.

⁵⁷² D. RHODE: "The politics of Paradigms: Gender difference and Gender disadvantage", *op. cit.*, pàgs. 344-360: 351.

Kimberlé Crenshaw⁵⁷³ potser ha estat qui ha desenvolupat més explícitament, en l'àmbit de la teoria feminista del dret aquesta idea d'interconnexió i consciència identitària múltiple desenvolupant la noció d'*interseccionalitat* i els efectes excloents. Crenshaw explica que des del feminisme i des de l'antiracisme es teoritzen i analitzen experiències i categories que són excloents pel que fa a les dones que combinen tots dos tipus d'exclusió, que són *multiply-burdened* i no encaixen ni en la categoria *dona* perquè les seues experiències divergeixen de les de les altres dones, ni en la categoria *black*, pel fet de ser dones.

A partir de l'anàlisi de tres casos de discriminació laboral i el tractament judicial que han rebut, Crenshaw mostra com les pretensions de les dones negres queden desateses en no coincidir amb *les categories* previstes per la doctrina antidiscriminatòria americana. En els casos judicials exposats, les demandants volien que se'ls reconegués la discriminació específica que pateixen pel fet de ser dones negres; no pel gènere o la raça, sinó pel gènere i la raça. Crenshaw mostra com les dones negres estan protegides en la mesura que les seues experiències coincideixen amb les de les dones blanques o els homes negres⁵⁷⁴. Cada discurs s'articula al voltant d'una categoria o l'altra – preestablerta, estàtica, essencial –, i deixa les persones en les que es creuen tots dos sense veu i sense eines d'explicació, d'expressió i de lluita.

La idea d'interseccionalitat ve a criticar el fet que les dones que es troben al mig de dos grups identitàris i polítics amb agendes i preocupacions ben diferents veuen sempre els seus interessos desatesos. Aquest problema d'exclusió de les dones que combinen exclusògens no pot ser resolt amb la

⁵⁷³ K. CRENSHAW: "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", dins K.T.BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford, 1991, pàgs. 57-80 (i també dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998, pàgs.314-343); i K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs.178-193.

⁵⁷⁴ K. CRENSHAW: "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics" dins K.T.BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, op. cit., pàg. 59: "The Court's refusal... to acknowledge that Black women encounter combined race and sex discrimination implies that the boundaries of sex and race discrimination doctrine are defined respectively by white women's and Black men's experiences. Under this view, Black women are protected only to the extent that their experiences coincide with those of either of the group".

introducció de les dones negres a un marc d'anàlisi preestablert (o de les dones immigrades a un marc d'anàlisi preestablert) perquè *la interseccionalitat té una altra dimensió distinta que el resultat de sumar sexisme i racisme: és un tipus particular de subordinació*⁵⁷⁵.

D'una banda, la idea d'*interseccionalitat* va més enllà de comprovar (i criticar) que no existeixen categories naturals i essencials sinó que les categories socials han d'estar creades i dotades de significació per tal d'existir (és cert que *la dona* no existeix i ha de ser creada de la mateixa manera que *els negres* tampoc no existeixen i han de ser creats). Però cal anar més enllà perquè una vegada les categories són creades i tenen rellevància social també tenen conseqüències⁵⁷⁶.

D'altra banda, cal recordar –afirmar– que el procés de categorització –*naming* –no és unilateral, tal com mantindria MacKinnon, per posar un exemple, sinó que els subordinats també hi participen; són actors i no sols víctimes, tenen capacitat de contestació i de qüestionament. Les diferències de poder en la capacitat de crear i categoritzar són reals i evidents, però no anul·len la capacitat d'acció de les persones involucrades⁵⁷⁷. Cal, aleshores, donar compte també de les estratègies desenvolupades per a combatre aquestes narratives i aquests sistemes per part de les persones afectades, cal ressaltar els pocs espais d'acció i la manera com són aprofitats.

La noció d'*interseccionalitat* proposa un marc d'anàlisi, al límit dels grups, per tal d'entendre les experiències i les resistències de les persones que

⁵⁷⁵ K. CRENSHAW: "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics" dins K.T.BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, op. cit., pàg. 58: "These problems of exclusion cannot be solved simply by including Black women within an already established analytical structure. Because the intersectional experience is greater than the sum of racism and sexism, any analysis which does not take intersectionality into account cannot sufficiently address the particular manner in which Black women are subordinated".

⁵⁷⁶ K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", op. cit., pàg.188: "But to say a category such as race or gender is socially constructed is not to say that the category has not significance in our world. On the contrary, a large and continuing project for subordinated people—and indeed one of the projects for which postmodern theories has been very helpful- is thinking about the way power has clustered around certain categories and is exercised against others... And this project most pressing problem... is not the existence of such categories, but rather the particular values attached to them and the way those values foster and create social hierarchies".

⁵⁷⁷ K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", op. cit., pàg. 189: "Clearly, there is unequal power, but there's nonetheless some degree of agency that people can and do exert in the politics of naming".

presenten diversos exclusògens. Pretén servir de marc teòric i interpretatiu de les diferents narratives i les diferents estratègies de resistència. Proposa una manera de fixar-nos en la consciència identitària múltiple que parlàvem perquè no és prou reconèixer que les identitats són multiformes i dinàmiques sinó que cal veure com conflueixen tipus d'opressió diferents per desenvolupar unes estratègies de resistència adients⁵⁷⁸. Si el racisme i el sexisme interactuen i creen tipus d'opressió nous, hem de ser capaços de desenvolupar també tipus de resistència nous. La idea d'interseccionalitat és l'escenari on buscar explicacions multicausals de les opressions connectades. És l'escenari per a mirar la conjunció de sistemes d'opressió per tal d'entendre'ls d'una manera més global. Si volem entendre com es diversifiquen i es reproduïxen els esquemes de subordinació, hem d'anar als margens. Per a lluitar contra el sexisme i el racisme –per posar un exemple– potser cal entendre les formes en què es presenten *aïlladament* però fonamentalment cal entendre de quina manera actuen *conjuntament* per no ignorar l'opressió de les dones que acumulen exclusògens, circumstàncies d'exclusió. Altrament assumiríem que qualsevol dels dos sistemes són independents i poden ser analitzats *en puritat*, quan la vida social ens mostra que els sistemes d'opressió actuen conjuntament, es creuen i es relacionen entre ells per tal de mantenir-se i perpetuar-se.

Llavors, com analitzar en quina mesura i de quines formes el discurs jurídic contribueix a la construcció de les identitats socials i individuals en tant que relacions de poder, per evitar una recaiguda essencialista i no perdre la mirada crítica?.

Si admetem que no hi ha identitats essencials, però sí exclusògens, cal veure com funciona el dret en la configuració d'aquestes circumstàncies d'exclusions basades en categories identitàries uniformes. Tal com diu Mouffe⁵⁷⁹, el feminisme ha de partir de la deconstrucció de les identitats essencials per tal d'analitzar totes aquelles relacions socials en què cal

⁵⁷⁸ Pense que és el marc més adequat per a estudiar la situació de la dona immigrada. Ens permet, primer, combinar exclusògens i fixar-nos en els margens per tal de deconstruir el subjecte jurídic. En segon lloc, ens fa mirar les estratègies concretes de resistència que els grups i els individus desenvolupen.

⁵⁷⁹ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical", *op. cit.*, pàgs 107-126:110.

restablir o aplicar els principis de llibertat i d'igualtat. Crec, però, que hi ha dues qüestions a tractar. El dret estableix el marc per a l'acció i la interrelació socials, però, alhora, és un discurs creador d'identitats, realitats i subjectes. Al voltant de la identitat, i, en concret pel que fa a la identitat femenina i el dret, crec que podem fixar-nos bé en les **diferents interpel·lacions** que el dret fa a les dones (com funciona com a discurs creador d'identitats i subjectes), bé en **l'articulació que el dret imposa** a uns sistemes identitaris determinats (com, en establir el marc per a l'acció, congela parcel·les d'identitat i imposa relacions no igualitàries). Una qüestió i l'altra, al meu parer, no s'exclouen, sinó que es complementen.

Pel que fa a la primera qüestió, A. Ruiz assenyala que el dret no ens institueix com a subjectes d'una vegada per totes i per sempre i d'una única manera⁵⁸⁰. El mecanisme és més subtil: som mencionats en diferents textos, al·ludits o apel·lats indirectament, silenciats a voltes. Per accions diferents i amb intensitat diferenciada, el discurs jurídic va construint la identitat a pinzellades. Aquestes interpel·lacions infinites s'articulen amb una estabilitat relativa⁵⁸¹. Les dones són interpel·lades pel discurs jurídic i adquireixen una identitat i esdevenen *subjectes* segons i en la mesura com aquestes interpel·lacions de les diferents formes en què el dret es dirigeix a elles prenguen força o/i sentit en moments concrets⁵⁸². És a dir, el dret interfereix a les nostres vides de moltes maneres, se'ns dirigeix amb actituds i missatges diferents, ens ordena o ens proposa unes pautes d'acció, legitima conductes i maneres de ser determinades front a unes altres, crea unes expectatives, les destrueix... La nostra posició dins d'aquell mapa social i polític identitari es modifica segons el dret ens parle d'una manera o altra; ens situe *dins o fora*. El discurs és multiforme i opac, enunciat per actors diversos i moltes vegades no enunciat: els espais en què ens nega, els espais en què ens silencia, les

⁵⁸⁰ A.E.C. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op.cit.*, pàg. 14.: "El juego de interpelaciones no es singularizado. No nos llama a cada uno y en un acto único y definitivo, nos dice *Serás*".

⁵⁸¹ A.E.C. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op.cit.*, pàg. 14: "Del orden en què se articulen las diversas interpelaciones dependerá, en buena medida, lo que la *mujer sea* para sí misma y para los demás...".

⁵⁸² "Las mujeres son interpeladas por el discurso jurídico, adquieren (una) identidad y son sujetos según cómo y con los alcances que resulten de las múltiples formas en què el derecho se dirige a ellas...", A.E.C. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op.cit.*, pàg. 14.

discriminacions que no resol. Però en la mesura en què és així, poden buscar-se noves formes d'interpel·lar el dret i ser interpel·lades: ens deixa un espai i el que cal fer és aprofitar-lo.

C. Smart⁵⁸³ va ser una de les primeres en afirmar que el dret és una estratègia de creació de la diferència sexual en el sentit en què estem parlant. Pensar el dret així ens permet entendre'l com un procés o conjunt de processos i com a sistema que funciona de maneres diverses. Aquests processos són variats i multidireccionals i per tant no hi ha una presumpció que el dret és sempre opressor, però pot ser-ho i ho és, de la mateixa manera que pot ser i és alliberador. El dret té un poder determinat i concret per fer, presentar i construir la realitat social⁵⁸⁴, i una part d'aquesta realitat és una realitat dividida en gèneres. De la mateixa manera que el dret construeix l'home com a subjecte de drets, com a referent, construeix la dona en oposició. D'una banda el dret està generitzat i cal desgeneritzar-lo⁵⁸⁵. D'altra banda, però, el dret és generitzant i cal estudiar els mecanismes i estratègies de gènere al dret, per tal d'aturar-los i reconduir-los.

Smart parla d'un altre avantatge d'aquest tipus d'enfocament i és que ens permet argumentar que les mateixes pràctiques signifiquen coses diferents per a les dones i els homes perquè es llegeixen des de filtres diferents, amb el filtre de gènere: hi ha uns discursos (socialment construïts i sostinguts) diferents per als homes i les dones (el gènere seria això, una sèrie de discursos que defineixen les identitats de manera binària). Tal com explica Bodelón⁵⁸⁶ l'estudi del gènere suposa analitzar la valoració simbòlica atribuïda a homes i dones i, alhora, analitzar les seues activitats *en tant que relació*, i, en introduir aquest concepte a l'anàlisi del dret ens permet analitzar les pràctiques

⁵⁸³ C. Smart: "La mujer del Discurso Jurídico", *op. cit.*. Smart, com véiem, parla de tres etapes als estudis entre la relació entre dona i dret. MacKinnon es troba en la segona etapa i Smart *inicia* la tercera. Aquestes etapes es beneficien unes d'altres; és a dir, la tercera no és un rebuig sencer a la segona; per tant Smart, no rebutja totalment les idees de MacKinnon, sinó que aprofita unes i replanteja altres. Recull el canvi paradigmàtic però rebutja l'essencialisme, per exemple.

⁵⁸⁴ Ho explica, en relació a la teoria sobre el poder de Foucault, al primer capítol del seu llibre *Feminism and The Power of Law*, Routledge, London, 1989.

⁵⁸⁵ O *re-generitzar-lo*, depèn del feminisme que es defense.

⁵⁸⁶ E. BODELÓN: "Género y Derecho", *op. cit.*, pàgs. 637-653: 646.

jurídiques de manera més complexa, i analitzar els mecanismes i les pràctiques institucionals de creació del gènere. És a dir, s'interpreta el dret com una pràctica institucional implicada en la creació de la diferència políticament rellevant quan es tracta d'una diferència de gènere. I cal anar mirant i minant aquestes estratègies jurídiques de fixació i creació del gènere (de la diferència).

El dret contribueix a la creació i al sosteniment d'aquestes diferències; congela relacions i discursos socials al voltant de les identitats genèriques, les reforça, i les institucionalitza. La pregunta que cal fer al dret és com contribueix a crear el gènere i no com s'aplica a subjectes que ja tenen gènere: podem analitzar el dret com un **procés de creació d'identitats fixes** i no com un procés d'aplicació de normes a subjectes ja definits⁵⁸⁷. Les persones no tenen una identitat predeterminada quan neixen: la identitat els és atribuïda per la societat de diverses maneres, com ara, pel dret. I aquesta apreciació serveix tant pel que fa al gènere com pel que fa a unes altres categoritzacions binàries humanes, unes altres diferències políticament rellevants. El que cal fer és fixar-se en les estratègies de creació de les diferències, de les significacions socials excloents.

De la mateixa manera podem entendre que no hi ha una sola identitat, sinó que cada subjecte té o manté diverses posicions de subjecte i el dret pot anar construint-les per separat o conjuntament; congelant-les i articulant-les –imposant una articulació determinada -. És a dir, el dret –i unes polítiques públiques determinades - pot construir identitats complexes, imposar unes articulacions determinades i establir vincles estàtics entre sistemes identitaris diferents o sistemes creadors de diferències significants, situar els subjectes en posicions socials concretes i negar-los la capacitat d'articulacions i accions alternatives, pròpies. Vull dir que, si bé és cert que les maneres en què el dret se'ns dirigeix són variades, així *en abstracte*, també és cert que apel·la a parcel·les diferents de la nostra persona. Quan aquestes articulacions imposades limiten la capacitat d'acció o deixen als subjectes afectats en situació de subordinació, de manera que les relacions que pot establir no són ni igualitàries ni lliures, el dret està funcionant, al meu parer, *il·legítimament* i cal anar examinant com ho fa, quines són aquestes articulacions excloents

⁵⁸⁷ C. SMART: "La mujer del discurso jurídico", *op.cit.*, pàg. 177.

imposades i quines són aquestes relacions socials en què cal restablir la llibertat i la igualtat com a base per a la interacció. Cal examinar quan aquesta articulació imposada pel dret implica o condueix cap a la dominació i l'opressió, és a dir quan el dret defugeix les qüestions fonamentals de la igualtat i estableix o fixa relacions que deriven en dependències que aforeixen l'explotació, la marginació, la violència.

És aquí on la proposta de Creenshaw prem interès, pel que fa a la possibilitat d'anàlisi i crítica de les identitats imposades per articulacions jurídiques excloents. Aquesta anàlisi potser ens serveix per *deconstruir* els subjectes de drets i els no-subjectes de drets i reconstruir un subjecte no excloent.

El referent no qüestionat o el subjecte únic

El segon punt que assenyalava Minow consistia en dir que *la norma* no necessita ésser explicitada. Parlar de *diferència*, però, implica sempre tenir una norma, un raser, un paràmetre. Al cas del dret, cal un subjecte de drets, un referent no qüestionat que funciona com a mesura de les diferències dels altres⁵⁸⁸. Quan el dret parla de *diferents* ho fa amb l'assumció que hi ha una *normalitat* i una *diferència*, i la normalitat és masculina mentre que la diferència és femenina.

El dret pren com a referent un subjecte creat socialment que pretén ser neutre i, per tant, universal. A partir d'aquest subjecte-referent no qüestionat, tal com diu Minow, apareixen uns altres subjectes, es creen unes altres subjectivitats socialment i jurídicament. Però aquest referent ni és objectiu ni és universal, sinó particular i evitable (si més no, en la mesura en què ha estat construït, és susceptible de variació).

Ja hem explicat en què consisteix el procés d'abstracció i per què aquest té sentit a l'àmbit públic. Com que les dones no hi eren, com que pertanyen al món privat, a l'espai domèstic on no ha de transcendir cap tret distintiu perquè és a l'àmbit privat on tenen sentit, es mantenen i es produeixen aquests trets diferencials. Davant aquesta esfera pública de la

⁵⁸⁸ Aquest tret és un dels punts de crítica de MacKinnon al *feminisme de la igualtat*, com veïem: Analitzar la qüestió de les dones com una qüestió d'igualtat i diferència és errat; el feminisme igualitari no qüestiona el gènere masculí, ni que siga la masculinitat el model i la mesura.

igualtat com a abstracció es manté l'espai domèstic on els homes no han de transcendir cap tret distintiu i *fer com si*, considerar-se tots iguals. En l'àmbit privat les normes no són generals i abstractes, no hem de fer abstracció de les diferències entre les persones sinó que, tot el contrari, les normes són concretes i diferents tenint en compte les necessitats i la situació concreta de cadascú. És per això que un subjecte de drets basat en la igualtat formal sols és possible en l'àmbit públic. A més a més, mitjançant l'abstracció i la uniformització en un subjecte únic (l'abstracció feta a l'esfera pública) es redueix la complexitat i la pluralitat de statu que existia a l'antic règim, a partir de la llibertat i la igualtat de tots els individus. El procés d'abstracció centrat en l'esfera pública va consolidar l'experiència masculina com a paràmetre i mesura de la humanitat, com referent no qüestionat de les normes pel que fa a les relacions socials i jurídiques a les dues esferes.

La tasca del dret és, així, decisiva: el recorregut *metodològic* del legislador a per la creació de les normes jurídiques (generals i abstractes; objectives, neutrals, adreçades a tots per igual perquè són normes per a regir les relacions entre pars, entre iguals) requereix de l'abstracció i la universalitat com a manera d'assolir aquest objectiu. Les diferències s'abstraeixen dins d'un subjecte únic i universal que es recolça en un paràmetre del que és humà: l'home. Perquè l'esfera on es fa valdre aquesta condició és l'esfera pública, masculina. I perquè sols qui és capaç de dominar la necessitat i transcendir a l'àmbit públic (l'home) és plenament humà. Les diferències constitutives de la humanitat queden excloses després d'aquesta operació, de manera que el dret es configura com un dels sistemes que invisibilitza les diferències⁵⁸⁹.

Ja vèiem amb MacKinnon que el dret és masculí -les normes substancials i les de procediment -perquè reflecteix l'experiència masculina. Les normes prenen com a referent de l'humà l'experiència masculina de la humanitat: la manera en què la masculinitat defineix una experiència és la manera en què el dret la recull o reflecteix⁵⁹⁰. I això suposa excloure les dones o sotmetre-les.

⁵⁸⁹ L. FRIES I L. MATUS: *El derecho. Trama y conjura patriarcal*, *op. cit.*, pàgs.31-32. Tot i això, no s'està afirmant que la igualtat formal siga innecessària. De vegades els plantejaments feministes semblen tirar a l'infant amb l'aigua del bany. La igualtat davant la llei és necessària: ja vèiem que potser no siga tot però és alguna cosa i alguna important.

⁵⁹⁰ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence", *op. cit.*, pàg. 186: "... the way male point of view frames an experience is the way it is framed by state policy".

La qüestió de fons és clara: la pretesa objectivitat del dret o el referent no qüestionat condueix o implica la creació de subjectes exclosos perquè les seues experiències no coincideixen amb les experiències considerades *normals*, universalitzades. És a dir, amb l'abstracció de les diferències i la creació del subjecte únic el que s'aconsegueix és que tot el que difereix de la norma, de l'estàndard, siga construït i es perceba com a desviat: subjectes, comportaments, cultures, etc. Tal com vèiem, Young parla en aquest sentit d'*imperialisme cultural* com una forma d'opressió⁵⁹¹.

Patir imperialisme cultural significa experimentar la manera com els significats dominants de la societat fan invisible l'experiència pròpia i estereotipen el grup de pertinença per considerar-lo (construir-lo) com *l'altre*. L'imperialisme cultural passa per la universalització de l'experiència i la cultura d'un grup dominant i la seua imposició com a norma. Així, l'experiència d'uns altres grups passa a ser construïda i definida com a desviada i inferior. Les experiències i les interpretacions de la vida social dels grups oprimits no tenen influència en la cultura dominant mentre que les definicions majoritàries imposen una normalitat i una desviació en relació als grups oprimits. El grup majoritari reforça la seua posició dominant en cada encontre i reconduïx els altres grups a la seua mesura, a la seua norma i, alhora l'essencialitza en un discurs que passa a ser, també *incontestable*, norma⁵⁹².

El dret se'ns mostra així com una màscara, un constructe que oculta sota l'objectivitat i la universalitat la dominació d'uns grups per d'altres. En paraules de M.I. Young⁵⁹³, la posició dels privilegiats es presenta com a

⁵⁹¹ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit., pàg. 59-60. Abans comentava que Fraser posa com principi imprescindible de l'ordre social el principi antiandrocentrista, però, per tal d'obrir al màxim la quantitat de persones incloses, jo comentava substituir-lo per la prohibició d'imperialisme cultural que inclou l'antiandrocentrisme.

⁵⁹² I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit., pàg. 59: "An encounter with other groups, however, can challenge the dominant group's claim to universality. The dominant group reinforces its position by bringing the other groups under the measure of its dominant norms. (...) The culturally dominated undergo a paradoxical oppression, in that they are both marked out by stereotypes and at the same time rendered invisible. As remarkable, deviant beings, the culturally imperialized are stamped with an essence (...) Just as everyone knows that the earth goes around the sun, so everyone knows that gay people are promiscuous, that Indians are alcoholics, and that women are good with children. White males, on the the other hand, insofar as they escape group marking, can be individuals".

⁵⁹³ Young diu: "The standpoint of the privileged, their particular experience and standards, is constructed as normal and neutral. If some groups' experience differs from this neutral

neutral i tota la resta es construeix com a desviació. Però els estàndards i les normes no qüestionades reflecteixen l'experiència de la majoria o bé d'aquells que han tingut accés al poder, entès com a capacitar de nomenar, categoritzar i conformar la realitat. És a dir, aquells que han tingut un accés major a la creació del discurs del qual deriva el dret. De manera que el dret crea *subjectes* activament i passivament. Passivament, a través de la universalització de pautes i comportaments posicionats. Així, institueix i construeix el *subjecte normal* i el *desviat*. Activament, tot categoritzant i criminalitzant persones i grups.

Fraser proposa deixar de banda la universalització de l'experiència definida culturalment com a –majoritàriament– masculina, el ciutadà-treballador que ha produït la marginació i l'explotació de moltes persones (homes i dones) que no encaixaven el model normatiu. L'estat social estava basat en dos models universals de gènere: el masculí corresponia al treballador fora de la llar que mantenia la família (breadwinner); mentre que el femení corresponia a l'àngel de la llar, que s'ocupava de la cura i atenció de la unitat domèstica (caregiver)⁵⁹⁴. Una vegada aquests models de gènere entren en crisi, l'estat desenvolupa estratègies diferents per mantenir un sistema de sexe-gènere determinat.

Als Estats Units el model que s'universalitza és el del mantenidor (breadwiner), a través d'una sèrie de programes forts d'immersió/ inserció de les dones a aquest model; bàsicament per la desaparició dels obstacles que troben les dones per a treballar de la manera com ho fan els homes i pel desplaçament de les tasques de cura cap a institucions públiques⁵⁹⁵. A Europa, el model és el de la paritat en la cura i l'atenció, és a dir, a través de l'ajuda a les dones que tenen responsabilitats domèstiques significatives a

experience or they do not measure up to those standards, their difference is constructed as deviance and inferiority"(...) Commitment to an ideal of impartiality, thus, makes it difficult to expose the partiality of the supposedly general standpoint, and to claim a voice for the oppressed ". I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit., pàg. 116. Young, però, no és una feminista del *Standpoint*, sinó més bé una feminista crítica.

⁵⁹⁴ El sistema de benestar social s'organitzava en tres pilars: un en funció de la contribució dels treballadors, un altre de protecció de famílies amb menors a cura i un tercer estigmatitzat de lluita contra la pobresa de qui no encaixava en un dels dos models (breadwinner/caregiver)

⁵⁹⁵ El model de seguretat social així, perdria una de les tres potes, al eliminar-se el model del caregiver com model vàlid, tot i mantenir els altres dos: un, per la *majoria* de persones treballadores i un altre per les persones excloses del mercat de treball (marginals).

mantenir-se elles i la família mitjançant el treball de cura, o el treball de cura i el treball a temps parcial, amb un ajut substancial de l'estat el que suposaria la valorització social d'aquestes tasques de cura igual que altres⁵⁹⁶ –faria les diferències *costless*, segons la proposta de Littleton-. Com que ni un model ni altre són prou satisfactoris a la llum dels set principis que articulen l'equitat de gènere, Fraser proposa un tercer model que consisteix en universalitzar no el *breadwinner* sinó el *caregiver*. Aquest model proposa com a norma la vida de moltes dones, de treball de cura i atenció i treball per mantenir la família, solament que eliminaria els entrebancs que fan que això signifiqui una doble jornada de treball. Totes les persones assumirien una part del treball de cura i una part del treball de manutenció i les institucions socials, els llocs de treball, etc., tindrien aquest *model de persona* com *el model de ciutadà normal*, no especial⁵⁹⁷. En unes altres paraules, la impugnació al principi d'igualtat ja no es fa amb la insistència que les dones també posseeixen la característica que serveix com a paràmetre per establir la relació d'igualtat, sinó que la impugnació prové del fet que la característica utilitzada com a paràmetre és inadequada per establir la relació⁵⁹⁸.

L'observador pot entendre sense perspectiva pròpia

Molt relacionat amb aquestes qüestions (de fet hem vist es creuen ambdues vessants...) està el tema de la imparcialitat com a procediment en l'aplicació de les normes. En realitat aquí hi ha tres qüestions relacionades. (1) D'una banda, assumim que la persona que jutja (el jutge) o l'operador jurídic encarregat de *treballar* amb el dret no té cap punt de mira, no té una perspectiva particular i situada. (2) D'un altra, assumim com a vàlid el principi d'imparcialitat o *l'aplicació imparcial de les normes*, i neguem la

⁵⁹⁶ El model de benestar social inclou en un mateix pilar el breadwiner i el caregiver, tot i mantenir un altre sistema marginal per qui no treballa o no te càrregues domèstiques significatives.

⁵⁹⁷ Així un únic sistema de seguretat social bastaria perquè totes les persones hi entrarien. Com hem vist a la part de "la política" malgrat que sembla ser un intent atrevit és una de les opcions més serioses amb les que podem comtar.

⁵⁹⁸ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*), *op. cit.*, pàg. 27: "La impugnación se argumenta en base, al menos, a dos posibles razones: o bien que ellos/ellas, los excluidos/as poseen *también* la característica-parámetro en función de la cual se estableció la relación de equipolencia, o bien que la característica-parámetro en función de la cual ellos/ellas quedan fuera no era la adecuada para fundamentar esa relación".

vessant ideològica d'aquesta assumpció. Aquestes dues crítiques van enllaçades, com ja avançava MacKinnon. (3) Per últim està la necessitat de trobar un mètode d'aplicació de les normes que no supose un encobriment de falta de poder sinó que pugui ajudar a transformar o siga capaç de revelar situacions i normes jurídiques opressores o que condueixen cap a relacions opressores.

Els operadors jurídics no tenen perspectiva pròpia

Les normes i estàndards són aplicats imparcialment, per exemple en un judici. Un individu racional i imparcial, per tant, no-situat, prendrà decisions, segons el dret vigent, que afectaran les parts implicades al procés.

La imparcialitat pressuposa que una persona pren un punt de mira impersonal i imparcial front a una situació determinada; un punt de mira no-situat, i pondera tots els interessos en qüestió d'igual manera i arriba a unes conclusions d'acord amb uns ideals de justícia i uns principis de dret. L'observador imparcial és quelcom capaç d'abstraure's de les particularitats de les circumstàncies; és capaç d'abstraure's a passions, sentiments, desitjos, interessos i compromisos⁵⁹⁹, i en la mesura que ho fa pot prendre una decisió.

L'estudi de Christy Chandler sobre el *Peremptory Challenge*⁶⁰⁰ americana qüestiona dues vessants d'aquesta idea d'imparcialitat dels operadors jurídics: d'una banda, la presa de decisions sense limitació que posa de manifest les preferències i la falta d'*objectivitat* d'alguns operadors jurídics i, d'un altra, la falta d'*objectivitat* que se suposa en determinades persones que s'allunyen del referent normatiu *tercer imparcial* (és a dir, que no són homes blancs).

L'estudi de Chandler⁶⁰¹ qüestiona els conceptes de representació i imparcialitat presents als judicis i exigeix que el *Challenge* desaparega perquè

⁵⁹⁹ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op. cit., capítol 4.

⁶⁰⁰ CH. CHANDLER: "Race, Gender, and the Peremptory Challenge: A Postmodern Feminist Approach", *Yale Journal of Law and Feminism*, Vol.7, N°1, 1995, pàgs. 173-193. El *Peremptory Challenge* és la capacitat que tenen les parts a un judici d'excloure un nombre determinat de persones de la seua jurisdicció, recusar membres del jutjat popular sense al·legar cap causa. Després es poden recusar més membres però al·legant causes.

⁶⁰¹ L'estudi parteix d'un posicionament feminista "postmodern" (sobre tot pel que fa la concepció d'individu i identitat) des del dret: es tracta de deconstruir el dret de manera que puguem desenvolupar interpretacions noves (inventar nous discursos) i obrir camins que alliberen les dones i la categoria legal -i discursiva- "dona" (en el cas de Chandler, a més a més, dona negra).

(1) perpetua la concepció de l'home blanc com a norma i la marginalitat dels grups *diferents*, (2) les doctrines antidiscriminatòries unicausals exclouen les dones negres de tota possibilitat de protecció i (3) el *Peremptory Challenge*, perpetua una noció essencialista de les identitats ja que assigna a la dona un espai perifèric del que es considera l'esfera pública.

La recusació dels membres del jutjat elegits per sorteig és un mecanisme per eliminar la parcialitat *extrema* en alguna de les parts i, alhora, un mecanisme per aconseguir o arribar a jurats *imparcials*. La recusació basada en motius racials o de gènere ha estat prohibida perquè vulnera el dret a una protecció igual de l'acusat⁶⁰². Els *peremptory challenges*, però, no estan sotmesos a control judicial, i si bé hi ha una mena de protecció general per no ser exclòs en base al gènere o la ètnia⁶⁰³, no hi ha un dret d'inclusió.

Una vegada la part ha recusat alguns dels membres per raons que *a priori* resulten d'una discriminació racial o de gènere (és a dir, que recusa un home negre o una dona blanca⁶⁰⁴), si els arguments que dona són neutres pel que fa al gènere i la ètnia, la recusació és vàlida. Com a criteris neutres de gènere i ètnia els tribunals han aprovat la recusació de tres dones negres joves per tenir situacions familiars qüestionables: dues convivia amb els seus companys sense estar casades, l'altra no vivia amb cap home sinó amb el seu fill petit, no havent estat casada. Com que això no corresponia a situacions familiars *normals* van ser recusades per la part i el tribunal va donar per bons els motius. El que importa més que les dades concretes són dues coses: primer la *imparcialitat del tribunal i els advocats* per deixar entrar les perspectives pròpies sobre el que és una persona imparcial, que certament no és una mare fadrina. I d'altra banda, que si viure amb un home o ser mare

⁶⁰² Chandler cita una part de la sentència *Batson v. Kennedy*: "Purposeful racial discrimination in selection of the venire violates a defendant's rights to equal protection because it denies him the protection that a trial juror is intended to secure. 'The very idea of a jury is a body composed of the peers or equals of the person whose rights is selected or summoned to determine; that is of his neighbors, fellows, associates, persons having the same legal status in society as that which he holds'. CH. CHANDLER: "Race, Gender, and the Peremptory Challenge: A Postmodern Feminist Approach", *op.cit.*, pàg. 178. I, pel que fa al gènere, cita *J.E.B v Alabama ex rel TB*, a la pàg. 179: "Striking individual jurors on the assumption that they hold particular views simply because of their gender is 'practically a brand upon them, fixed by law, an assertion of their inferiority'".

⁶⁰³ Em negue a utilitzar la categoria *raça*, per més que siga cert que *la d'ètnia* és un substitutiu quasi igual de racista...

⁶⁰⁴ No és un error. Els homes negres patirien discriminació perquè tot i ser homes són negres (i la norma és el ser home) i les dones blanques perquè tot i ser blanques són dones. La norma és ser blanc i home.

fadrina és interpretat pels tribunals com circumstàncies que limiten la capacitat de jutjar justament, el jurat normal o ideal és un altre que una dona no casada o amb xiquets. Les dones no podem ser imparcials, perquè sempre estem situades.

Més que actuar com si les experiències *diferents* afectaren negativament els judicis (la imparcialitat), el sistema judicial hauria d'integrar com a requisit l'encontre de diferents perspectives. És a dir, el sistema de dret deuria validar les diferents experiències i les diferents pretensions de coneixement basats en les diferents experiències dels grups. Per què la posició de les dones negres, els negres o les dones és més possible que siga parcial que la d'uns altres grups?

El procediment jurídic estableix un espai per al discurs, per a fer visibles els conflictes socials, i cal anar donant legitimitat a les veus que el discurs ha silenciats en establir una veu com a única relatora del dret. La idea d'imparcialitat hauria de poder combinar o incorporar perspectives diferents, experiències i percepcions dels grups socials per a no deixar-los al marge de la vida pública⁶⁰⁵. Si admetem que tots els individus estan situats en un mapa social i polític concret, la realitat i la perspectiva sempre és situada i parcial. El màxim a que podem aspirar és a ajuntar parcel·les de perspectives situades. Els punts de mira diferents validen les diferents realitats sense haver de negar les altres perspectives possibles: “*one has no need to ‘decenter’ anyone in order to center someone else; one has only to constantly, appropriately, ‘pivot the center’*”⁶⁰⁶. Solament cal canviar unes polítiques basades en identitats monolítiques tan problemàtiques⁶⁰⁷. És a dir, en el fons hi ha una demanda perquè el dret valide algunes diferències, *legítimes diferències i identitats com a diferències amb igual valor* per a arribar als ideals de justícia i deixar d'universalitzar la identitat masculina i blanca, per posar

⁶⁰⁵ CH. CHANDLER: “Race, Gender, and the Peremptory Challenge: A Postmodern Feminist Approach”, *op. cit.*, pàg.192: “The concept of impartiality could incorporate pivoting standpoints and thus value the experiences and perceptions of a diverse community”.

⁶⁰⁶ P.H. COLLINS: *Black Feminist Thought. Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment. Perspectives on Gender*, Routledge, New York, London 1991, pàg.236.

⁶⁰⁷ S. HARDING: *The Science Question in Feminism*, *op. cit.*, pàg. 18: “For each struggle, epistemologies and politics grounded in solidarities could replace the problematic ones that appeal to essentialized identities, which are, perhaps, spurious.”

un exemple, com a standard de qualsevol presa de decisions racionals i ajustades a dret.

Aquesta crítica al posicionament o no dels operadors jurídics i les perspectives rellevants té a veure fonamentalment en la manera com pensem la imparcialitat com a criteri de presa de decisions racionals i criteri d'aplicació de les normes al dret⁶⁰⁸.

Assumim acríticament el principi d'imparcialitat o l'aplicació imparcial de les normes

La imparcialitat és presentada com el mètode per arribar a decisions acceptables i raonables. La imparcialitat, però, identifica parcialitat amb *egoisme*, i no com a possibilitat de raonar. Tal com vèiem, Young (i MacKinnon) afirma que aquesta *visió des d'enlloc* és impossible i la qüestió no és tant que els posicionaments concrets puguen o no evitar-se sinó si deuen o no evitar-se, perquè, atés que la posició no-situada no existeix, afirmar-la suposa encobrir i silenciar unes altres posicions tan situades com la universalitzada. De manera que l'ideal d'imparcialitat redueix la diversitat a una homogeneïtat opressora. La imparcialitat contribueix a encobrir el domini dels poderosos perquè continua sense qüestionar el referent. A més a més, la imparcialitat no sols és impossible, sinó que la seua apel·lació (com a apel·lació a una instància no situada) serveix per a legitimar estructures jerarquitzades de presa de decisions⁶⁰⁹, i la necessitat de descobrir la realitat del processos es fa evident.

La justícia com a imparcialitat és correlativa a la igualtat formal, com a abstracció, i una vegada rebutgem aquesta noció d'igualtat com a única igualtat possible i desitjable, la idea d'imparcialitat es fa, necessàriament, més complexa també. La imparcialitat com a abstracció *de tot i tots* i com a aplicació de les normes pressuposa, fonamentalment, una societat homogènia

⁶⁰⁸ Les teories de l'argumentació jurídica intenten cobrir o disminuir aquest marge i proposar eines.

⁶⁰⁹ Young: "The idea of the impartial decisionmaker functions in our society to legitimate an undemocratic, authoritarian structure of decisionmaking...", I.M. YOUNG: *Justice and the Politics of difference*, *op.cit.*, pàg. 112.

i amaga la coincidència entre la ideologia del jutge i d'aquell que detenta el poder.

D'altra banda, entendre així la imparcialitat pressuposa un sistema de dret coherent i complet i té sentit si la funció del jutge és pronunciar les paraules de la llei. Això, però, ja no és una idea inqüestionada. Si no incorporem la crítica ja desenvolupada a aquest model, i conseqüentment la reformulació de la imparcialitat, la crítica feminista cau en el buit, en no encertar l'objecte. La crítica feminista sols té sentit, pense, -o fonamentalment té sentit- si el model de dret i el paper del jutge és el del formalisme jurídic (o, en darrera instància, com a constatació de la realitat: els jutges estan del costat dels poderosos, són conservadors i sexistes, comparteixen la ideologia del grup dominant.. El que es posa de manifest és la necessitat de reconeixement de la complexitat social, d'una banda, i individual dels *decisionmakers*, d'un altra).

El dret no és un sistema coherent, complet i tancat que té una única resposta possible per a cada qüestió que es planteja. Més aviat, qualsevol que siga el cas, hi ha una tasca d'interpretació i de contextualització important que és el que condueix cap a una decisió o un altra. Decidir quins fets són rellevants, quina norma s'ha d'aplicar o a quins principis acudir suposa sempre un marge per aquell que pren la decisió, i es pot arribar a resultats diferents. El sistema jurídic no sols no té sempre una única resposta específica per a cada problema judicial plantejat sinó que en té moltes, es pot arribar a moltes respostes des del dret i en dret⁶¹⁰.

⁶¹⁰ Aquesta tesi de la indeterminació del dret va ser introduïda fonamentalment pels Critical Legal Studies. El moviment dels Critical Legal Studies va sorgir cap als anys '70 com una *coalició* de teòrics del dret vinculats d'alguna mena a l'esquerra. Van introduir a l'anàlisi del dret nocions sobre el poder, el significat, els símbols i el coneixement. Els Critical Legal Scholars comparteixen la crítica al racionalisme feta des del postmodernisme; rebutgen la idea o la pretensió de neutralitat del dret, discuteixen les jerarquies dins de les societats democràtiques i la democràcia mateixa i critiquen l'individualisme exacerbada. Un dels mètodes més utilitzats per l'anàlisi és el deconstructivisme. Dins del moviment prompte va sorgir una branca feminista, les Feminist Critical Legal Scholars, que segueixen en gran mesura i comparteixen les anàlisi i els mètodes dels Critical Legal Scholars, però introdueixen, a més, la qüestió del gènere, les relacions de poder entre els sexes. Les Feminist Critical Legal Scholars han criticat el discurs del dret i sobre el dret; han deconstruït alguns conceptes bàsics com ara el consentiment, han mostrat el caràcter generitzat d'aquests conceptes, etc. Per a un resum de la importància d'aquest moviment per al feminisme, veieu: K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): "Introduction" dins K.T. BARTTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991. Veieu així mateix: J.A. PÉREZ LLEDÓ: *El movimiento Critical Legal Studies*, Tecnos, Madrid 1996.

Ningú manté ja que els jutges *apliquen la llei* després d'un procés deductiu on, a partir d'uns determinats fets, unes normes fixes, predeterminades i clares, ens fan arribar a una (l'única, de fet) solució o decisió possible. Si això és així, però, la *imparcialitat* ha quedat ja altrament definida, o no s'identifica amb la neutralitat, que és el que semblen dir les feministes; perquè el jutge adopta una posició i la *posició normativa* que s'exigeix al jutge és la vinculació a la constitució i per tant la garantia dels drets. És a dir, la imparcialitat no està en (o no s'identifica amb) la no-situació o la no-posició; sinó en la situació i la posició a partir del context i del text constitucional. La imparcialitat són, com a molt, límits a la posicionalitat necessària del subjecte per a convertir-la en posició front a la constitució i la resta de l'ordenament. És a dir, si els jutges són jutges constitucionals i fan judicis de constitucionalitat quan interpreten les normes per a l'aplicació, la posició del jutge respecte de les normes ja no és acrítica i cega –que és el que la imparcialitat/neutralitat exigeix, donat que el jutge, la posició del jutge, no pot influir en el resultat -. El jutge és imparcial en el sentit de ser tercer entre parts i no tenir interessos personals ni institucionals, però ser, alhora, garant dels drets fonamentals⁶¹¹.

D'altra banda, abans que una regla o una institució, el dret és un discurs –és un dret *líquid* -que s'articula *entre les coses*⁶¹². Els operadors jurídics i no solament els jutges, manipulen el discurs jurídic per donar-li un sentit, per fer-lo circular, i aquest *donar-li sentit* ja no podem explicar-lo sense referir-nos al context, sense partir del context. Aquest *donar-li un sentit* implica entendre'l sempre com a inacabat, com a susceptible de noves apropiacions, noves interpretacions. Tal com assenyala Ost⁶¹³, els operadors jurídics no es limiten a interpretar la llei en el sentit què el legislador ha pogut

⁶¹¹ L. FERRAJOLI: *Derecho y Razón*, op. cit., pàg. 579- 580: “La sujeción sólo a la ley, como premisa sustancial de la deducción judicial y a la vez única fuente de legitimación política, expresa, pues, la colocación institucional del juez. Esta colocación –*externa* a los sujetos en causa y al sistema político y *extraña* a los intereses particulares de unos y a los generales del otro- se hace patente en el requisito de la *imparcialidad* y tiene su justificación ético-política en los dos valores –la búsqueda de la verdad y la tutela de los derechos fundamentales- antes asociados a la jurisdicción. El juez no debe tener ningún interés, ni general ni particular, en una u otra solución de la controversia que está llamado a resolver...”.

⁶¹² F. OST: “Júpiter, Hércules, Hermes: Tres modelos de juez”, dins *Doxa*, 14, 1993, pàgs. 169-194: 187.

⁶¹³ F. OST: “Júpiter, Hércules, Hermes: Tres modelos de juez”, op. cit., pàgs. 169-194: 172.

voler donar-li, sinó que més aviat el que fan és integrar-hi uns altres significats: la voluntat del legislador és un element més a tenir en compte a l'hora de determinar el sentit òptim de les normes, un element més a integrar en la construcció de la decisió junt amb els elements normatius que provenen d'unes altres fonts (el costum, la jurisprudència, les convencions internacionals, els principis generals del dret, la doctrina...), i fonamentalment la constitució.

Una vegada acceptades aquestes limitacions i apertures, diguem-ne imposades pel sistema, i acceptada la idea de la imparcialitat com a imparcialitat situada, i com garantia orgànica establida la posició normativa exigida d'adhesió a la constitució i l'ordenament, és més fàcil admetre que el jutge imparcial no és una persona aliena al que passa al seu voltant. Però, ahora, això ens situa davant un altre problema: el de concretar què vol dir vinculació a la constitució des d'una perspectiva de gènere. D'una banda, significa no renunciar a la imparcialitat tot plegat, perquè és una garantia més, una vegada que és definida com a posició vinculada a la constitució i no com a no-posició. Però, en qualsevol cas, sempre hi ha un moment en què el jutge decideix, després de totes aquestes restriccions i vincles, sense més criteri que el seu, moment en què es fa palesa la perspectiva pròpia, on s'incorpora a la decisió un element subjectiu i ideològic⁶¹⁴. Per més que la posició del jutge haja canviat; que la funció judicial haja estat reformulada i els jutges siguin bàsicament els garants dels drets fonamentals, és cert que no es pot continuar afirmant que deixen de banda la seua cultura, la ideologia o els valors morals⁶¹⁵ propis, i és per això que cal, d'altra banda, desenvolupar eines per tal d'evitar en la mesura del possible que el biaix de sexe s'incorpore negativament a la decisió; per tal que l'apel·lació a la imparcialitat com

⁶¹⁴ L. PRIETO: *Ideología e interpretación jurídica*, Tecnos, Madrid 1987, pàg. 15: "Creo sin embargo que los ejemplos comentados acreditan la existencia de un insuprimible momento creativo en el que el juzgador, si se nos permite la expresión, ha de elegir y decidir a pecho descubierto; la sentencia no es arbitraria, pues se halla limitada por todo un conjunto de leyes y precedentes, pero si incorpora un elemento subjetivo e ideológico".

⁶¹⁵ C. GARCÍA PASCUAL: *Legitimidad democrática y poder judicial*, Alfons el Magnànim, València, 1997, pàg. 276: "... la constitución de 1978 ha transformado el contenido mismo de la función judicial pues ha hecho de los jueces y magistrados los máximos valedores de los derechos de los individuos. De un lado los jueces españoles se ven obligados a concretar el sentido de los principios, valores y derechos que la Constitución establece y que por definición no son siempre precisos ni están exentos de ambigüedad, de otro lado son jueces y magistrados los definitivos o últimos garantes de los derechos de los individuos y todo ello desde la extendida conciencia que los jueces no son y tal vez nunca fueron esos seres que casi sin alma lograban aplicar el Derecho dejando a un lado su cultura, su ideología o sus valores morales".

justificació no constitueix també un encobriment de la falta de poder dels exclosos.

La necessitat de trobar mètodes

Una vegada dit això, sembla que queda clar que no podem renunciar a *la imparcialitat* i no podem renunciar *als mètodes*. Fins i tot no crec que MacKinnon diga que no calen mètodes. Em sembla que la seua postura en aquest punt és prou semblant a la de Bartlett quan diu que és cert que el mètode dóna forma a la substància (tant els mètodes no feministes com els feministes) i els mètodes jurídics, per tant, poden ajudar a emascarar normes substancialment opressores i ser ells mateixos opressors. Hi ha dues raons per no prescindir dels mètodes (com a procediments formals que condueixen cap a solucions o respostes jurídiques) i resoldre qualsevol qüestió legal substancialment: una, pràctica, la impossibilitat de pensar que des de la llei es poden donar respostes substancials sense la utilització de cap mètode (d'aplicació, d'interpretació, etc.) i la segona, normativa, que no sols hi ha mètodes i principis i a més són útils, sinó que poden garantir la *integritat* de les normes substancials i per tant, són desitjables. Decidir quina norma aplicar a partir de la identificació (construcció i traducció jurídica) dels fets claus, deixa al jutge un marge ampli per arribar a les decisions. Quanta més indeterminació hi ha, major és la possibilitat que la posició del jutge determine el resultat si no hi ha mètodes correctors⁶¹⁶. I, tal com veïem, per més que les limitacions siguin la vinculació del jutge a la constitució, el marge de decisió continua sent ample.

El que cal és buscar *mètodes jurídics* que siguin garants de drets i no d'opressions⁶¹⁷. És una manera de fer compatible la crítica a l'objectivitat i a la

⁶¹⁶ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", *op. cit.*, pàgs. 374: "Deciding what facts are relevant, or which precedents apply... leaves a decisionmaker a wide range of substantive results. The greater the indeterminacy, the more the decisionmaker's substantive preferences, without meaningful methodological constraints, may determine a particular outcome. These preferences may follow patterns of dominant culture...".

⁶¹⁷ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", *op. cit.*, pàgs. 374-375: "If methods mask substance why not dispose with method altogether and analyze every legal problem as one of substance alone? There is both, a practical reason and a normative reason to treat legal methods as *somewhat* distinct from the substance of law. The practical reason is the virtual impossibility of thinking directly from substance to result in law, except in the most superficial senses, without methods. (...) Such background principles or methods are not evitable, but desirable, because they can help to preserve the integrity of the substantive rules which the legal system produces. (...) The real question is... whether the relation between method and substance is proper... A

imparcialitat **pretenses** i la necessitat de tenir unes garanties mínimes de seguretat i d'igualtat en l'aplicació de les normes⁶¹⁸.

Tal com diu García Amado⁶¹⁹ el mètode, siga quin siga el que triem, ha de ser generalitzable, és a dir, el mètode proposat ha de servir tant per detectar discriminacions per gènere com per a detectar uns altres tipus de discriminació *grup*, per tal de no ser ell mateix discriminatori, i la proposta de Bartlett semblaria, així, prou raonable.

Bartlett suggereix fonamentalment tres mètodes feministes a la pràctica del dret: posar la qüestió de les dones, el romanent pràctic feminista i la creació de consciència. Els mètodes són, a fi de comptes, instruments per a utilitzar el dret i per a fer-lo *funcionar*. Per això, també, són importants per protegir-nos de funcionaments opressors: els mètodes donen forma a les nostres estratègies jurídiques i extrajurídiques.

(1) “Posar la qüestió de les dones” en relació amb el dret significa examinar la manera en què el dret ignora o no dóna compte de les experiències i valors que semblen més comuns per a les dones, per les raons que siguin, o com els estàndards i conceptes legals existents posen en desavantatge a les dones⁶²⁰. Una qüestió esdevé un mètode quan és posada sistemàticament. La qüestió de les dones al dret busca identificar les implicacions de gènere de les normes i pràctiques que, d'una altra manera apareixen o es mostren com a neutrals i objectives. Hi ha tres qüestions diferents, encara que ho siguin per matisos.

purely result oriented method... improperly exerts no meaningful constraints on the decisionmaker. Also improper is the method that imposes arbitrary or unjustified constraints (...). In contrast, the method of asking the woman question establishes a justifiable relationship to legal substance...”

⁶¹⁸ De la mateixa manera, quan Young critica la imparcialitat ho fa en tant que instrument de legitimació de pràctiques excloents al assumir acríticament la imparcialitat com antídote a l'arbitrarietat i identificant parcialitat amb egoisme i no amb posicionament social que permet contextualitzar i raonar. I.M. YOUNG: *Justice and The Politics of Difference*, *op.cit.*, Capítol 4.

⁶¹⁹ J.A. GARCÍA AMADO: “¿Tienen sexo las Normas? Temas y Problemas de la teoría Feminista del Derecho”, *op. cit.*, pàgs. 13-41: 33.

⁶²⁰ K.T. BARTLETT: “Feminist Legal Methods”, *op. cit.*, pàg. 371: “In law, asking the woman question means examining how the law fails to take into account the experiences and values that seem more typical of women than of men, for whatever reason, or how existing legal standards and concepts might disadvantage women”.

1.1.- D'una banda, es tracta de veure o constatar que el dret regula en masculí en el sentit que, donada una situació *humana* concreta, l'experiència o els interessos regulats, reflectits o recollits i protegits pel dret coincideixen amb el que seria l'experiència masculina de la situació i aquest fet comportaria un desavantatge per les dones⁶²¹.

1.2.- Junt amb això, hi hauria tota una sèrie d'experiències o vivències més comunes en les dones que en els homes que estarien per regular. No és que estiguen regulades de *manera masculina*, és que, com que no hi ha una experiència masculina equiparable, no estan regulades, no estan protegides o queden al marge de la llei i produeixen un desavantatge o una indefensió per a les dones que es veuen en aqueixa situació⁶²².

1.3.- D'altra banda, caldria veure quins estàndards i conceptes legals existents posen en desavantatge les dones perquè les estigmatitzen de nou, perquè no tenen en consideració les experiències de les dones i reconduïxen tota qüestió a un punt de mira i comprensió masculí.

Amb aquest mètode el que es fa és extraure les dones de la invisibilitat i, alhora, qüestionar el subjecte de drets de les normes. Qüestiona *la norma* en assenyalar que el subjecte universalitzat acríticament és el subjecte masculí i les seues experiències. En qüestionar la parcialitat del subjecte universalitzat assumit com a normal i normatiu, es trauen a la llum discriminacions jurídiques altrament invisibles. Aquest mètode es pot aplicar tant en relació a les dones com a unes altres categories de diferents, per a combatre no sols l'androcentrisme (o la masculinitat del dret) sinó l'imperialisme cultural.

⁶²¹ Un exemple seria el mercat laboral, com veurem més endavant; però també les normes que fins fa poc regien aquesta societat segons les quals una dona que adquiria la majoria d'edat no tenia els mateixos drets que un home en les mateixes circumstàncies; o el terrible uxoricidi que *protegia* al marit que matava la seua esposa infidel però la dona que matava el seu marit infidel no estava protegida. Moltes de les normes clarament sexistes han desaparegut de l'ordenament, però posar la qüestió de les dones al dret és posar de manifest l'existència de discriminacions indirectes per la via de l'assumpció acrítica de l'experiència masculina com paràmetre de la humanitat.

⁶²² Exemple típic, com hem vist, és l'embaràs i la falta de protecció en el treball –almenys als estats Units que és on es desenvolupa la major part del debat–, però també, la violació i, com veurem, la prostitució. Amb la violació o els maltractaments es posa de manifest que no acabem de trobar les eines jurídiques adients per protegir les dones i utilitzar el dret de manera que no suppose per les dones afectades un càstig afegit.

Es tractaria, però, de mostrar que sols des de la universalitat es pot qüestionar la falta d'universalitat d'una norma concreta. És a dir, el que ens permet fer una crítica a la *pretesa* universalitat és un ideal d'universalitat. Per tant, el que es criticaria no és la universalitat com a principi o com a ideal, sinó que precisament es valora aquest principi i la seua *violació* és el que es critica. És a dir, es busca desgeneritzar el subjecte de drets, que ara seria masculí, no per a fer un subjecte oposat per raó de gènere, sinó un subjecte *més universal* que l'actual.

(2) *Feminist practical reasoning* exten el que ha estat considerat rellevant per les normes i el sistema jurídic per tal d'incloure-hi les perspectives de les dones o uns altres grups discriminats, de manera que la presa de decisions siga més sensible a les possibles dificultats de categorització de les experiències dels grups subordinats.

El dret legitima unes determinades accions (en mostrar l'adhesió de l'acció a un model normatiu reconeixible) i deslegitima unes altres. Les estratègies de legitimació i/o deslegitimació poden ser variades i del que es tracta és d'anar deslegitimant les accions d'exclusió que no són observables, diguem-ne, planament, o que queden ocultades (silenciades, no nombrades) per les normes i els procediments.

D'altra banda, es tracta de legitimar les pretensions vinculades a les experiències d'exclusió de les dones, desenvolupades per tal de trencar un sistema d'exclusió establert. Les diferents qüestions han de ser *problematitzades, construïdes i traduïdes al dret de manera que evidencien les injustícies patides per les dones*. Per exemple, posar-li nom a l'assetjament sexual i conduir-lo al camp del dret com a acció a deslegitimar.

Cal tenir en compte que partim de la base que un estat democràtic exclou formes de legitimació absoluta perquè permet la deslegitimació per incompliment del programa constitucional. Tots els operadors jurídics tenen com a marc de referència i vinculació aquest programa constitucional i el seu desenvolupament, i com que no serà mai un projecte acabat, tancat, les estratègies d'ampliació dels drets, de protecció dels drets i de creació d'espais per la llibertat i la igualtat han de ser possibles. La majoria dels moviments

socials estan ahí: denuncien les actuacions, les normes o les polítiques públiques que consideren contràries d'alguna manera al programa constitucional. És clar que totes les estratègies no són estrictament jurídiques, sinó que són polítiques. Però el que assenyala Bartlett és la necessitat (i la constatació) d'inserir les demandes de les dones en l'acció del dret, per posar de manifest com i en quina mesura les dones es veuen afectades per l'acció del dret.

No obstant això, aquesta possible utilització del dret en favor de les dones ha estat qüestionada. Carol Smart assenyala els perills de reconduir totes les qüestions al llenguatge del dret (dels drets): el que pot semblar progressista a la formulació pot acabar sent perjudicial i exclouent per a les dones i altres grups per la utilització que uns altres grups fan dels drets reclamats i obtinguts per col·lectius específics⁶²³. Crec, però, que això no implica renunciar al dret ni al caire emancipador del dret.

(3) El mètode feminista de creació de consciència. Estem i no estem tornant al començament. És plantejat com una qüestió dialèctica entre la teoria i la pràctica, entre el feminisme polític i el feminisme teòric; entre el feminisme polític i els avanços al dret. La relació entre l'experiència particular, individual, i la teoria es fa palesa mitjançant aquest mètode (que hem assenyalat, és cert, com a mètode de coneixement i reconeixement limitat per l'exclusió que suposa el crear barreres de pertanyença. Crec però, que una cosa és universalitzar de nou una experiència femenina situada, i un altra fer paleses determinades experiències de les dones al dret, de la manera com som tractades). Pense que del que es tracta, finalment, és de fer consciència social d'uns determinats aspectes legals que són opressors per les dones. És a dir,

⁶²³ Smart posa com exemple, entre altres, l'article 8 del Conveni Europeu de Drets Humans, que va estar pensat per les famílies migrants i s'utilitza per altres finalitats però no per protegir els migrants o les dones: "the development of using the convention rests upon the "right to a family live" which unmarried fathers have argued is denied to them by the laws of illegitimacy. Such fathers are attempting to claim rights over children which married fathers enjoy. Yet, the right to a family live was originally formulated with the problem of state measures like apartheid, forced mobility of labor, and migration policies in mind." C. SMART: *Feminism and the power of Law*, op. cit., pàg. 145. Smart pensa que moltes vegades les respostes i eines emancipadores són utilitzades per restringir i limitar la llibertat i els drets de les dones. A l'estat espanyol també s'ha explicat que el principi de no discriminació per sexe durant molts anys no ha servit per incloure les dones (no ha estat aplicat favorablement per les dones) sinó que ha estat utilitzat afavorint els homes (amb les pensions de viduïtat, per exemple). Però, cal insistir, això no significa rebutjar el principi d'igualtat o a estratègies d'igualació des del dret.

d'acord que de la possibilitat de ser violada no es pot extraure una consciència-vivència comuna que ens identifique com a dones; però assenyalar que la tipificació de la violació o d'abusos sexuals es fa sense tenir en compte l'experiència de les dones no és el mateix i és una qüestió de creació de consciència.

Les perspectives dels altres són irrellevants

S'assumeix que les perspectives dels altres no existeixen o són irrellevants. Principalment perquè si la perspectiva d'aquell que jutja (o d'aquell que opera, etc.) és universal perquè no està situada. Ara bé, no crec que les posicions dels altres siguin sempre irrellevants, almenys pel que fa a les relacions i les accions jurídiques. En un judici, per exemple, els arguments que es presenten des de les dues parts són arguments des del dret per a fonamentar les pretensions de cadascuna de les parts. D'acord que *les perspectives* de cada part potser no estan recollides completament pel dret; que el fet d'haver de *traduir* les demandes al llenguatge jurídic fa perdre matisos i allò que una persona pot considerar rellevant no ho siga per al dret. Ara bé, aquest és l'argument al que hem estat donant voltes des de la construcció de la diferència fins el referent no qüestionat i la no-situació de l'observador, de manera que tornem al problema de l'imperialisme cultural, o entenem que no estem parlant estrictament de l'aplicació del dret sinó de les polítiques públiques dirigides a grups sense tenir en compte les expectatives, necessitats i perspectives dels grups afectats.

De tota manera és cert que poden haver estratègies concretes, pròpies d'utilització dels recursos jurídics per part de grups exclosos que són importants i no solem tenir en compte o bé són analitzades com a estratègies d'extensió dels drets dins d'una anàlisi més sociològica que jurídica. No obstant això, pense que es pot parlar d'aquestes estratègies més fàcilment si ho fem des d'una *part del sistema jurídic* que jo accepte que ha exclòs la posició dels marginats i que està, tal com deia, dins les polítiques públiques dirigides a aquests grups. I, l'estratègia *feminista* (o simplement l'estratègia emancipadora) a seguir passa per entendre les estratègies dels grups dins del sistema que els exclou: per parar-se a escoltar i crear espais on les experiències d'aquests grups siguin escoltades i recolzades com a punt de

partida per l'estratègia jurídica. És a dir, si les funcions del dret (les que li atribuïm i les que compleix) depenen en part de la intencionalitat dels actors, aleshores les perspectives dels altres no són irrellevants sinó peces centrals.

Lucie White ens mostra extraordinàriament en un article les estratègies desenvolupades per membres de grups marginalitzats per acumulació d'exclusògens i les conseqüències d'aquestes estratègies d'utilització del dret. El seu article "Subordination, Rhetorical Survival Skills and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs.G.(1990)"⁶²⁴, explica una història que ella mateixa reconeix que és ambigua, en la que mostra les estratègies que una mare negra soltera sense recursos desenvolupa davant el sistema jurídic i burocràtic per fer valer la seua posició de persona i va aconseguint *moments fràgils de dignitat i reivindicació* front a l'administració. Les estratègies van desafiant la construcció administrativa i legal d'un subjecte subordinat, intimidat, no autònom, incapaç, que és una mare negra soltera sense recursos. L'article és interessant per dues raons: primer perquè mostra el rebuig dels subjectes a ser inclosos en categories estàtiques i tancades i manifesta estratègies de resistència contínues tant front al *sistema* –administratiu del *welfare state*- i també davant l'advocada que representa a aquesta dona, també per mediació del *welfare state*. D'altra banda teoritza sobre aquestes estratègies i les presenta com possibilitats reals d'acció feminista que podem desenvolupar, de resistència a la complicitat amb els complexos sistemes de jerarquitització i exclusions. Les conclusions més o menys podrien ser:

(1) Victimitzar no ens condueix enlloc. Presentar les dones com a víctimes de sistemes d'explotació i/o injustícies potser davant el sistema legal ens proporcione una estratègia que ens faça aconseguir les finalitats que perseguim amb aqueixa estratègia jurídica; però la majoria de les vegades significa negar l'actor o l'actriu principal i fer-los entrar en la mateixa roda que l'opremeix. Parlar de *possibilitats d'acció*, al contrari, dona poder als individus ja que els situa en una posició d'igualtat amb la resta de ciutadans i davant l'administració. Afirmar l'agència i la possibilitat d'agència de les persones

⁶²⁴ L. WHITE, L.: "Subordination, Rhetorical Survival Skills and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G. (1990)", dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender, New Perspectives on Law, Culture and Society*, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 404-428.

excloses ens fa aconseguir algunes coses més importants que no la victimització, perquè recupera la *humanitat* de les persones. Possibilita l'acció i el reconeixement i responsabilitza les persones de les seues accions, de la determinació i les conseqüències de les accions, i en tant que éssers capaços de prendre decisions, éssers a tenir en compte quan es regulen les qüestions que els afecten.

(2) Les estratègies dels grups subordinats per validar les seues experiències, desitjós i perspectives són variades i respectables. Així, cal escoltar les perspectives per situar-nos i situar l'actor en context. Moltes vegades, l'autoafirmació significarà una negació del sistema que fem servir per a reivindicar la validesa de la posició, perquè el sistema parteix de la negació d'aquesta perspectiva particular com a perspectiva a tenir en compte. El cas que conta Lucie White és el d'una dona que viu del *welfare* i, degut a un accident de trànsit, rep una indemnització. Per als comptes de l'administració la dona ha rebut massa diners i ha de tornar-los, llevat del cas en què puga acreditar que amb els diners va cobrir les necessitats bàsiques. Enfront de la estratègia de l'advocada que consistia en dir que havia comprat sabates per a les filles i portar les sabates velles com a prova, la dona va optar per dir que havia comprat sabates de diumenge per a anar a l'església. En parlar de sabates de diumenge reivindicava dues coses. D'una banda, la importància de l'església com àmbit de socialització i de reconeixement de la comunitat negra als EUA, que és negada per la resta de la societat. D'altra, i més important, reivindicava poder decidir en igualtat de condicions quines eren per a ella les necessitats bàsiques: donar nom a les necessitats i les reivindicacions concretes. Va estirar la categoria de necessitats bàsiques per expressar la seua perspectiva recolzant-se en la comunitat negra, i de pas, criticar el sistema que pren decisions sobre les seues necessitats sense tenir en compte la seua opinió.

Les opinions dels altres i més encara dels actors jurídics són importants perquè orienten l'acció i li donen sentit. Si assumim solament com a perspectiva possible la perspectiva que s'espera de nosaltres, hi ha moltes actuacions possibles que no són experimentades, posades en marxa. Els operadors jurídics, com a tècnics, tendeixen a donar la perspectiva i imposar l'estratègia *legal* adient sense tenir en compte que la persona que acudeix al

seu servei potser te una estratègia que te sentit perquè és el sentit que vol donar-li a la acció en el dret.

És, en part la crítica habitual a l'estat de benestar⁶²⁵, solament que es posa de manifest que fins i tot amb un sistema en què sembla que la dependència i la victimització són conseqüències inevitables, els individus afectats resisteixen i tenen estratègies concretes per a desafiar el sistema. Són, és clar, *moments fràgils de dignitat*, i del que es tracta és, pense, que el dret els valide i els faça possibles, no com a excepció sinó com a norma. I no cal que s'enfrontem a les institucions de benestar sinó gairebé a qualsevol branca del dret o qualsevol institució. Fins i tot quan el dret s'ha quedat *intencionalment al marge* d'una qüestió rellevant en la interacció humana, hi ha estratègies jurídiques desenvolupades pels febles per a combatre aquest sistema.

Tal com vèiem abans, les persones marginades són les que han quedat al marge del sistema de treball, perquè s'entén que l'única aportació útil que es pot fer a la societat ve determinada pel treball formal. L'exclusió del mercat de treball formal produeix, d'una banda, privacions materials que poden ser *resoltes* per institucions públiques però que risquen reproduir les injustícies distributives en crear necessitats inexistents i negar la participació de les persones afectades en els processos de disseny i decisió de les polítiques públiques a desenvolupar, perquè, tal com assenyala Young, les qüestions a distribuir no són únicament ni principalment qüestions materials⁶²⁶.

La **dependència** d'institucions públiques socials implica per a les persones marginades quedar subjectes a tractaments paternalistes, punitius i degradants per ser arbitraris, entre unes altres coses perquè la dependència s'entén com un *defecte* que te la persona dependent. És per això que Fraser i

⁶²⁵ Estévez Araujo resumeix les crítiques de la següent manera: "el carácter inadecuado de las estructuras burocráticas para las formas de vida cotidiana; falta de orientación hacia las necesidades; represión de la emocionalidad de los afectados por parte de profesionales y expertos; tutela y expropiación de los afectados y sus problemas por parte de técnicos y expertos; abordaje de los problemas de la siguiente manera: compensatoria, reactiva, a posteriori y orientada al pasado; falta de prevención y orientación al futuro". J.A. ESTÉVEZ ARAUJO: "Estructura y límites del derecho como instrumento del Estado Social, dins E. OLIVAS (ed.): *Problemas de legitimación en el estado social*, Trotta, Madrid 1991, pàgs 151-164: 161.

⁶²⁶ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference*, op.cit.

Gordon assenyalen com el pas de la societat patriarcal preindustrial a la societat industrial (patriarcal), va acompanyat o s'entén millor si s'analitza el nou significat, la nova accepció que el terme *dependència* adquireix. La dependència ja no és l'estat *normal* per als individus sinó una anomalia que afecta (principalment) a les dones. I, com vèiem, aquest usatge està donant pas a un altre en el qual un nombre cada vegada major de dones reclamen la mateixa independència que els homes, davant un altre grup, manera que a dia de hui, *les pràctiques generitzants i etnificadores* vinculades a les dependències creades o reals, *anirien de la mà en la creació d'infrasubjectes* ⁶²⁷.

Les persones marginades no participen en el disseny de les polítiques públiques destinades a pal·liar la situació de marginació social i proporcionar benestar: no poden sol·licitar (perquè no existeixen vies de participació ni d'expressió de les necessitats) el que consideren millor per elles. Dependència implica una *anomalia* i es resol en l'autorització suficient per suspendre els drets bàsics a la privacitat, el respecte i l'elecció personal, la participació en la presa de decisions, etc.

D'altra banda, dèiem, la marginalitat bloqueja les possibilitats de desenvolupar les capacitats pròpies en medis socialment reconeguts i definits. No es tracta només de poder desenvolupar capacitats i activitats socialment definides i reconegudes sinó sobre tot de reivindicar el reconeixement d'unes activitats determinades.

El *statu quo* és natural; no coercitiu i és just

Totes aquestes falses assumpcions que es fan des del dret i que hem estat discutint conclouen en una: assumim que les convencions socials i econòmiques i les normes jurídiques són neutrals i objectives.

Amb aquesta caixa d'eines i instruments intentaré analitzar en quina mesura el dret construeix la dona immigrada com subjecte subordinat, veure com el dret (i més el dret d'estrangeria) funciona i en la mesura que funciona

⁶²⁷ N. FRASER I L. GORDON: "Decoding dependency. Inscriptions of power in a keyword of the US Welfare State" dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing political Theory, Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàg. 28

exclou, especialment encara que no sols, les dones. El que intente és analitzar quina articulació imposa el dret entre els dos sistemes d'exclusió, el sistema sexe/gènere i l'estrangeria, i com aquesta articulació contribueix a la creació d'infrasubjectes. Amb tot veurem com l'actual estat de coses està lluny de ser natural, no coercitiu i just, al menys pel que fa a les dones immigrades.

**TERCERA PART: CRÍTICA FEMINISTA AL DRET
D'ESTRANGERIA**

En la primera part he assenyalat que la proposta teòrica de Fraser⁶²⁸ em semblava important en dos aspectes:

(1) Per la importància que establia entre teoria feminista i política en afirmar que cal aplegar esforços (teòrics i polítics) per tal de donar resposta als anhels i les lluites de les dones; per a concretar les possibilitats normatives latents però no realitzades en una societat concreta⁶²⁹. Aquesta vinculació entre la teoria i la política és doble: el feminisme, com a desenvolupament d'alternatives al sistema patriarcal i com a *resistència* ha d'estar vinculat a la societat i als moviments que desenvolupen estratègies diverses per a l'emancipació d'individus i de grups. És a dir, la teoria feminista ha de ser sensible a les maneres en què s'articulen les resistències dins i fora el moviment feminista (cal analitzar els *actes crítics*, les pràctiques i narratives de resistència que es desenvolupen a la societat). D'altra banda, aquesta vinculació imposa i suposa la responsabilitat d'elaborar una teoria que, en identificar-se amb els elements importants de la pràctica, permeta accelerar-ne les conseqüències, fer-la més coherent i eficient. Les intencions i activitats dels moviments socials són fonamentals per a la teoria crítica feminista que ha d'estar vinculada i prendre posicions enfront dels moviments en lluita. No hi ha **una** teoria per a l'emancipació sinó pràctiques emancipatòries concretes

⁶²⁸ N. FRASER: "What's critical about critical theory: the case of Habermas and gender", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàg. 31-56 i N. FRASER i L. NICHOLSON: "Social criticism without philosophy: an encounter between Feminism and Postmodernism", dins L. NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York, London 1990, pàgs. 19-38.

⁶²⁹ I. M. YOUNG: *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1990, pàg.6.

perquè cap sistema anul·la la capacitat d'acció de les persones involucrades⁶³⁰ i cal donar compte també de les estratègies desenvolupades per part de les persones afectades: cal ressaltar els pocs espais d'acció i com són aprofitats.

(2) Entre les diverses lluites importants per al reconeixement de drets i l'emancipació d'individus i grups que es duen a terme a l'estat espanyol pense que és fonamental la de la lluita de les persones immigrants i *per* les persones immigrants. Aquesta lluita representa un dels “anhels de l'època” i la teoria feminista ha de dir-hi alguna cosa. L'exclusió en la protecció dels drets dels estrangers posa en qüestió i mostra de nou els límits de l'universalisme abstracte (i la universalitat dels drets) en reforçar la distinció home/ciudadà. La vinculació dels drets a la ciutadania (tot negant, per tant, la universalitat o construint fronteres *en i dels drets*⁶³¹) sols pot mantenir-se amb el risc de perdre credibilitat els valors jurídics i polítics en què es basen les democràcies europees⁶³². L'exclusió dels estrangers (i la lluita per la inclusió) és la darrera contradicció de la proclamada universalitat dels drets. Com es produeix i es reproduïx el sistema de sexe/gènere a l'estrangeria és el que veurem en aquesta darrera part; com un element *més* (no únicament ni principalment diferent) del sistema de domini que afecta les dones.

Pense que el feminisme ha de ser sensible a les diferents manifestacions i les maneres en què persisteixen i es reproduïxen els sistemes d'opressió i dominació socials, sense pensar que les diferents manifestacions són *simples demostracions de la diferència*. Per això, subratllava al principi la necessitat de *desplaçar el patriarcat* i entendre el sistema sexe/gènere inserit en xarxes socials i polítiques complexes. Aquesta afirmació està en relació al que hem estat veient sobre el subjecte: si les coordenades d'injustícia van situant la gent en mapes diversos, hem de ser capaços d'arreglar (o almenys no silenciar) aquestes diferències. I les anàlisis concretes en aquest sentit no poden ser enteses com mostres de la diferència sinó com una manifestació

⁶³⁰ K. CRENSHAW: “Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color”, dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (ed.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs.178-193: 189.

⁶³¹ J. DE LUCAS: *El desafío de las fronteras. Derechos humanos y xenofobia frente a una sociedad plural*, Temas de Hoy, Madrid 1994.

⁶³² L. FERRAJOLI: *Derechos y garantías. La ley del más débil*. Trotta, Madrid 1999, pág.55. També de J. DE LUCAS: “En los márgenes de la legitimidad. Exclusión y ciudadanía”, *Doxa*, 15-16, 1994, pág.354.

(tan important com altres) de les formes que pren el sistema sexe-gènere per a mantenir-se i perpetuar-se.

Afirmar la complexitat del subjecte i l'encreuament de sistemes identitaris i d'opressió no significa, com hem vist, renunciar a la idea de subjecte ni a la idea de grup. El que esdevé, però, centre d'anàlisi i interès per a desemmascarar sistemes i relacions socials opressors és l'**articulació**⁶³³ de les diferents posicions en moments concrets, les localitzacions del subjecte entre o per mitjà dels diferents sistemes identitaris i/o creadors de diferències que es tradueixen en desigualtats. Aquesta articulació pot ser imposada pel sistema social o el sistema jurídic i produir exclusions particulars que, no obstant això, no poden ser totalment desvinculades d'altres exclusions. Així, negar l'existència d'identitats predeterminades, fixes i rígides pel que fa un sistema d'igualtat/diferència prèviament establert en la societat significa prestar atenció als processos d'exclusió que tot i això es produeixen, explicant les articulacions concretes i les estratègies de resistència (les contranarratives) que s'elaboren i es desenvolupen enfront dels sistemes d'exclusió. Hi ha una **multiplicitat de relacions socials** en les quals la diferència sexual és construïda de maneres molt diferents i la lluita contra la subordinació es planteja de maneres diverses, concretes, parcials, específiques i diferenciades⁶³⁴.

En aquest sentit pense que és fonamental entendre de l'estrangeria com un instrument més de creació de la diferència i de la creació d'infrasubjectes que estableix diferències d'acord amb sexe/gènere o que està també travessada pel sistema de sexe/gènere. L'estrangeria ha de ser entesa, per una banda, com una creació jurídica de la diferència pel que fa el reconeixement de drets i les possibilitats de participació (social i política) en la societat. És una altra frontera, un altre límit de la Il·lustració diferent de (tot i que travessada per) la frontera de gènere. Sols per això, sols per la incapacitat de prendre'ns seriosament els drets, l'estrangeria ja obri moltes ferides a les democràcies

⁶³³ CH. MOUFFE: "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical", dins *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona 1999, pàgs. 107-126.

⁶³⁴ A.E.C. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", dins ALICIA E.C. RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000.

occidentals i al projecte d'universalisme que el formalisme jurídic i el liberalisme polític i econòmic havien intentat construir⁶³⁵.

Crec que es pot parlar d'immigració en molts sentits i des de moltes disciplines, però des del punt de vista del dret no té sentit parlar d'immigració sinó d'estrangeria com a resposta jurídica i política al "fenomen" de les migracions internacionals fonamentalment del *sud* cap al *nord* o de la *perifèria* al centre del *sistema món*. Així les coses, l'estrangeria és l'eina jurídica que Europa ha inventat per crear i excloure no els "estrangers", sinó els "immigrants extracomunitaris pobres". És l'instrument que ens hem inventat per reforçar la frontera entre l'home i el ciutadà; per excloure la majoria dels éssers humans dels drets quan els moviments de població del nord cap al sud han disminuït per invertir-se la dinàmica. En part per això, els problemes de l'estrangeria són problemes nostres. Però també perquè per mitjà de la LOE⁶³⁶ s'estableixen els requisits que una persona ha d'acomplir per a ser reconeguda com a titular de drets en l'estat espanyol. El *contracte d'estrangeria* és un espill a través del qual examinar els criteris que fem servir per a distribuir béns socials i reconèixer drets, és a dir, els models de relació i els subjectes dels drets són, de fet, **les representacions ideals dels models i subjectes que volem per a aquesta societat**. Mitjançant la LOE es permet participar a determinats individus en un ordre sociopolític de què, en principi, estan exclosos, i aquest sistema de reconeixement i assignació de recursos està travessat pel gènere significativament.

En aquest punt caldria parlar de les relacions entre el gènere i l'estrangeria i la tasca dels feminismes almenys en dos sentits: d'una banda

⁶³⁵ P. BARCELONA: *Postmodernidad y Comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid 1993.

⁶³⁶ La LOE és *la llei d'estrangeria*. Primer, la Llei Orgànica 7/1985 d'1 de Juliol sobre Drets i Llibertats dels estrangers a Espanya; després, la Llei Orgànica 4/2000, sobre drets i llibertats dels estrangers en Espanya i llur integració social i ara la Llei orgànica 8/2000 de reforma de la 4/2000 (hi ha qui l'abreua com LODYLE – veure: E. AJA (coord.): *La nueva regulación de la inmigración en España*, Institut de dret públic, Tirant lo Blanch, València 2000), però crec que aporta més confusió i per més que intenta recollir allò dels drets i llibertats dels estrangers, la llei 8/2000 no és tan diferent de la LOE del 85, així és que mantindré l'abreviació LOE). En allò que no siga contrari a la llei continua vigent el reglament del 1996 de desenvolupament de la llei 7/85, front l'omissió del govern de l'obligació de desenvolupar el reglament de la llei 4/2000 en el termini de sis mesos previst en la mateixa. De moment tenim un esborrany de reglament de la llei 8/2000 i el programa GRECO (suposadament de tractament integral de la immigració i la integració dels immigrants), més totes les ordres ministerials, circulars, etc. relatives a la matèria i les directrius europees.

cal analitzar com la diferència sexual és construïda i sostinguda pel dret d'estrangeria per tal d'explicar de la particular subordinació que pateixen les dones immigrades. Davant la desigualtat entre homes i dones, el feminisme ha d'explicar els mecanismes de subordinació i d'opressió de les dones i proposar una resposta racional basada en les lluites concretes que es desenvolupen a la societat. D'altra banda, com deia, aquesta creació *específica* de la diferència sexual no pot ser analitzada com "un món a part": la Llei d'estrangeria és una llei *nostra* de com pensem que han d'estar regulats i reconeguts els drets i llibertats dels més febles. En la mesura en què pot ser considerat un prisma privilegiat per donar compte de les relacions entre els sexes a la nostra societat, cal analitzar l'estrangeria des del feminisme per tractar aclarir les causes de la subordinació de les dones (cal elaborar una mirada sobre l'estrangeria que *passi* el "test d' idoneïtat de Fraser"⁶³⁷).

Per això propose una anàlisi des de la *interseccionalitat*⁶³⁸; des de l'encreuament o l'articulació imposada pel dret de dos sistemes d'exclusió, per assenyalar una opressió específica que afecta les dones immigrades. La interseccionalitat recull dues idees: es tracta de supòsits d'intersecció de circumstàncies d'exclusió en la vida real i es tracta d'una anàlisi que pretén abastar de forma no excloent formes diverses d'exclusió. Aquesta opressió específica és una part important del manteniment del sistema sexe/gènere que ens permet comprendre, conèixer i potser combatre millor *la ideologia de dominació que subjau en les relacions socials*. Analitzar la intersecció i articulació de diferents sistemes significa entendre com interactuen, com es modifiquen mútuament i es donen suport de manera que no és possible explicar un sistema d'exclusió i opressió donat si no es tenen en compte les relacions que manté amb altres sistemes. La interseccionalitat és alguna cosa més que anar afegint trets d'exclusió "i manejar". Crec que les dones

⁶³⁷ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo. Sobre Feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1997, pàgs.351-352.

⁶³⁸ K. CRENSHAW: "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", dins K.T.BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs.57-80 i també dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998., pàgs.314-343; i K. CRENSHAW: "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs.178-193.

immigrants **no** pateixen una doble discriminació (sexe/gènere + estrangeria) o una triple discriminació sinó un **tipus particular de subordinació**; una exclusió reforçada i concreta diferent de la suma dels dos sistemes. La interseccionalitat significa ser capaços d'introduir el gènere en l'estrangeria i viceversa; establir un diàleg, un pont entre circumstàncies d'exclusió que es presenten conjuntament per intentar abastar d'una realitat més complexa que la descrita per dicotomies i parelles del tipus home/dona o ciutadà/estranger.

D'una banda, el dret contribueix a la creació i al sosteniment d'aquestes dicotomies, congela relacions i discursos socials al voltant de les identitats genèriques, els reforça i institucionalitza. Al mateix temps, el dret articula les diferents posicions de subjecte –i les diferents dicotomies-. Per això, la pregunta que cal plantejar al dret no és únicament com contribueix a crear el gènere⁶³⁹, sinó quines articulacions estableix entre diferents sistemes identitaris i/o creadors de diferències i desigualtats. Cada subjecte manté diverses posicions de subjecte i el dret pot anar construint-les per separat o conjuntament; congelant-les i articulant-les –imposant una articulació determinada-. El dret pot construir *identitats complexes*, imposar determinades articulacions i establir vincles estàtics; situant els subjectes en posicions socials concretes i negant-los la capacitat d'articulacions i accions alternatives, pròpies. Quan efectivament aquestes articulacions imposades limiten la capacitat d'acció o deixa als subjectes afectats en situació de subordinació, de manera que les relacions que pot establir no són ni igualitàries ni lliures, el dret està funcionant *il·legítimament* i cal anar examinant com ho fa, quines són les articulacions imposades excloents i quines són les relacions socials en què cal restablir la llibertat i la igualtat com a base per a la interacció. Cal examinar quan aquesta articulació imposada pel dret comporta o condueix cap a la dominació i l'opressió, és a dir quan el dret defuig les qüestions fonamentals de la igualtat i estableix o fixa relacions que deriven en dependències que afavoreixen l'explotació, la marginació, la violència.

⁶³⁹ C. SMART: "La mujer del Discurso Jurídico", dins E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, Derecho Penal y Criminología*, Siglo XXI, Madrid, 1994.

Pense que l'articulació que el dret d'estrangeria imposa entre el gènere i l'estrangeria estableix els tres tipus de dependència que afavoreixen l'explotació de les dones i que el dret deuria evitar per tal de tenir o construir un sistema social basat en unes relacions sexe/gènere equitatives⁶⁴⁰. Les dependències preocupants en aquest sentit serien fonamentalment tres. I les tres les trobem a la LOE: d'un membre de la família, de l'empleador o dels agents de l'estat –treballadors socials i institucions variades. En relació a les dones immigrades la dependència s'afirma i es construeix fonamentalment en tres situacions: les dones reagrupades depenen del marit; les dones treballadores depenen de l'ocupador en la mesura en què són treballadores domèstiques i en la mesura en què depèn de l'ocupador que regularitzen la seua situació, o no, i, per tant que tinguen drets reconeguts; les prostitutes depenen de les màfies o la seua dependència està relacionada amb aquestes (aquesta és la idea estesa) i en relació amb els serveis socials com a grup marginat i victimitzat. La dependència s'afirma dels éssers no plenament humans que desenvolupen la vida a l'àmbit domèstic o "equivocadament" n'han eixit perquè és on haurien d'estar. El problema no és solament que totes aquestes dependències afavoreixen l'explotació i la marginació⁶⁴¹ de les dones immigrades. El problema és que, com deia, la ciutadania dels éssers independents (que ara són els ciutadans europeus comunitaris) es pot afirmar enfront de les dependències dels éssers incomplets, *tot i no trencar o no acabar de trencar ni amb la ideologia del lloc de la dona ni amb les jerarquies entre les esferes*, és a dir, aquest sistema es construeix sobre un altre i produeix l'exclusió reforçada de les dones que els travessen. I aquest sistema el construeix fonamentalment el dret.

D'altra banda, aquestes dependències i aquest dret estableix un marc per a les relacions basat en models de subjectes excoents, i potenciar la marginació i l'explotació. La Llei d'estrangeria reconeix drets segons *s'habite* el món públic o el món privat que assigna prèviament. En particular, en haver estat universalitzat el model masculí, les dones immigrants **són** l'exclusió; no

⁶⁴⁰ N. FRASER: "Gender equity and the welfare state: a postindustrial thought experiment", dins S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contestating the Boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996, pàgs. 218-241: 237, n.p.p. 12.

⁶⁴¹ I per tant remetem a les dos condicions socials que defineixen la injustícia segons I.M. Young que es concreten en cinc situacions d'opressió que els estrangers i en particular les estrangeres pateixen. I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference, op. cit.*, en especial el capítol 2: "Five faces of oppression", pàgs. 39-65.

solament perquè l'immigrant, el subjecte de la migració és un home, sinó perquè el model vàlid de subjecte de drets és un model masculí i el model normatiu de dona immigrada està de nou vinculat a l'espai domèstic i a l'espai privat. Amb la breu anàlisi de l'articulació en el sentit de propose intento posar de manifest que el dret institucionalitza exclusions, reproduïx identitats de gènere, jerarquies i subordinacions; que s'oblida l'imperatiu d'universalitat dels drets en establir cercles d'exclusió i que, si bé això és particularment evident i visible amb l'estrangeria, és un problema que ens afecta a tots i totes.

La configuració actual de l'estrangeria té a veure amb el procés de construcció de la ciutadania en termes laborals i amb la identificació drets/contribució. Hem analitzat les diferents estratègies que acaben per consolidar en certa mesura la ciutadania laboral, i reconèixer drets principalment al treballador, prèviament definit com a home i cap de família. Aquest sistema que es troba en crisi i intentem buscar noves plataformes de vindicació de la igualtat i la universalitat (prenent els drets socials com a concreció del principi d'igualtat) que xoquen brutalment amb l'estrangeria. Els darrers anys nombrosos estudis han posat de manifest que d'una banda l'estat de benestar es proposa incloure mitjançant els drets (i l'ampliació dels drets socials) grups exclosos per diferents processos de desestructuració o de creació de la diferència (una altra cosa és que siguin prou, suficients, adequats, etc.) i, d'altra banda traça una divisió radical entre *els de dins* i *els de fora* mitjançant la negació dels drets als immigrants extracomunitaris pobres. L'exclusió i la inclusió van, de nou, lligades. La ciutadania d'uns pot afirmar-se enfront de l'exclusió dels altres, dels que no són com nosaltres i ara nosaltres som europeus. L'anàlisi de gènere, en el sentit que propose, però, ha estat obviada⁶⁴².

⁶⁴² Des de la sociologia i l'antropologia s'han realitzat nombrosos estudis: CARLOTA SOLÉ: *La mujer inmigrante*, Instituto de la mujer, Madrid 1994; GEMA MARTÍN MUÑOZ (comp.): *Mujeres, democracia y desarrollo en el Magreb*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1995; DOLORES JULIANO: *Las que saben*, Horas y Horas, Madrid 1998; LAURA OSO: *La migración de mujeres jefas de hogar*, Instituto de la Mujer, Madrid 1998; CARMEN GREGORIO: *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*, Narcea, Madrid 1998; ADRIANA KAPLAN: *De Senegambia a Cataluña*, Fundació La Caixa, Barcelona; A. RAMÍREZ: *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*, Agencia española de Cooperación Internacional, Madrid 1999; N. Ribas: *Las presencias de la inmigración femenina. Un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en Cataluña*, Icaria, Barcelona 1999; M.A. ROQUE (dir.): *Dona i migració a la Mediterrània Occidental*, ICM, Proa, Barcelona 1999 (existeix traducció al castellà: *Mujer y migración en el Mediterráneo occidental*, Icaria, Barcelona 2000)... Entre els articles destacaria els següents: L. AGUSTIN: "Trabajar en la industria del sexo", *Ofrim*, Septiembre 2000; els monogràfic de la revista *PAPERS*, num. 60, 2000; la revista *MUGAK*, num. 9 i el de la revista *Mujeres, Revista del frente feminista de Zaragoza*, num. 9, 2000.

Amb la Llei d'estrangeria es veu que *substancialment* el dret és masculí perquè reflecteix l'experiència masculina. Les normes prenen com a referent d'humà l'experiència masculina de la humanitat⁶⁴³ i, al contingut, el dret exclou les dones en no considerar-les subjectes de normes i drets. També *formalment*, en obsessionar-se el dret amb l'objectivitat i la imparcialitat, contribueix al sistema opressiu en raó del gènere: com més s'intente arribar a l'ideal normatiu, més es contribueix a la distribució desigual del poder⁶⁴⁴. Per això ens calen *mètodes*⁶⁴⁵ i estratègies d'utilització del dret a favor de les dones⁶⁴⁶: és cert que el dret pot ser *coherentment* patriarcal i opressor, però el dret té instruments que es poden utilitzar almenys com a estratègia de legitimació de noves pretensions i nous principis.

Amb Bartlett he assenyalat tres mètodes que podem fer servir per veure el caire opressor del dret i intentar modificar-lo.

(1) Posar la qüestió de les dones en relació amb el dret significa examinar de quina manera el dret ignora o no té en compte de les experiències i valors que sembla que són més corrents per a les dones, per les raons que siguin, o com els estàndards i conceptes legals que hi ha posen en desavantatge les dones⁶⁴⁷. La qüestió de les dones al dret busca identificar les implicacions de gènere de les normes i pràctiques que, d'altra manera apareixen com a neutrals i objectives. Es tracta de combatre *l'imperialisme cultural* o d'intentar realitzar el *principi d'antiandrocentrisme* en relació amb els altres principis que senyalava Fraser⁶⁴⁸. Es tracta de veure fins quin punt l'experiència femenina resulta invisible en haver-se universalitzat l'experiència

⁶⁴³ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", dins K. T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

⁶⁴⁴ C.A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence", *op. cit.*

⁶⁴⁵ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", dins K.T. BARTLETT i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 374-375.

⁶⁴⁶ T. PITCH: *Un diritto per due*, Il Saggiatore, Roma, 1999 (trad. cast. de Crisitina García Pascual, *Un derecho para dos*, Trotta, 2001 (en prensa))

⁶⁴⁷ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", *op. cit.*

⁶⁴⁸ N. FRASER: "Gender equity and the welfare state. A postindustrial thought experiment", *op. cit.*, pàgs. 218-242.

(i la cultura d'un grup que s'imposa com a norma per als altres grups o que siga l'experiència) masculina dominant la norma i la resta d'experiències desviades, devaluades o reprimides. Amb aquest mètode, el que es fa és extraure les dones de la invisibilitat i, alhora, qüestionar el subjecte de drets de les normes. Qüestiona "la norma" en assenyalar que el subjecte universalitzat acríticament és el subjecte masculí i les seues experiències. Qüestionar la parcialitat del subjecte universalitzat assumit com a normal i normatiu, es trauen a la llum discriminacions jurídiques altrament invisibles. Hi ha tres qüestions diferents, encara que ho siguen per matisos.

1.1.- Per una banda, es tracta de veure o constatar que el dret regula en masculí en el sentit que, atesa una situació *humana* concreta, l'experiència o els interessos regulats, reflectits o recollits i protegits pel dret coincideixen amb el que seria l'experiència masculina de la situació i aquest fet comportaria un desavantatge per a les dones. Ho veurem clarament amb els requisits per a la regularització dels estrangers.

1.2.- Juntament amb això, se situarien tota una sèrie d'experiències o vivències més comunes en les dones que en els homes que estarien per regular. No és que estiguen regulades de *manera masculina*, és que com que no hi ha experiència masculina equiparable, no estan regulades, no estan protegides o queden al marge de la llei i creen un desavantatge o indefensió per a les dones que es veuen en aquesta situació. Per exemple, la impossibilitat d'obtenir els papers si es treballa en la prostitució.

1.3.- Per altra banda, caldria veure quins estàndards i conceptes legals existents posen en desavantatge les dones perquè les estigmatitzen de nou, perquè no tenen en consideració les experiències de les dones i reconduïxen tota qüestió a un punt de mira i comprensió masculins. Ho veurem, en particular, no sols pel que fa als requisits que s'han de reunir per a obtenir un permís de residència i treball sinó per poder iniciar un procediment de reagrupament familiar.

(2) *Feminist practical reasoning* estén el que ha estat considerat rellevant per les normes i el sistema jurídic per tal d'incloure-hi les perspectives de les dones o d'altres grups discriminats, de manera que la presa de decisions siga més sensible a les possibles dificultats de categorització de les experiències dels grups subordinats. El dret legitima determinades accions (en mostrar l'adhesió de l'acció a un model normatiu

reconeixible) i en deslegitima d'altres. Les estratègies de legitimació i/o deslegitimació poden ser variades i del que es tracta és d'anar deslegitimant accions d'exclusió que no són observables, diguem-ne, planament, o que queden ocultades (silenciades, no anomenades) per les normes i procediments. També es tracta de legitimar pretensions vinculades a les experiències d'exclusió de les dones, desenvolupades per tal de trencar un sistema d'exclusió donat. Les diferents qüestions han de ser *problematitzades, construïdes i traduïdes al dret de manera que evidencien les injustícies patides per les dones.*

(3) El mètode feminista de creació de consciència. La relació entre l'experiència particular, individual, i la teoria es fa palesa mitjançant aquest mètode, combinat, però, amb els altres dos. No es tracta d'universalitzar de nou una experiència femenina situada, sinó de fer evidents determinades experiències de les dones al dret, de quina manera som tractades i com aquest tractament ens perjudica a tots i totes. Una vegada s'ha posat de manifest que el dret regula en masculí i ignora les experiències de les dones, es tracta de fer consciència social d'aquests aspectes legals que són opressors per a les dones.

El que propose és una lectura de la Llei d'estrangeria amb aquests mètodes. Veurem primer breument el que és la immigració i passarem després a analitzar l'estrangeria com a resposta jurídica i política als fluxes migratoris. Crec que la resposta jurídica respon fins a un cert punt a un model teòric d'explicació de les migracions (i en la mesura en què és el que pitjor tracta les migracions de dones, pot ajudar-nos a comprendre l'exclusió de les dones immigrants en la llei d'estrangeria). L'anàlisi de l'estrangeria que desenvoluparé estarà sobretot basat en l'evolució normativa per a explicar la situació actual. No és exhaustiva i ni tan sols ho plantejo com un estudi en profunditat sobre les implicacions de l'estrangeria (i del manteniment de l'estrangeria com eina de diferenciació i d'exclusió) per un sistema democràtic o un estat constitucional. M'interessa explicar els *requisits* per a ser subjecte de drets per a després passar a analitzar com afecten aquests les dones. Veurem, així, molt breument com crec que es pot plantejar l'estrangeria des d'un punt de vista teòric (jurídic i polític) i repassarem tot seguit l'evolució normativa i la manera en què afecta les dones en les tres situacions que he esmentat.

MIGRACIÓ

Migrar significa *moure's, desplaçar-se del lloc on es viu cap un altre destí*. Les històries de migració ens són properes no sols perquè l'estat espanyol ha estat fins fa poc un país emissor d'emigrants⁶⁴⁹, sinó perquè els mites i les imatges dels viatgers i els migrants ens acompanyen des d'Homer a Bowles. El fenomen migratori (masculí) s'inscriu dins una pauta cultural fermament assentada, valorada, desitjable i representada pel prototip de l'heroi que troba el primer referent literari a l'*Odissea*⁶⁵⁰.

Les migracions de dones, però, suposen una alteració d'aquest model d'heroi. No hi ha *Ítaques*. Les dones tenen una mobilitat *organitzada* i diferent de la masculina almenys en tres situacions. Juliano assenyala que a les societats patrilocal les dones tenen una mobilitat estructural més gran que els homes⁶⁵¹. Les societats patrilocal (com la nostra) han suposat el desplaçament de dones vinculat al sistema de filiació (seguir la família del marit), però no percebuda com a migració autònoma⁶⁵². Així, el referent o el model cultural per a la mobilitat de les dones serà el Llibre de Ruth a la Bíblia. El Llibre de Ruth conta la història d'una moabita que renuncia al seu poble, al seu déu i a la seua família per seguir la del marit. La migració femenina s'inscriu en aquesta història de renúncia personal: l'abandonament *dels propis* està legitimat quan s'ha passat a *ser d'altres*, quan s'és membre d'una altra família. Altrament, si no és dins aquest sistema familiar, la migració femenina

⁶⁴⁹ Fins el punt que continua havent més espanyols a l'estranger que estrangers a l'estat espanyol. El cens de residents *gallecs* (no tots els espanyols sinó sols els originaris de Galícia) en l'estranger fins 89 anys en Amèrica del sud és de 117.036 persones. En 2001, el nombre d'estrangers de tota Amèrica llatina a tot l'estat era de 107.935. Font: INE.

⁶⁵⁰ D. JULIANO: *Las que saben. Subculturas de mujeres*, Horas y Horas, Madrid, 1998, pàg.96-101. Ulisses parteix i després de passar totes les proves i aventures torna triomfant, mentre Penèlope espera i mentre espera desespera i fa una feina inútil: teixir i desteixir els fils que la lliguen i la immobilitzen.

⁶⁵¹ D. JULIANO: "Mujeres inmigrantes. Las desconocidas que están entre nosotras", *Mujeres. Revista del frente feminista de Zaragoza*, Monográfico n.9 (Mujeres del Mundo), 2000, pàgs. 5-12.

⁶⁵² Pensem, per exemple, que fins la reforma del Codi Civil en 1981 per adaptar-lo a la Constitució de 1978 a l'estat espanyol les dones perdien la nacionalitat espanyola si es casaven amb un estranger i en qualsevol cas seguien el veïnat civil del marit. Per això, com que les dones no tenien cap vincle estable amb els estats als que pertanyien en molts països eren considerades *com estrangeres*.

entraria en el camp del que és “anòmal”: col·locar les dones fora del control de les societats d’origen⁶⁵³.

La manca de models culturals valuosos per a les migracions de les dones (llevat del seguiment de la família del marit) ha limitat els estudis sobre les migracions femenines: han existit, diguem-ne, resistències i dificultats a l’hora de conceptualitzar les migracions femenines⁶⁵⁴. Així, les migracions femenines han estat ignorades en els models teòrics aplicats als estudis de les migracions. Gregorio⁶⁵⁵ analitza les tres grans interpretacions o estructures teòriques (des de la sociologia i l’antropologia) i com ha anat “adaptant-se” al model l’experiència femenina⁶⁵⁶.

(1) Per les explicacions basades en la teoria de la *modernització* les migracions són el pont entre dos móns oposats: la societat tradicional i la societat moderna. El migrant és un individu racional que pren una decisió per raons econòmiques: entre la societat d’origen i la de destinació hi ha factors socials o una relació d’atracció/expulsió (pull/push) i la decisió de migrar és presa per l’individu en una avaluació econòmica de la situació i les possibilitats⁶⁵⁷. *L’individu que migra i la visió sobre la migració és neutra pel que fa el gènere. La dona quan migra ho fa com subjecte individual, racional i sense gènere: és un espill de la migració masculina*⁶⁵⁸. Les diferències, si hi ha, no són importants teòricament.

⁶⁵³ D. JULIANO: *Las que saben. Subculturas de mujeres*, op. cit., pàg.96-101.

⁶⁵⁴ D. JULIANO: “Pobres mujeres pobres”, dins VV.AA.: *Extranjeros en el paraíso*, Virus, Barcelona 1994, pàgs.52.

⁶⁵⁵ C. GREGORIO: *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*, Narcea, Madrid 1998, pàgs. 21-39 i també a C. GREGORIO: “El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género”, *Migraciones*, num.1, 1997, pàg.145-175.

⁶⁵⁶ Per una sistematització d’un centenar de treballs sobre la migració femenina al mediterrani veure: G. AUBARELL: “Una propuesta de recorrido bibliográfico por las migraciones femeninas en España”, *Papers*, 60, 2000, pàgs. 391-413.

⁶⁵⁷ A. CHATTOPADHYAY: “Family migration and the Economic Status of Women in Malaysia”, *International migration review*, vol. 31., 1997, pàgs. 338-352: 340: “Tradidicional economic models of migration were founded on individual optimizing behavior. Such a perception implied that migration would theoretically led to superior career prospects for an individual”.

⁶⁵⁸ C. GREGORIO: *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*, op. cit., pàgs. 21-39 i també a C. GREGORIO: “El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género”, op. cit., pàg.145-175.

Enfront de l'home migrant (actor econòmic i públic) la dona és invisible o apareix com a esposa: el model masculí és el que es teoritza i s'estudia; el que estableix la norma de la migració⁶⁵⁹. Es dona a entendre que les dones no participen en la definició del projecte migratori perquè el seu projecte migratori és una continuació de les seues funcions a l'àmbit domèstic i reproductiu: els moviments *lligats* de dones (tied moves) impliquen dues coses. Primer, que les dones no participen activament en la presa de decisions que afecta la migració d'un membre de la família (el marit) ni d'ella mateix. D'altra banda implica que les migracions de les dones no tenen com a causa principal el guany econòmic o la millora personal⁶⁶⁰. És a dir, durant un cert temps la dona immigrada ha estat totalment oblidada, silenciada i ignorada pels estudiosos dels processos i dels fluxos migratoris com a subjecte actiu. Com a molt venen referències anecdòtiques o capítols dedicats a "la dona" dins de llibres dedicats a la immigració.

Aquest tipus d'aproximació⁶⁶¹ es limita a constatar que les dones també migren (malgrat que constitueixen el 48% de les persones immigrades a l'Estat espanyol⁶⁶²) i que les categories d'anàlisi utilitzades per a l'estudi dels processos migratoris masculins s'apliquen a les dones sense modificar-les o bé es busquen explicacions que reconduïxen la migració de la dona a la migració d'un home. Així es considera que la migració femenina és principalment una migració "d'arrossegament"; seguint el *pater familias* i es descriu el procediment de reagrupament familiar (fer venir "l'esposa i fills", com diu el Conveni Europeu sobre l'estatut jurídic del Treballador emigrant -Nov.1977-)

⁶⁵⁹ La majoria dels estudis en l'estat espanyol sobre immigració al començament eren així: el model era el masculí i la dona, quan apareixia era dins el capítol de reagrupament familiar. En principi s'entén però que en ser estudis "gender free" no són estudis *masculins*. Veure, per exemple, A. IZQUIERDO: *La inmigración Inesperada*, Trotta, Madrid 1996, pàgs. 117-127. Els estudis "sobre dones" són relativament tempraners: a principis dels anys 90 comença a haver una atenció (com veurem) cap els col·lectius femenins i moltes tesis sobre dones immigrades des de l'antropologia i la sociologia.

⁶⁶⁰ A. CHATTOPADHYAY: "Family migration and the Economic Status of Women in Malasya", *op. cit.*, pàgs. 338-352: " 'Tied moves', or the migration of women to accompany their spouses, ignoring personal gains is a concept that has gained considerable prominence...".

⁶⁶¹ J.C. Checa i A. Arjona senyalen que aquest tipus d'estudis són els que han primat a l'estat espanyol: la visió que el procés migratori o el "fenomen" migratori no és sinó una suma de decisions individuals i estudis, per tant dedicats a *descriure* la realitat mitjançant processos estadístics. J.C. CHECA i A. ARJONA: "Los estudios sobre migraciones en España. Una aproximación", dins F. CHECA i E. SORIANO (eds.): *Inmigrantes entre nosotros*, Icaria, Barcelona 1999, pàgs. 33-64.

⁶⁶² Les dades de l'INE senyalen en juny de 2001 que dels 694.511 residents estrangers a l'estat espanyol, 334.612 són dones (és a dir, el 48%).

des de la perspectiva de qui reagrupa, és a dir, des de la perspectiva de *l'home* que reagrupa. Una vegada efectuat el reagrupament familiar, les dones desapareixen de l'anàlisi –la seua situació ja no és analitzada- i les altres, les que queden fora d'aquest tipus de projecte, no mereixen gairebé atenció. Pot semblar un oblit justificat, si el que ens interessa és posar de manifest els entrebancs per tal d'exercir un dret reconegut a la persona que efectivament reagrupa. Però aquest oblit ja no està tan justificat quan resulta que la persona reagrupada depén en tots els aspectes de la persona que l'ha reagrupada.

D'altra banda, es tendeix a explicar els problemes legals, administratius, econòmics, etc. en "abstracte" advertint que passa el mateix si s'és home que si s'és dona, sense adonar-se que la "norma", el referent no qüestionat, el *subjecte migratori*, és masculí per més que escriure i pensar (i legislar) en categories neutres netege la consciència i sembla legitimar per parlar de totes les situacions com si foren reduïbles a algunes experiències masculines (ho veurem de seguida amb les condicions de regularització i com suposen aquestes un clar desavantatge per a les dones).

Tot i mantenir la base d'aquests enfocaments teòrics, explica Gregorio⁶⁶³, alguns treballs se centraren en la migració femenina. Es tracta d'incloure les dones a la teoria (a l'estil *dona i migració* o el que he assenyalat com la tècnica del *add women and stir*)⁶⁶⁴; de traure a la llum les experiències de les dones immigrants, de traure-les de la seua invisibilitat a les teories; de revisar la disciplina per incloure-hi les dones. Les visibilitzacions de les dones immigrants, però, aniran fortament vinculades a l'àmbit reproductiu i domèstic, no com a *veritables migrants*. Aquests primers treballs inclouen causes diferencials que mouen les migracions: els homes migren per raons econòmiques mentre que els dones ho fan per raons socials⁶⁶⁵. Les *tipologies*

⁶⁶³ C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género" *op. cit.*, pàg.145-175.

⁶⁶⁴ Es tracta, recordem-ho, d'una primera etapa de teoria feminista: es qüestiona "la *mala ciència*", no la ciència a l'ús. Les teories i els mètodes són adequats però cal aplicar-los per extreure les dones de la invisibilitat i fer la "ciència més científica"; els homes més raonables....

⁶⁶⁵ C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", *op. cit.*, pàg.145-175. Crec que els treballs recollits al llibre col·lectiu G. MARTÍN (comp): *Mujeres, Democracia y desarrollo en el Magreb*, editorial Pablo Iglesias, Madrid 1995, s'inclourien aquí.

de dones immigrades que sorgeixen són *vinculades o no vinculades*⁶⁶⁶ a un home (els *tied moves*): les esposes i filles és a dir, una migració d'arrossegament d'una banda; d'altra banda, les primeres "autònomes" com a dones vídues, divorciades o mares fadrines en què els factors d'expulsió que primen són socials (trencament de la xarxa social o rebuig de la societat d'origen de la situació de la dona) més que no econòmiques⁶⁶⁷.

(2) Per a les teories de la *dependència* el que és important no es tant dels factors individuals i "racionals" sinó els aspectes "macro": l'anàlisi es desplaça cap a les relacions i intercanvi desiguals entre el "centre" i "la perifèria" dins el "sistema món". Un sistema migratori és definit com un conjunt dinàmic integrat per dos o més països vinculats pels fluxos migratoris⁶⁶⁸. Alhora, cal mirar les situacions concretes i les relacions històriques entre les societats o els intercanvis i els canvis dins de cada una i de totes les societats implicades. Les migracions internacionals tenen com a causa la desestructuració que suposa la *imposició* capitalista a societats precapitalistes⁶⁶⁹, però les migracions internacionals reforcen (i reflecteixen) les relacions de dependència i desigualtat entre el centre i la perifèria o entre el sud i el nord. La desestructuració de les *societats d'origen* (els globalismes localitzats que diria B. de S. Santos⁶⁷⁰); la dualització al sí de les societats (de

⁶⁶⁶ A. RAMÍREZ: *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*, Agencia Española de Cooperación Internacional., Madrid 1999.

⁶⁶⁷ W. Actis: "Mujeres marroquíes en España. Algunos datos generales", pàgs. 125-129:128; T. LOSADA: "La mujer inmigrante marroquí en España. Entre el país de origen y el país de acogida", pàgs.131-141 i A. RAMÍREZ: "Las inmigrantes marroquíes en España. Emigración y emancipación", pàgs. 143-155, tots dins G. MARTÍN (comp.): *Mujeres, Democracia y desarrollo en el Magreb*, op. cit.

⁶⁶⁸ COLECTIVO IOE: *Inmigrantes, Trabajadores, Ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*, Universitat de València, Patronat Sud-Nord, València 1999, pàgs. 205-211.

⁶⁶⁹ COLECTIVO IOE: *Inmigrantes y mercados de trabajo en España*, Madrid, 1995.

⁶⁷⁰ B. de S. Santos parla de "localized globalisms" i "globalized localisms" per explicar els processos i les efectes de la globalització. Els "localismes globalitzats" (globalized localisms) fan referència al procés mitjançant el qual un fenomen local concret es globalitza amb èxit per respondre a les exigències de l'economia globalitzada (per exemple, la utilització de l'anglès com *lingua franca*, la *MacDonalització*...). La segona forma, els "globalismes localitzats" (localized globalisms), fa referència als impactes específics que els imperatius transnacionals i les pràctiques transnacionals tenen o causen sobre condicions locals concretes, desestructurant-les i reestructurant-les de nou per respondre o adaptar-se als imperatius (és a dir, el tràgic efecte que en condicions locals concretes provoquen els processos globalitzats que incideixen: la desforestació massiva de l'Amazònia per pagar el deute extern, les migracions, els desplaçaments massius de població.... B. DE SOUSA SANTOS: *Toward a New Common sense, Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*, Routledge, New York, London 1995.

manera que el nord es troba al sud i el sud al nord)⁶⁷¹; l'atracció pel món occidental⁶⁷² i la interdependència produeix un moviment de població del sud cap al nord, *que buida* el sud o deixa el sud sense possibilitats de millorar⁶⁷³. Els efectes de les migracions sobre els països d'origen són devastadors (per més que siga un procés "inevitable" en un món globalitzat) perquè perpetuen la dependència dels països pobres. El món "globalitzat", el món interdependent suposa que amb la creació de vincles econòmics i polítics importants entre àrees diferentment desenvolupades i amb possibilitats econòmiques i laborals diferents els fluxos migratoris dels països més pobres als més rics siga habitual⁶⁷⁴. Per combatre aquest transvasament i aquest desequilibri es proposen polítiques de cooperació per al desenvolupament (o de codesenvolupament) per a frenar d'alguna manera els fluxos migratoris (que molesten al centre i fan mal a la perifèria), encara que, com assenyala Sassen, aquests vincles i contactes constitueixen la base sobre la qual es poden produir moviments migratoris⁶⁷⁵.

Els protagonistes, però, de les migracions no són ja individus que prenen una decisió sinó grups o classes concebuts de nou sota una dimensió econòmica: treballadors que formen un "exèrcit de reserva internacional". El procés o el fenomen migratori no és la suma de decisions individuals sinó un conjunt de factors socials, estructurals, econòmics en un àmbit *macro*. El focus d'atenció continua sent la producció pública i deixa en l'ombra l'àmbit

⁶⁷¹ SAMI NAIR i J. DE LUCAS: *El desplazamiento del mundo*, Instituto de Migraciones y Servicios sociales, Madrid 1999.

⁶⁷² R. Sipi: *Las mujeres africanas. Incansables creadoras de estrategias para la vida*, Editorial Mey, L'Hospitalet 1998. Sipi assenyala per exemple com en Àfrica segles d'esclavitud i colonització serviren per educar la població en un rebuig absolut "d'allò africà" i la idolatria per tot el que és occidental i europeu.

⁶⁷³ I no solament per la "fuga de cervells", encara que aquest és una de les "pors" i un dels arguments. Al emigrar les persones millor preparades els països d'origen no sols es queden sense possibles emprenedors, sinó que perden l'esforç i la inversió posada en aquestes persones de manera que cada vegada tindrien menys possibilitats de formar i mantenir una "ciutadania" que procure possibilitats de benestar per la població.

⁶⁷⁴ S. SASSEN: "Why Migration? Tesis contra los modelos de explicación al uso", dins VV.AA: *Extranjeros en el paraíso*, Virus, Barcelona 1994, pàg. 53-62.

⁶⁷⁵ S. SASSEN: "Why Migration? Tesis contra los modelos de explicación al uso", *op. cit.*, pàg. 53-62.

privat/domèstic: l'àmbit de les dones. Quan les dones entren a participar en l'àmbit públic de producció esdevenen visibles⁶⁷⁶.

La migració femenina, aleshores, pot explicar-se a partir de la *doble* situació de subordinació de les dones en la mesura que són *dones* i *dones pobres* en l'economia mundial. La funcionalitat del racisme i el sexisme en el sistema capitalista farà que la incorporació de les dones immigrades al treball globalitzat es faci en condicions especialment o doblement d'explotació. A l'explotació de classe duta a terme per la divisió internacional del treball cal afegir-hi la de gènere. A més a més, la demanda de mà d'obra es fa diferenciada pel sexe: es busquen activament dones per a determinats treballs, però aquesta demanda feminitzada s'entén dins una demanda marcada per la desigualtat centre/perifèria fonamentalment (és a dir, com una qüestió de classe més que de sexe). El sistema global capitalista es beneficia de la divisió sexual del treball que estableix el patriarcat (*dual system theory*). Per a les dones immigrades la subordinació per gènere coincideix amb la de classe⁶⁷⁷; i amb la internacionalització de les relacions de producció s'ha internacionalitzat l'opressió de sexe. Les dones del sud són explotades com a sexe pels homes del nord en haver-se internacionalitzat tant la producció com la reproducció⁶⁷⁸. El contracte sexual hauria estat internacionalitzat: els pactes entre barons faran que els homes entren en la dinàmica de la globalització (que a la llarga potser és ruïnosa) i reforcen el seu poder a costa de les dones⁶⁷⁹. Així s'explicaria no sols que les dones immigrades ocupen llocs de treball pitjor remunerats i feminitzats vinculats a les tasques reproductives a les quals el patriarcat les *condemna* (servei domèstic), sinó també l'existència de les *mail order brides*⁶⁸⁰ i la *prostitució de les dones immigrades*.

⁶⁷⁶ L. OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, Instituto de la mujer, Madrid 1998.

⁶⁷⁷ C. Solé: *La mujer inmigrante*, Instituto de la mujer, Madrid 1994, pàg. 12.

⁶⁷⁸ L. Oso.: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit.

⁶⁷⁹ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)" dins C. Amorós (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000, pàgs. 9-112:53.

⁶⁸⁰ Les *mail order brides* són "compres per catàleg" d'esposes de la perifèria per homes del centre. Per les dones suposa eixir del país d'origen i entrar en el país d'acollida amb la documentació requerida. És cert que poden haver abusos i que el *matrimoni* suposa treball sexual i treball domèstic a canvi de protecció (papers, documentació) i manutenció —és a dir, fil per randa, el contracte de matrimoni que Pateman afirma que els dones no poden signar per ser un contracte d'esclavatge—. Però com assenyala Agustín, si bé hi ha agències que es dediquen a la "venda" d'aquestes dones, també hi ha agències que "gestionen" veritables matrimonis en què

Encara que parteixen de supòsits diferents, les dues teories coincideixen en alguns punts: l'immigrant no torna, no mira cap enrere (per no convertir-se en sal?); el viatge és unidireccional sense retorn i aquest *desarrelament* és el preu de l'èxit. Es tracta, fonamentalment, d'un *heroi* individual que pot compartir, o no, amb altres individus alguns trets (sexe, classe, etc.), però és un viatge i un projecte de vida individual. Per acabar, ambdós se centren en l'àmbit productiu/públic, a l'àmbit socialment reconegut com a vàlid i que compta com "contribució".

(3) Aquestes aproximacions han estat revisades per construir un tercer model: la teoria de l'articulació. Les migracions són enteses com un procés d'articulació d'espais geopolítics i culturals mitjançant la creació de xarxes socials⁶⁸¹ que tenen com a nucli el grup domèstic⁶⁸². El grup domèstic ha de ser entès com un grup de persones que assegura el seu manteniment i la reproducció material (i simbòlica), però és una unitat dinàmica, travessada per eixos diversos (edat, sexe, posició en el mercat de treball, poder dins la casa, etc.). De manera que els estudis sobre les migracions hauran de fixar-se en la interacció de tots aquests membres en l'àmbit econòmic, ideològic, simbòlic, etc., pel que fa a les aportacions, beneficis i activitats de cada membre⁶⁸³. La unitat d'anàlisi, però, deixa de ser l'individu abstracte o l'individu que pertany a una classe o a una classe/sexe *global* i passa a ser el grup domèstic on l'esfera productiva i reproductiva es posen en relació. Les migracions

ambdues parts estan satisfets. Les dones en general són *casades* per desenvolupar els treballs de *les dones casades*: per complir amb totes les funcions i exemplificar el model de *la feminitat positiva*. Les dones casades per agència, però, rebutgen el qualificatiu de "pobres víctimes" i al cap i a la fi, la mobilitat de les dones causada pel matrimoni és, en principi, culturalment acceptada gairebé per tot arreu. Aquestes dones aconsegueixen un nivell econòmic i unes possibilitats de vida que d'altra manera no aconseguirien. L. AGUSTÍN: "Trabajar en la industria del sexo", *Ofrim*, Junio 2000, pàgs.155-172.

⁶⁸¹ U. MARTÍNEZ VEIGA: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, Trotta, Madrid 1997, pàg. 130 i ss.

⁶⁸² C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", *op. cit.*, pàg.145-175.

⁶⁸³ C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", *op. cit.*, pàg.145-175.

internacionals s'expliquen com estratègies dels grups domèstics dins el sistema internacional⁶⁸⁴.

El gènere té un paper important en la mesura en què entra a formar part de l'anàlisi el nucli familiar i relacional: per comprendre les migracions hem de parlar d'individus connectats, en relació, on les famílies (en sentit ampli; el grup domèstic) són la peça clau per tal que el procés migratori siga possible i exitós. Per exemple, trobem estudis sobre com influeix la migració femenina en les relacions sexe/gènere al sí del grup domèstic i a la societat d'origen⁶⁸⁵; com canvia la situació de la dona i les perspectives o possibilitats que s'obrin per a les dones quan realitzen el projecte migratori⁶⁸⁶; les participacions de les dones en les xarxes i la creació de xarxes femenines⁶⁸⁷; o recorreguts pels cicles, les xarxes i el procés migratori protagonitzat per dones des d'una perspectiva "comparada", és a dir, mirant contextos diversos de partida i xarxes diverses que acaben "confluint" d'alguna manera en un únic espai –el país de destinació⁶⁸⁸.

Per això el segon tret rellevant (i el segon focus d'atenció) el trobem en les xarxes. La unitat d'anàlisi ja no són individus abstractes ni grups o classes, sinó individus en relació. Les persones immigrants estan *inserides* en un conjunt de relacions que conformen un camp social a què podem nomenar xarxa- relacions familiars, d'amistat, veïnat, etc. Aquest tipus de relacions no són produïdes per les migracions sinó que són **activades** durant el procés migratori tot i que hi són prèviament i són el *capital social* de les persones immigrants⁶⁸⁹. La *xarxa migratòria* introdueix la idea que perquè es produeix la migració cal que una sèrie de relacions, contactes, intercanvis i comunicacions s'activen⁶⁹⁰. Aquestes relacions permeten que la migració tinga

⁶⁸⁴ L. OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit.; C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", op. cit.

⁶⁸⁵ C. GREGORIO: *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*, op. cit..

⁶⁸⁶ A. RAMÍREZ: *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*, op. cit.

⁶⁸⁷ U. MARTÍNEZ VEIGA: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, op. cit.

⁶⁸⁸ N. RIBAS: *Las presencias de la inmigración femenina. Un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en Cataluña*, Icaria, Barcelona 1999.

⁶⁸⁹ U. MARTÍNEZ VEIGA: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, op. cit., pàg. 130 i ss.

⁶⁹⁰ C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", op. cit., pàg.145-175.

lloc, es duga a terme, i no únicament la migració *individual*, sinó també la de la xarxa, de manera que es creen relacions de solidaritat en els països de destinació i vincles i canals de comunicació i informació entre els individus *en xarxa* al marge d'on es troben. Aquestes relacions i xarxes, però, no *conystrenyen* o limiten l'acció i la migració, sinó que les possibiliten en proporcionar informació, recursos, bens, contactes, etc.⁶⁹¹. Són el marc o la plataforma a partir dels qual les migracions i els projectes migratoris es fan possibles.

L'atenció sobre les xarxes ens ajuda a comprendre algunes situacions altrament inexplicables o invisibles *en la teoria*. Per exemple a València la comunitat d'estrangers residents més nombrosa són els equatorians, amb una clara majoria de dones que treballen en el servei domèstic. Les equatorianes es reuneixen al voltant de la Congregació de Religioses de Maria Immaculada per a aconseguir treball i altres recursos (ajuda, cursos, contactes entre elles, etc.). Dones procedents d'altres països no freqüenten el convent. La majoria dels equatorians residents a València són provinents de tres àrees de l'Equador: Quito, Guayaquil y La Sierra. A Barcelona, les dones que acudeixen a la Congregació són peruanes i gairebé no hi ha equatorianes, a Madrid són dominicanes... D'altra banda, podem entendre que una persona prenga la decisió de migrar a un lloc determinat no tant per les condicions del país de destinació o del treball que podrà trobar com per la confiança que li proporciona la xarxa (les relacions i els contactes) que fa possible la migració⁶⁹². Les xarxes migratòries inclouen així relacions diverses (familiars, amistat, veïns, pertinença a clubs, associacions, parròquies, etc.) que aporten recursos materials i simbòlics i funcionen en un àmbit *transnacional* en el sentit que posen en contacte persones que es troben separades, en països diferents i no únicament entre societat d'origen i societat de destinació –països de trànsit; altres destinacions, etc.

Caldria parlar o distingir, almenys, tres tipus de xarxes: d'una banda estan les xarxes socials i relacionals que possibiliten la migració de les

⁶⁹¹ U. MARTÍNEZ VEIGA: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, op. cit., pàg. 130 i ss. C. GREGORIO: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género", op. cit., pàg.145-175. Gregorio inclou dins les xarxes migratòries els treballs i les funcions de prestamistes, falsificadors de documents, organitzadors de viatges, etc..

⁶⁹² COLECTIVO IOE: *Inmigrantes, Trabajadores, Ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*, op. cit., pàg. 211.

persones en proporcionar una sèrie de recursos i béns (informació, suport, etc.). Aquestes xarxes disposen de xarxes comercials i s'hi relacionen: una llista de professionals que es posen al servei de les xarxes (agències de viatge, prestamistes, falsificadors de documents, etc.). I, per acabar, estan les xarxes comercials que abusen, coaccionen, enganyen, etc. que són les *mâfies*.

Les migracions internacionals han de ser analitzades tenint en compte aquesta organització. És clar que les diferències nord/sud són importants, en part la informació que passa a través de les xarxes és la possibilitat de treball en la societat de destinació d'acord amb la demanda o de les condicions de la societat de recepció, però les migracions internacionals no poden ser explicades únicament com la suma de molts éssers autònoms que prenen la mateixa decisió en un moment determinat, ni com la conjunció de forces i diferències de poder que mouen la gent gairebé al marge de la seua capacitat d'acció i decisió. L'una cosa i l'altra influeixen (els aspectes micro i els aspectes macro) i les xarxes són el que posen en contacte aquests dos pols i les que possibiliten la informació i la migració.

El gènere passa a ser una variable important no solament per a centrar l'anàlisi en el grup domèstic, sinó principalment des del moment en què es constata que la migració ordenada (és a dir, d'acord amb els criteris establerts per l'estat receptor d'acord amb les seues necessitats) va dirigida fonamentalment a la població masculina, mentre que les dones són principalment les usuàries d'aquestes xarxes (o ho són d'una manera diferent) ja que es veuen més obligades a utilitzar canals extraoficials per a migrar. La migració de dones, en aquest sentit, és més *autònoma* o menys dirigida pels interessos de l'estat que rep⁶⁹³.

També es pot parlar d'immigració; de l'arribada de població migrant, l'acollida i els reptes que aquesta acollida i la integració dels nous arribats planteja. L'accent es posa, llavors, en l'*impacte* de les migracions al país de destinació, els problemes que es generen, la inserció diferenciada i precària en el mercat laboral; la resposta social, jurídica i política que cal donar a les

⁶⁹³ Y. AZIZE: "Empujando fronteras: mujeres y migración internacional desde América Latina y el Caribe", *Taller regional de América Latina y el Caribe. Sobre derechos humanos de las mujeres en el contexto de tráfico y migración (Memorias)*, Alianza Global contra el tráfico de mujeres, República Dominicana, 1998, anexo 8.

migracions, a la diversitat cultural creixent, als conflictes que hi poden sorgir. A més a més, es pot integrar l'anàlisi de gènere en cada tipus de problema.

Des del punt de vista del dret, però, no em fixaré en aquestes qüestions (no perquè no les considere importants, crec que ho són i molt) sinó en quina construcció de l'estrangeria es duu endavant, que seria el marc a partir del qual es podrien tractar aquests problemes, sobretot perquè estableix la diferència en el gaudi de drets fonamentals.

L'ESTRANGERIA

La distinció entre migració, immigració i estrangeria és, òbviament, una qüestió d'enfocament. Migrar significa *moure's*; quan parlem d'immigració⁶⁹⁴ parlem des del punt de vista de la societat d'acollida (més aviat de destinació); l'estrangeria, com he dit, és una resposta jurídicopolítica a les migracions en clau restrictiva: és a dir, assenyalar i crear a l'estranger com una persona diferent i diferent sobre tot pel que fa el catàleg de drets que li són reconeguts. La política d'immigració és una altra cosa. Una política d'immigració suposa un tipus de regulació dels fluxos migratoris que done seguretat jurídica als immigrants tant pel que fa les condicions d'entrada i eixida com pel que fa la integració en les societats d'arribada en trobar les condicions prèvies que fan possible la integració: la igualtat en drets. Crec que, a més a més, per més política d'immigració que hi haja, per més migració *ordenada* que hi haja, la migració *autònoma*, fora dels mecanismes previstos per l'estat que rep, continuarà existint i potser disminuesca, però no deixarà de donar-se. Per això, una política d'immigració real suposa que es tracte d'una manera global i complexa els diversos aspectes socials, econòmics, humans, relacionals, etc. Implicats, i no sols com control de fronteres i utilitat en el mercat laboral⁶⁹⁵, i que es prenga seriosament el reconeixement dels drets de les persones, al

⁶⁹⁴ Quan parlem amb persones *immigrades* de sobte se'n adonem que per nosaltres són *immigrades*, mentre que elles normalment es defineixen com *migrants* o *emigrants*.

⁶⁹⁵ J. de Lucas va començar a discutir i analitzar els problemes de l'estrangeria abans que "la immigració" inundara els diaris i acaparara l'interés acadèmic. Des del principi –els anys 80– va assenyalar les limitacions injustificades als drets dels estrangers i la necessitat de repensar la resposta a la immigració des d'una redefinició de la ciutadania i el vincle social. Darrerament ha assenyalat de nou en concret el tipus de política d'immigració comuna europea que ens caldria a J. DE LUCAS: "¿Qué políticas de inmigración? (Reflexiones al hilo de la reforma de la Ley de extranjería en España)", *Tiempo de Paz*, num. 55, Invierno 1999, pàgs. 5-31.

marge de la via d'entrada. I això és tot el contrari. És, fins i tot, impossible d'aconseguir mentre hi haja una llei d'estrangeria. La Unió Europea sembla que està evolucionant en aquest sentit, metre l'estat espanyol recula.

Europa, Europa

La creació de la Unió Europea (i l'adhesió de l'estat espanyol) és un dels punts clau per a comprendre el marc en què es desenvolupa i evoluciona la normativa en matèria d'estrangeria a l'Estat espanyol. De fet, la primera llei d'estrangeria és tramitada i aprovada d'urgència perquè l'estat preveu l'ingrés a la comunitat.

Des dels anys vuitanta, quan es constata un fort creixement de les migracions internacionals (una vegada superada la crisi econòmica de mitjans dels setanta en què s'aplicaren polítiques restrictives de la immigració), el debat situa les migracions internacionals i la població estrangera al centre de la política europea sense que hi haja una decisió clara i unitària al respecte fins que el 1999 el Consell Europeu estableix la necessitat d'una política comuna. No obstant això, la immigració apareix directament o indirectament en els principals acords polítics que han anat marcant el procés d'unificació, tant en forma de recomanacions, com en forma de convenis i acords intergubernamentals com ara de Schengen⁶⁹⁶. L'estat espanyol assumeix acríticament aquest model, per més que la població *estrangera* el 1985 (quan s'aprova la primera LOE) era gairebé inexistent i el context econòmic i social de l'estat diferia prou del de països europeus amb una llarga *tradició* d'acollida. El que passava el 1985, però, és que calia afirmar com fora que *érem europeus* i per a ser-ho calia imposar una política restrictiva d'immigració.

La creació del mercat únic amb el tractat de Roma suposa d'una banda que les matèries "econòmiques" passen a ser competència de la comunitat mentre que les qüestions socials romanen competència dels estats, tot i subordinar la qüestió social a l'econòmica i *investir* contra l'estat de benestar. D'altra banda, la creació d'aquest mercat únic suposa el tancament de

⁶⁹⁶ A. DOMINGO: "Dona i immigració. Reflexions des de la demografia", *Jornades sobre una mirada de gènere a la llei d'estrangeria i asil*, Col·legi d'advocats de Barcelona, Novembre de 2000.

fronteres per a protegir el mercat naixent⁶⁹⁷. Amb el tractat de Maastrich (1992) s'aproven els criteris de convergència econòmica (no social ni política) per a establir la moneda única⁶⁹⁸. Els estats han de reduir la inflació, el deute; s'accentua la crisi de l'estat de benestar, s'accentuen les privatitzacions dels serveis públics i comença a assenyalar-se com a causa dels mals la immigració, la saturació de les societats d'acollida, la superació del nivell "de tolerància": la barca s'afona⁶⁹⁹. Creixen els "fenòmens socials" del racisme i la xenofòbia alhora que les forces polítiques europees reproduïxen el racisme per a legitimar polítiques restrictives d'immigració i per a legitimar la falta de reconeixement de drets ⁷⁰⁰. La *política europea* d'immigració consistirà a afermar-se més encara en l'aspiració d'una *immigració zero*. Es modifiquen restrictivament les lleis d'asil i refugi *per a evitar frauds* i es construeixen entrebancs legals i físics⁷⁰¹ per convertir Europa en una *fortalesa*. Cal impermeabilitzar a qualsevol preu⁷⁰² la frontera externa de la Unió. Les mesures d'impermeabilització, però, es faran mitjançant acords i convenis intergovernamentals que no formen part del dret comunitari ni estan sotmesos a control parlamentari o judicial. Els acords de Schenghen i la convenció d'aplicació són el resultat d'aquest afany⁷⁰³.

⁶⁹⁷ Curiosament el Banc Mundial i el FMI proposen per els països empobrits tot el contrari per desenvolupar els seus mercats i l'economia i imposen lliure comerç (lliure comerç dels excedents dels països rics, clar).

⁶⁹⁸ Maastrich no suposa un tall o una ruptura significativa en la política i el procés de construcció de la UE sinó una continuació, un altre estatge, de manera que "els efectes socials" no sorgeixen com conseqüència de Maastrich en 1992, sinó que s'accentuen o es materialitzen d'una manera més evident.

⁶⁹⁹ D. COHN-BENDIT i TH. SCHIMD: *Ciudadanos de Babel. Apostando por una democracia multicultural*, Talasa, Madrid 1995. Estudi introductor de J. De Lucas. La imatge de la barca plena i la barca a la deriva és explicada a les pàgs. 41-44.

⁷⁰⁰ T. VAN DIJK: *Elite discourse and racism*, Sage Publications, London 1993.

⁷⁰¹ El mur –obra de circumval·lació per separar Ceuta i Melilla de "Àfrica"- de Ceuta és l'exemple més brutal.

⁷⁰² Clar que el *preu* pot mesurar-se de moltes maneres. La impermeabilització física ha costat milers d'euros i milers de morts. L'estret de Gibraltar és una gran fossa comuna.

⁷⁰³ Els acords de Schengen es signaren el 14 de juny de 1985 entre França, Bèlgica, Alemanya Federal, Països Baixos i Luxemburg. La convenció d'aplicació és de 19 de juny de 1990. Mitjançant el tractat de París Itàlia s'adhereix als acords i la convenció el 27 de novembre de 1990. L'estat espanyol i Portugal ho fan el 21 de juny de 1991 amb l'acord d'adhesió de Bonn. Els acords entraren en vigor a l'estat en 1993 per no "destorbar" les olimpíades de Barcelona i l'expo de Sevilla.

Els acords de Schenghen, relatius a la supressió gradual de fronteres comunes són una mena de laboratori de proves per a la construcció de la Unió com a espai de llibertat i seguretat: estableixen una cooperació de policia i judicial més important en matèries relatives a la criminalitat internacional organitzada, el terrorisme, el comerç d'armes i estupefaents, el blanqueig de diners, l'harmonització de visats per a la immigració i la identificació d'un estat únic i responsable de les sol·licituds d'asil. És a dir, criminalitat internacional i immigració.

Schenghen no va ser ben rebut pel Parlament Europeu: la policia adquireix competències incontrolades pel que fa a la lliure circulació (i la immigració) comprometent la seguretat jurídica⁷⁰⁴. Schenghen parteix de la base que per a garantir la lliure circulació *interna* cal tancar radicalment les fronteres *externes*: per a garantir la llibertat cal exagerar les mesures de seguretat. El control de fronteres pels *passos establerts*, i si es compleixen determinats requisits, esdevé la funció principal: l'autoritat competent (policia de frontera) ha de comprovar la identitat, els documents de viatge dels estrangers que vulguen entrar per tal de vetlar per la *seguretat nacional i l'ordre públic*⁷⁰⁵. Els diferents *moviments* queden registrats pel SIS (sistema informatiu Schengen) que és nodrit pels diferents NSIS (nacionals). El SIS recull informació sobre *persones*: persones cercades per a extraditar-les, estrangers inclosos en la llista d'*inadmissibles* –per haver estat expulsat d'un estat, o no haver estat admès, per exemple-. De manera que a partir de l'entrada en vigor dels acords per a poder entrar a qualsevol estat cal no estar registrat com *persona no admissible* al territori Schengen.

El document d'estratègia sobre política d'immigració i asil de la UE elaborat sota la presidència austríaca el 1998 és el document més important

⁷⁰⁴ Veieu de J. DE LUCAS: *El desafío de las fronteras. Derechos humanos y xenofobia frente a una sociedad plural*, Temas de Hoy, Madrid 1994, pàgs. 151-152. Per un estudi detallat dels debats parlamentaris veieu J. GOMÀ: *Los asuntos de interior en la Unión Europea*, Tesina, Universidad Carlos II de Madrid, Instituto de Derechos Humanos Bartolomé de las Casas, 1998.

⁷⁰⁵ El projecte de reglament de la llei 8/2000 de drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seua integració social, dona una sèrie d'exemples d'aquesta potestat desmesurada dels funcionaris de fronteres. El reglament estableix no sols els documents que poden servir de "prova" per mostrar que l'estranger entra a l'estat per la raó que declara (si per viatge de negocis, per visita, per estudis, per treball, etc..) sinó que en cas de dubte el funcionari podrà entrevistar a l'estranger i *confiscar* el bitllet de tornada (arts. 23 i 24).

d'aquesta etapa⁷⁰⁶. La prioritat estava fixada en la lluita contra la immigració clandestina, la integració dels residents *legals* i el control del reagrupament familiar. El document crida l'atenció sobre la *cautela* que cal tenir a l'hora de reconèixer prestacions socials als immigrants: l'estat de benestar ja no es manté, i menys encara si l'ampliem.

El tractat d'Amsterdam (1998) situa les qüestions d'immigració (que eren, com hem vist, objecte de coordinació intergovernamental) sota la responsabilitat europea i implica l'obligació de desenvolupar una política comuna i, obliga, en concret, al Consell a elaborar un programa d'acció. El consell europeu, reunit a Tampere l'octubre del 1999, va establir els criteris i elements que aquesta política comuna haurà de recollir. El mandat establert per les conclusions de la presidència⁷⁰⁷ a la Comissió Europea pel que fa a la política comuna d'immigració i asil està articulat en quatre punts: col·laboració amb els països d'origen; establiment d'un sistema comú d'asil; el tractament just als nacionals de tercers països i la gestió dels fluxos migratoris.

Aquest mandat suposa un reconeixement que la inexistència d'una política d'immigració durant els darrers 30 anys és, a hores d'ara, inadmissible. Com ha assenyalat la Comissió, la política d'*immigració zero* no ha estat mai ***ni realista ni oportuna*** i no sols perquè no podien ni devien interrompre's determinats canals d'immigració, com ara el reagrupament familiar⁷⁰⁸, sinó perquè la *pressió migratòria* era reconduïda i aprofitada per vies d'accés irregular al territori de la unió (és a dir, ha estat una política que ha fomentat les màfies i el tràfic il·lícit éssers humans) i perquè hi ha sectors d'activitat en què la mà d'obra és insuficient⁷⁰⁹.

El Consell requeria dels treballs de la Comissió una definició clara sobre les condicions d'accés –admissió– i residència dels ciutadans extracomunitaris, tenint en compte o avaluant de manera conjunta el desenvolupament

⁷⁰⁶ CK4 27 ASIM 170. Documento de estrategia sobre la política de inmigración y asilo, dirigido al comité K4.

⁷⁰⁷ SN 200/99 Conclusiones de la Presidencia del Consejo Europeo de Tampere de 15 y 16 de octubre de 1999.

⁷⁰⁸ Propuestas de la Comisión. Legislación en preparación. Doc. 599PC0638: Propuesta de directiva del Consejo (presentada por la Comisión) sobre el derecho a la reagrupación familiar, 19/02/2001.

econòmic i demogràfic de la Unió, els països d'origen, la capacitat d'acollida dels estats i les relacions històriques i culturals amb els estats de procedència dels immigrants. Aquesta definició, però, devia anar acompanyada d'un paquet de mesures d'integració basades en el tractament just dels ciutadans de tercers països establint drets i obligacions comparables o tendencialment comparables als dels ciutadans de la Unió. La Comissió, en la comunicació que presenta dins aquest marc al Consell i el Parlament⁷¹⁰ divideix les qüestions que cal tractar en dos grans eixos: desenvolupament del marc de Tampere i bases per una política comunitària d'immigració. En realitat, però, la comissió sols avança en (o referma) el reconeixement de la necessitat d'una política comuna *transparent i racional* (la racionalitat suposa, aquest punt el poder gestionar els fluxos, més que controlar-los, per a donar resposta a les necessitats europees, fonamentalment les necessitats canviants del mercat laboral).

El marc de Tampere

Política d'integració

Les conclusions de la presidència a Tampere exigien l'aproximació de les legislacions nacionals pel que fa les condicions d'entrada i residència, d'una banda i d'altra pel que fa les polítiques d'integració. *El tractament just* dels nacionals de tercers països és un element més del projecte de la Unió com a espai de llibertat i seguretat, de manera que cal aproximar les legislacions nacionals (1) per a concedir als residents (*legals*) de la Unió un conjunt de drets i d'obligacions comparables als dels ciutadans de la Unió –que hauran de ser, en certa mesura *progressius* fins a poder obtenir la nacionalitat; (2) per desenvolupar *una política d'integració més decidida*, i (3) per a lluitar contra el racisme i la xenofòbia a tots els nivells (econòmic, social i cultural) i desenvolupar mesures de *promoció* adients.

⁷⁰⁹ COM (2000) 757 final. Comunicación de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000.

⁷¹⁰ COM (2000) 757 final. Comunicación de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000.

Les condicions d'admissió i residència:

La primera –i única- iniciativa de la Comissió ha estat elaborar una directiva sobre el reagrupament familiar (de fet ha estat una de les prioritats – preocupacions- del Consell des del 1991, perquè la protecció que donava el TEDH a la vida en família dels estrangers suposava moltes vegades un atac a les legislacions internes –i viceversa).

La Comissió considera, així mateix, que l'elaboració de la *Carta dels drets fonamentals* suposa una protecció important per als estrangers en qüestions *socials*: protecció de l'acomiadament improcedent i l'aplicació de normes comunitàries sobre condicions de treball.

Marc legislatiu per a la integració

Dels tres punts o criteris senyalats, la Comissió ha desenvolupat fonamentalment el de la lluita contra el racisme i la xenofòbia amb l'elaboració d'una proposta de directiva per a lluitar contra la discriminació en el treball, la formació, la protecció social (salut i seguretat social), educació i altres béns i serveis com ara l'habitatge. D'altra banda el consell aprovà un programa de lluita contra la discriminació. Bàsicament es tracta d'una programa d'educació antiracista i de conscienciació i/o sensibilització a càrrec d'ONG. Sobre la necessitat d'unes polítiques més actives d'integració la Comissió encara no s'ha pronunciat i sobre l'ampliació dels drets i obligacions dels estrangers de moment sols ha proposat l'ampliació i la coordinació dels sistemes de protecció social dels residents (legals) extracomunitaris entre els estats i *presentarà* altres propostes relatives als drets que han de reconèixer-se, les condicions per a la pèrdua de la residència legal, la protecció contra l'expulsió i el dret a residir en un altre estat membre (és a dir, reconèixer la llibertat de circulació i *establiment* dins el territori de la Unió per als estrangers residents⁷¹¹).

⁷¹¹ En realitat, com veurem, tant la coordinació de la protecció social com el reconeixement de la llibertat de circulació i residència són *mesures interessades*.

Gestió de fluxos migratoris

Les conclusions de Tampere assenyalaven la necessitat d'un enfocament ampli de la gestió i la regulació dels fluxos que incloguera qüestions polítiques, de drets humans i de desenvolupament amb la participació dels països d'origen i de trànsit. Entre les mesures s'inclouen campanyes d'informació als països emissors sobre les possibilitats de migrar legalment i els perills de fer-ho de manera irregular tant pel que fa les màfies com pel que fa a les condicions "d'acollida" dels irregulars, que són inexistent. Així, de nou, el gran problema de la gestió de la immigració és un problema de control de la immigració clandestina, organitzada a nivells i fases diferents sobre les quals cal incidir: informació en els països d'origen i trànsit; cooperació de policia entre tots els estats implicats; accions de policia de control més concretes en els punts fronterers; una política comuna real de visat; unificació de la legislació contra els traficants; ajuda a les víctimes i la seua repatriació. Ara bé, quan la política de repatriació voluntària siga ineficaç, *cal garantir la integritat de la política d'immigració europea amb la repatriació forçada*⁷¹².

No obstant això, aquesta gestió⁷¹³ dels fluxos s'ha desenvolupat àmpliament com una de les bases (si no *la* base) per una política comuna d'immigració. La Comissió parla de tres tipus de migració cap a Europa: la migració per raons humanitàries, el reagrupament familiar i la migració econòmica. La migració per raons humanitàries en realitat fa referència a l'asil i al refugi⁷¹⁴, les qüestions relatives al reagrupament familiar són desenvolupades en una proposta de directiva⁷¹⁵; de manera que la Comissió centra l'anàlisi en una política comuna d'immigració econòmica que, en realitat, és la que preocupa i interessa.

⁷¹² COM (2000) 757 final. Comunicació de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000, pág. 13

⁷¹³ Gestió i control, però, no estan del tot deslligats. La comissió desenvolupa més la idea de gestió perquè és el que resulta nou en la política europea. El control (de fronteres) ha estat una constant.

⁷¹⁴ I no és desenvolupada en aquest document sinó en un altre on es preveu la creació de l'EURODAC (un sistema per la determinació *clara i viable* de l'estat responsable de l'examen d'una sol·licitud d'asil).

⁷¹⁵ Propuestas de la Comisión. Legislación en preparación. Doc. 599PC0638: Propuesta de directiva del Consejo (presentada por la Comisión) sobre el derecho a la reagrupación familiar, 19/02/2001.

Cap a una política comunitària d'immigració

Com estem veient, la política *d'immigració zero* aplicada a partir dels anys 70 en molts països ha comportat que els immigrants econòmics entraren *fraudentament* com asilats o bé irregularment (o autònomament) mitjançant les diverses xarxes i màfies. El reagrupament familiar ha restat gairebé l'única via legal oberta, encara que restrictiva, de la migració regular. La realitat, però, ha mostrat que aquesta política ha estat funcional per haver desestabilitzat els mercats interns i per l'existència de demanda de mà d'obra clandestina, beneficiant tant els traficants com els empresaris⁷¹⁶ i fomentant la *competència deslleial* a la Unió⁷¹⁷. Atés que, d'una banda la *pressió migratòria* és real i d'altra, una *immigració ordenada* beneficiària els immigrants, el mercat únic i les societats d'origen, cal revisar les necessitats de la Unió i facilitar la immigració per cobrir les necessitats detectades de forma gradual i controlada. Finalment, la immigració és ara més flexible i implica un moviment de població entre molts països (no és unidireccional), depenent de la situació econòmica i demogràfica dels països implicats. Per tant, les *necessitats europees* que cal tenir en compte no poden ser exclusivament econòmiques, sinó també demogràfiques⁷¹⁸. S'afirma, així, que una política comuna més oberta i transparent, el desenvolupament de programes de cooperació amb els països emissors i el control sobre l'aplicació de la normativa laboral contribuiran a reduir la immigració autònoma tot i anar combinades amb polítiques de "lluita eficient contra el tràfic".

Les directrius/objectius de la política comuna són bàsicament dues:

(1) L'admissió dels emigrants econòmics ha de respondre *clarament* a les necessitats del mercat de treball, de manera que la UE pugui donar

⁷¹⁶ COM (2000) 757 final. Comunicació de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000, pág. 13: "Muchos emigrantes económicos se han visto forzados a buscar la entrada mediante procedimientos de asilo, o bien a entrar ilegalmente. Esto no supone una respuesta adecuada a las necesidades del mercado de trabajo y beneficia a los traficantes bien organizados y a los empresarios sin escrúpulos".

⁷¹⁷ COM (2000) 757 final. Comunicació de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000, pág. 15: "La inclusión de los trabajadores migrantes en el debate sobre el desarrollo de la política económica y social de la UE, etc. fomentará la lucha contra el trabajo ilegal y la explotación económica de los emigrantes, situaciones ambas que fomentan la competencia desleal en la Unión".

⁷¹⁸ Per més que s'assenyale al document que no es tracta d'una *immigració de reemplaçament* si que es barallen dades sobre l'envelliment de la població europea, les taxes de natalitat baixes i la relació i dependència de treballadors i jubilats, etc.

resposta ràpida i eficient als requisits del mercat a escala europea, estatal, regional i local. Tenint en compte que aquestes necessitats i condicions canvien ràpidament, ens cal reconèixer la inviabilitat de les quotes i els contingents. Per això, la mobilitat entre els estats dels treballadors immigrants i la coordinació entre els sistemes de protecció social i salut han de ser una de les prioritats⁷¹⁹. La definició d'un marc comú per a l'admissió haurà de ser *transparent i racional* (en el sentit que estem veient), establir clarament les condicions d'entrada, els terminis de resolució de les sol·licituds, la possibilitat d'informació...

(2) Les persones admeses tindran *tendencialment* els mateixos drets i obligacions que els ciutadans. Les persones admeses hauran de tenir garantits *bàsicament* els mateixos drets i responsabilitats, però aquests podran anar vinculats a la durada de l'estada prevista en les condicions d'entrada, de manera que, per exemple, tot i ser regulars, els temporers poden tenir menys drets garantits que els immigrants que tenen un permís de dos anys. No obstant això, s'afirma que les polítiques d'integració han de consistir a garantir als estrangers les mateixes condicions de vida i treball que la resta de ciutadans per a evitar l'exclusió (i amb l'exclusió, la delinqüència i amb la delinqüència, el racisme⁷²⁰). Així mateix, cal reconèixer que la integració és un procés *bidireccional* que implica un acostament de les dues parts (la societat d'acollida i l'estranger). I senyalen com objectiu important de les polítiques d'integració *les dones i la família*.

⁷¹⁹ Falta veure com es desenvolupa això, però en principi, a banda de ser d'allò més *utilitarista* sembla prou incompatible amb la (meua) idea d'integració: es tracta de flexibilitzar l'*estatut* per poder tenir immigrants itinerants, nòmades que van cobrint necessitats variades per tota Europa. A banda, també és prou irreal si no és que organitza com una mena de "treball comunitari obligatori". A hores d'ara els immigrants ja es mouen i busquen ofertes i oportunitats en diferents àrees geogràfiques, llavors, quina necessitat hi ha de "ordenar i gestionar" aquests moviments sinó és com un eina més de control de la població immigrada? D'altra banda, perquè pensar que els immigrants tenen i sempre volen una mobilitat major que els altres residents? Perquè la llibertat de circulació dels estrangers a Europa està restringida i condicionada per les necessitats laborals?.

⁷²⁰ El text diu: "Si no se aportan los recursos necesarios para asegurar la integración de los inmigrantes y sus familias, se exacerbarán a largo plazo los problemas sociales que pueden llevar a la exclusión y problemas relacionados como la delincuencia, etc. la exclusión social afecta a los emigrantes de forma desproporcionada y estos son a menudo víctimas del racismo y la xenofobia". COM (2000) 757 final. Comunicació de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000, pág..20.

De manera que en l'àmbit europeu, a hores d'ara, continuem tenint un *projecte* de política d'immigració centrat en les necessitats econòmiques. No hi ha un text bàsic sobre quins són els drets que s'han de reconèixer a tots els estrangers, independentment de la situació en què es troben. De fet, dels irregulars gairebé no es parla, si no és com a víctimes de màfies i empresaris sense escrúpols i, en algun moment indirectament, com a víctimes d'una (inexistent) política d'immigració desenvolupada els darrers anys. A més a més, admet i afirma la necessitat de recórrer a la repatriació forçada per a garantir la integritat de la política europea d'immigració i no s'esmenta (ni de passada) l'obligació dels estats de garantir als estrangers, independentment de la situació administrativa els drets del conveni europeu de drets humans (que potser es considere que no fa falta –jo crec que sí–, però que no és sobrer). Tampoc no hi ha un acord sobre els drets que cal garantir als residents legals (per més que *tendencialment* siguen *comparables* als dels ciutadans de la Unió). Sols hi ha acord en què cal establir una política comuna d'immigració que done resposta a les necessitats canviants del mercat laboral i lluitar contra la immigració autònoma. No obstant això, Tampere i el document de la Comissió suposa un avanç, per més que no haja estat encara desenvolupat suficientment, pel que fa la necessitat de pensar la política sobre immigració d'una manera complexa en què el tractament just dels estrangers haurà de ser un dels vectors.

Normativa a l'estat espanyol

L'estat espanyol, com deia, va assumir acríticament el model de gestió (immigració zero) imperant a Europa a partir dels anys 70. L'adhesió de l'estat espanyol a la Comunitat Econòmica Europea, ara la Unió Europea és un dels punts per a comprendre l'evolució de la normativa en matèria d'estrangeria a l'estat espanyol. La primera *llei d'estrangeria* fou tramitada i aprovada d'urgència perquè l'estat preveia el seu ingrés a la Comunitat: calia afirmar com fóra que *érem europeus* en un moment en què ser europeus significa abans de res imposar una política restrictiva d'immigració. Així que s'assumeix el model europeu acríticament per més que la població *estrangera*

el 1985 era gairebé inexistent⁷²¹ i el context econòmic i social de l'estat diferia prou del de països europeus amb una llarga *tradició* d'acollida.

Fins l'any 1985 hi havia una normativa difusa i confusa, formada per circulars, decrets llei, i ordres diverses provinents fonamentalment de la *Direcció General de Seguretat*. La normativa estava lluny de ser uniforme i la població a què anava dirigida també: la majoria de residents eren estrangers que ara serien comunitaris (i, per tant, a qui no se'ls aplica la Llei d'estrangeria). Pel que fa als estrangers que ara són extracomunitaris, hi havia diferències entre els països amb vincles històrics i culturals amb l'estat i la resta⁷²². L'informe sobre la immigració i l'asil que el 1997 aprova el fòrum per la integració social dels immigrants, assenyala que la herència d'aquesta situació es reflecteix a la llei 7/85: la immigració era concebuda com una qüestió d'ordre públic, depenent exclusivament de la Direcció General de Seguretat, desviant els poders des de l'ordre judicial fins al policíac i supeditant la concessió i renovació dels permisos a criteris administratius i policíacs (d'ordre públic). Aquesta tendència restrictiva i totalitària no va estar superada en la llei 7/85⁷²³, fins al punt que el Defensor del Poble va recórrer la llei davant el Tribunal Constitucional, que en va declarar inconstitucionals alguns articles⁷²⁴. *L'informe sobre la immigració i l'asil* (Fòrum 1997) parla de tres etapes en l'evolució de la normativa a l'estat al voltant de l'estrangeria: estrangeria (1985-1990); viratge cap una política d'immigració (1990- 1993) i integració social (1994-1996). *L'informe sobre la immigració i l'asil* és del 1997, de manera que l'anàlisi s'atura el 1996. No obstant això, com veurem, l'etapa d'*integració* perdura fins a desembre del 2000 en què es produeix la

⁷²¹ 211.000 residents. L'evolució en aquests 20 anys pot entendre's millor amb aquestes dades: Des de 1981, any en què el nombre d'estrangers residents era de 198.042, s'ha passat en 2000 a 938.783 (després del darrer procés de regularització extraordinari: en 1999 eren 801.329). L'any 2000 per primera vegada els ciutadans extracomunitaris (515.955) sobrepassen els comunitaris (418.374). Entre els extracomunitaris, després dels marroquins (194.099) el col·lectiu més nombrós és el xinès (30.958), els equatorians (28.773) i colombians (24.650). Els principals sectors d'activitat són agricultura i ramaderia (33,25%), el servei domèstic (14,99%), la construcció (14,91%) i la hosteleria (11,37%). En qualsevol cas, les xifres per 2000 suposen un 27% de població, molt lluny encara de França, Alemanya i fins i tot Itàlia.

⁷²² Els provinents de l'Amèrica llatina, Filipines, Guinea Equatorial, Andorra, Portugal i Brasil no necessitaven d'un permís de treball ni d'un visat *especial*.

⁷²³ Foro para la Integración Social de los inmigrantes: *Informe sobre la Inmigración y el Asilo en España*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Octubre de 1997, pàg. 28-29.

⁷²⁴ Sentència 115/1987 de 7 de juliol.

“contrareforma” de la llei 4/2000; de manera que a aquestes etapes cal afegir-ne una de retorn a l’estrangeria (2000-2001)⁷²⁵.

1985-1990: l’estrangeria

La llei orgànica 7/1985 d’1 de juliol sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i el Reglament de Desenvolupament de la llei (R.D. 1.1119/86) va ser la primera resposta jurídicopolítica *ordenada* a la immigració obsedida en qüestions com l’entrada, la permanència i l’eixida del territori i el control de policia que desestabilitzava extraordinàriament la població estrangera. En lloc de parlar de drets i de llibertats la llei se centrava en qüestions d’*ordre públic* i de *seguretat ciutadana*, delinqüència internacional, màfies, la necessitat de mecanismes ràpids d’expulsió... La LOE 7/85 recull perfectament la base de Schengen cinc anys abans de la signatura dels acords per part de l’estat.

L’article 13.1 de la Constitució estableix que els estrangers gaudiran a Espanya de les llibertats públiques garantides pel títol I en els termes que estableixen els tractats i la llei, de manera que s’ha dit que la Llei d’estrangeria dóna resposta a aquest *manament* constitucional. El tribunal constitucional, en sentència 107/1984 de 23 de novembre (és a dir, abans de la promulgació de la LOE) va dir que la interpretació correcta de l’article 13 era entendre, d’una banda que *els drets i llibertats* del títol I estaven garantits per als estrangers i no sols les llibertats, i d’altra, que aquests drets i llibertats tenien protecció constitucional encara que eren tots ells de configuració legal. La constitució remet expressament als tractats i a la llei de manera que (diu la sentència) la igualtat o desigualtat depén de la voluntat dels tractats o la llei. Uns mesos després es promulgava la Llei d’estrangeria amb una clara voluntat d’exclusió i establidora de desigualtat ⁷²⁶. No estic d’acord que la Constitució

⁷²⁵ He canviat les dades. L’ *Informe sobre la Inmigración y el Asilo en España* estableix la primera etapa de l’any 1985 a 1990 (llei 7/85 i reglament de desenvolupament 1196/86 de 26 de maig); segona etapa: 1990-1992 (la proposició no de llei de 9-4-1991 i el procés de regularització de 1991); tercera etapa: 1993-1996 (contingents, la reforma del reglament i el pla per la integració). Els criteris són, com he dit, estrangeria, política d’immigració i integració. Crec que els contingents de fet han contribuït a desestabilitzar la població i no hem semblava coherent parlar d’ells com mesures d’integració. A més a més, s’estableixen com conseqüència de la proposició no de llei de 9-4-1991 i són una mena de continuació del procés de regularització o una (moltes) regularització encoberta.

⁷²⁶ J. DE LUCAS: *El desafío de las fronteras. Derechos humanos y xenofobia frente a una sociedad plural*, op. cit., pàgs.168-170. La discussió de fet va ser més complexa. Una vegada el tribunal

remeta o diga en cap moment que cal una llei d'estrangeria, una llei específica i concreta que regule l'exercici dels drets fonamentals dels estrangers (per què havia de ser específica?), sinó que els drets dels estrangers són (com els nostres) drets de configuració legal amb protecció constitucional, que hauria d'haver-se traduït en una protecció especial i no en una restricció especial amb la plasmació en una llei d'estrangeria l'exclusió d'algunes persones dels drets. El legislador ha utilitzat *perversament* aquesta *necessària configuració legal*, i els restringeix, a més a més, als residents *legals*, i anem ja per la tercera llei d'estrangeria.

La llei 7/85 tenia una part mínima de drets i una part extensa sobre entrada, residència, sancions, limitacions de drets, expulsions i atorgava amplis poders al Ministeri de l'Interior. La LOE reconeixia expressament el dret a circular lliurement i triar el lloc de residència (tot i que el permís de residència i treball indicava la província on es podia realitzar l'activitat per la què es tenia el permís); el dret de reunió, sindicació, associació, educació⁷²⁷ i poc més. Les crítiques que va rebre es poden reduir a dues qüestions "de fons": l'atribució excessiva de poders al Ministeri d'Interior (era una llei *policíaca*) i la falta de protecció judicial en front de les actuacions de l'administració; i que es regulen tan poc i tan pocs drets i llibertats per els estrangers que sempre acabaven supeditats a "l'ordre públic i la pau social". La llei 7/85 no definia cap política d'immigració *activa* sino més aviat una política de *contenció* de la incipient immigració.

Les concessions i renovacions dels permisos de residència i treball estaven subordinades clarament a la situació nacional d'ocupació⁷²⁸; la durada dels permisos era curta i la renovació complicada, de manera que caure en la irregularitat havent estat regular alguna vegada era *habitual*. El

constitucional va dir que els estrangers tenien garantits els drets i les llibertats, calia veure si la remissió a tractats i la llei significava desconstitucionalitzar-los (cosa un tant absurda, pense, perquè un mateix article no pot constitucionalitzar i alhora desconstitucionalitzar les garanties dels drets dels estrangers). Finalment el TC va establir que els drets i llibertats dels estrangers eren drets de configuració legal (tots, sense distinció) però de protecció constitucional, és a dir que la configuració legal no podia eliminar el contingut essencial. També es pot consultar el *Dictamen num.221* del Consell Consultiu de Catalunya en relació a la constitucionalitat de l'article primer de la llei orgànica 8/2000.

⁷²⁷ Els articles que regulaven restrictivament l'exercici d'aquests drets foren declarats inconstitucionals en la sentència

⁷²⁸ Per la concessió del permís inicial de treball s'apreciaven dues coses (art.18 LOE): l'existència de treballadors espanyols aturats en l'activitat en què el sol·licitant vol treballar (l'INEM emetia l'informe i la delegació de treball apreciava la circumstància) i la insuficiència de mà d'obra.

permís de residència estava vinculat al de treball (permisos que es tramitaven davant administracions diferents tot i que resultaven ser un únic document). Els diferents processos de regularització i els contingents posats en marxa anys després serviran per *repescar* els irregulars que la mateixa normativa va creant. S'estableixen diversos tipus de permís de residència i treball per compte d'altri o per compte propi, extremadament complicats i es limita l'entrada ordenada a l'entrada amb un visat de treball aconseguit al país d'origen amb una oferta nominativa d'ocupació.

El reagrupament familiar, millor, *el dret a la vida en família* no està reconegut per la llei i el procediment que estableix el reglament és tan complex que en la pràctica és impossible reagrupar la família (o el que és el mateix, el canal principal a Europa per la migració regular a l'estat espanyol tampoc no existeix). La subjecció del *cònjuge* reagrupat al reagrupant s'establia clarament en fer dependre el permís de residència de l'un de la vigència del permís de l'altre i en establir una "prohibició" per treballar per al cònjuge reagrupat. La visió que es té (i la falta de reconeixement del dret a la vida en família n'és un exemple) és que la immigració és temporal, *de pas cap a Europa* i això implicava, d'una banda que la residència permanent no estiguera reconeguda i d'altra que l'estat es creguera la funció que Europa li atribuïa de gendarme, de guardià de la frontera entre Europa i Àfrica (que Àfrica ja no començava als Pirineus) i amb la resta del món per derivació.

El sistema sancionador era el gros de la llei. Un sistema que debilitava (quan no els exclouia) tots els mecanismes processals i de tutela dels drets dels estrangers. Es posen en funcionament els centres d'internament d'estrangers, centres de caràcter *no penitenciari*, on els estrangers amb un expedient d'expulsió esperen la resolució i l'expulsió fins a 40 dies. La comprovació de la documentació dels estrangers s'efectua a la via pública. Si hi ha una *anomalia*, l'estranger és conduït a la comissaria de policia on s'inicia el tràmit per a l'expulsió. Durant la tramitació de l'expedient l'estranger pot ser detingut durant les 72 hores. No obstant això, la pràctica consistia a posar el detingut a disposició judicial per sol·licitar al jutge d'instrucció l'internament de l'estranger en un centre d'internament per a estrangers per a tramitar l'expedient amb l'estranger ja *controlat*⁷²⁹. Els que són expulsats tenen una

⁷²⁹ A. SÁNCHEZ: "Breve aproximación a los centros de internamiento de extranjeros. La experiencia de Barcelona", dins VV.AA: *Extranjeros en el paraíso*, Virus, Barcelona 1994.

prohibició d'entrada de tres anys; els que no són expulsats no podran regularitzar-se. L'estada irregular (no disposar de permís de residència i/o treball) és causa d'expulsió (del territori Schengen a partir del 1993).

Qüestions relatives a la integració no eren ni esmentades (com podien esmentar-se si no es reconeixien drets?); no es feia referència a drets com l'accés a la salut, accés a serveis socials, habitatge digna, etc. La llei va originar la creació d'una massa d'irregulars (vam tenir el primer immigrant irregular l'endemà de l'entrada en vigor de la llei) que no van poder ser regularitzats pel procediment extraordinari de regularització establert a la llei⁷³⁰ i durant anys la condició bàsica dels estrangers era la irregularitat. L'estranger no és subjecte de drets sinó objecte de decisions administratives i policiaques.

1990- 1993: Viratge cap una política d'immigració

El 13 de juny de 1990, després d'una campanya en contra de la llei d'estrangeria d'àmbit estatal, el Defensor del Poble, jutges, IU-IpC (Izquierda Unida-Iniciativa per Catalunya), associacions i entitats de solidaritat amb els immigrants demanaven formalment al govern (PSOE) que es pronunciara, que aclarira quina era la política d'immigració que pensava desenvolupar, que presentara un informe.

El 2 de desembre el govern presenta el document: *Situación de los extranjeros en España. Líneas básicas de la política española de extranjería*. Prenent com a base l'informe, el PSOE presenta una proposició no de llei en què s'estableixen onze mesures que constitueixen el pla d'acció i els objectius de la política d'immigració. És aprovada a l'abril del 1991 per majoria amplíssima i ens dóna una idea del consens que hi havia sobre el que havia de ser una política d'immigració⁷³¹.

⁷³⁰ Les dades que proporciona l'*informe sobre la Inmigración y el Asilo en España*, són esgarrifants: el procés de regularització va estar fixat durant dos mesos (24-7-85 /24-9-85), i va haver d'estar allargat amb circulars internes perquè en setembre sols s'havien recollit 8.000 sol·licituds. Al capdavall 43.815 sol·licituds foren presentades de les quals 23.000 foren admeses. Un any després solament 13.000 estaven en situació regular. La resta no va rebre cap tipus de resposta.

⁷³¹ B. RUIZ: "El plan de Integración de inmigrantes y la participación social. Estudio del asociacionismo de trabajadores marroquíes en Almería", *Oñati Master's Tesinas*, 6, IISJ Oñati 1997.

L'informe *Situación de los extranjeros en España* indica que ha d'intentar-se conjugar una política activa d'immigració i integració social amb el reforçament de les fronteres interiors i amb un esforç d'ajuda al *tercer món*. És a dir, en el fons la política d'estrangeria havia de ser articulada en quatre eixos:

2.1.- Política d'integració dels immigrants⁷³². La primera acció posada en marxa fou un nou procés de regularització extraordinari. Això significava acceptar el fracàs del procés anterior i intentar regularitzar la població *clandestina* per a poder proposar i iniciar una política d'integració partint de "zero". El procés de regularització, però, sempre és pervers. Tota *regularització* suposa el reconeixement del fracàs de la política d'immigració: si es troben persones indocumentades és perquè les vies de documentació no estan a l'abast de tots. S'admet la incapacitat per a *controlar els fluxos* i s'admet l'existència (desitjada i potenciada) del treball clandestí de vegades en situacions d'explotació⁷³³. La regularització, però, no és la solució. Amb la regularització es permet o es facilita la normalització administrativa en condicions menys rígides (per exemple, no es demana viatjar per a recollir el visat) però des del marc vigent (amb l'exigència de contracte formal de treball). Aquests *nous regulars*, però, donat l'àmbit laboral en què s'insereixen poden tornar a la irregularitat fàcilment (com la resta d'immigrants). Donar una resposta extraordinària a una situació estructural és a totes llums insuficient: per més regularitzacions que en fem sempre hi haurà un mercat de treball informal i submergit al que acudirà la mà d'obra indocumentada. Caldria pensar, així, altres mecanismes per considerar per exemple, a banda del contracte de treball, altres mitjans per a demostrar la suficiència econòmica i l'arrelament social⁷³⁴

2.2.- Cooperació amb els països empobrits: aquesta cooperació mai es va desenvolupar més enllà de la política oficial de cooperació mitjançant els crèdits FAD, altament criticats. No es va vincular mai aquesta política a un

⁷³² Com que aquest pilar es desenvolupa amb el Pla per la integració social dels estrangers (1994) i la reforma del reglament (1996), ho veurem més endavant.

⁷³³ J.M. PUERTA VÍLCHEZ: "La regularización de extranjeros", dins M. Moya (coord): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (LO 4/2000 y LO 8/2000)*, Pomares, Granada 2001, pàgs. 391-424: 392. Puerta analitza els diferents processos extraordinaris de regularització: 1986, 1991, 1996 i 2000.

⁷³⁴ F. TORRES: "Diferència de drets, contracte de treball i debat sobre la normativa d'estrangeria", *Veus Alternatives*, num. 11, juny 1998, pàgs. 4-9:8.

nou model de gestió de fluxos com va ocórrer a França impulsat per S. Naïr com a delegat interministerial de Migrations/Codéveloppement (per més que aquest programa també haja rebut crítiques)⁷³⁵.

2.3.- Reforçament de les fronteres exteriors. És a dir, control de fluxos migratoris: entrades i visats. L'informe *Situación de los extranjeros en España* parlava de desenvolupar la utilització del visat com a **instrument d'orientació de la política migratòria**, modernitzar els consolats tot i mantenir un tractament especials per als llatinoamericans. De fet, com assenyala l'*informe sobre la Inmigración y el Asilo en España* el 1997, aquest manament que anava destinat a potenciar la canalització dels fluxos d'immigració legal d'acord amb mercat de treball es converteix en un entrebanc més: l'exigència del visat i de visats específics sense els quals no es pot entrar ni regularitzar la situació desvirtuara el manament d'utilitzar el visat com un instrument de canalització i el convertira en un instrument de control. L'estat espanyol, a més a més, signa Schengen i el control de fronteres i visats serà el gros de la *política d'immigració* que acaba estant una fase més enduridora de l'estrangeria. Comença a exigir-se visat a països que abans no s'exigia (el Marroc, Algèria, Tunísia, el Perú i la República Dominicana); se signen acords amb el Marroc de repatriació/readmissió d'estrangers que entraren irregularment. De manera que el gros d'aquesta "nova política" fins al 1994 fou de nou la lluita contra la immigració autònoma i el control de fronteres.

2. 4.- Política activa d'immigració. El consell de ministres al maig del 1993 (per donar resposta a l'exigència del congrés de canalitzar els fluxos) determina el primer contingent d'autoritzacions per a treballadors estrangers. En principi es va pensar com una via d'entrada ordenada. Però des del primer moment el contingent ha estat utilitzat per a regularitzar persones que ja es trobaven a l'estat en situació irregular (de manera que l'entrada ha continuat estant fonamentalment irregular). El govern, a partir de 1993 ha anat establint així, any rere anys (1993, 1994, 1995, 1997, 1999) un nombre de permisos de treball per sectors i àrees geogràfiques *per donar resposta ràpida i*

⁷³⁵ Sobre aquest tema C. WITHOL DER WENDEN: *¿Abrir las fronteras?*, Bellaterra, Barcelona 2000, pàg. 85 i ss., es mostra obertament escèptica sobre la viabilitat de l'aposta pel codesenvolupament. C. Withol der Wenden és molt crítica amb els resultats del model francès en matèria d'immigració. En el mateix sentit, M. CISSÉ: *Palabra de sin papeles*, Gakoa, Bilbao 2000, pàgs. 168 i ss. Així com M. CHEMILLIER-GENDREAU, al llibre col·lectiu VV.AA: *Sans papiers: l'archaïsme fatal*, La Découverte, Paris 1999, pàgs. 22 i ss.

eficaç a ofertes de treball que no eren cobertes per ciutadans, per europeus o per estrangers regulars. El govern reconeix que hi ha *nínxols laborals* que per la precarietat, per la natura de la prestació, per la informalitat, etc. són rebutjats pels ciutadans i han de ser coberts per estrangers mitjançant aquestes polítiques actives de canalització de la immigració cap als sectors més precaris: serveis (servei domèstic i hostaleria), agricultura i construcció. A partir de la implantació de la política dels contingents es configura clarament la utilització de la migració per a omplir *forats*. La *mobilitat* dels estrangers queda reduïda a algun dels tres sectors i en ser, com reconeix el govern, sectors precaris i inestables que resulten inacceptables per als ciutadans (però adequats per als estrangers⁷³⁶) les possibilitats de renovació del permís normalment són poques⁷³⁷. Les quotes han originat una *feminització de la immigració ordenada i econòmica* en haver assignat un gran nombre de places per al servei domèstic. A partir dels contingents s'institucionalitza d'alguna manera o s'accepta l'existència d'una demanda de mà d'obra femenina per tasques domèstiques (i, en part, l'existència d'una migració econòmica femenina), i les quotes han estat una *ordenació per sector, àrea i sexe*⁷³⁸. En tots els contingents el nombre establert pel govern ha estat insuficient i les sol·licituds sempre són més nombroses que les ofertes. Així i tot, hi ha denegacions massives i no s'arriba a *cobrir la quota* alguns anys⁷³⁹.

1994-2000: integració social

Com estem veient, l'informe *Situación de los extranjeros en España. Líneas básicas de la política española de extranjería* de 1991 assenyalava que la política d'immigració havia de poder conjugar una política activa

⁷³⁶ No recorda massa a l'afirmació que determinats treballs, per la seua *natura* i la dependència que creaven, no eren adequats per els homes però resultaven d'allò més convenient per les dones?.

⁷³⁷ Es demanava fonamentalment haver cotitzat a la seguretat social almenys 6 mesos. Els permisos es limitaven a sector d'activitat (diguem agricultura) i província. Quan s'acaba la collita, s'acaba la cotització (quan hi ha); i el permís no permet anar a una altra província, almenys el permís inicial que és el que s'aconseguia amb el contingent. No obstant això, les immigrants es movien, es desplaçaven, es donaven d'alta en seguretat social i cotitzaven en diverses comunitats autònomes.

⁷³⁸ L. OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit., pàgs. 118-119.

⁷³⁹ SOS RACISMO: *Informe anual sobre el racismo en el Estado español*, SOS Racismo, Barcelona 1995; A. IZQUIERDO: *La inmigración inesperada*, op. cit.

d'immigració i d'integració social amb el reforçament de fronteres i un esforç d'ajuda al *tercer món*. El 1994, s'aprova el pla per a la integració social dels immigrants i el 1996 es reforma el reglament per simplificar alguns dels tràmits administratius i facilitar l'exercici de determinats drets (com ara el reagrupament familiar).

El pla per a la integració social dels immigrants

El pla per a la integració social dels immigrants⁷⁴⁰ estableix una sèrie d'objectius per a dur endavant que giren al voltant de tres eixos: la no-discriminació, la seguretat jurídica i administrativa i la inserció laboral. S'assenyala que les barreres i els entrebancs administratius dificulten la integració i la convivència. Per tant és necessari garantir una situació legal i social estable per als immigrants per tal de lluitar contra l'explotació en el treball i contra el racisme i la xenofòbia.

El que suposa el pla, en realitat és l'acceptació d'una immigració d'assentament i la necessitat de posar les bases per a una convivència "basada en valors democràtics". Per a assolir els objectius el pla es dota de dos instruments: l'Observatori Permanent de la Immigració (OPI) i el Fòrum per la Integració dels Immigrants, constituït de forma tripartida per l'administració, entitats de solidaritat amb els immigrants (des de sindicats i església fins a ONG) i associacions d'immigrants. L'OPI queda encarregat de realitzar estudis sobre la realitat migratòria, les conseqüències i impacte sobre la societat i la difusió i conscienciació de la societat de recepció sobre la realitat dels immigrants. El Fòrum es concep com un canal de participació i diàleg dels diversos actors socials.

El pla no explicita o no recull en un capítol (dels sis que té) què ha d'entendre's per *integració*; més aviat va desenvolupant al llarg del text una idea prou complexa de la integració. La integració ha de ser pensada com un procés bidireccional en què les dues parts implicades (immigrants i societat de recepció) han d'evolucionar, dialogar i madurar per tal de fer possible la convivència. D'aquí la importància d'afavorir, mitjançant el Fòrum, la

⁷⁴⁰ Aprovat per Consell de Ministres de 2 de desembre de 1994.

participació de les associacions d'immigrants⁷⁴¹. Entre les propostes concretes s'assenyala: la millora i la facilitació del procediment per a aconseguir la nacionalitat⁷⁴²; la necessitat de flexibilitzar els permisos per a no posar excessius entrebancs a la mobilitat dels immigrants i, d'altra banda, la necessitat de possibilitar estades més llargues i estables (introduint el permís definitiu pel reglament de 1996). Per acabar, el *pla* parla de la necessitat de “dotar la dona reagrupada d'un estatut jurídic independent del cònjuge, per a garantir-ne l'autonomia i integració”. El Reglament 155/1996 de 2 de febrer simplifica el procediment de reagrupament familiar però continua vinculant (és a dir, establint dependències al sí de la família) el permís de la persona reagrupada al del reagrupat. El reagrupament familiar, però, com veurem, continua estant bàsicament un procediment d'obtenció de visat, no la manera d'exercir el dret a la vida en família o a iniciar-la.

El nou reglament: RD 155/1996 de 2 de febrer

El RD 155/1996 de 2 de febrer va estar valorat positivament per amplis sectors socials⁷⁴³ tot i que es reconeixia que era insuficient per a tractar tots els problemes que l'aplicació de la LOE havia suscitat en els 10 anys anteriors i s'assenyalava que no era el reglament un instrument adequat per a regular drets i llibertats⁷⁴⁴.

Les raons que assenyala l'exposició de motius per la reforma són variades: els canvis en relació al fenomen migratori, els compromisos

⁷⁴¹ En aquest sentit és molt interessant el treball de B. RUIZ: “El plan de Integración de inmigrantes y la participación social. Estudio del asociacionismo de trabajadoras marroquíes en Almería”, *Oñati Master's Tesinas*, 6, IISJ Oñati 1997.

⁷⁴² Com veurem, aquesta és una mesura casi obsessiva per les diferents administracions, com si els immigrants estiguessen tots ansiosos per canviar de nacionalitat més que per aconseguir una situació legal i social estable. Amb aquestes mesures, pense es reforça indirectament la idea de cal rebutjar d'on es ve, cal un desarrelament absolut amb la societat d'origen per tal d'aconseguir la integració. Com deia abans, el model imaginari d'immigrant és quelcom que no mira cap enrere i el desarrelament és el preu de l'èxit.

⁷⁴³ *L'Informe sobre la inmigración y el asilo en España* del Foro para la Integración Social de los inmigrantes el valora positivament; Solans afirmava que el reglament constituïa l'avanç més important pel que fa el reconeixement de drets i llibertats dels estrangers. F. SOLANS: “La reforma del Reglamento de la ley de extranjería”, *Curso sobre extranjería*, Colegio de Abogados de València, 1992.

⁷⁴⁴ F. FLORES: “El nuevo reglamento de extranjería: ¿Una ampliación de derechos?”, *Revista vasca de Administración Pública*, nº 47, 1997, pàgs. 113-134. A. SOLANES: “Hacia una nueva regulación jurídica de la extranjería en España: proyectos de modificación de la ley 7/85”, *Quaderni della Sezione di Teoria Generale e Informatica del Diritto*, 12, Milano 1999.

internacionals (bàsicament Schengen i el Tractat de la Unió Europea), la necessitat d'adequar el reglament a la llei 30/1990 sobre règim jurídic de les administracions públiques i el procediment administratiu comú (simplificació dels tràmits, els efectes del silenci, els principis del procediment sancionador, etc.); la necessitat d'adaptar el reglament a la nova organització administrativa amb competència en matèria d'estrangeria⁷⁴⁵ i l'objectiu de millorar l'estabilitat i la seguretat jurídica dels treballadors estrangers com a requisits per la integració (com indicava el pla per a la integració).

El reglament comença amb un títol dedicat als drets dels estrangers. L'article 1 reproduïx l'article 13 de la constitució (article 4 de la LOE) i l'article 2 parla de *drets subjectius* dels estrangers: els inherents a les persones, educació i assistència lletrada en cas de detenció. Llevat d'aquesta declaració i el règim dels menors estrangers, els drets estan reconeguts en exclusiva estrangers en situació regular i el reglament n'enumera fins 15: residència i lliure circulació, reunió i associació, sindicació i vaga, educació, llibertat d'ensenyament, creació i direcció de centres docents, assistència i prestacions socials en situació de necessitat; salut, llibertat d'empresa i accés a l'exercici de professions titulades.

El segon canvi rellevant que el reglament estableix consisteix en un nou sistema de concessió de visats. La secció segona (Visats) estableix dues classes de visats de trànsit, cinc d'estada i cinc de residència (un d'ells per reagrupament familiar⁷⁴⁶); la documentació requerida per a tots i l'específica per a cada un d'ells, els tràmits previs a la sol·licitud, els tràmits i procediment, la resolució dels expedients, l'expedició del visat, les dades que hi apareixeran, etc. Com assenyala l'informe del fòrum aquest sistema crea uns entrebancs administratius i burocràtics enormes i converteix els consolats i ambaixades en òrgans competents per a decidir i ordenar la migració cap a l'estat⁷⁴⁷. Els visats de residència, llevat del de reagrupament familiar, estan vinculats al permís de treball: hi ha quatre tipus de permís si es treballa per

⁷⁴⁵ El RD 1521/1991 d'11 d'octubre crea les Oficines d'estrangers com òrgans de gestió interministerial dependents de delegació de govern, els ministeris d'interior, de treball i seguretat social i afers socials.

⁷⁴⁶ Tot allò relatiu al reagrupament ho veurem després.

⁷⁴⁷ Foro para la Integración Social de los inmigrantes: *Informe sobre la Inmigración y el Asilo en España*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Octubre de 1997, pàg. 28-29.

compte propi i quatre si es treballa per compte d'altre (art.75). L'article 75 estableix així, els tipus de permís següents⁷⁴⁸:

I. Permís de treball per compte d'altre: Per a la concessió d'un permís inicial per a treballar per compte d'altri pel "règim general" es té en consideració la insuficiència de mà d'obra autòctona, comunitària o extracomunitària en situació regular; la inexistència de treballadors aturats a la zona corresponent i en el sector o activitat per què es demana i el règim de reciprocitat amb el país d'origen. A partir de 1993 pràcticament l'única via oberta era la del contingent⁷⁴⁹, en la que no es mirava la situació "provincial" d'ocupació perquè el contingent donava –en teoria– resposta a les deficiències detectades. La sol·licitud de permís de treball s'ha de presentar per l'ocupador, a les oficines d'estrangers, omplint els impresos oficials: l'oferta ferma d'ocupació nominativa (signada i per quadruplicat); fotocòpia del passaport en vigor del treballador; antecedents penals del treballador al país d'origen; un certificat mèdic; tres fotografies de carnet, la sol·licitud de residència i treball (4 còpies de paper calcable). L'empleador ha d'aportar una fotocòpia del DNI, 3 nòmines, rebuts de pensió o la darrera declaració de la renda. Si es tracta d'una empresa: CIF, documentació que acredite la capacitat per a contractar en nom de l'empresa, tres últims butlletins TC1 i TC2, certificació d'estar al corrent en les quotes de la seguretat social, certificat de l'agència tributària d'estar al corrent en les obligacions tributàries de l'empresa.

Com que normalment els treballadors estan aquí (i són els que al final tramiten els papers), hi ha un imprés oficial per a designar el representant legal al país d'origen que serà qui tramite davant el consolat o ambaixada espanyola el visat de treball (una còpia segellada de cada document és enviada al representant legal que comença els tràmits mentre que l'estranger *irregular* es queda en les fotocòpies). Cada any el govern establia unes causes d'exempció de visat⁷⁵⁰ i un imprés per demanar-la. Una vegada presentats els papers, cada ministeri resol la seua part. El temps mínim d'espera són 6

⁷⁴⁸ En la mesura en què a hores d'ara el reglament vigent continua estant aquest, analitzaré els permisos de treball amb deteniment, perquè són els mateixos que tenim ara.

⁷⁴⁹ No obstant els nacionals de Perú, Equador i Xile tenien fins l'estiu de 2000 una mena de "cup permanent" pel règim general, que per una banda feia que no tingueren que esperar a que s'obriera un contingent, però per altra estava sotmès a l'apreciació de la situació nacional d'ocupació.

⁷⁵⁰ Per 1999, per exemple eren: tenir fills menors a càrrec vivint en l'estat; malaltia greu i en casos excepcionals si s'estava ocupant d'un malalt o una persona major.

mesos. En cas d'acceptació, l'immigrant rep una carta en què se li sol·licita que presente el visat. Si havia demanat exempció calia esperar la denegació o l'acceptació; si no havia demanat exempció, havia de viatjar al país d'origen per recollir el visat. En tornar, presentava el visat i la resta de documents a la Delegació de Govern. En uns mesos, rebia una carta en què se li demanava que pagara les taxes de les autoritzacions (unes 8.000 ptes.) i amb el rebut podia recollir el permís. Tot això se suposa que la persona immigrant ho fa des del país d'origen (fins i tot el contingents, una altra cosa era la pràctica). Per a renovar els papers cal tenir una oferta d'ocupació de nou, estar al corrent de les quotes de la seguretat social i haver cotitzat com a mínim sis mesos i presentar la renovació abans que caduque el permís o com a molt tard, en els tres mesos següents. Aquests són els tipus de permís:

1. Tipus A. Es concedeix per realitzar treballs de temporada o treballs de durada limitada i curta. Es pot limitar a un sol empresari, un únic contracte de treball o una zona geogràfica. És prorrogable fins 9 mesos com a màxim si el contracte que el sustenta es prorroga.

2. Tipus B (inicial). Permet treballar en una professió, activitat i àmbit geogràfic concrets. Pot estar limitat a una empresa i la seua vigència és similar a l'establerta al contracte, amb el límit d'un any i prorrogable per un altre any. Aquest és el permís més estès i el que s'aconsegueix per la via del contingent. Com que aquest és prorrogable un any més (es pot ser titular d'un permís inicial per dos anys), la primera renovació torna a ser per a aconseguir el mateix tipus de permís. En cas de no poder renovar i tornar un any després a intentar-ho (els *irregulars sobrevinguts* que diu el PP), el permís aconseguit era aquest de nou.

3. Tipus B (renovat). Autoritza a treballar en diverses activitats durant dos anys tot i que pot ser limitat a un àmbit geogràfic o una activitat concreta. Aquest permís sols es pot obtenir per renovació pels titulars d'un permís b(inicial). Aquest és el permís que es requereix per poder exercir el dret al reagrupament familiar.

4. Tipus C. És la renovació del permís B (renovat) que autoritza per qualsevol activitat i qualsevol zona geogràfica, durant tres anys.

II. Permís de treball per compte propi: Per a concedir un permís inicial per treballar per compte propi es valora la incidència de l'activitat a realitzar en la creació de treballs, aportació de capital, noves tecnologies o millora de

les condicions de producció; que el sol·licitant reuneix la qualificació requerida⁷⁵¹ i ha demanat l'autorització corresponent per la instal·lació, l'obertura i funcionament del local. Per aconseguir el permís de treball cal disposar de les autoritzacions exigides. També es té en compte el règim de reciprocitat existent amb el país d'origen. Per a obtenir el visat de treball, però, haurà de presentar el projecte de l'explotació econòmica amb un estudi avaluador de la inversió, rendibilitat i creació de llocs de treball. Si l'activitat requereix una titulació especial l'estranger ha d'acreditar estar en possessió del títol convalidat, homologat o reconegut pel Ministeri d'Educació i Ciència (art.28.3). Aquests requisits "formals i objectius" exclouen de fet (i de dret) algunes de les activitats que podrien realitzar les dones: servei domèstic i prostitució.

1. Tipus d (inicial). Autoritza a desenvolupar una (sola) activitat durant un any i pot ser limitat geogràficament.

2. Tipus D (renovat). Habilita per al desenvolupament de diverses activitats durant dos anys.

3. Tipus E. És la renovació del permís D (renovat) que autoritza per a qualsevol activitat i qualsevol zona geogràfica, durant tres anys.

IV. Permís permanent⁷⁵²

Autoritza a desenvolupar qualsevol tipus de treball per compte propi o d'altri sense cap més limitació que la derivada de la titulació o habilitació escaients per l'exercici de l'activitat de què es tracte. Es pot obtenir per renovació en el termini d'un permís C o E. El permís és de durada indefinida, però cal renovar la targeta cada 5 anys.

La complicació del procés de regularització és evident. La majoria de les persones entraven amb visat de turista (i *borsa de viatge*) i buscaven treball. Al primer contingent, si hi havia sort i trobaven algun empresari i/o ocupador disposat a fer la paperassa, intentaven aconseguir els papers. Com a mínim s'estava nou mesos en situació irregular (i tres com a turista) perquè els

⁷⁵¹ Els professionals han d'homologar i/o convalidar el títol i col·legiar-se, que s'ha convertit en una barrera doble. Y. HERRAZ: "La inmigración profesional en España y las barreras institucionales a su incorporación laboral: el caso de los odontólogos latinoamericanos", *Ofrim/ Suplementos*, Junio 2000, pàgs. 97-128.

⁷⁵² Fou introduït pel nou reglament. Abans de 1996 no existia.

tràmits en si són molt costosos. Alhora, aquesta pràctica de regularització encoberta mitjançant les quotes, feia que s'anul·lara l'única via d'immigració ordenada econòmicament prevista, cosa que afavoria la immigració clandestina en un cercle viciat difícil de trencar.

La LO 4/2000 de 11 de gener sobre drets i llibertats dels estrangers en Espanya i la seua integració social

La trajectòria de la reforma de la Llei d'estrangeria fou, com a mínim, curiosa: en setmanes va passar de la unanimitat a la baralla política. De ser un model acceptable i progressista a una norma perillosa⁷⁵³. Després de divuit mesos de llarg –i molt discret– debat parlamentari, els partits (fins i tot el PP) havien acordat un text i la seua tramitació per via d'urgència, necessària per aprovar-ho abans que acabe la legislatura. La unanimitat va disparar la satisfacció i els més entusiastes presentaren el resultat com la llei més progressista d'Europa, un canvi substancial en la política d'estrangeria amb una gestió que primària els drets i la integració social dels immigrants.

Una lectura atenta del projecte no confirma, però, aquesta anàlisi⁷⁵⁴. En tota la normativa europea sobre immigració, i aquest projecte difícilment podria ésser diferent, hi ha una tensió entre la vessant garantista (reconeixement de drets i establiment de garanties i mecanismes pel seu gaudiment), i el vessant de control i ordre públic. Aquesta darrera està ben representada en el projecte de la Comissió: el visat continua essent el requisit imprescindible d'entrada, subordinat al bon criteri dels gestors públics que (i això suposa un gran pas endavant) hauran de justificar les negatives. No obstant això, es manté un quadre d'infraccions i sancions especials, els centres d'internament i la vinculació quasi dramàtica entre la residència i el treball (si bé l'estada irregular deixa de ser causa d'expulsió). Tot i això, la duresa de les sancions, particularment l'expulsió, i el rang orgànic que

⁷⁵³ Sobre el procés de reforma i la “contrareforma” veure J. DE LUCAS: “Aprendices de Brujo. Las razones de la contrareforma de la ley de extranjería”, *MUGAK*, num 9 i 10, 2000, pàg. 46-49.

⁷⁵⁴ Una part important de les reflexions sobre la llei 4/2000 i la llei 8/2000 la vaig concretar al sí del Grup d'immigració del Centre de recursos Just Ramírez de València. Fèiem part del grup Alejandro Cortina, Gloria Fernández, Geno Ros, Francesc Torres i jo. Els membres del grup publicarem diversos materials sobre les reformes entre novembre de 1999 i maig de 2001, és a dir, des del començament de la reforma de la LOE 7/85 a l'alçada dels tancaments a València. El document publicat, entre altres, és: Grup d'immigració- CRJR: “Luces y sombras de la ley de extranjería”, *MUGAK*, num. 9/10, pàg.50-52.

s'atorga als centres d'internament d'estrangers ens recorda que l'*immigrant és de fora i que pot ser tret fora*⁷⁵⁵. La prioritat del control i la gestió restrictiva dels fluxos migratoris es manté i els autors de la reforma tampoc no pretenien una altra cosa.

La satisfacció, però, amb el projecte se centrava en la banda dels drets i, per tant, l'atenció que en teoria es prestava a les condicions diguem-ne prèvies per a garantir la integració social dels immigrants que el títol de la llei proclamava. En el títol I s'enumeren els drets i les llibertats dels estrangers residents, aquells que disposen d'un permís –temporal o permanent, amb una relació *relativament* exhaustiva (drets d'associació, reunió, manifestació, sindicació i vaga, sanitat, a la seguretat social, als serveis socials, a les ajudes per a habitatge, a l'assistència jurídica gratuïta, a la vida en família i al reagrupament familiar, per esmentar-ne els més importants, tot i que són drets fonamentals que l'estat no pot fer més que reconèixer). En alguns casos, com el reagrupament familiar el seu desenvolupament suposa una millora⁷⁵⁶. El problema rau en la (mínima) extensió d'aquests drets i, per tant, la seua universalitat, almenys, en un doble sentit, per dalt en comparança amb els ciutadans i per baix el tractament que es dona als indocumentats.

La reforma no suposa la igualtat entre immigrants –documentats i amb treball— i ciutadans, per més que hi haja articles dedicats a definir i sancionar la discriminació⁷⁵⁷. Els reconeixements són parcials, limitats i condicionats per la *pretesa incompatibilitat* de determinades cultures amb la nostra, fonamentalment pel que fa el respecte dels drets fonamentals (tot i que la LOE en si en aquest aspecte és més que dubtosa). Com hem vist, no sols la

⁷⁵⁵ Document de la Mesa d'entitats de solidaritat amb els immigrants. La reforma de la Llei d'extranjería, València, Novembre de 1999.

⁷⁵⁶ Es reconeix el dret al reagrupament familiar, atorgant un permís de residència per al cònjuge que, a més, no es perdrà si es trenca el vincle matrimonial. Els familiars reagrupats que tinguen un contracte de treball no estaran sotmesos a limitacions temporals per treballar ni a les limitacions de la *quota* anual. Es dona així, almenys sobre el paper, al cònjuge reagrupat –normalment una dona i sols una- un estatut jurídic més independent i *segur* que abans, però tornarem amb deteniment sobre aquestes qüestions.

⁷⁵⁷ A. Rubio assenyala, per exemple, que si bé la inclusió de mesures antidiscriminatòries ha de ser valorada positivament, en realitat la concreció deixa de ser desitjable. Rubio assenyala una tendència reglamentista –un causisme excessiu-, una ambigüitat política important: es tracta de construir una imatge proteccionista de l'estranger i desenvolupar una administració no discriminatòria quan el que fonamentalment interessa és que no vinguen estrangers pobres. I, caldria afegir, quan a la lectura dels articles antidiscriminatoris, la LO sencera és discriminatòria. Veure A. RUBIO: “Las medidas antidiscriminatorias: entre la igualdad y el control”, dins M. MOYA (coord.): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (lo 4/2000 y LO 8/2000)*, Comares, Granada 2001, pàgs. 763-807: 804.

normativa europea estableix una jerarquia de drets que diferencia el ciutadà de l'estranger i que atorga sols al primer el caràcter de membre de la comunitat, del grup d'iguals que defineix els drets i deures, sinó que, a més a més, és justificat i proposat com a programa i política comuna. La LOE 4/2000 no reconeix els drets polítics –la capacitat de debat i decisió de les normes que se'ls apliquen- ni la possibilitat d'ocupar-se com a funcionari als estrangers, tot i que tinguen la residència permanent.

Les limitacions del marc de drets es fan paleses en parlar dels indocumentats. Alguns dels drets bàsics com la sanitat, els serveis socials i l'assistència lletrada gratuïta se subordinen a la inscripció en el padró municipal. L'empadronament, però, pot operar tant com a mecanisme d'obertura o de tancament per al reconeixement de drets, depenent de les polítiques del govern. El projecte introdueix amb aquest mecanisme també, un procediment que pot permetre als indocumentats accedir a un permís sempre que acrediten la residència a l'estat els darrers dos anys, l'empadronament i disposar de mitjans de vida (que normalment seria de nou un treball). Aquesta mesura suposa el reconeixement de dues coses: d'una banda, l'existència d'una borsa d'indocumentats important, que potser la mateixa normativa crea i, d'altra banda, la necessitat d'establir una via *regular* per a documentar-los com a primer pas per a la seua inserció. S'esperava que el reglament establira si s'havia d'interpretar d'una manera àmplia (qualsevol que acredite haver estat els darrers dos anys a l'estat) o restrictiva (admetent exclusivament com a prova d'arrelament haver disposat d'un permís de residència i/o treball anterior, és a dir, les situacions *d'indocumentació sobrevinguda*).

Aquesta tensió entre drets i control modula de nou la gestió de la immigració de la mà d'obra necessària. La llei estableix un model dual d'immigrant econòmic. Per un costat una immigració de temporada, destinada a campanyes agrícoles, després de la qual els treballadors convidats retornen al seu país (en la línia de l'acord signat amb el Marroc el 1999). D'altra banda, es pensa en una immigració de més estabilitat, la legitimació social de la qual està en la seua contribució a la riquesa, que es demostra mitjançant el contracte de treball. Aquesta via estarà limitada pel contingent –un instrument que ha mostrat les seues limitacions– i pels aspectes discriminatoris que perjudiquen o fan més gravosa la situació dels immigrants (limitació del permís segons sector, empresa i activitat laboral, demanda als empresaris que vulguen contractar estrangers d'un permís específic del

Ministeri de Treball). Bàsicament la situació de la llei 7/85 es mantenia amb algunes millores pel que fa a les renovacions de permisos (automàtic en situacions de percepció de subsidi de desocupació o de renda social d'inserció). Deixa, però, pendent el gran problema de la inseguretat i exclusió de les persones immigrants que treballen en sectors poc regularitzats, com el servei domèstic i les tasques agrícoles, o en l'economia submergida. Una gran part d'aquests immigrants són dones que es trobaran sense poder regularitzar la seua situació perquè continua subordinada l'entrada a l'obtenció d'una oferta de treball prèvia i en treballar en àmbits que tenen *regles* diferents.

La llei preveia un procés de regularització extraordinari les bases del qual foren establertes pel RD 239/2000 de 18 de febrer per aquells immigrants que hagueren arribat a l'estat abans de l'1 de juny i hagueren estat titulars d'un permís o hagueren fet una sol·licitud de permís abans del 23 de febrer (dia de l'entrada en vigor de la llei). Aquest segon requisit va produir un cert caos (cues de centenars d'estrangers a les portes de les oficines úniques durant dies i nits) perquè les oficines úniques d'estrangeria no estaven preparades per a tramitar (segellar, en realitat) totes les sol·licituds que arribaren en una setmana. Aquest caos va ser utilitzat de nou pel govern per a produir alarma social i inquietud per la *invasió*, però aquesta mesura va servir també com un primer filtre. El nombre de sol·licituds presentades fou de 243.289⁷⁵⁸, de les quals almenys 60.000 foren desestimades.

La LOE 4/2000 llavors, mereixia, una avaluació més matisada i ambivalent que la que s'oferia pels mitjans de comunicació. Respecte a la llei de 1985, representa una millora indubtable, però en certa mesura no era res més que la plasmació en una llei orgànica de les millores introduïdes pel Reglament del 1996, la jurisprudència més progressista dels darrers anys i pràctiques administratives més inclusives que ja es donaven almenys en algunes comunitats autònomes (Catalunya, de manera significativa i no és casualitat que CiU –i Carles Campuzano– promogueren i defensaren l'aprovació de la LOE 4/2000).

Això, però, no lleva que hi haja seriosos problemes, fins i tot a les parts progressistes perquè aquesta llei necessitava una ferma voluntat política

⁷⁵⁸ Dades del ministeri de l'interior, exposades en el *Programa Greco: Programa Global de Regulación y Coordinación de la extarjería y la inmigración en España*, Delegación del gobierno para la extranjería y la inmigración, Ministerio de Interior, 2000.

inclusiva per a no convertir-se en una repetició disfressada de la LOE 7/85. La majoria de les disposicions podien ser interpretades d'una manera restrictiva (ho vèiem amb l'empadronament) i no hi havia una "partida de pressupostos" designada per aplicar la llei i les mesures incloses. El PP prompte va donar resposta als dubtes i inquietuds. En el tram final de l'aprovació va trencar el consens parlamentari; l'escena va estar magnificada per la significació dels discrepants, la forma i els arguments utilitzats. Els ministres Mayor Oreja – Interior- i Piqué –Portaveu- desqualificaren el projecte, i el treball del seu propi grup parlamentari, per excessivament ampli i generós. La LOE 4/2000 suposa un incentiu per a la immigració indocumentada que augmentarà i que pot generar inquietud social i alimentar actituds xenòfobes. Cal introduir límits als drets i a les garanties, en coherència amb el nostre caràcter de frontera europea i per a fer possible una gestió adequada de la immigració.

El gest d'autoritat del PP constata, almenys, dos fets i no precisament positius. Per un costat, la preocupació per tranquil·litzar als sectors socials que podien veure amb recel la presència dels immigrants i/o la seua equiparació en drets. D'altra banda, trencava no sols el consens respecte de la llei; sinó també *la regla no escrita* segons la qual les qüestions d'immigració no formen part del debat electoral –i la resta de partits han picat de seguida: el PSOE ha signat un pacte sobre *terrorisme i immigració* amb el PP). A més a més, no dubtaren, per a legitimar la seua posició, a utilitzar els tòpics més negatius respecte a la immigració: la por de la invasió, el cost econòmic, els efectes dissolvents de l'ordre i la tesi que una política més integradora pot generar racisme.

2000-2001: el retorn de l'estrangeria

La contrareforma: la llei 8/2000

Des de l'aprovació de la LOE 4/2000, el govern va fer campanya (no sols electoral, però també) per a justificar la reforma donant una imatge distorsionada de la llei, propiciant un ambient social negatiu respecte de la immigració. Cada pastera, cada detenció d'indocumentats o el cadàver que arribava a la platja, etc. va ser aprofitat en les declaracions oficials per a destacar la pressió migratòria que patim i els riscos derivats de la immigració, associada a morts, detencions, il·legalitat desbordada i augment de tensió.

Segons el PP, la llei 4/2000 difumina la diferència entre immigrant *legal* i *il·legal*, i atorgar un excés de drets a les persones indocumentades, i limita alhora la capacitat de control i sanció de l'administració. L'excés de drets estimula la il·legalitat i el "progressisme ingenu" minva les eines del govern per fer-li front. Per això, la Llei d'estrangeria produeix *l'efecte crida*, dificulta el control adequat de les fronteres i suposa un incompliment dels nostres compromisos europeus⁷⁵⁹.

La llei 4/2000 era una llei de mínims a partir de la qual es podria avançar en un procés d'integració social i de millor convivència intercultural. El projecte de reforma que el nou govern del PP va presentar (i aprovar) representava un retrocés, precisament, en els aspectes més positius de la llei, atés que la reforma es concreta en la reducció de drets, l'augment de discrecionalitat per part de l'administració i l'enduriment de les sancions. La retallada de drets afecta, sobre tot, els immigrants indocumentats. Per començar, se'ls nega drets fonamentals, com són els drets de reunió, associació, sindicació, manifestació i vaga⁷⁶⁰; elimina o fa molt més restrictives, les modestes vies de regularització (opció a la documentació després de dos anys amb alguns requisits més, accés a determinats drets mitjançant l'empadronament, etc.). A banda de la retallada de drets (sols

⁷⁵⁹ Per una crítica d'aquests arguments veieu: J DE LUCAS: "Efectos sin causa: sobre el efecto llamada", El País, 20.05.00 i J. DE LUCAS: "¿Hay que cambiar la ley de extranjería?," *Le Monde Diplomatique*, Junio 2000 on assenyalava: "Ya antes de la aprobación de la ley, desde el Gobierno -más que desde su grupo parlamentario- se emitió la profecía descalificadora del "efecto llamada". Esta ley, desmedidamente altruista, fruto de una alucinación autista de quienes ignoran nuestros compromisos con Europa, arrastraría inevitablemente un incremento incontenible de la inmigración, convenientemente estigmatizado en términos de incremento de las mafias, un mensaje que llega más fácilmente en su connotación peyorativa. Apenas entró en vigor la ley se multiplicó la puesta en escena de esa "invasión", coreografía a la que han accedido buena parte de los medios de comunicación, que presentan noticias de detenciones e incremento de pateras -ahora rumbo a Canarias-, asociadas acrítica y monocausalmente a la existencia de la ley. De tomar en serio este mensaje, asistiríamos a un auténtico récord en la historia de la técnica legislativa. Nunca una ley tuvo tanta publicidad, tanto lector interesado. Si no fuera trágico, habría que ceder al chascarrillo de suponer como tema casi universal de discusión las ventajas ingenuamente concedidas en esta ley, desde las aldeas de Senegal y Mali, a los zocos de Fez, Tánger, Argel o Marrakesh, las sierras de Ecuador y, al parecer incluso en los palafitos de Indonesia: en una vuelta de tuerca impensable para un país que siempre apostó por la apertura de fronteras (para los turistas que nos traían sus divisas y para los emigrantes que se iban a Europa a por ellas), las mafias -siempre de fuera, claro- habrían aportado un nuevo slogan a aquellos trasnochados de "España es diferente": "vente para España, Mohamed/Mamadou/Lucrecia/Li, que allí todos tienen derechos". La verdad es muy otra. Que hay un incremento significativo de los flujos migratorios puede ser -probablemente lo es- un hecho incontestable. Que sea el resultado de la entrada en vigor de la ley, está por demostrar."

⁷⁶⁰ Finalment el recurs d'inconstitucionalitat presentat per diputats del PSOE i IU se centra en aquesta restricció a l'exercici dels drets.

manté sense modificacions l'accés a la sanitat), la llei 8/2000 torna a sancionar amb l'expulsió a tota persona indocumentada.

Els immigrants regulars també veuen afectada la seua situació. Si bé és cert que no es retallen drets s'elimina la condició que aquests drets es gaudeixen en "igualtat de condicions amb els espanyols", i al capdavant, el marc de drets es limita en fixar més condicions, en augmentar la discrecionalitat de l'administració i en reduir considerablement les garanties. L'obligació de l'administració de motivar les resolucions: la denegació del visat (una decisió *vital*) sols haurà de motivar en cas de reagrupament familiar o per treball assalariat. Igualment, la reforma del PP subordina –en diversos casos— els procediments i garanties a "l'interés general", o formules semblants, que afavoreixen l'aplicació discrecional per part de l'administració. Amb les garanties no es tracta de negar les atribucions o els instruments de l'administració, sinó de prevenir l'arbitrarietat i protegir el més feble.

Per altra banda, la LOE 4/2000 va estar presentada com una norma que no permetia el control de fronteres ni la lluita eficaç contra les màfies i era contrària als nostres compromisos europeus. La 4/2000, però, no feia més senzilla l'entrada de les persones immigrants, ni convertia les fronteres en un *colador*⁷⁶¹. El sistema d'entrada, difícil i restrictiu, no s'ha modificat des de la vella llei de 1985 (oferta d'ocupació i visat). Per acabar, la llei no suposava cap incompliment dels compromisos europeus, i menys encara tenint en compte Tampere. Al capdavant, l'exigència de la Unió Europea és el control de fronteres que no s'ha relaxat.

L'accident de Llorca en *Novembre de 2000* i l'aprovació de la reforma va originar (per primera vegada) un moviment de rebuig social encapsalat per immigrants tancats a Múrcia, Barcelona (amb vaga de fam), Madrid i València.

⁷⁶¹ La publicació en mitjans de comunicació de notícies cada vegada més alarmants sobre la "invasió" que patia l'estat, va tocar sostre quan el 27 de maig de 2000 *El País* va publicar en primera plana que "España rechazó en 1999 a casi un millón de personas en las fronteras". Javier de Lucas es va dirigir *al defensor de los lectores* per demanar una rectificació que va estar publicada el diumenge 4 de juny de 2000, recollint els seus arguments: "Leída con atención la información, el texto desmentía ese titular. Como ha insistido Antonio Izquierdo, a la hora de hablar de flujos (de pasos, de detenciones) hay que explicar muy bien de qué se trata, y la verdad es que no son 1.000.000 de personas, sino, en todo caso, 1.000.000 de intentos, y eso es aún más claro en el supuesto de Ceuta y Melilla, donde se contabilizan 700.000 intentos y se reconoce (en la información de la página 21 el argumento se pone en boca de representantes de la Comisión Europea) que una persona puede llegar a intentarlo hasta cinco o seis veces en días distintos, y no digamos a lo largo del año, sobre todo en esas dos ciudades de Africa, donde los ciudadanos marroquíes, por ejemplo, tienen (¿cómo no?) más facilidades para pasar los puestos fronterizos, para comprar o vender o pasear, y todo ello sin recurrir a las mafias. Una media ponderada (y con menor vocación alarmista) nos situaría, pues, en 150.000."

Els tancaments posaven de manifest la insuficiència i la injustícia de la llei aprovada i la burla que suposava que el govern oferira als equatorians un viatge d'anada i tornada per recollir un visat que es feia a Madrid. Com a mesures urgents els tancaments demanaven que el Defensor del Poble interposara un recurs d'inconstitucionalitat de la llei 8/2000⁷⁶²; que el govern revisara amb criteris amplis les sol·licituds rebutjades als processos extraordinari de regularització; que negociara amb els immigrants tancats i establira un procediment que permetera la regularització sense haver de viatjar al país d'origen a pel visat –que és perfectament possible amb la LO 8/2000; que les administracions autonòmiques i locals garantiren de manera adequada l'educació i la sanitat; que s'empadronara a tothom i que es donaren targetes sanitàries... Els tancaments es van dur endavant des del mes de gener fins a maig i abril. Els *acords de Barcelona i València* foren finalment aplicats a la resta de l'estat i al mes de juny començaren a arribar els primers permisos.

El programa GRECO

Davant la falta de reglament, tot i que hi ha esborrany, el govern ha desenvolupat el Programa Greco: Programa **G**lobal de **R**egulación y **C**oordinación de la extanjería y la inmigración en España, que representa la primera iniciativa de l'estat per a afrontar el tractament de la immigració des de tots els vessants⁷⁶³. Les línies d'actuació són quatre: disseny global i coordinat de la immigració com a fenomen desitjable; integració dels residents i les seues famílies que contribueixen a crear riquesa; regulació dels fluxos migratoris per a garantir la convivència i mantenir el sistema de protecció per

⁷⁶² El *defensor del pueblo*, en Resolución de 23 de Marzo de 2001 va acordar no exercir la legitimació prevista en l'article 162.1 de la Constitució i 32.1 de la LO del Tribunal Constitucional en relació amb el recurs sol·licitat contra la llei orgànica 8/2000... El *defensor del pueblo* estima que les 771 peticions rebudes (de 6 ajuntaments, 3 partits polítics, 7 sindicats, 20 ONG's, 63 "altres") són "meras declaraciones de voluntad sin un estudio jurídico que avale la pretensión impugnatoria, once de ellas se encuentran razonadas con mayor o menor amplitud, pero sin un informe jurídico propiamente dicho y nueve cuentan con un dictamen jurídico de apoyo a su solicitud". (Qui pot fer "un dictamen?"). Les raons per no interposar el recurs són "tècniques i d'autoritat"; considera raonable que es limiten drets fonamentals als *il·legals* no per ser estrangers sinó per ser *il·legals* (punt 3).

⁷⁶³ *Programa Greco: Programa Global de Regulación y Coordinación de la extanjería y la inmigración en España*, Delegación del gobierno para la extranjería y la inmigración, Ministerio de Interior. Introducció. Aquesta era la primera versió del document, que fou criticada pel Foro para la integración social de los inmigrantes per que sols aquesta afirmació suposava deslegitimar d'entrada el *Plan para la integración social de los inmigrantes* i les diverses proposicions no de llei i altres mesures que hem vist. A la segona versió del programa Greco ha estat corregit.

als refugiats. Cada línia bàsica és desenvolupada en 23 accions, estructurades alhora en un total de 72 mesures concretes⁷⁶⁴.

Com a conclusions de l'evolució i perspectives de la immigració a l'estat s'afirma que l'estat espanyol està en una situació privilegiada en relació a la resta d'estats europeus i cal tractar la qüestió de la immigració com una política d'estat: la pressió migratòria continuarà i creixerà els propers anys; en augmentar la pressió migratòria, augmentarà el tràfic il·lícit éssers humans; la migració cap a l'estat deixarà de ser fonamentalment europea i passarà a ser extracomunitària i la forta presència d'estrangers a Andalusia, les Balears, les Canàries, Madrid, Catalunya, València i Múrcia continuarà⁷⁶⁵ tot i que l'increment d'estrangers afectarà altres comunitats.

1.- Disseny global i coordinat de la immigració com a fenomen desitjable⁷⁶⁶: els ciutadans han de ser conscients que, en permetre la immigració fem possible que moltes persones immigrants joves, amb poca qualificació professional i no obstant això, persones molt valuoses⁷⁶⁷ troben millors oportunitats de futur i més quotes de llibertat. Millor, perquè si foren professionals qualificats, contribuiríem a l'empobriment dels països d'origen que ja són escassos o nuls nivells de desenvolupament⁷⁶⁸. Cal, per tot això, elaborar polítiques de codesenvolupament i *facilitar el retorn* per tal de que,

⁷⁶⁴ Com vèiem, hi ha dues versions del programa GRECO. A la primera està explicitat el ministeri responsable i a la segona –oficial, ara-, no. De manera que aquestes dades eren les previstes en un principi. Cada mesura pot estar sota la responsabilitat d'un o varis ministeris. El Ministeri d'interior intervé en 42 de les 72 mesures; el ministeri de treball i afers socials en 23; el d'afers exteriors en 8, el d'administració pública en 4, el de justícia i el de sanitat en 3, el d'educació en 2. És a dir, el *tractament global de la immigració en totes les seues vessants* continua estant un tractament d'ordre públic i de policia.

⁷⁶⁵ Com a mostra de la "forta presència dels estrangers" les dades que ofereix el ministeri d'interior són: a Madrid resideixen 158.885 (19.83% del total); a Barcelona, 129.199 (16.12%); a Andalusia, 109.129; Alacant, 51.895.... sense diferenciar dins estrangers els extracomunitaris (destinatariis del Greco), i els comunitaris, ciutadans europeus.

⁷⁶⁶ Pràcticament he transcrit les mesures, no he exagerat ni afegit casi res. Aquesta és la visió del govern dels immigrants i la política d'estrangeria, que continua sense estar una política d'immigració.

⁷⁶⁷ A la primera versió del programa GRECO s'afirmava que la majoria dels immigrants eren analfabets. Això és radicalment fals. L'estudi (per publicar) de A. Izquierdo sobre el procés de regularització extraordinari mostra que el 17% dels sol·licitants declarava tenir estudis universitaris i un 49% estudis secundaris, de manera que "por regla general con altos índices de analfabetismo" era un fobotip més, dels molts que trobem al Greco.

⁷⁶⁸ Això quan el Ministeri d'Interior reconeix que continua estant majoritària la immigració dels europeus. Els europeus, però, no són els destinatariis d'aquest pla.

una vegada instruïts aquí, puguen aportar i contribuir al creixement dels seus països⁷⁶⁹.

Les accions concretes consisteixen a analitzar el fenomen migratori (OPI i administracions locals); determinació del nombre d'immigrants que anualment necessita el mercat laboral (estudi de les necessitats de mà d'obra tenint en comte la situació nacional d'ocupació, segons sectors, perfils professionals i àrees geogràfiques d'origen⁷⁷⁰); ordenació de la immigració mitjançant la signatura de convenis bilaterals (aprovació dels *contingents*, concreció numèrica de les necessitats de treballadors de temporada; determinació dels països que aconsellen la negociació tenint en comte les relacions històriques de l'estat i les característiques del país; establiment de mecanismes de selecció i, potser, formació dels seleccionats) i codesenvolupament (ajuda al retorn, *orientació de l'estalvi cap a inversions productives* i creació de microcrèdit).

2.- Integració dels residents i les seues famílies que contribueixen activament al creixement de l'estat. L'adaptació i integració a la societat a què pertanyeran, a la que van a contribuir amb el seu esforç, a la que **cotitzaran al sistema de seguretat social** i en què **pagaran impostos** passa per reconèixer que, com a persones, tindran garantits els drets fonamentals i com a veïns seran titulars de **drets socials de configuració legal**. El marc de convivència serà la constitució a què amb més o menys esforç, depenent de la seua cultura, s'adaptaran⁷⁷¹.

Les mesures previstes són garantir l'exercici dels drets (a prestació sanitària -exactament com ho estableix la LOE 8/2000-; atenció educativa específica per a aquells xiquets per els quals el procés de culturació siga més difícil; tramitació del reagrupament familiar com peça clau per a la integració;

⁷⁶⁹ Tenint en compte que els immigrants s'insereixen en sectors poc qualificats aquesta afirmació de bones intencions resulta insultant. Les dades d'ocupació respecte a les altes en seguretat social de 30/06/2000 eren les següents: el 33.25% dels immigrants treballen a la agricultura; el 14.19% a la construcció; un 11.37 % en hosteleria; el 14.99% en servei domèstic; un 5.92% en petit comerç; resta d'activitats, 19.56%.

⁷⁷⁰ Per exemple, calen *filipines* per el servei domèstic de Madrid, que tenen fama de ser molt netes; a València, però, se les estimen més bé colombianes, que les equatorianes ja estan organitzades...

⁷⁷¹ Nosaltres, pel que es veu, no tenim cap problema "cultural" d'adaptació a la constitució i per això la LOE nega drets fonamentals a persones d'acord amb la seua situació administrativa. El fòrum va demanar que desapareguera tota referència a la "contribució" i la "culturitació" però no s'ha fet.

garantir la llibertat religiosa); millorar els procediments per a l'adquisició de la nacionalitat; incorporació dels immigrants al mercat de treball (amb "itineraris integrats d'inserció"; amb l'ordenació del moviment migratori *dins l'estat* per a donar resposta a les necessitats de mà d'obra i evitar saturació en determinades zones); acollida i atenció d'estrangers en situacions de vulnerabilitat (a centres d'acollida per 400 persones per donar-los *rudiments bàsics* -llengua, habilitats socials- mentre *es decideix sobre la seua situació*⁷⁷²); programes per a joves i creació d'unitats d'atenció específica a immigrants al Cos Nacional de Policia i la Guàrdia Civil.

3.- Regulació dels fluxos migratoris. Espanya, com a país democràtic i de dret te l'obligació d'ordenar la immigració econòmica⁷⁷³. No podem oblidar, però, que hi ha ciutadans aturats i que hi ha una capacitat d'acollida limitada que deu respondre a un càlcul estricte dels llocs de treball per oferir. Per això, la immigració clandestina i la situació irregular no pot ser permesa: això comporta "un cercle viciós" de marginalitat, explotació, delinqüència (els irregulars són delinqüents). Per això el govern amb aquesta mesura bàsica es proposa crear el cercle virtuós de l'entrada ordenada, contracte de treball, reagrupament familiar, convivència *multicultural*⁷⁷⁴ i integració⁷⁷⁵.

En realitat, com intentaré explicar, el cercle viciós és la normativa d'estrangeria. És el dret d'estrangeria el que constitueix un entrebanc institucional i estructura les entrebancs socials que impedeixen reconèixer les persones immigrants com a subjectes de drets. Els criteris que estableix la LOE per a reconèixer drets (per reconèixer persones) afavoreixen l'explotació i

⁷⁷² Sense explicitar, d'una banda, com i qui *considera* la vulnerabilitat de les persones (qui serà beneficiari) i QUI pren la decisió, en base a quins criteris.

⁷⁷³ El govern acaba d'inventar una obligació de l'estat de dret després d'invalidar algunes altres (control dels actes de l'administració, garanties pels drets dels més febles...)

⁷⁷⁴ Que entén el govern per "convivència cultural" no es diu en cap moment. No obstant, amb les mesures proposades queda prou clar que per integració entén assimilació i per convivència multicultural exactament el que vol dir: la inexistència d'una política de reconeixement i gestió de la diferència cultural. Sobre interculturalitat com resposta jurídica i política a la multiculturalitat existent, veure, entre altres, J. DE LUCAS.: "¿Elogio de Babel? Sobre las dificultades del derecho ante el proyecto intercultural", *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, num. 31, 1994, pàgs. 15-39.

⁷⁷⁵ El programa GRECO diu exactament el següent: "Entrada clandestina, estada legal, explotació laboral, marginalitat, pobresa, fets delictius per la supervivència i la confrontació social constitueixen un cercle viciós que succeeix inexorablement per les persones que com a víctimes de les xarxes mafioses són enganyades i creen una realitat social que el govern no pot permetre. Entrada legal, permís de residència, contracte de treball, drets socials, reagrupament familiar, integració i convivència multicultural, constitueixen per contra un cercle virtuós que és el que el govern intenta assolir amb aquesta mesura bàsica".

la marginació. El marc de relació que estableix institucionalitza jerarquies i desigualtats entre ciutadans i estrangers, estrangers regulars i irregulars, entre estrangers i estrangeres.

BREU CRÍTICA FEMINISTA AL DRET D'ESTRANGERIA

Des del punt de vista del dret no té sentit (almenys ara) parlar d'immigració sinó d'estrangeria com a creació jurídica de la diferència i l'exclusió. Propose tornar a la idea de contracte social per a analitzar l'estrangeria: crec que ens pot ajudar a comprendre determinades situacions, limitacions i problemes de l'estrangeria. D'altra banda, ens permet reconèixer la capacitat de decisió i actuació de les persones immigrades (o un marge de maniobra). Pense que la particular subordinació de les dones immigrades s'entén millor des d'una mena de combinació del contracte sexual amb el contracte d'estrangeria⁷⁷⁶. Per acabar, crec que des d'aquesta perspectiva es veu clarament que els *problemes de l'estrangeria* i els *problemes de les dones immigrades* són problemes que ens afecten a tots i totes perquè en presentar l'estrangeria com un contracte social inacabat es posa de manifest quines limitacions té el *nostre contracte social*. El contracte d'estrangeria és la punta de l'iceberg del nostre contracte: més rude, més directe, més dolent, però en qualsevol cas *nostre*. Aquesta perspectiva serveix per a posar de manifest més clarament les deficiències i els problemes de la *nostra societat, del nostre sistema jurídic i del nostre sistema polític: la ideologia de dominació que està present a diferents nivells de la cultura occidental*⁷⁷⁷.

Com hem tingut ocasió de veure detingudament, el pensament polític il·lustrat (i liberal) seu principalment sobre la base del contractualisme: interpretar l'origen de les institucions socials i polítiques com a fruit d'un pacte entre éssers iguals. Recórrer a la ficció del contracte social ens permet interpretar les institucions socials i polítiques de manera que siguin compatibles amb la llibertat individual i la igualtat entre individus: els individus, lliures i iguals han de consentir ésser governats per altres. Es pacta el domini d'uns sobre els altres perquè ningú, per *natura* pot exercir poder sobre un altre, de manera que els individus pacten cedir una part de la seua llibertat per tal que la igualtat i la llibertat de tots siga garantida; per tal

⁷⁷⁶ Això no vol dir que estiga d'acord (per complet i necessàriament) amb l'explicació sobre la migració de dones que ofereixen les teories de la dependència. És una altre nivell d'anàlisi.

⁷⁷⁷ BELL HOOKS: "Feminism: a movement to End Sexist Oppression" dins A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987.

d'establir un govern *legítim*. L'exclusió que hem tractat fins ara com a exclusió significativa ha estat la de les dones. La segona gran exclusió ha estat (i roman) la que afecta els estrangers. Els estrangers no pertanyen al cos d'individus/ciudadans signataris. Els estrangers, com a no membres, són relativament lliures i radicalment no iguals: no entren dins la categoria dels possibles signataris. En tot cas són *objecte de pacte*⁷⁷⁸.

Si situem l'estrangeria dins aquest sistema, l'estrangeria respon a un contracte social imperfecte, inacabat. Mitjançant la normativa d'estrangeria es permet participar a individus en principi exclosos d'alguns beneficis de la societat i la vida en societat. Es permet a individus en principi exclosos participar en certa mesura de l'ordre sociopolític. Des d'aquesta perspectiva la normativa d'estrangeria delimita l'àmbit de subjectes als que se'ls és premés (via permís de treball i/o residència) participar de la societat *d'acollida*; la LOE estableix el llistat de requisits i procediments que un estranger ha de complir i superar (tornem al model de l'heroi) per a poder començar a participar d'una manera limitada en la societat d'acollida. Es tracta d'assenyalar qui pot ésser un *individu potencial*, un signatari del contracte social en la mesura en que supere tots els entrebancs, requisits i proves variades fins que per la *naturalització-nacionalització* adquireasca, si ho desitja i pot, la ciutadania plena (formal). Vistes així les coses, la LOE compleix una funció d'iniciació i selecció. Els estrangers no poden participar ni signar directament el contracte social, els cal un aprenentatge, cal preparar-los i fer de l'estranger un individu. L'estrangeria, és, abans que res, un contracte inestable, insegur, *de retalls*, cal recordar que l'estranger és hoste per tal que qualsevol mitja siga vàlid per protegir-nos de l'amenaça que suposa per la comunitat: l'estat i Europa⁷⁷⁹. La seguretat jurídica desapareix i, amb aquesta, la garantia en el reconeixement i gaudi dels drets fonamentals i les llibertats públiques. El contracte d'estrangeria és precari i és precari en relació a l'administració: s'admet l'arbitrarietat, s'inverteix el sentit del silenci administratiu, les resolucions no han d'ésser motivades, el control sobre els actes de l'administració es desdibuixa i ni els immigrants ni el poder judicial poden

⁷⁷⁸ Veure J. DE LUCAS: "Al voltant de les condicions i abast del pacte ciutadà", dins VV.AA., *Polítiques d'immigració a Europa. El model de Catalunya*, Fundació Trias Fargas, Barcelona 2001.

⁷⁷⁹ J. DE LUCAS: "Un test para la solidaridad y la tolerancia: el reto del racismo". *Sistema*, 106, enero de 1992, pág.17.

efectuar-lo. El contracte, però, més que *el contrari és l'altra cara* de la ciutadania.

El contracte que s'ofereix és *parcial*: durant un temps els estrangers seran principalment subjectes d'obligacions més que de drets – pagament de taxes variades pels permisos, cotitzacions a seguretat social, lloguers alts sense ajudes socials... Ha de mostrar contínuament que no posa en perill la nostra comunitat, el nostre consens⁷⁸⁰. La relació des del començament és, llavors, asimètrica. A més a més, és una *oferta temporal o limitada en el temps*: no solament perquè els permisos es concedeixen amb un límit de temps (un any, renovació per dos anys i renovació fins a cinc anys per a passar a tenir-ne un de definitiu, permanent), sinó perquè l'estrangeria és vista com un estatge o el trànsit cap una situació estable de ciutadania. Aquesta estabilitat la pot donar el *retorn* perquè, en gran mesura, es continua pensant en una migració que se'n va; que no s'instal·la, que no s'arrela, que no té vocació de romandre o, també, en una migració *que ha d'anar-se'n, que ha de tornar*, i d'aquí l'interés del Greco i la LOE en *facilitar el retorn* i en presentar el retorn com una eina bàsica a les polítiques de codesenvolupament. L'estabilitat, però, també la pot donar l'adquisició de la nacionalitat i, amb aquesta, de ciutadania: aquesta *naturalització* és la prova de la integració definitiva perquè sols si es renuncia a la procedència es pot ésser membre de la societat de recepció. És a dir, l'estrangeria és un trànsit cap una situació de més estabilitat, per més que puga mantenir-se durant molts anys, en principi, hi ha mecanismes de transformació i pas.

Es tracta, també, d'un contracte *selectiu*, almenys en tres sentits: no és una oferta oberta i general sinó dirigida als immigrants/ estrangers que necessitem. En segon lloc, és una oferta selectiva perquè no tots els candidats ens serveixen. Els necessitem en dos sentits: primer per a omplir el nostres buits laborals –i ara també demogràfics, segon, per a omplir les nostres necessitats d'afirmació de la ciutadania enfront dels exclosos, dels anòmals, dels estrangers.

Anem per parts: es tracta d'una oferta que no es dirigeix *urbi et orbe*, sinó exclusivament *als nostres altres*, als *nostres* immigrants, als altres que necessitem per a complir funcions diverses; omplir uns determinats nínxols

⁷⁸⁰ J. DE LUCAS: "Inmigración e integración", *MUGAK*, núm. 12, 2000, pàgs. 13-16.

laborals i altres *forats* socials per tal de poder afirmar la nostra ciutadania enfront d'ells. Aquesta selecció explica els contingents, convenis bilaterals, etc.: les polítiques d'immigració es *dissenyen* d'acord amb les necessitats demogràfiques, laborals i econòmiques de la societat d'acollida: es necessita mà d'obra barata (encara que això seria dir massa de les polítiques migratòries que si es caracteritzen per alguna cosa, com hem vist, és per la seua inexistència; hi ha una política policíac migratòria i punt). Els informes del Comité de Població de les Nacions Unides, per exemple, calculen en 159 milions d'immigrants fins a l'any 2025 les *necessitats* europees per a mantenir un sistema de prestacions socials del qual estarien exclosos. Les xifres per a Espanya són 12 milions d'immigrants.

D'altra banda, però, la *selectivitat* implica i explica també la creació i la utilització de la categoria de l'estranger *irregular* (els *il·legals*): cal tenir un infrasubjecte enfront del qual projectar els beneficis de la ciutadania, sobretot quan hi ha tant de ciutadà afectat per processos diversos de vulnerabilitat i d'exclusió social, per privatitzacions de serveis socials i prestacions insuficientment universalitzades...⁷⁸¹. La ciutadania dels éssers independents (que ara són els ciutadans europeus comunitaris) es pot afirmar davant les dependències dels éssers incomplets, dels que tenen alguna *anomia*. L'estat-nació té, en aquest sentit, la *clau de la diferència*, la possibilitat d'establir mitjançant el dret qui n'és i qui no n'és membre⁷⁸², qui és i qui no és *anòmal*.

Per acabar, dins la *selectivitat* hi ha fins i tot qui inclou la *qüestió identitària*: cal seleccionar els immigrants d'acord amb el país d'origen, la cultura, la religió i l'idioma que parlen⁷⁸³: tots poden ésser més o menys *integrables*, llevat dels musulmans, els *moros*, l'Islam⁷⁸⁴. Com assenyala

⁷⁸¹ J. DE LUCAS: "¿Qué políticas de inmigración? (Reflexiones al hilo de la reforma de la Ley de extranjería en España)", *Tiempo de Paz*, num. 55, Invierno 1999, pàgs. 5-31.

⁷⁸² S. NAÏR: *Lettre à Charles Pasqua de la part de ceux qui ne sont pas bien nés*, ed. Seuil, Paris, 1994, pàg. 30-35.

⁷⁸³ El Programa GRECO segurament és l'instrument que més clarament reflexa la institucionalització i la legitimació que aquesta institucionalització de la selecció de candidats d'acord amb l'àrea d'origen. És un exemple més de la institucionalització de la xenofòbia i el racisme. Sobre ese proceso de institucionalización, veieu J. DE LUCAS: *Puertas que se cierran. Europa como fortaleza*, Icaria, Barcelona 1997, pàg. 36-39 y 103-109.

⁷⁸⁴ HERRERO DE MIÑÓN: "¡Qué vienen!", *El País*, 8 d'Octubre de 1999: "(...) la recepción de emigrantes legales obliga a plantear el problema de su integración. ¿Queremos una sociedad realmente abierta, por cohesionada y dotada de identidad, o un interculturalismo fragmentario más que pluralista que produce tensiones y radicalizaciones? España no tiene aún ese problema; evitémoslo a tiempo... para ello es importante que la programación de la emigración

Juliano⁷⁸⁵ la lluita entre *Orient i Occident* es fa, principalment, mitjançant la utilització de les dones: els occidentals avaluen a partir de les pràctiques més negatives la totalitat de la cultura tradicional per a rebutjar-la com un tot, alhora que els fonamentalismes posen les dones al centre del conservadorisme en identificar tota reivindicació femenina com occidentalització. Es justifica el rebuig de determinades comunitats immigrades al·legant que no reconeixen a les dones igualtat de drets, mostrant amb l'estatus de les dones l'innegable progrés i superioritat moral occidental, i s'utilitzen com a *mèrits propis* conquestes aconseguides amb molts problemes, oposicions i reticències que hem tingut ocasió d'analitzar. I és que, si bé com assenyala Amorós, les dones tenim una *sobrecàrrega d'identitat* (l'expressió és de M. Le Doeuff) i guardem les essències de la comunitat⁷⁸⁶, el problema és que quan mirem la immigració s'esborren pràctiques discriminatòries ben arrelades a Europa i *solament els immigrants discriminen les dones*⁷⁸⁷.

Tanmateix, quan es parla d'immigració es ressalta la *multiplicació de la diversitat cultural* al si de la societat i la necessitat d'integració per part dels immigrants, per evitar conflictes socials. La integració, però, no és cosa d'una única part, un procés d'apropament del *diferent* a la *normalitat*. La integració és, més aviat, un procés multidimensional – no es tracta única ni

favorezca la venida de quienes son más fácilmente integrables por razón de afinidad lingüística y cultural. Sin duda, iberoamericanos, rumanos y eslavos con preferencia a africanos. Una cosa es la cooperación intensa con el Magreb y otra el fomento de la difícilmente integrable inmigración magrebí". Com senyalen entre altres I. Álvarez i J. De Lucas, és cridaner que Herrero mostre tanta ignorància sobre el processos complexos d'integració i pressupose que la clau està en la "distància " cultural o la proximitat i no del context de recepció (I. ÁLVAREZ DORRONSORO: "Una reflexión sobre la emergencia de la xenofobia", ponencia presentada en el III Congreso Internacional De Derechos Humanos, Apdh, Cádiz, 14-15-16 d'Octubre de 2000; J. DE LUCAS, "La integración social como purga de Benito", *El País*, 22.06.00, i J. DE LUCAS "¿Qué políticas de inmigración? (Reflexiones al hilo de la reforma de la ley de extranjería en España)", *op. cit.*

⁷⁸⁵ D. JULIANO: *Las que saben. Subculturas de mujeres*, *op. cit.*, pàgs. 38 i 69.

⁷⁸⁶ C. AMORÓS: "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*), *op. cit.*, pàg 47. Clar que l'exemple més aterrador que tenim avui en dia (i la indiferència de la comunitat internacional és tan aterrador com la situació mateix) és el règim dels Talibans a Afganistan i com pareix ésser més alarmant la destrucció d'unes estàtues que l'aniquilació de la població femenina...

⁷⁸⁷ Crec que per això hi ha tanta atenció (o hi ha hagut tanta atenció) sobre el vel de les musulmanes a l'escola francesa; la poligàmia o les mutilacions genitals femenines. Clar que són qüestions gruixudes, però no crec que s'esgoten ací els problemes de les dones immigrades (ni tan sols que siguen els més grossos). Fins i tot la llei d'estrangeria posa de manifest aquesta suposada incompatibilitat cultural: afirma que no es pot al·legar la pertinença a una cultura o religió per realitzar conductes contràries a l'ordenament jurídic i/o els drets fonamentals (art. 3.2, LOE 8/2000) -quan la llei no els respecta- i la única conducta que apareix explícitament com contrària en aqueix sentit (i per tant prohibida) és la poligàmia (art. 17 LOE 8/2000).

principalment d'una qüestió *cultural* – i d'adaptació mútua, de la societat receptora i de les persones immigrants. I d'altra banda, pense que Delgado té raó en afirmar que abans de parar-nos a pensar en el límit de la pluralitat cultural més enllà de la qual *la convivència social* pot veure's en perill, hem d'ésser capaços de reconèixer que la majoria de les col·lisions entre comunitats diferenciades no tenen com a base els trets identitaris en si mateixos, sinó interessos incompatibles de manera que **la major part dels conflictes** que es presenten com a ètnics, religiosos o culturals, en realitat responen o **són conseqüència de situacions d'injustícia i de pobresa**⁷⁸⁸; de relacions asimètriques entre els grups i els individus,

És a dir, en el fons, el que generalment es planteja com una qüestió de *reconeixement i límits* al pluralisme cultural (des de la nostra òptica de *societat d'acollida*) en realitat va lligat estretament a una qüestió de *redistribució* dels recursos socials. La primera demanda no és el reconeixement de la diversitat i de la igualtat en la diversitat, que també és important. La primera exigència és molt més bàsica: igualtat de drets de partida, per a poder negociar les diferències. D'ací la necessitat de plantejar la integració en termes d'igualtat de drets com a punt de partida per a la negociació de les normes de convivència que articulen la pluralitat. L'única homogeneïtat social en què es pot basar la convivència és la igualtat de drets per a gestionar o articular la heterogeneïtat social (entesa com a diferències en maneres de fer i viure). El plantejament de la llei d'estrangeria és diferent: malgrat el fet que es proposa facilitar la *integració social* dels immigrants, continua establint com a punt de partida la desigualtat entre immigrants i ciutadans. Pense que un estat social hauria de reconèixer, també per als immigrants, d'una banda drets *negatius* que responguen a un ideal d'autonomia individual i de l'altra, drets *positius*, previs, fonamentats en una idea de necessitats bàsiques. Per tant, les propostes *d'integració* han de realitzar-se, d'una banda, dins un marc de no-discriminació en el gaudi dels drets fonamentals⁷⁸⁹ i, de l'altra, dins un marc

⁷⁸⁸ M. DELGADO: *Diversitat i Integració*, Empúries, Barcelona 1998, pág.89-90.

⁷⁸⁹ Això en realitat significa, com s'ha dit ja mil vegades, que la millor llei d'estrangeria és la que no existeix. Tal com afirma de Lucas "lo que necesitamos realmente en Europa y en España, más que una ley de extranjería, son políticas de inmigración que merezcan ese nombre, que estén a la altura de los desafíos que plantean los nuevos flujos migratorios con destino a la UE, y que sean adecuadas en el contexto de la globalización. El primer elemento que define una política de inmigración de esas características es su carácter al menos regional, comunitario(...) El segundo rasgo es más importante: políticas que traten la inmigración como hecho social complejo. A esos efectos, ante todo, es necesaria una tarea de concienciación social para

de comunicació i interacció entre grups i individus que possibilita l'aparició i el reconeixement de marcs identitaris múltiples i no incompatibles entre si, on els intercanvis i les pràctiques conjuntes unesquen més que separen⁷⁹⁰.

Tot i que aquestes qüestions em semblen importants (i complexes) el que vull posar de manifest és, com he intentat explicar, que l'estrangeria representa d'alguna manera *l'altra cara* de la ciutadania i reproduïx i reforça el (nostre) sistema sexe/gènere d'una manera alarmant. El meu propòsit és fer palés o mostrar els límits de gènere del dret d'estrangeria a partir de la idea que els *problemes* d'estrangeria són, en realitat, problemes nostres: dels criteris que utilitzem per a considerar una persona subjecte de drets i dels criteris que utilitzem per a organitzar la nostra vida social.

Per a les persones immigrants l'interés de signar aquest contracte és el d'ésser reconegut titular d'una sèrie de drets per un temps limitat, despreocupar-se un poc de la policia i de les expulsions i preocupar-se més per complir els requisits de la renovació. Si no es reuneixen els requisits, no es compleixen els terminis i els tràmits, o no s'està disposat a signar el contracte perquè els beneficis són escassos i no compensa⁷⁹¹, la persona estrangera es converteix en (o no deixa mai d'ésser-ho) *irregular* per deixar d'existir davant

cambiar nuestra mirada sobre la inmigración(...) El tercer rasgo de esas políticas es que exigen un tratamiento integral, un modelo, por así decirlo, horizontal, por parte de los poderes públicos... que evite el enfoque meramente sectorial -laboral o de orden público-" J. DE LUCAS: "Aprendices de Brujo: las razones de la contrarreforma de extranjería", *Página Abierta* 1999, pág. 16.

⁷⁹⁰ D. PROVANSAL: ¿De qué migración hablamos? Desde los conceptos a las prácticas sociales" dins F. CHECA I E. SORIANO (eds.): *Inmigrantes entre nosotros*, Icària, Barcelona 1999, pàgs. 17-32: 30.

⁷⁹¹ Això no vol dir que els i les irregulars ho són perquè volen. El que vull assenyalar és un altre problema. És prou comú entre les dones immigrades llatinoamericanes que *treballen* com *domèstiques* adoptar aquesta actitud. Una vegada s'ha entrat de manera irregular i s'ha buscat treball, la regularització implica la majoria de les vegades viatjar al país d'origen per recollir el visat per treballar. La majoria de les vegades significa també "enenfrontar-se" als ocupadors per obtenir els papers i exigir l'alta en la seguretat social. L'alta en la seguretat social implica menys ingressos per les treballadores perquè els ocupadors solen descomptar del sou que pagaven prèviament les 22.000 pessetes de cotització. Moltes dones arriben amb la idea de treballar un temps (uns anys), guanyar diners i tornar de manera que en principi no es plantegen com prioritari recórrer el camí de la regularització quan, a banda, ningú no les veu ni hi ha inspeccions de treball a les cases per detectar domèstiques internes en situació irregular.... Hi ha moltes dones que volen regularitzar-se i no poden; però també hi ha contractes de favor i dones per les que l'estratègia no es configura principalment com una estratègia de regularització immediata o primerenca. Aquestes dones són conscients dels riscos que corren i estan disposades a assumir-los. D'altra banda, és prou habitual regularitzar la situació al cap d'uns anys, quan canvien les perspectives -i el projecte migratori: segurament es quedaran més anys dels previstos, es vol dur a la família o els fills ja estan ací, i s'ha aconseguit estalviar diners pel viatge (propri i d'algun familiar).

de l'administració llevat del fet d'ésser considerada un *problema d'ordre públic i seguretat ciutadana* i servir de *cap de turc* per a les polítiques policiaques de migració.

És per això que cal analitzar les vies d'accés a aquest contracte parcial, les vies d'accés als drets que passen per (encara que no hi estan reduïdes a) les condicions per a l'entrada, on no hi ha el control sobre la denegació de visats (llevat del cas de reagrupament familiar i l'entrada per motius de treball) i queda pràcticament tot reconduït a l'establiment de contingents i altres mecanismes *organitzats*.

La LOE 8/2000 estableix, fonamentalment, quatre vies d'accés als drets i l'accés diferenciat –o, en altres paraules, quatre modalitats de vincle social requerit i establert-: el contracte de treball, el reagrupament familiar, l'empadronament i el permís especial per col·laboració amb la justícia. Tractaré aquestes vies des de la LOE 8/2000, tot i assenyalar l'evolució de la normativa en cadascun dels supòsits, quan siga rellevant. El que sí que m'interessa destacar de nou és que la llei d'estrangeria el que fa és posar-nos de manifest clarament quins criteris fem servir (la societat de recepció) per reconèixer les persones com a subjectes de drets.

El contracte de treball

El reconeixement jurídic i polític dels estrangers continua vinculat, en gran mesura, a un model de treball, el formal, que ja no és vàlid per als ciutadans. El contracte de treball (*no l'existència d'una relació laboral*) és, principalment, el requisit per a la regularització: a fi de comptes la presència de l'estranger té com a justificació que siga *productiu* o en la mesura en què puga ésser-ho; és a dir, sempre que no supose una despesa sinó un benefici (bé perquè *ven la seua força de treball* per a sectors en què no hi ha prou mà d'obra autòctona; bé perquè disposa de mitjans suficients de vida o ve a invertir en l'estat, o, en tot cas, és admés si algú s'encarrega de la seua subsistència). Tota la normativa europea i espanyola ens ha donat exemples d'aquesta visió. La construcció de la ciutadania en termes laborals es troba en la base d'aquest sistema d'immigració/estrangeria: s'aplica el mateix paràmetre que consisteix a atribuir drets d'acord amb la contribució. Com hem vist, però, aquesta identificació contribució/drets, és problemàtica, almenys (encara que no solament) per les dones.

La vinculació drets/treball formal quan parlem d'immigració es consolida d'una manera escandalosa, i més tenint en compte que és la principal via d'accés a un contracte parcial, temporal, precari, inestable, etc. Es fa dependre el vincle social amb la societat d'acollida de l'existència d'un contracte de treball al mercat formal, quan els immigrants tenen accés a un mercat laboral precari i inestable, moltes vegades informal o en l'economia submergida (agricultura, servei domèstic...). La justificació, però, no la dóna només el fet que la presència vinga legitimada per la contribució, sinó per les funcions socials que atribueix aquesta societat al treball: el treball serveix de factor de socialització, a com espai on trobar i construir vincles socials i de solidaritat. A banda, el treball distribueix la riquesa social i possibilita, amb el salari, l'accés a àmbits no laborals imprescindibles (habitatge) o socialment importants (oci, *viatges*, consum, etc.). El treball i el salari, en la mesura que permeten satisfer aquestes necessitats i aquests àmbits són una peça clau per a *determinar* l'estatus social ⁷⁹².

Com hem vist, durant el franquisme es va consolidar un mercat de treball basat en dos pilars: l'home *guanyapà* i la dona que té cura de la família. El mercat laboral actual pateix o rep una part d'aquesta política i està segmentat en diferents nivells (i no únicament d'acord amb el sexe/gènere); de manera que es podrien assenyalar, almenys, quatre àmbits: el nucli format per treballadors amb contractes indefinits (contractats abans dels anys 80 –majoritàriament homes-); un sector important amb treballs temporals; un tercer sector de treballadors en l'economia submergida i, per acabar, els aturats⁷⁹³. Els immigrants se situen en el segment laboral de treball temporal i d'economia submergida. Les dones estem àmpliament sobrerrepresentades en el sector informal si es compara amb els altres sectors (solament el 25% dels treballs en l'economia formal). Les dones immigrants no en són una excepció: se situen *igual que els immigrants i igual que les dones natives*, en el sector de l'economia submergida. Hi ha, però, diferències entre l'economia submergida a

⁷⁹² A. ANTÓN: "Crisis del trabajo y ciudadanía social", dins A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000, pàgs. 192-29: 200-203

⁷⁹³ Entre els aturats no s'inclouen les persones que ha estat tretes del mercat laboral i no figuren com demandants de treball i/o ocupació, ni les persones que mai s'han incorporat al treball formal, entre elles les mestresses de casa o dones amb responsabilitats i càrregues familiars diverses.

què accedeixen els homes immigrants i l'economia submergida *feminitzada* a què accedeixen les dones. Els homes immigrants accedeixen irregularment a treballs que poden ésser formals; les dones accedeixen irregularment a treballs irregulars, desregularitzats. Fins i tot aquelles dones immigrants que accedeixen al mercat formal de treball es troben amb una situació de precarietat enorme, perquè els mercats formals de treball estan també generitzats i generitzats significa que els treballs femenins i feminitzats tenen una protecció social menor que altres treballs.

A més a més, com hem vist, l'estat social espanyol respon a un model *continental* en la mesura en què els drets socials en general estan associats a les categories ocupacionals⁷⁹⁴ (llevat de sanitat i educació que són universals). De manera que la participació en el mercat formal de treball constitueix una de les principals vies d'accés a recursos, prestacions i programes socials que van dirigits a treballadors i els seus familiars dependents (o extreballadors) que han cotitzat (ells i els ocupadors) a la provisió del sistema social. L'accés desigual de les dones als treballs millor remunerats, protegits i qualificats i la sobrerepresentació de les dones en l'economia submergida repercuteix així no sols en una *menor independència* econòmica, és a dir, una major dependència econòmica (de l'estat o del marit) sinó també en un accés desigual a recursos. D'una banda, les prestacions *derivades* són menors que les pròpies; d'altra banda, les *pròpies* són menors també perquè s'ha cotitzat menys o durant menys temps o per *contingències diferents*: per exemple, el servei domèstic no cotitza per atur, el règim de protecció en la salut és semblant al dels autònoms quan es tracta de treball per comte d'altri... Aquesta manca de protecció no és en absolut irrellevant per les dones immigrades que treballen en el servei domèstic. La LOE 8/2000 preveu la pròrroga del permís de residència i treball quan s'ha generat l'obligació per part de l'estat d'una prestació econòmica (prestació per atur), i les dones immigrades per més anys que treballen al servei domèstic i cotitzen mai no generaran cap tipus d'obligació de l'estat envers elles que siga base suficient per prolongar l'estada regular. Aquesta limitació també suposa una mobilitat laboral més reduïda, diguem entre sectors.

⁷⁹⁴ G. ESPING- ANDERSEN: "Welfare States without work: the impasse of labour shedding and familiarism in continental european social policy", *Centro de Estudios avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e investigaciones*, Septiembre 1995.

No obstant això, és a dir, no obstant l'existència d'aquest mercat fragmentat i diferencial, la vinculació entre contribució/treball formal i drets quan es tracta d'immigrants està consolidada clarament a la LOE i, com hem vist, Europa ho legitima. Treball formal, a més a més, significa treball amb contracte i *aconseguit abans de l'arribada*. Com veurem ara, aquesta perspectiva limita enormement les migracions ordenades de dones i afavoreix (o reconduïx) la migració autònoma mitjançant les xarxes. És clar que els homes immigrants també migren a partir d'una xarxa; però el gènere passa a ésser una variable important des del moment en què es constata que la migració ordenada (és a dir, d'acord amb els criteris establerts per l'estat receptor d'acord amb les seues necessitats) va dirigida fonamentalment a la població masculina, mentre que les dones són principalment les usuàries d'aquestes xarxes ja que es veuen més obligades a utilitzar canals extraoficials per migrar. La migració de dones, en aquest sentit, és més *autònoma* o menys dirigida pels interessos de l'estat que rep.

Aquesta perspectiva, però, té problemes seriosos com hem estat veient. D'una banda, es manté una idea estreta del terme *treball*: únicament es té en consideració el treball formal quan hi ha mercats de treball informal (per posar-nos al límit, la prostitució, que no és delictuosa) i mercats de treball en què l'exigència de contracte escrit no existeix i que, com veurem, fonamentalment es tracta de treballs feminitzats (servei domèstic). D'altra banda, fer dependre el vincle social i el reconeixement de drets de l'existència d'un contracte escrit de treball –i la cotització/contribució com fa la LOE i subratlla el programa Greco- és oferir molt poques possibilitats d'integració a les persones immigrades. La *política d'immigració dissenyada* consisteix no sols a *ordenar la immigració* segons les necessitats del mercat laboral, sinó a restringir el treball de les persones immigrants als nínxols laborals en què falta mà d'obra autòctona ***per la precarietat*** de les condicions, i d'aquí els contingents i els convenis bilaterals. Així, institucionalitzem i condemnem les persones immigrades a romandre sotmeses i quedar *fora*, en sectors amb poca mobilitat ascendent, amb poca estabilitat i seguretat. Per acabar, aquesta perspectiva redueix el dret de triar residència i cercar una vida millor a una qüestió econòmica i laboral; i limita la qüestió de la integració a un càlcul de beneficis econòmics de la societat d'acollida i no com a reconeixement de la persona mitjançant el reconeixement de drets.

La LOE dissenya bàsicament dos models **d'immigració ordenada**. Una de semblant a la de la llei 7/85, és a dir, fonamentalment la via del contingent. L'altra basada en convenis bilaterals signats amb països empobrits per aconseguir mà d'obra en les activitats en què hi haja demanda de treballadors i no puga ésser coberta per mà d'obra estatal. Es tracta d'una migració controlada de temporers, de treballadors convidats que aporten tots els avantatges de les migracions per a la societat receptora sense haver d'aportar cap contraprestació als treballadors, i, per descomptat, sense preveure seriosament el reconeixement de drets de les persones que migren⁷⁹⁵.

Amb la llei 7/85 *l'entrada ordenada* de la immigració econòmica era possible solament aconseguint una oferta ferma de treball estant al país d'origen. Calia, a més a més, un informe preceptiu de l'INEM fent referència a l'àrea geogràfica, activitat econòmica i grup d'ocupacions per justificar la demanda d'un treballador estranger. Les dificultats d'accés eren enormes de manera que la majoria d'immigrants entraven amb un visat de turista, buscaven treball, queien en la irregularitat, trobaven treball i intentaven aleshores regularitzar la seua situació una vegada estaven més estables. De fet, s'introdueixen els contingents a partir de 1993, com hem vist, per poder regularitzar encobertament les persones que es troben a l'estat treballant sense permís –exigint, no obstant això, viatjar al país d'origen a arreplegar el visat-.

La reforma introduïda per la llei 4/2000 no modificava substancialment aquesta situació (i la contrareforma, és a dir, la 8/2000, també deixa inalterat el sistema *d'accés ordenat*) tot i que introdueix la possibilitat d'entrar *amb ferri en comptes de pasteres* amb la signatura de convenis bilaterals. Continua estant la norma que per a entrar regularment –*ordenadament*- a l'estat s'ha d'obtenir una oferta estable de treball estant al país d'origen. Aquesta oferta

⁷⁹⁵ Es tracta de tornar al model dels treballadors convidats, el model de migració que Alemanya va desenvolupar els anys 50-60. Els *gastarbeiter* constituïen una mena de reserva de mà d'obra disponible i ordenable al profit de l'estat. Per on venien, se'n anaven, i per això eren "convidats", perquè no s'instal·laven. El problema va estar que "es contractava mà d'obra i varen arribar éssers humans". D. COHN-BENDIT i TH. SCHMIT: *Ciudadanos de Babel. Apostando por una democracia multicultural*, op. cit., pàgs. 43-46. L'estat espanyol, 50 anys després continua volent "mà d'obra" i no pas éssers humans.

ferma serà la base per a obtenir un visat de treball que es podrà *bescanviar* en arribar a l'estat per un permís de treball i residència. Per això es presenten la signatura de convenis i l'establiment de contingents com una proposta raonable: s'ofereixen tants contractes en tal activitat i amb aquestes condicions per a fer l'entrada ordenadament. Les comunitats autònomes (amb la participació de les patronals i els sindicats) establiran anualment el nombre d'estrangers que necessiten i la qualificació requerida per cada sector o activitat: necessitem tres-cents collidors de maduixa; un centenar d'obrers..., de tal a tal mes i per tal i tal província. El permís de treball recull la durada, la província, el sector o activitat per a què s'està autoritzat a treballar.

D'altra banda, el sistema d'obtenció d'un visat i un permís de treball per compte propi tampoc no ha estat modificat: el reglament parla de tenir en compte que el sol·licitant reuneix la qualificació requerida i ha demanat l'autorització corresponent per a la instal·lació, obertura i funcionament del local o del negoci. S'està pensant en *professions liberals* i explotació de negocis diversos amb inversió de capital i creació de llocs de treball: es valora la incidència de l'activitat a realitzar en la *creació de riquesa*, l'aportació de capital, noves tecnologies o millora de les condicions de producció. En conseqüència, per obtenir el visat de treball s'haurà de presentar el projecte de l'explotació econòmica amb un estudi avaluador de la inversió, rendibilitat, etc.

Posar la qüestió de les dones en relació amb el dret significa examinar com el dret ignora o no recull les experiències i valors que semblen ésser més corrents per a les dones, per les raons que siguen, o com els estàndards i conceptes legals existents posen en desavantatge les dones⁷⁹⁶. La qüestió de les dones en el dret persegueix identificar les implicacions de gènere de les normes i pràctiques que, d'altra manera apareixen com neutrals i objectives. Qüestiona *la norma* en assenyalar que el subjecte universalitzat acríticament és el subjecte masculí i les seues experiències. En qüestionar la parcialitat del subjecte universalitzat assumit com a normal i normatiu, es trauen a la llum discriminacions jurídiques altrament invisibles. Doncs bé, aquests requisits *formals i objectius* exclouen de fet (i de dret) algunes de les activitats que podrien realitzar les dones: servei domèstic i prostitució. El RD 1424/1985 d'1 d'agost pel que es regula la relació laboral de caràcter especial del servei a la

⁷⁹⁶ K.T. BARTLETT: "Feminist Legal Methods", *op. cit.*

llar familiar preveu la possibilitat de treballar per a més de tres cases o caps de família, la qual cosa solament exigeix que siga la mateixa treballadora la que es done d'alta en la seguretat social com a treballadora autònoma en el servei domèstic. La LOE i el reglament exclouen aquesta possibilitat en demanar els requisits *formals i objectius* de muntar un negoci. Una dona que demane un visat sense més projecte econòmic que el projecte de vida i de migrar no pot obtenir un visat per més que el treball que vaja a realitzar (perquè la societat de recepció li ofereix pràcticament en exclusiva aquest nínxol) siga el servei domèstic per hores i per diversos ocupadors. De manera que aquesta via d'obtenció de visat està en gran mesura tancada a les dones.

Per acabar, la llei 4/2000 preveia la flexibilització dels criteris d'accés de la mà de dos instruments: el procediment de regularització permanent (ordinari) i l'empadronament⁷⁹⁷. L'anomenat procediment de regularització permanent (art.29.3 de la llei 4/2000) suposava que els irregulars que acreditaren una estada ininterrompuda de tres anys al territori espanyol i figuraren empadronats en el moment de fer la sol·licitud podien obtenir un permís de residència *sempre que disposen de mitjans econòmics per a atendre la seua subsistència*. Això, de nou, significava un contracte de treball. L'estada i l'empadronament eren mesures per a determinar *l'arrelament* de l'immigrant a la societat d'acollida, una mena de ***vinclle imperfecte*** i insuficient, però, que donava raons per a justificar un tractament *diferent* per l'obtenció d'un permís de residència i treball. Tot i això, la *ratificació* del vincle venia de nou sotmesa a l'existència d'un contracte de treball, és a dir, a una oferta ferma d'ocupació. La llei 8/2000 allarga l'estada requerida a cinc anys –en situació irregular, és a dir, sense accés als drets- i continua demanant l'oferta ferma de treball. Així les coses, a quins treballs considerats com a treballs accedeixen principalment les dones? Al servei domèstic en una de les tres modalitats: interna, externa o per hores⁷⁹⁸.

⁷⁹⁷ L'empadronament el veurem de seguida.

⁷⁹⁸ Alguns treballs en el sector de l'hostaleria (cuina, rentaplats, neteja de bars, neteja en general...) també estan a l'abast de les dones immigrades. L'itinerari d'inserció, però, pel que jo conec, és passar primer pel servei domèstic com interna, *ascendir* a externa, treballar per hores, entrar a treballar a la cuina d'algun restaurant, passar a cambrera i potser a responsable dels cambrers. Aquestes dues darreres ocupacions són les més volgudes i no precisament per el sou o les condicions laborals, sinó pel fet que es pot tenir contacte normalitzat amb la societat i es deixa d'estar tancada i reclosa.

Per tant, la normativa espanyola sobre estrangeria estableix l'existència de diversos tipus de permís de treball (per compte propi i per compte alié), amb els respectius permisos de residència, l'obtenció dels quals depèn de disposar d'un contracte de treball o d'una oferta ferma d'ocupació. Ara bé, la majoria de dones immigrades a l'Estat espanyol treballen en un sector en què l'exigència d'un contracte escrit no està ni tan sols recollida per la legislació vigent: el servei domèstic en una de les tres modalitats possibles: fixa, interna o per hores. D'altra banda, la prostitució no és considerada treball, tot i que l'exercici no és considerat delictiu (i s'admet un cert marge de capacitat de consentiment a les dones que hi treballen), de manera que no es pot aconseguir un permís de treball com a treballadora del sexe. Així, la migració econòmica femenina *regularitzada o regularitzable* és la que treballa en el servei domèstic. Per raons òbvies no prendré en consideració la modalitat de migració regular via conveni amb països d'origen d'acord amb la demanda dels empresaris (la patronal) dels sectors en què es necessita mà d'obra. És cert que els contingents han inclòs el *servei domèstic* com un sector en què es podien aconseguir permisos de treball però els contingents (fins avui) han estat utilitzats per a regularitzar persones que ja estaven aquí treballant i no per a *l'entrada ordenada*. Aquesta *disfunció* de la migració ordenada és tan evident que el *defensor del pueblo* recomana que, igual que s'han arbitrat mecanismes per al treball de temporada, es posen en marxa mecanismes per tal que l'entrada regular siga possible per a les treballadores domèstiques. S'apunta una entrada condicionada i temporal de recerca de treball, per evitar *l'entrada irregular massiva i/o obligatòria* i també per evitar haver de tornar al país d'origen a buscar el visat. Aquestes recomanacions hauran de veure's reflectides en el reglament i, de moment, no s'ha pres cap mesura⁷⁹⁹.

El servei domèstic és un treball de dones

El servei domèstic és un treball de dones per moltes raons. En primer lloc, pel tipus de relació que s'estableix entre la treballadora i l'ocupador. Les domèstiques estan sotmeses als ocupadors en una relació de dependència

⁷⁹⁹ El Defensor del Pueblo: *Resolución adoptada por el defensor del pueblo con motivo de la solicitud de un recurso de inconstitucionalidad contra la ley orgánica 8/2000, de 22 de diciembre, de reforma de la ley orgánica 4/2000 de derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*. Marzo 2001.

personal. És per aquest tipus de vincle que s'afirma que és un treball adequat per les dones però no per als homes: les dones som éssers dependents per natura. En segon lloc, és un treball que es realitza en l'àmbit domèstic que és un àmbit femení, un àmbit al qual les dones pertanyen. L'ordre de les necessitats ha de venir cobert, fonamentalment, per les dones i algunes d'aquestes tasques que poden ésser mercantilitzades, seran cobertes de nou, fonamentalment, per dones que, per natura, estan preparades. No cal qualificació específica: qualsevol dona està preparada pel fet d'ésser-ho.

El treball domèstic realitzat per dones no exigeix cap tipus de qualificació precisament perquè l'educació de les dones va dirigida a garantir aquest servei, aquesta funció d'atenció i cura envers els altres. Les dones han d'aprendre que viuen per als altres, no per a elles i aquest *aprenentatge* pot ésser comprat i venut, sempre que no siga considerat realment una *especialització*. El servei domèstic és considerat un treball no qualificat i, no obstant això, demanda un tipus especial de treballador: una treballadora. Les habilitats que es requereixen estan associades a la dona i a la seua trajectòria vital⁸⁰⁰. Per això es valora l'edat com una mena d'índex per a l'experiència com a persona que s'ocupa d'altres de la treballadora.

a.- El servei domèstic és servei i no treball.

La diferència entre treball i servei està en *com* es percep i es construeix la relació entre el treballador i l'ocupador. La domèstica està *al servei de l'amo*, és a dir, en una relació de dependència personal respecte al cap de família. Una criada domèstica no és una persona independent en el sentit que no és *ama d'ella mateixa* perquè té un altre *amo*⁸⁰¹: la seua voluntat ha d'estar ratificada per la del senyor, la seua llibertat és limitada i no és, a la fi, un *individu*. Les domèstiques, com qualsevol ésser que pobla el món domèstic, no són plenament *humans* perquè no transcendeixen l'àmbit de les necessitats – pròpies i dels altres- i perquè *depenen* d'un altre.

Els éssers dependents per excel·lència són les dones i al llarg de la construcció de la ciutadania en termes laborals, s'afirma que determinats

⁸⁰⁰ Y. HERRANZ: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *op. cit.*, pàgs. 67-83:68.

⁸⁰¹ Moltes dones emigraren a França els anys de postguerra espanyola per *servir* en una casa. L'expressió que s'utilitza, almenys en València, per descriure aquesta realitat és sorprenentment il·lustrativa: *estaven amb amo*.

treballs no són *apropiats* per als homes⁸⁰² per la relació de **dependència** que queda establerta amb l'ocupador; i és per això que són treballs adequats per a dones. Com hem vist, el rebuig dels obrers del treball de les dones fora de l'esfera domèstica tenia com a base la degradació dels salaris i de les condicions laborals, però també el desplaçament dels obrers homes cap a treballs considerats com a *servei*⁸⁰³, -és a dir, on la independència no era real i la protecció del treball no existia- i, per tant apropiats per a les dones, la subjecció de les quals no era contrària a l'ordre social.

Young⁸⁰⁴ posa com a exemple per excel·lència de l'explotació el treball de servir. L'explotació té lloc a través d'un procés sostingut de transferència dels resultats del treball d'un grup social en benefici d'un altre. El que es produeix són distribucions desiguals de recursos i de riquesa. Aquesta injustícia radica tant en **els processos socials** que estructuraren l'apropiació del treball d'altres⁸⁰⁵ com en la manera en què **les institucions socials**⁸⁰⁶ permeten aquesta distribució desigual.

En el *treball de servir*, l'explotació no es troba en el treball que es realitza, sinó en què es realitza per a *algú de qui es depèn* i apropiat, per tant, per a les dones però també per a subjectes que no *ho són del tot*: immigrants – cal pensar, també, que *el servei* ha estat marcat per la utilització dels *altres*, els negres, els indis, les filipines... per part dels *europaus* al llarg de la història colonitzadora europea i no sols. Ara es repeteix la utilització, però ací-. El treball de servir, per tantr, seria, a més a més, una explotació marcada pel gènere i el color o la procedència. El *treball servil* implica salaris baixos, poques prestacions socials... però també implica manca d'autonomia en la

⁸⁰² Clar que hi ha homes que treballen i han treballat al servei domèstic. L'estatut, però, és diferent. Els xofers, majordoms, jardiners... tenen una relació diferent amb els ocupadors i la resta de personal domèstic que les *criades* i fins i tot avui la protecció social (seguretat social i estatut laboral) és diferent pels treballs masculins i les femenins.

⁸⁰³ U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Icaria, Barcelona 1995, pàg. 60.

⁸⁰⁴ I.M. YOUNG: *Justice and the politics of difference, op. cit. Cap.II.*

⁸⁰⁵ I dins aquests processos socials caldria incloure no sols la construcció de la *legítima* apropiació del treball que es realitza a l'àmbit domèstic (les treballadores "pròpies" o per la seua família no reben cap sou pel treball realitzat, ni cap descans, ni cap reconeixement) sinó també la incorporació de les dones al treball assalariat a l'àmbit públic sense redefinir ni l'àmbit públic ni el privat; és a dir, sense qüestionar el model del guanyapà i la que té cura; sense qüestionar la jerarquia entre els dos àmbits.

⁸⁰⁶ Com veurem de seguida el dret juga un paper fonamental.

presa de decisions que afecten el desenvolupament de l'activitat, rebre ordres d'altres persones, etc. El *treball servil* tendeix a ésser instrumental del treball d'altres persones i, a més, les energies emprades es *canalitzen* cap a altres. El treball remunerat en l'esfera pública és possible des del moment en què l'àmbit privat/domèstic, que és l'àmbit de les necessitats, està cobert. I està cobert fonamentalment per dones i altres éssers menors. El no reconeixement o la no-consideració de la producció fora del mercat té importància econòmica i política, principalment per a les dones en la mesura en què continuem estant les principals *productores* en àmbits no remunerats. La importància de la producció domèstica, però, no és únicament que siga *més o menys gratuïta* sinó que es desenvolupa en un àmbit de subordinació i de dependència de les dones⁸⁰⁷. Com ara veurem, augmenta la demanda d'aquest tipus de serveis en un moment en què aquest treball ja no és acceptat com suficient per la població autòctona per moltes raons. En part, com assenyalen Fraser i Nicholson, en el moment en què un nombre cada vegada major de dones reclamen la mateixa independència que els homes, sorgeix un altre grup d'éssers dependents, anòmals, més estigmatitzats i marcats *ètnicament*, però també feminitzats, de manera que avui en dia *les pràctiques generitzants i etnificadores anirien de la mà en la creació d'infrasubjectes*⁸⁰⁸.

b.- L'espai de les necessitats

Ja hem vist que el tret distintiu de l'esfera privada és que en aquesta els homes viuen junts per necessitat, i es garanteix el manteniment i la subsistència pròpia i de l'espècie. La divisió sexual del treball és *natural*: respon a les necessitats. La família té sentit (està justificada) perquè compleix la funció de proveïment i cooperació per al sosteniment i la supervivència de l'espècie.

Per això, d'una banda, des de l'àmbit privat, la dona haurà de mantenir l'estabilitat de la unitat familiar en garantir l'ordre *material*: l'organització i la *gerència* domèstica, la neteja de la llar i l'atenció a les persones: fills i grans

⁸⁰⁷ A. RODRIGUEZ: "Hacia un reparto igualitario del trabajo", dins A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000, pàgs. 87-123: 97.

⁸⁰⁸ N. FRASER I L. GORDON: "Decoding dependency. Inscriptions of power in a keyword of the US Welfare State" dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing political Theory, Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàg. 28.

(avis depenents, familiars malalts, marits). La dona garanteix la subsistència dins la família i ha *d'estar pendent*... D'aquestes tasques enumerades algunes poden ésser mercantilitzades en el millor dels casos: atenció i cura dels grans i els fills i la neteja de la llar. Com que les polítiques públiques destinades a col·lectius que necessiten la cura i l'atenció d'altres són escasses, aquesta possibilitat de *mercantilització* haurà d'ésser procurada mitjançant relacions *contractuals* privades. *L'augment en la demanda* està relacionat amb l'envelliment de la població: moltes de les domèstiques s'ocupen de persones grans i malaltes i amb les transformacions econòmiques i socials més àmplies. El que s'està produint és un augment considerable de llocs de treballs generitzats com a treballadores *domèstiques*, cobert fonamentalment per dones immigrades.

Això vol dir que no és que les dones immigrades hagen desplaçat les natives en aquest nínxol laboral, sinó més aviat que la demanda ha crescut considerablement els darrers anys i ha estat (i continuarà estant) coberta per dones immigrades. Tampoc no vol dir que les estrangeres desestabilitzen els mercats, perquè es tracta d'un mercat inestable de mena, desregularitzat, informal. La utilització de mà d'obra *barata* per a desestabilitzar sectors té sentit, sobretot, en mercats formalitzats i productius, que no són els treballs en què s'insereixen les dones. Tampoc no és cert que les immigrades lleven llocs de treball a les dones pitjor situades a la nostra societat (Quants llocs de treball hi ha, o hi havia? Com es pot mesurar si majoritàriament es tracta d'economia submergida?) perquè tampoc no és cert que les dones d'aquí ja no cobresquen no vulguen aqueixos treballs.

Per això cal matisar l'afirmació que hi ha una *transferència* internacional sud/nord del treball reproductiu⁸⁰⁹ de tal manera que les dones del sud estarien desenvolupant les tasques reproductives que les dones del nord ja no assumeixen com a tasca fonamental en haver entrat en l'esfera pública com a treballadores assalariades. L'augment en la demanda no pot estar explicat únicament per la incorporació de la dona al treball extradomèstic, per més que les estratègies d'emancipació de les dones del nord passen per la contractació de serveis d'altres dones (principalment del sud). A més a més, les *dones del sud* migrarien *autònomament* encara que no hi

⁸⁰⁹ L. Oso: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit., pàg. 57.

haguera *aquesta clara demanda*. Com assenyala Herranz, hi ha una relació, però l'augment del servei domèstic realitzat per dones immigrades està en relació amb unes transformacions socials més àmplies que tenen la dona com una de les principals actrius⁸¹⁰. D'una altra banda, les transformacions de l'economia han suposat una reestructuració en la demanda laboral cap el sector serveis polaritzant els treballs salarial i ocupacionalment: augmenten els treballs molt qualificats (titulats universitaris) i els poc qualificats (neteja, hostaleria, etc.)⁸¹¹. Sassen assenyala que quan aquestes transformacions es donen, creix d'una manera important el treball informal de serveis, mal remunerats, inestables que fan possible el manteniment del nivell de vida dels grups amb grans ingressos i que ocupen els immigrants⁸¹². Aquestes modificacions en l'estructura fan que les expectatives de la població autòctona en termes laborals augmenten: el servei domèstic que havia estat una activitat acceptada per la població deixa d'ésser-ho (es redueix, per exemple, la migració de dones del camp a la ciutat per a treballar com a domèstiques, perquè augmenten les expectatives laborals de les dones a les petites ciutats i és preferible el treball estacional a *servir*). De manera que no és que les ciutadanes ja no s'ocupen en el servei domèstic sinó que ha crescut la demanda sense que hi haja prou població disposada a realitzar el treball.

No obstant això, el recurs a la mà d'obra externa al grup domèstic per a desenvolupar tasques reproductives no te únicament a veure amb el nivell econòmic o el nivell d'ingressos. També hi intervenen altres factors: d'una banda és *consum santuari* –relacionat amb les classes altes al marge de la incorporació dels dos adults al treball extradomiciliari assalariat-⁸¹³. Tenir una domèstica a casa és senyal de tenir un determinat estatus social, una qualitat de vida, una certa capacitat econòmica de satisfer les necessitats amb la compra de serveis mercantilitzats (com un aspecte més de consum) i pot ésser una solució per no haver d'enfrontar la responsabilitat de compartir responsabilitats a l'àmbit domèstic. D'altra banda l'atenció i cura dels grans

⁸¹⁰ Y. HERRANZ: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *op. cit.*, pàgs. 67-83:72.

⁸¹¹ Y. HERRANZ: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *op. cit.*, pàgs. 67-83:72.

⁸¹² S. SASSEN: "Why Migration? Tesis contra los modelos de explicación al uso", *op. cit.*

⁸¹³ M. A. DURAN: "De puertas adentro", Instituto de la Mujer, Madrid 1988.

ha d'ésser coberta per la família (crec que no sols per la manca de recursos públics sinó pel significat de la família i la responsabilitat envers els pares). Quan la família (les dones) ja no accepten com única ni principal tasca la reproductiva, el servei domèstic és un camí intermedi.

c.- Es dóna en l' àmbit privat

El desplaçament de la família com unitat econòmica i l'àmbit privat com àmbit de producció (que té lloc a partir de la revolució industrial), suposa una separació de la política i la economia i alhora, una separació entre el vessant econòmic i el domèstic i familiar. La mercantilització dels elements de producció significa que l'estat i la família en deixen de tenir el control⁸¹⁴. El fet que la unitat productiva i econòmica ja no es trobe a l'espai privat sinó fora de la casa té conseqüències pel que fa l'estatut de la dona perquè sols és considerat treball el realitzat fora del domicili, a *l'esfera pública* i aquesta definició de treball com a treball extradomiciliari exclou el treball realitzat per les dones en l'àmbit privat i en el domèstic. Com véiem, Martínez Veiga explica que el treball dins el domicili no es considera treball fonamentalment perquè es produeix dins la llar⁸¹⁵.

Com hem vist, si bé primer era més important el *lloc* de realització del treball que el fet que fóra o no assalariat, poc a poc el que es assenyala com el tret realment distintiu per saber quan es tracta de treball o d'una altra activitat no és ni el *tipus* de relació (dependència/subjecció vs. independència/libertat), ni que siga o no treball extradomiciliari sinó que el que se subratlla és el fet que siga o no treball assalariat. Així es desqualifica el treball de les dones dins el domicili. El referent normatiu pel treball és el treball assalariat, fora del domicili, protegit, on el treballador contracta... I això es resumeix en ésser assalariat o *empresari*. Com hem vist, el procés d'abstracció del dret centrat a l'esfera pública va consolidar l'experiència masculina com a paràmetre i mesura de la humanitat, com referent no qüestionat de les normes per que fa les relacions socials i jurídiques a les dues esferes. Ja no cal assenyalar si és dins o fora, si hi ha dependència o no

⁸¹⁴ L. NICHOLSON: "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", dins S. BENHABIB I D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987

⁸¹⁵ U. MARTÍNEZ VEIGA: *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, op. cit.

perquè queda clar que el model del guanyapà és el model de treball i es desqualifica la resta.

En el moment en què el lloc s'amaga (en què es deixa de donar importància o esmentar-se que siga extradomiciliari o no), la extradomiciliarietat passa a ésser un *accident* que no cal explicar, perquè no es qüestiona que el treball dins el domicili, el treball de les dones, siga realment treball. Així, però, el treball a l'àmbit privat, perd valor tant per a les dones que treballen com domèstiques com per a les que no treballen fora de sa casa⁸¹⁶. Aquesta complicitat –juntament amb altres- explica per què el *servei domèstic* continua sense estar regit pels criteris del *vertader* treball, amb la protecció i la consideració d'altres treballs a compte d'altri. El treball domèstic mai no ha estat considerat veritablement un treball i l'accidentada història per què ha passat per ésser reconegut com a treball ho posa de manifest⁸¹⁷. L'anàlisi detinguda de l'evolució normativa evidencia *el trànsit inacabat* des de la servitud a la relació laboral formalment lliure⁸¹⁸. El Codi civil (1889) introdueix la prohibició de l'arrendament de serveis per vida (art.1583) i el 1931, la llei de contracte de treball reconeix expressament el caràcter laboral d'aquesta activitat. L'Estatut dels Treballadors (1980) finalment l'inclou com una relació laboral de caràcter especial –que no respon al model comú de relació laboral- que necessita, per tant una regulació específica –el RD 1424/1985-.

La divisió entre tasques de producció (vinculades a l'economia, el mercat, i l'espai públic) i tasques de reproducció (reproducció humana, social i material a l'espai privat) no és gratuïta. El capitalisme necessita que la producció de mà d'obra (la reproducció) es done fora del sistema del mercat capitalista. El sistema capitalista aprofita i reestructura la divisió sexual del treball, i extrau de l'anàlisi (i la realitat econòmica i política) les tasques de

⁸¹⁶ Encara avui la gent diu que els mestresses de casa no treballen; les enquestes també ho reflexen així. Hem passat de treballar en les nostres labors a no treballar.

⁸¹⁷ R. QUESADA: *El contrato de servicio doméstico*, La Ley, Madrid 1991. L'autora realitza una anàlisi de l'evolució des de la primera consideració del servei domèstic com treball (és a dir, tret de l'esclavatge) des del període anterior a la codificació, fins el RD 1424/1985 pel que es regula la relació laboral especial del servei a la llar familiar.

⁸¹⁸ COLECTIVO IOE: "Migraciones internacionales con fines de empleo: Trabajadoras extranjeras de servicio doméstico en Madrid", *Programa de investigación de empleo mundial. Documentos de trabajo*, MIG WP.51.s, OIT, Ginebra 1991.

reproducció. Una vegada que aquest àmbit no és realitzat gratuïtament per les dones sinó mercantilitzat cal que les condicions laborals no perjudiquen l'esfera pública. Com hem vist, des del feminisme socialista/marxista s'intentà en un principi donar una explicació del *patriarcat* com un sistema d'opressió que funciona paral·lelament tot i que forma una unitat amb el capitalisme⁸¹⁹. El servei domèstic seria un exemple d'això, en haver-se mercantilitzat de manera que el capitalisme es beneficia del treball de les dones. La mercantilització de les tasques reproductives ha estat feta sense modificar el sistema de reproducció. Un dels problemes que assenyalava era que no està clar que es pugui incloure en les categories marxistes d'activitat productiva i relacions de producció les activitats i relacions de reproducció. El concepte de producció va unit a la idea d'un subjecte actiu que transforma un objecte mentre que les activitats de reproducció no encaixen en aquest esquema de objecte-subjecte, sinó en un esquema interpersonal. El concepte de reproducció no qüestiona la primacia de la producció en l'esquema marxista sinó que intenta fer encaixar activitats feminitzades⁸²⁰. Fins i tot el treball reproductiu que és traslladable al mercat (pot ésser mercantilitzat) és difícil de separar del *mode en què és produït*. El treball domèstic, en realitat, no és considerat (no ho estat mai) vertader treball: no *produeix cap bé*, no es projecta a un mercat de tercers on l'ocupador pot obtenir beneficis. Els únics beneficis són beneficis socials i privats. En no produir, és un treball no considerat: mal vist, mal regulat i mal remunerat.

La regulació del servei domèstic

L'Estatut dels Treballadors (1980) inclou el servei domèstic com una relació laboral de caràcter especial –que no respon al model comú de relació laboral- que necessita, per tant una regulació específica: el RD 1424/1985 d'1 d'agost per què es regula la relació laboral de caràcter especial del servei a la

⁸¹⁹ H. HARTMANN: "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos" dins *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*, editat per Zillah Eisenstein, Siglo XXI, Madrid, 1980, pàg. 189.

⁸²⁰ Veure, p.e. S. BENHABIB i D. CORNELL: "Introduction. Beyond the Politics of Gender", dins S. BENHABIB i D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pàgs. 1-15:2.

llar familiar⁸²¹. L'especialitat del treball, com explica el RD, rau en el fet que es tracta d'una activitat realitzada dins d'una casa i per una família. Per això es tracta *d'equilibrar els drets bàsics del treballador amb la necessària flexibilitat que ha de concedir-se per tal que l'ocupador i el treballador determinen les condicions de prestació de servei de mutu acord*. La relació laboral es basa en l'acord i la **confiança**. El RD *sobreespecialitza* la relació laboral accentuant el *caràcter familiar*, és a dir, privat⁸²², en què la lliure voluntat (de l'ocupador) s'extrau de l'àmbit d'ingerència de l'estat.

El que fa el RD amb aquest reconeixement de l'autonomia per a decidir les normes per què es regirà la relació laboral és donar una pàtina de legitimitat a les condicions laborals que han caracteritzat el servei domèstic: indefinició, dependència i convivència. El *pacte*, però, no es fa entre iguals, ni els àmbits de pacte són semblants o comparables: per a la treballadora és treball, no és la seua família i les necessitats de la seua família les que ha de cobrir, no és per ella l'àmbit domèstic sinó l'àmbit extradomèstic. Al contrari, per a la família no és una treballadora sinó algú que dona resposta a les necessitats a mesura que van sorgint, és l'ésser que pobla el món privat/domèstic; algú que forma part d'allò quasi íntim que és donar satisfacció a les necessitats bàsiques (principalment materials).

El RD 1424/85 exclou de l'àmbit d'aplicació les relacions laborals entre una treballadora i una persona jurídica i entre familiars. Estableix tres modalitats: interna –que viu on treballa i depèn d'un únic cap de família-; externa –que treballa per un o més caps de família però mai més de tres-; autònoma –que treballa per a molts caps de família –per hores-. La situació més delicada és la de les treballadores internes. El RD permet (en aquesta mostra de confiança que la treballadora i l'ocupador es deuen) que el contracte siga per escrit o verbal (si és verbal tindrà una durada d'un any prorrogable). A la jornada laboral, 40 hores setmanals, se li afegeix el *temps de presència* a disposició de l'ocupador –pactats entre les parts-. Així, a les nou hores diàries de *treball efectiu* que realitza la treballadora *interna*, es poden afegir fins 5 hores de *presència* en la llar/lloc de treball a disposició de l'ocupador. Entre

⁸²¹ Real decreto 1424/1985, de 1 de agosto, por el que se regula la relación laboral de carácter especial del servicio del hogar familiar.

⁸²² L'especialitat, però, desapareix quan assenyala, per exemple que "les condicions de treball podran ésser millorades per conveni col·lectiu.

una jornada de treball i la següent tenen dret a un descans de 8 hores i disposen, en total, de dues hores per a dinar elles. De manera que la jornada laboral possible s'estén fins a 14 hores diàries, això sí, *pactades*⁸²³. Aquesta *confiança i mutu acord* i la pràctica inexistència de contractes escrits permet també la indeterminació de les tasques que s'han de realitzar, tot ajustant-se la treballadora a les necessitats de la família⁸²⁴. La treballadora, la *criada per a tot*⁸²⁵ neteja la llar, prepara el menjar, renta la roba, s'ocupa dels grans, etc. Sobretot *etc.*

La retribució mínima es correspon amb el salari mínim interprofessional, però el RD preveu que en cas de manutenció i/o allotjament –treballadores internes fonamentalment, l'ocupador pot descomptar fins un 45% del salari, en concepte de retribució en espècie. La treballadora té dret a dues mitges pagues extres (estiu i hivern) i un mes de vacances.

Quesada assenyala que, en la pràctica gairebé no es realitzen contractes escrits, de manera que freqüentment es produeixen situacions que posen en perill els drets de les treballadores i més tenint en compte que la majoria de les condicions laborals es deixen a l'acord i la confiança. La necessitat de flexibilitzar la relació familiar per a donar resposta a les necessitats de la família ha deixat a la treballadora en una situació d'inseguretat. El RD manté la precarietat del treball domèstic i institucionalitza la inestabilitat de la treballadora davant la tendència tradicional del dret del treball de protegir el treballador.

⁸²³ U. MARTÍNEZ VEIGA: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, *op. cit.*, pàgs. 192. Martínez Veiga va fer una enquesta a dones dominicanes sobre les condicions de treball i les hores; la mitjana d'hores era de 11'9. El 84'4% de les enquestades treballaven com internes. L'autor assenyala que, com expliquen les enquestades, la jornada pot durar fins 16 hores.

⁸²⁴ Art. 1.4 del RD 1424/1985: "El objeto de esta relación laboral especial son los servicios o actividades prestados en o para la casa en cuyo seno se realizan, pudiendo revestir cualquiera de las modalidades de las tareas domésticas, así como la dirección o cuidado del hogar en su conjunto o de algunas de sus partes, el cuidado o atención de los miembros de la familia o de quienes convivan en el domicilio, así como los trabajos de guardería, jardinería, conducción de vehículos y otros análogos, en los supuestos que se desarrollen formando parte del conjunto de las tareas domésticas"

⁸²⁵ Y. HERRANZ: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *op. cit.*, pàg. 68: "(...) el servicio doméstico en la modalidad de interna que tradicionalmente ha sido asociado a la alta burguesía como una forma de consumo suntuario que revela un estilo de vida rodeado de cierto servilismo, según ha ido cambiando la organización del propio trabajo doméstico y en la medida en que se extiende a las clases medias, se abarata en cuanto que se concentra un gran número de tareas en una única persona: la criada para todo".

En accentuar l'àmbit familiar/domèstic en què es desenvolupa l'activitat, es reforça l'*especialitat* de la relació laboral: acords davant de drets (per exemple, el temps de treball). El RD privatitza la relació laboral, mantenint l'esfera privada/domèstica (de l'ocupador) al marge dels drets i la intervenció pública⁸²⁶.

Pel que fa les prestacions socials a què es té dret, són prou reduïdes: assistència sanitària per a la treballadora i els familiars dependents; prestacions econòmiques per incapacitat temporal (malaltia: a partir de 29é dia de la malaltia); maternitat (igual que per a la resta de treballs: 16 setmanes sempre que s'haja cotitzat durant un període de 180 dies), prestacions econòmiques per invalidesa permanent, jubilació...; prestacions econòmiques per fill a càrrec si els ingressos no són superiors a una vegada i mitja el salari mínim interprofessional; assistència social i serveis socials, però sense prestació per atur, en no cotitzar per aquesta contingència perquè la cotització és de les més baixes (al voltant de les 23.000 pessetes). Per donar-se d'alta en la seguretat social solament cal omplir l'imprés sense que s'haja de presentar cap contracte ni declaració sobre les condicions de treball. El *titular de la llar familiar declara sota la seua responsabilitat* que l'empleada ho està el nombre d'hores i dies a la setmana que assenyala en l'imprés.

Equatorianes a València

Juntament amb les treballadores i els ocupadors hi ha un tercer agent/actor important: l'intermediari. Una pluralitat d'agents –amb ànim de lucre o sense– que en moltes ocasions interfereixen en la relació laboral, la defineixen, la possibiliten i la limiten. L'augment de la demanda ha originat la creació d'agències de col·locació privades però també la revitalització d'antigues estructures: els ordes religiosos dedicats a *ajudar les xiques a trobar un treball digne*. Les migrants amplien les seues xarxes en inserir estructures i revitalitzar serveis. Almenys aquest és el cas de les Religioses de Maria Immaculada de València (RMI). L'obra de les religioses, des de la fundació el 1876 està dirigida a la *jove empleada de la llar* i es concreta al

⁸²⁶ La intervenció de la inspecció de treball està limitada per tal de salvaguardar "de los derechos a la inviolabilidad del domicilio y al debido respeto a la intimidad personal y familiar" (art. 11, RD 1424/1985). El dret del treball i els drets de les treballadores sols tenen sentit portes enfora; no portes endins.

centre social, una mena de centre de col·locació per al servei domèstic. Des de fa sis anys la població que acudeix a buscar treball és majoritàriament immigrant, provinents, sobretot, de Llatinoamèrica i amb un clar protagonisme de dones equatorianes. Durant dos anys, un grup de col·laboradors vam treballar amb les religioses i les dones al convent⁸²⁷

Abrir ficha en las monjas és moltes vegades el primer pas de les dones quan arriben a València i el primer pas en l'itinerari d'inserció. Les noves arribades, informades per amigues, familiars (per la xarxa migratòria) es dirigeixen al convent per a començar el seu projecte laboral. El convent és, també, un espai de trobada: els caps de setmana ofereix cursos de formació, activitats lúdiques, informació variada, i de vegades festes que reuneixen la comunitat equatoriana a València i serveix per a trobar-se amb amigues. El convent és, a hores d'ara, un punt de referència al mapa equatorià de la ciutat.

El centre social de les RMI rep tant les demandes com les ofertes de treball. Les religioses acorden amb els ocupadors, segons criteris més o menys establerts (hores de treball, tipus, localització...) unes condicions de treball mínimes. Les ofertes es presenten a les demandants d'ocupació i, de nou, segons criteris més o menys establerts (temps d'espera, temps en què ha estat desocupada, situació familiar, necessitat, experiència laboral anterior, freqüentar –o no- el convent...) s'assignen els treballs. Quan una treballadora accepta, se li dóna l'adreça per a anar a fer *una entrevista*. Les condicions de treball ja han estat pactades per les religioses i l'entrevista serveix per a *seleccionar* la treballadora i concretar les tasques per a realitzar. Per això, les RMI ocupen un lloc molt destacat en la relació laboral; però no solament la *defineixen*, sinó que participen en el desenvolupament de la relació: si alguna de les dues parts té un problema acudeix a les RMI perquè *facen de mitjanceres*.

⁸²⁷ Quan vam arribar Jandro i jo, s'acabava de formar una "associació sociocultural de empleadas de hogar" (que va acabar dient-se ACUDE-Vimar), formada per Ana (presidenta, Isa i Ramona (col·laboradores de *la casa*), Carmen (psicòloga), Marta i Marilo (treballadores de la llar equatorianes). Nuria i Mª Eugenia eren les religioses encarregades del centre social i amb les que manteníem contacte, organitzaven coses.... Després va acudir també Gloria. Gloria, Jandro i jo ens encarregàvem "dels papers i assumptes legals" de les dones immigrants. Durant tres mesos Jandro va estar de dinamitzador i informador a temps complet al convent, de manera que gran part d'aquesta informació i reflexió li la dec a ell i al seu treball del curs de mediadors interculturals. *Vam fer* el contingent de 1999 i el procés de regularització extraordinari de 2000. Quan presentarem un projecte d'acció més general, la *provincial* va decidir prescindir de nosaltres i l'associació ja no existeix. A l'annex es troben els documents que vam elaborar durant eixos anys.

Tot i que el servei domèstic és considerat un treball no qualificat, les principals activitats organitzades el cap de setmana eren de formació en el treball: cuina, geriatria, productes de neteja (perquè no es tracta únicament de cobrir necessitats materials sinó de fer-ho *com es fa aquí*⁸²⁸). La reproducció material va acompanyada de reproducció simbòlica, significats i símbols que cal conèixer. Les treballadores troben, així, diferents necessitats cobertes: el centre els dóna accés a treballs i formació i informació del treball. Les religioses pacten les condicions, però les dones, abans d'acceptar un treball, han tingut informació prèvia sobre els treballs i els contractants (per les amigues, pel que es parla *a la cua*); de les condicions que a banda s'han de demanar o es poden demanar; si és millor anar a una casa fora de la ciutat o a un pis amb una persona gran... de manera que *anar al convent a veure* proporciona tota una sèrie d'informacions i recursos, fins i tot unes condicions laborals altrament difícils d'aconseguir.

També procuràvem donar formació sobre el treball: drets i obligacions de les parts i com regularitzar la situació. Es tractava sobre tot de reforçar la posició de la treballadora en la relació laboral en proporcionar-li recursos i coneixement sobre el treball per a ésser considerada *competent*, i no una pobra dona pobra que devia estar agraïda per haver aconseguit un treball com a interna. Una vegada que les treballadores es trobaven còmodes als seus llocs de treball podien començar a fer demandes concretes. La primera tasca fou difondre i entendre, per exemple, la diferència entre contracte de treball i oferta nominativa d'ocupació per a la regularització... Durant un temps l'estratègia *dels professionals-voluntaris* va ésser intentar aconseguir la regularització de les dones, ignorant les expectatives i plans de les treballadores. La tendència a pensar que les perspectives dels altres no existeixen o són irrellevants es va imposar al principi. Quan les perspectives dels altres, a més a més no encaixen o no estan recollides completament pel dret sinó més aviat el contrari (quedar-se en situació irregular) suposava (pensàvem) un risc massa gran del qual havíem de *conscienciar* les dones (annex I). Les dones immigrants, però, no necessitaven cap tipus de *conscienciació* (almenys d'aquest caire).

⁸²⁸ Els cursos de cuina eren els que més alumnes trobaven: ésser dona no significa tenir saber universal sobre els menjars. Cap sabia fer, al arribar, una paella.

Hi pot haver estratègies concretes, pròpies, d'utilització dels recursos jurídics per part de grups exclosos que són importants i no les solem tenir en compte o bé són analitzades com a estratègies d'extensió dels drets dins una anàlisi més sociològica que jurídica. I, la estratègia *feminista* (o simplement la estratègia emancipadora) que cal seguir passa per entendre les estratègies dels grups dins el sistema que els exclou: per parar-se a escoltar i crear espais on les experiències d'aquests grups siguin escoltades i reforçades com a punt de partida per a l'estratègia jurídica. Com véiem, si les funcions del dret (que li atribuïm i acompleix) depenen, en part, de la intencionalitat dels actors, aleshores les perspectives dels altres no són irrellevants sinó peces centrals. Per això vam haver de canviar l'estratègia.

L'article de Lucie White "Subordination, Rhetorical Survival Skills and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G." (1990)⁸²⁹, assenyalava que és interessant perquè mostra el rebuig dels subjectes a ésser inclosos en categories estàtiques i tancades i manifesta estratègies de resistència continues tant davant del *sistema* com davant de l'advocada que representa aquesta dona i que és part del sistema. *Els professionals voluntaris* no havíem entès que nosaltres *érem una part del sistema* i presentàvem les respostes des d'un sistema que exclouïa les dones i elles rebutjaven com a única possibilitat d'acció. Per això, abans de continuar amb el que vam fer al convent de les RMI, reprendré alguns dels arguments de White, per a explicar l'evolució del grup. L. White teoritza sobre les estratègies desenvolupades per la Sr. G. i les presenta com a possibilitats reals d'acció i de resistència a la complicitat amb els complexos sistemes de jerarquització i exclusions. Les conclusions més o menys podrien ésser:

(1) Victimitzar no ens condueix enlloc. Presentar les dones com a víctimes de sistemes d'explotació i/o injustícies la majoria de les vegades significa negar a l'actor/actriu principal i fer-la entrar en la mateixa roda que l'oprimeix. Parlar de *possibilitats d'acció*, al contrari, dona poder als individus en situar-los en una posició d'igualtat amb la resta de ciutadans. Les dones es negaven a *suplicar* pels papers i moltes d'elles no tenien cap intenció de tornar

⁸²⁹ L. WHITE: "Subordination, Rhetorical Survival Skills and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G. (1990)", dins K.T. BARTLET i R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàgs. 404-428.

tan prompte al país d'origen a cercar el visat. I no obstant això necessitaven altres tipus de resposta per a problemes urgents a la seua relació laboral. Decidiren (decidírem) fer un butlletí mensual d'informació i enviar-lo a les cases dels contractants. D'una banda, es posava de manifest d'alguna manera que les treballadores estaven organitzades; d'altra servia de full de comunicació del centre i s'inclouïa un full d'*informació legal*, un sobre *recursos socials*, activitats al convent RMI... Les treballadores no eren ja víctimes i pobres dones sinó participants en un projecte col·lectiu social i laboral. No eren dones internes aïllades, sinó que formaven part d'una associació preocupada per la situació laboral i personal de cadascuna. Eren les mateixes dones les que preparaven els números i seleccionaven els problemes que calia tractar. Era una manera per a elles de fer veure que no depenien per complet dels ocupadors perquè es posava de manifest que hi havia una xarxa de suport darrere, i que estaven informades (annex II).

Afirmar l'agència i la possibilitat d'agència de les persones excloses ens fa aconseguir coses més importants que no la victimització. Per a les dones que promogueren la iniciativa la idea principal era que a partir de la inclusió a les cases dels ocupadors d'informació sobre les drets de les treballadores, elles podrien negociar més fàcilment algunes condicions de treball.

(2) Les estratègies dels grups subordinats per a validar les seues experiències, desigs i perspectives són variades i respectables. Llavors, cal escoltar les perspectives per situar-nos i situar l'actor en el seu context. Moltes vegades, l'autoafirmació significarà una negació del sistema que fem servir per a reivindicar la validesa de la posició, perquè el sistema parteix de la negació d'aquesta perspectiva particular com a perspectiva a tenir en compte. Quan les dones deien que no volien encara viatjar a cercar el visat, ni a aconseguir els papers i, no obstant això, demanaven cobertura sanitària⁸³⁰, reivindicaven poder decidir en igualtat de condicions quines eren per a elles les necessitats bàsiques i la prioritat per a aconseguir-les.

Les opinions dels altres, i més encara dels actors jurídics, són importants perquè orienten l'acció i li donen sentit. Si assumim solament com a perspectiva possible la perspectiva que s'espera de nosaltres, hi ha moltes actuacions possibles que no són experimentades, posades en marxa. Els

⁸³⁰ Fins la LOE 4/2000 la sanitat no estava estesa als irregulars

operadors jurídics, com a *tècnics*, tendíem a donar la nostra perspectiva i imposar l'estratègia *legal* adient sense tenir en compte que la persona que acudia al centre tenia una estratègia que té sentit perquè és el sentit que vol donar a la seua acció en el dret. Per exemple, moltes dones venien a preguntar com havien de fer per *traerme a la niña*, o el marit. Quan els explicàvem el procediment legal deien no amb el cap. No volien reagrupar sinó *traerse a la niña* i necessitaven una carta d'invitació, o ajuda per a l'escolarització, o convèncer les religioses per a assegurar-se un lloc de treball. El que menys importava era conèixer els tràmits legals per al reagrupament. Una vegada aquí, ja veuriem com féiem per a regularitzar la situació del familiar: aquí potser l'ajut tècnic i jurídic era possible i necessari.

(3) Fins i tot amb un sistema en què sembla que la dependència i la victimització són conseqüències inevitables, els individus afectats resisteixen i tenen estratègies concretes per desafiar el sistema. Fins i tot quan el dret s'ha quedat *intencionadament al marge* d'una qüestió rellevant en la interacció humana, hi ha estratègies jurídiques desenvolupades pels febles per a combatre aquest sistema. Per això vam canviar d'estratègia i al centre de les RMI durant un temps vam incidir en la necessitat de signar un contracte que especificava les tasques i les normes, independentment de la situació administrativa de la dona: calia assegurar assistència sanitària encara que estigueren en situació irregular, que pactaren condicions mínimes per a elles mateixes no solament de treball (temps de presència/temps lliure, p. e.) sinó de convivència (si menjaven, o no, amb la resta de la família, si podien netejar la roba, si podien tenir visites). En aquestes qüestions les religioses no entraven, de manera que les dones podien començar per aquí a afirmar-se com a treballadores enfront dels ocupadors⁸³¹ (Annex III).

En un principi les dones immigrants prefereixen treballar al servei domèstic en la modalitat d'internes i sols veuen els avantatges però no els inconvenients: els aporta casa i menjar de manera que la capacitat d'estalvi és molt gran, però el preu és la reclusió i la precarietat. Els caps de setmana quan *lliuren*, comparteixen l'habitatge amb amigues i familiars. Aquestes

⁸³¹ Poc després vam ésser convidats a deixar el centre, de manera que les actuacions s'han aturat.

pràctiques d'estalvi els permet tenir el deute cobert en un any, més o menys, si s'han mantingut amb una família o en situació d'ocupació. Després d'aquesta primera etapa, intentaran regularitzar la situació o estalviar per a fer venir algun membre de la família enviant els diners (una germana, una filla). Així es doblen els ingressos del grup domèstic una vegada que el familiar també comença a treballar (mentrestant, s'ocuparà ella). Normalment és a partir del segon any d'estada quan busquen eixir del servei domèstic en la modalitat d'interina o regularitzar els papers. I aquí comencen de nou els problemes.

Els problemes de regularització

Amb la normativa d'estrangeria que hem estat veient és fàcil imaginar la situació de les dones immigrades en el servei domèstic. Aconseguir, com pretén la LOE, una oferta nominativa d'ocupació des del país d'origen per a migrar ordenadament, és a dir, arribar com a treballadora *legal* és impossible. No solament perquè *en la pràctica* no es realitzen contractes, cosa que dificulta la regularització, la protecció i l'accés als drets de les treballadores, sinó perquè, com assenyala el RD, es tracta d'una relació de confiança que es desenvolupa a la llar familiar. Ningú no contracta una persona que no coneix, no ha vist ni ha parlat amb ella, o no té alguna referència valuosa. Per això estan augmentant el nombre d'agències i intermediaris en aquest sector i per això les RMI són especialment valuoses: *avalen* les treballadores que passen pel centre.

D'una banda, llavors, no sols l'ocupador no contractarà serveis sense referències; de l'altra, aquesta contractació pot ésser verbal. L'ocupador ni té el costum ni té l'obligació de fer un contracte escrit per tal d'establir la relació laboral. La dona immigrant, però, necessita *els papers: un contracte formal*. Durant el temps que l'ocupador considere oportú, la dona immigrant estarà en una relació de dependència forta amb l'ocupador fins aconseguir els papers. La treballadora de la llar no és percebuda com una treballadora, sinó com un ésser necessari i flexible que ha de donar resposta a les necessitats familiars. Durant un temps la seua estratègia, com hem vist serà una altra (guanyar més diners i aconseguir millores), però en el moment en què planteja la necessitat de regularitzar la seua situació, la relació amb l'ocupador canvia.

Malgrat això moltes es regularitzen. I, com vèiem, no podem confondre l'oferta nominativa d'ocupació i la tramitació dels papers amb l'existència d'un contracte: la majoria de les vegades continuarà estant un contracte verbal i només s'haurà formalitzat el que és estrictament necessari per a regularitzar la situació de la treballadora estrangera. Aconseguir aquest tràmit és, però, costós. No solament perquè no hi ha *consciència*, sinó perquè es requereix que l'ocupador dispose de prou recursos per a contractar la treballadora⁸³² i que aporte una fotocòpia de la darrera declaració de la renda o un rebut de pensions, i molts ocupadors s'hi neguen. La regularització suposa viatjar al país d'origen per recollir el visat i molts ocupadors no estan disposats a *perdre* un mes del treball de la dona, o, si el treball consisteix en l'atenció a una persona gran, que la treballadora se'n vaja causa molts problemes per la vida (i el treball) de l'àmbit familiar. Per això, la regularització moltes vegades suposa, d'una banda, pagar el viatge i d'altra, *cedir el lloc de treball* a una companya o familiar perquè suplesca mentre s'està fora.

Moltes de les dones que regularitzen la seua situació ho fan mitjançant els contingents. A partir de 1997, s'inclou l'atenció d'un malalt com a motiu o possibilitat per a obtenir una exempció de visat, per evitar alguns dels problemes que es donaven. Les dones que no accedeixen per contingent, però, no tenen aquesta exempció.

D'altra banda, el fet de tenir un contracte, com hem vist, no suposa tampoc cap millora per a la treballadora, en establir el RD unes condicions laborals tan precàries i deixar-ho tot *a la bona voluntat*. Donar-se d'alta en seguretat social no millora, sinó que empitjora les condicions laborals. Normalment, l'ocupador restarà del sou que li pagava abans de la regularització l'import corresponent a la cotització, de manera que la treballadora veu disminuït en 20.000 pessetes. el seu sou que ja era prou magre (el mínim és el salari mínim interprofessional del qual es pot descomptar fins al 45% per manteniment). Si no cotitzen a la seguretat social, no podran renovar el permís; i encara que cotitzen mai no generaran una obligació pecuniària per part de l'estat per a poder quedar-se. De manera que l'alt nombre de dones immigrades donades d'alta en la Seguretat Social (el

⁸³² Quan el treball consisteix en l'atenció d'una persona gran, potser la pensió no siga suficient i els fills es neguen a "aparèixer" als documents. Primer cal convèncer els fills de fer els tràmits; després de començar els tràmits, comprovar que és insuficient; convèncer els fills... Aquesta mesura que en principi era "protectora" per la treballadora fa que hi haja més reticències a l'hora de contractar pel control que significa.

1997, p. e. eren el 22% de totes les treballadores de la llar) només mostra l'extrema precarietat en què es troben.

Per aquestes raons no sembla forassenyat afirmar que quan la LOE regula les condicions d'accés als drets per la via de l'accés al treball, ho fa prenent com a referència el treballador *a l'ús*; l'experiència masculina de treball per compte d'altre. Amb la llei d'estrangeria veiem clarament que *el treballador a l'ús*, el potencial ciutadà, *la norma* que no necessita ésser explicitada és una norma masculina. El subjecte de drets, el referent no qüestionat que funciona com a mesura de les diferències dels altres, resulta ésser un referent masculí. Quan ara com a mecanisme *d'entrada ordenada per les dones* es parla d'un mecanisme *diferent* es fa assumint que hi ha una *normalitat* i una *diferència*, i la normalitat és masculina davant de la diferència femenina.

El dret pren com a referent un subjecte creat socialment que pretén ésser neutre i, per tant, universal. La tasca del dret és, com vèiem, decisiva: el recorregut *metodològic* del legislador per la creació de les normes jurídiques requereix de l'abstracció. Les diferències s'abstrauen dins un subjecte únic i universal que es basa en un paràmetre d'humà: l'home. També vèiem amb MacKinnon que el dret és masculí -les normes substancials i les de procediment- perquè reflecteix l'experiència masculina. Les normes prenen com a referent d'humà l'experiència masculina de la humanitat: la manera en què la masculinitat defineix una experiència és la manera en què el dret la recull o reflecteix ⁸³³. En la normativa d'estrangeria, a l'hora de fer normes sobre les condicions d'accés per la via del treball es pren com a mesura l'experiència masculina de treball. I això suposa excloure les dones. La pretesa objectivitat del dret o el referent no qüestionat condueix o implica la creació de subjectes exclosos en no coincidir les seues experiències amb les experiències considerades *normals*, universalitzades.

S'exigeix que hi haja un contracte de treball per a determinar l'existència d'una relació laboral (en el servei domèstic no); l'existència

⁸³³ C. A. MACKINNON: "Feminism, Marxism, Method and the State. Toward a Feminist Jurisprudence" dins K. T. BARTLETT I R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991, pàg. 186.

d'aquest contracte genera drets i obligacions per ambdues parts (en el servei domèstic no); la cotització a la seguretat social proporciona un sistema de protecció social important, incloent-hi l'atur i la possibilitat de renovar el permís sense un altre contracte (en el servei domèstic no). Aquest és *el cercle virtuós de la LOE* que impedeix l'explotació (al servei domèstic no). L'esborrany de reglament intenta tímidament modificar aquesta situació, però deixa a les mans d'*algun sindicat o ONG* la gestió dels permisos de treball.

En prendre com a referent no qüestionat de la norma al treballador masculí i el mercat laboral masculí la normativa d'estrangeria posa en desavantatge les dones que veuen que trobar-se en situació regular no significa tenir unes condicions laborals diferents –sinó semblants a l'explotació- i accés a un sistema de protecció social adequat. ***La regularització com mecanisme d'integració no funciona en femení*** i si no funciona per a la meitat de les persones és perquè el model establert (per si excloent) no és vàlid en absolut.

Aquest model d'immigració i estrangeria respon, llavors, o s'entén millor, a partir del procés de construcció de la ciutadania en termes laborals. Les diferents estratègies acaben per consolidar en certa mesura la consideració de la ciutadania per al treballador, i reconèixer drets solament al treballador, prèviament definit com a home i cap de família. Només el treballador pot ésser considerat individu en la mesura en què no és dependent i l'única contribució a la societat que cal tenir en compte pel que fa al reconeixement de drets (no solament, però especialment socials) serà fonamentalment el treball assalariat extradomiciliari.

He assenyalat ja alguns dels problemes d'aquesta perspectiva⁸³⁴: en considerar que treball és únicament una activitat realitzada per comte d'altri en el mercat de treball formal, ignora les contribucions que (tradicionalment) les dones han fet a la societat des de l'àmbit privat/domèstic, però també ignora l'existència de mercats de treball informals (sobretot coberts per dones) i mercats de treball centrats a l'esfera privada (no extradomiciliaris) on la dependència i la manca de drets encara és real (servei domèstic). És clar que

⁸³⁴ U. NARAYAN: "Towards a feminist vision of citizenship: rethinking the implications of dignity, political participation and nationality", dins MARY LYNDON SHANLEY i UMA NARAYAN (ed.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 48-67.

el problema continua estant vincular tan estretament contribució i drets, tot ignorant, aleshores, que les necessitats bàsiques i els drets fonamentals han d'estar reconeguts al marge de la contribució econòmica que els individus fan a la societat. Com hem vist, aquest és el model del *guanyapà*, el model masculí, que necessita basar-se en el model normatiu de dona en positiu, la persona que s'ocupa d'altres. I això és una de les bases pera comprendre la regulació del reagrupament familiar i l'accés als drets *per derivació* en un contracte encara més precari.

El reagrupament familiar

La Comissió Europea ha admés que la política d'immigració zero que la Unió ha mantingut mai no ha estat ni adequada ni oportuna tot i que mai no ha estat aplicada seriosament perquè determinats canals d'immigració no *devien ésser* interromputs: el reagrupament familiar. El reagrupament familiar ha estat, així, una de les poques vies regulars d'immigració i accés que han estat *obertes* i, per tant, una part significativa de la migració europea s'ha fet per la via del reagrupament. Per més que no hi ha encara cap document europeu vinculant (cap directiva⁸³⁵) que regule el reagrupament familiar dels treballadors immigrants, diversos instruments jurídics estableixen l'obligació dels estats de garantir (d'alguna manera) la vida en família, *fins i tot la dels treballadors immigrants*⁸³⁶. També el Conveni Europeu per la protecció dels drets humans i llibertats fonamentals de 1950 recull aquesta obligació de protegir la família (que, com hem vist, es considera la base natural –i no política– de la societat). La família, però, és política, i les relacions al si de la família també ho són; no sols perquè hi ha relacions de domini i subjecció que no han d'ésser pactades, sinó perquè aquestes relacions són imposades per l'ordre jurídic i polític. Com véiem, **si bé és cert que l'estat decideix *protegir***

⁸³⁵ Solament hi ha, de moment, una proposta de directiva: EURLEX, Legislación en preparación, propuestas de la Comisión, Documento 599PC0638: "Propuesta de directiva del Consejo sobre el derecho a la reagrupación Familiar", 19/02/2001.

⁸³⁶ Fonamentalment la Declaració Universal de drets humans (protecció a la família) i els Pactes internacionals de 1966. Hi ha altres instruments que no estan ratificats/signats per tots els estats i sols obliguen als signataris: el Conveni n°143 de la OIT (signat únicament per Itàlia, Portugal i Suècia); i instruments que en no estar signat per cap estat europeu, tot i estar adoptada per l'Assemblea General de Nacions Unides en 1990, no és d'obligació/aplicació a la Unió Europea: la Convenció Internacional sobre la protecció dels drets de tots els treballadors immigrants i les seues famílies.

la família perquè aquesta compleix unes funcions bàsiques, també és cert que l'estat primer estableix quin és el model de família que mereix protecció i, en segon lloc, el marc en què han d'establir-se les relacions familiars que permeten desenvolupar el projecte polític i social d'aquest estat. Les relacions familiars són polítiques perquè la configuració política es basa sobre aqueixes relacions que prenen sentit dins un context polític determinat. Les polítiques familiars envers els immigrants són un exemple (un espill) del model de família que l'estat està disposat a protegir (nuclear, heterosexual, monògama) però també el tipus de relacions que han d'establir-se entre els membres (subjeccions i dependències perquè l'ordre de les coses no s'altere).

Com assenyala Kofman, els procediments per al reagrupament familiar exemplifiquen la intervenció i la construcció de l'estat en els models de relació entre els gèneres en establir les condicions per al matrimoni i la reproducció i en reforçar la dependència femenina⁸³⁷. No obstant això, cal analitzar les raons que han afavorit que durant un temps els homes migraren abans que les dones –les polítiques d'importació de mà d'obra als diferents països responien a necessitats econòmiques i laborals dels països de recepció; i aquests sectors d'activitat eren sectors masculins. I, de l'altra, veure quines raons han afavorit que la migració de les dones fóra per la via del reagrupament- si era l'única via oberta per a la migració femenina. Com assenyala Oso hi ha tant una *realitat* com una determinada construcció del discurs sobre la migració femenina⁸³⁸. És clar que els fluxos migratoris s'han *feminitzat*, tothom sembla estar d'acord en això⁸³⁹, però això implica tant que s'ha feminitzat *la mirada* com que no es pot simplificar l'arribada de dones pel

⁸³⁷ E. KOFMAN: "Female 'Birds of passage' a decade later: gender and immigration in the European Union", dins *International immigration review*, volume 33-2, 1999, pàgs. 269-299:279.

⁸³⁸ L. OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit., pàg. 43

⁸³⁹ Fa uns anys gairebé tots els estudis començaven dient: l'estat espanyol ha passat d'ésser un estat emissor d'emigració a ésser un estat de recepció (COLECTIVO IOÉ: "La inmigración extranjera en España: sus características diferenciales en el contexto europeo", dins J. CONTRERAS (comp.): *Los retos de la inmigración. Racismo y pluriculturalidad*, Talasa, Madrid, 1994, pàgs. 83-120; MALGENSINI, G.: "Dilemas de la movilidad. Inmigración y refugiados en España y la CE", dins VV.AA: *Extranjeros en el Paraíso*, Virus, Barcelona 1994, pàgs. 11-26:17). Tot i que, també relativament prompte es va assenyalar que entre els "immigrants" es trobaven molts retornats (A. IZQUIERDO: *La inmigración inesperada*, op. cit.) i que "l'equilibri" entre emigrats i immigrants estava lluny d'aconseguir-se. Ara, el que és habitual és trobar una referència a la feminització dels fluxos migratoris a l'àmbit internacional però no es assenyala, per exemple que fins 1993 no apareixien les estadístiques sobre població estrangera especificades per sexe (A. DOMINGO: Visibilitat estadística i població estrangera", dins M. A. ROQUE (dir): *Dona i migració a la Mediterrània Occidental*, Proa, Barcelona 1999, pàgs. 235-248).

reagrupament familiar com l'única migració que hi ha hagut fins ara. I, per acabar, **no podem confondre la via d'entrada al país de recepció amb el projecte migratori** i amb la posterior inserció. Per això, en certa mesura, cal repensar d'una banda la consideració simplista que perioditza les migracions internacionals en una primera etapa de migració laboral masculina i en una segona de reagrupament familiar femení, d'acord amb *les estadístiques*. És cert, no obstant això, que aquesta és la idea damunt la qual s'ha construït el procediment del reagrupament familiar en l'àmbit europeu (el model del guanyapà que conflueix en el de *gastarbeiter*).

Òbviament, la realitat excedeix les normes: la *reunificació* familiar es fa tant per les vies *ordenades* com per vies autònomes i va més enllà de la família nuclear *europea*. Una cosa és la teoria (i la norma sobre el reagrupament) i una altra és la realitat *familiar* i les estratègies familiars en les migracions internacionals⁸⁴⁰. Les xarxes que permeten la migració individual i del grup domèstic inclouen tot tipus de vincles familiars i d'amistat, veïnat, etc. El fet que moltes d'aquestes persones que per a l'immigrant constitueixen *la família* no puguin entrar per reagrupament familiar no impedeix que, de fet, grans famílies acaben reunint-se al país de destinació. Com he comentat abans, les dones al convent de les RMI no estaven interessades en el procediment legal de reagrupament, sinó en altres vies que feien possible la reunió de la família. A més a més, les estratègies per als diferents col·lectius són diferents: hi ha més dones magribines reagrupades que dones llatinoamericanes reagrupades. Les llatinoamericanes, quan parlen de *reagrupar un familiar*, es refereixen normalment a una filla que pot treballar i ajudar a enviar diners a casa; una germana, una cosina, una neboda... Una vegada millor instal·lades, potser reagrupen el marit, però no pel procediment legal⁸⁴¹ i els fills menuts. S'ha dit que les llatinoamericanes han invertit el procés de reagrupament familiar en

⁸⁴⁰ Per això, pense, és important distingir les tres possibles situacions. Per exemple, potser una persona immigrant no reuneix els requisits legals per reagrupar la família, però una vegada "arriben els fills" tenen protecció *en tant que família* i no sols els menors.

⁸⁴¹ Una equatoriana al Convent de RMI de València em va dir que el reagrupament legal del marit/company no valia la pena: si no ha de poder treballar el marit, és menys car mantenir-lo allí. Si va a treballar irregularment, quina necessitat té ella de sotmetre's a un control de l'administració sobre les seues condicions de vida?: que vinga ell, com va venir ella que trobara la meitat del camí fet, però *haurà de buscar-se la vida*.

ésser moltes les dones les que inicien la migració del grup domèstic⁸⁴². Les dones llatinoamericanes són caps de família que inicien la migració del grup⁸⁴³ i aquesta iniciativa modifica les relacions al si de la família⁸⁴⁴. També hi ha moltes dones magribines joves que migren autònomament i acaben portant una part de la família amb elles⁸⁴⁵.

El que resulta, no obstant això, curiós, és la insistència en la importància del reagrupament familiar en termes d'*integració*: per a aconseguir una bona integració del treballador estranger. El terme *neutre-masculí* no és gratuït. Es continua pensant que el model descrit guanyapà-immigrant i la que s'ocupa-reagrupada correspon a la realitat. Així, per a fonamentar el dret al reagrupament o la necessitat d'agilitar els tràmits s'apel·la constantment *al paper de la dona en la integració de les persones immigrades*. L'argument és el següent: la família és el nucli fonamental per al creixement, desenvolupament i socialització dels individus. És el marc que proveeix de béns materials i afectius, serveis d'atenció i cura, recursos socials i relacionals; que proporciona estabilitat emocional als individus. Aquestes funcions, que cobreix *la família*, les cobreix en gran mesura la dona (també a la nostra societat de recepció). La presència de dones entre els immigrants transforma situacions *personals* de vulnerabilitat social en *unitats familiars* que donen suport i generen recursos materials i humans per l'estabilitat personal i social⁸⁴⁶. A més a més, les dones són, o poden ésser, mitjanceres (per natura) i pacificar i suavitzar un ambient hostil⁸⁴⁷. Aquesta seria, llavors, la base per a demanar no únicament la protecció de la família per part de l'estat, sinó, especialment, el reagrupament familiar per a treballadors immigrants. Si els treballadors immigrants es troben en una situació especialment vulnerable i de desarrelament, l'arribada de l'esposa i la família

⁸⁴² A. IZQUIERDO: *La inmigración inesperada*, op. cit., pàg. 123

⁸⁴³ L. OSO: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, op. cit.

⁸⁴⁴ C. GREGORIO: *Migración femenina. Su impacto sobre las relaciones de género*, op. cit.

⁸⁴⁵ M.A. RAMÍREZ,; *Migraciones, género e Islam*, op. cit.; A. LÓPEZ-LINDSTROM: "La transgresión de la muga del sur", *MUGAK*, núm. 9/10, sep.99-mar. 2000, pàgs. 29-31.

⁸⁴⁶ ANDALUCÍA ACOGE: *Propuestas para una política alternativa sobre inmigración*, Aljaima, Málaga 1999, pàgs. 28-31.

⁸⁴⁷ *Mujeres Inmigrantes. Guía de alfabetización. Módulo de formación de mediadoras socio-culturales*. Fundación Dolores Ibárruri, Ministerio de Asuntos Sociales.

pot pal·liar aquest patiment. D'altra banda, el nivell d'acceptació social cap a la població immigrada augmenta amb la presència de famílies, normalitza les relacions entre els estrangers i la societat, s'amplien els àmbits d'interacció (escola, ambulatori, mercat...) i l'estat, com a política clau d'integració, hauria de facilitar que aquest reagrupament i aquesta interacció *normalitzada* fóra possible.

Aquest argument, en teoria, és aplicable també a les treballadores immigrants, però sols en teoria. Primer perquè aquesta visió parteix de (l'acceptació de) la distinció públic/privat, els subjectes que habiten cada espai i de les funcions que han de cobrir. Ningú no mira el reagrupament del marit d'una treballadora com una estratègia necessària per a cobrir determinades *necessitats*, ampliar els àmbits d'interacció, afavorir els contactes o les relacions amb la societat de recepció. D'altra banda, l'argument sobre l'acceptació del estranger té sentit quan s'admet que la presència d'homes sols, joves i *diferents* pot causar alarma social, mentre que si tenen les seues dones al costat aquesta alarma disminueix⁸⁴⁸. La presència de col·lectius de dones no genera tampoc aquests temors per norma. Les pràctiques de creació de gènere, véiem al principi, van conjugades amb creacions *racials*: la por de *l'altre* també situa la *comunitat de les nostres dones* al centre de la protecció i la por⁸⁴⁹.

En relació a la vida en família dels estrangers, hi ha, almenys, tres qüestions: d'una banda es tracta de reconèixer (o no) el dret a viure en família –que pot protegir davant en casos d'expulsió-; d'altra el dret a fer venir la família –tot basant-se en l'existència del dret a viure en família- i una tercera

⁸⁴⁸ ANDALUCÍA ACOGE: *Propuestas para una política alternativa sobre inmigración, op. cit.*, pàgs. 28-31: “Visto desde esta perspectiva, la percepción y, por tanto, el grado de aceptación de la sociedad del país de acogida, siempre despierta mayores prevenciones y miedos la presencia “esperpéntica” –por antinatural- de un colectivo de hombres solos; en tanto que la llegada y el asentamiento de familias... se vive con absoluta normalidad y genera con mayor rapidez lazos espontáneos de solidaridad”.

⁸⁴⁹ És clar que els esdeveniments de ca n'Anglada no poden ésser reduïts a un conflicte d'aquest tipus, però crida l'atenció que, si el conflicte s'inicia entre joves per *la competència* per les dones joves autòctones, no s'haja analitzat amb un poc de deteniment el que això significa. També, en la “batalla contra el moro” en El Ejido, un dels comerços més atacats era el d'un marroquí casat amb una espanyola. Aquest “impuls possessiu” d'una banda, i el rebuig major a “la puta que ha passat de bàndol”, pense, són problemes que han de tractar-se no com pures anècdotes.

seria el dret a formar una família⁸⁵⁰. Per reagrupament familiar s'entén normalment *fer venir* la família: tornar a agrupar una cosa que ho estava i ja no ho està. S'exclou, així, la possibilitat de *formar una família*, és a dir, establir vincles matrimonials després de l'arribada al país receptor (normalment s'exigeix haver estat casat durant tres anys). Darrerament la comissió (en la proposta de directiva sobre reagrupament familiar) assenyala la necessitat de garantir també el dret a formar una família i incloure (dins les polítiques de reagrupament familiar) facilitats per reconèixer i poder fer venir la família quan els vincles han estat formats després de l'arribada a l'estat receptor.

En aquesta part sobre reagrupament familiar em centraré primer en la resposta que el TEDH ha donat a qüestions relatives a la vida en família dels estrangers, tant pel que fa la protecció de les expulsions com la possibilitat de reagrupar –en el sentit de tornar a ajuntar el que havia estat junt-. Tot seguit, veurem la proposta de directiva que la Comissió Europea ha fet al Parlament sobre el dret al reagrupament familiar, per a passar a analitzar l'evolució de la normativa a l'estat espanyol. Per acabar, analitzaré, breument, els models normatius de família, d'home i dona que es posen de manifest amb la LOE.

El reagrupament familiar a Europa

Als països europeus la fonamentació *del dret a fer venir* com a dret fonamental s'ha afirmat a partir de l'article 8 de la CEDH:

1.- Tota persona té dret al respecte de la seua vida familiar i privada, del seu domicili i la seua correspondència; 2.- No podrà haver-hi ingerència de l'autoritat pública en l'exercici d'aquest dret, sinó en la mesura que aquesta ingerència vinga prevista per les lleis i constitueixca una mesura que, en una societat democràtica, siga necessària per a la seguretat nacional, la seguretat pública, el benestar econòmic del país, la defensa de l'ordre i la prevenció del delictes, la protecció de la salut o de la moral, o la protecció dels drets dels altres.

Dos instruments jurídics recullen, explícitament, el reagrupament familiar: la Carta Social Europea i el Conveni Europeu sobre l'Estatut Jurídic

⁸⁵⁰ J. Javier Ezquerro proposa així substituir l'expressió "dret al reagrupament familiar" per "dret a fundar i viure en família", J.J. EZQUERRA: "El derecho a vivir en familia de los extranjeros en España", *Migraciones*, 1, 1997, pàgs. 177-215:180. És curiós, com veurem, que la LOE 8/2000 únicament no limita ni restringeix el "dret a la vida en família" quan es tracta de procediments d'expulsió de menors (art.35.3).

del Treballador Migrant. El Conveni Europeu sobre l'Estatut Jurídic del Treballador Emigrant (Nov.1977) reconeix expressament el dret a dur endavant una vida familiar normal i a ***fer venir esposa i fills***. L'article 19.6 de la Carta Social europea recull el compromís dels estats de facilitar en allò possible el reagrupament de la família del treballador estranger regular. No obstant això, la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans no ha interpretat aquestes disposicions com un dret il·limitat al reagrupament familiar ni una protecció absoluta dels procediments d'expulsió, encara que ha establert uns límits al poder dels estats en matèria de control d'entrada i expulsió de familiars de residents en situació regular⁸⁵¹.

La jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans

La majoria de sentències del Tribunal Europeu de Drets Humans en relació amb l'article 8 i els estrangers són sobre casos d'expulsió⁸⁵² (Moustaquim vs Bèlgica; Beljoudi vs França...) ⁸⁵³ o de denegació de pròrroga de permís de residència (Berrehab vs Països Baixos)⁸⁵⁴. El TEDH declara que denegar la pròrroga d'estada o l'expulsió d'un estranger pot vulnerar l'article 8 de la Convenció en imposar una ingerència greu en la vida familiar. F. Flores⁸⁵⁵ assenyala que el mateix argument podria utilitzar-se per al reagrupament. En aquestes sentències, de fet, no es critica ni es qüestiona la legislació interna sinó l'aplicació a casos concrets: en determinades circumstàncies, la denegació d'un visat pot resultar desproporcionada perquè pot produir desarrelament personal i familiar i intervenir negativament en el procés d'integració de la persona que reagrupa.

⁸⁵¹ Una anàlisi completa de la fonamentació internacional al reconeixement del dret es pot trobar a M. MOYÁ: "La reagrupación familiar del trabajador extranjero", dins A. RUBIO: *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 183-211.

⁸⁵² És a dir, la primera de les tres situacions que he explicat en relació al dret a viure en família i que atorga protecció enfront d les expulsions.

⁸⁵³ Cas Moustaquim vs Bèlgica, 18.II.1991, Cour Eur, D.H. serie A, n°193 ; Caso Beljoudi vs Francia, 26.III.1992, Cour. Eur. DH. serie A, n° 234-A.

⁸⁵⁴ Cas Berrehab vs Països Baixos, 21.VI.1988, Cour Eur. D.H., serie A, n° 138.

⁸⁵⁵ F. FLORES: "El nuevo Reglamento de Extranjería: ¿Una ampliación de Derechos?", *op. cit.*

Sobre casos específics de reagrupament, *de fer venir*, sols hi ha (sembla) dues sentències i ambdues han estat denegatòries: *Gül vs Suïssa*⁸⁵⁶, i la que ha passat a ésser el referent en aquests temes: el cas *Abdulaziz, Cabales i Balkandi*⁸⁵⁷.

El cas *Abdulaziz, Cabales i Balkandi* va estar plantejat per tres dones estrangeres que tenien un permís de treball i residència al Regne Unit i impugnaven la política migratòria del país perquè **els estrangers** amb residència legal podien obtenir un permís de residència per a les seues **esposes** però no atribuïa els mateixos efectes als permisos de residència de **les estrangeres** que volien fer venir els seus **marits**. I és que, com véiem, la Carta Social, quan parla de família del treballador estranger, es refereix a **l'esposa** i els fills menors que estan al seu càrrec⁸⁵⁸.

Les demandants consideraren que la negativa de les normes d'immigració a autoritzar la permanència o l'admissió dels seus marits constituïa una violació de l'article 8é. També, al·legaren la violació de l'article 14 plantejada com a discriminació per naixement (ja que la legislació britànica sols admetia els marits estrangers de dones residents nascudes, elles o els seus pares- al el Regne Unit. Na *Balkandi* i els seus pares havien nascut a Egipte) i en relació a la igualtat de tractament entre homes i dones als efectes de la concessió de permisos d'entrada i estada o residència per als cònjuges⁸⁵⁹.

En sentència de 28 de maig de 1985 (*Abdulaziz, Cabales i Balkandi*), el TEDH va assenyalar que l'article 8é de la **CEDH implica tant la protecció contra ingerències arbitràries pels poders públics com obligacions de les autoritats tendents a garantir l'efectiu respecte de la vida familiar**. La

⁸⁵⁶ Cas *Gül vs Suïssa* 19.II.1996. El Tribunal va estimar que calia trobar l'equilibri entre els interessos dels individus i la societat en general i per tant cada estat podia controlar l'entrada d'estrangers al seu territori i el dret dels individus a viure en família.

⁸⁵⁷ Cas *Abdulaziz, Cabali y Balkandi*, 28.V. 1985, Cour Eur. D.H., serie A, n°94.

⁸⁵⁸ Com apunta Varona, l'article 1 del Protocol addicional (maig de 1988) recull el principi de no discriminació de manera que on diu "esposa" cal entendre "cònjuge". G. VARONA: *Inmigración Irregular: Derechos y Deberes Humanos*, Edi. Ararteko, Zarautz 1994. En 1985, però, quan el TEDH es pronuncia al cas el protocol no està encara signat. És cert que el TEDH assenyala la discriminació però això no li lleva importància a com es pensen "les polítiques migratòries dels estats" ni a la imatge de la migració d'arrossegament que ha d'ésser femenina. No deixa d'ésser curiós que s'assumeixca (a nivell normatiu també) que és la dona la que necessàriament es reagrupa i a més a més no pugui reagrupar!

⁸⁵⁹ Pel que fa la violació de l'art.14, el govern britànic al·legava com a base per la limitació en el exercici del dret el "benestar econòmic del país" per la incidència que aquests homes podien tenir al mercat laboral. El TEDH no va acceptar que eixos homes pogueren incidir més en el mercat laboral que les esposes que es reagrupen i va exigir igualtat de tractament.

sentència assenyala que **el Conveni pot generar obligacions positives dels estats destinades a garantir la vida familiar, fins i tot, si hi ha interferència en matèria d'immigració i estrangeria**. No obstant això, com que les demandants havien arribat i s'havien instal·lat al Regne Unit estant fadrines, el Tribunal considera que no hi ha violació de l'article 8é (reagrupar significa tornar a agrupar o juntar alguna cosa què ho estava i ho ha deixat d'estar; i les demandants no estaven *agrupades*, casades, abans). L'article 8é pressuposa, diu el Tribunal, l'existència d'una vida familiar prèvia. Com assenyalen Freixes i Ramotti⁸⁶⁰, aquesta conclusió, *sensu contrario*, implica l'existència de violació del respecte de la vida familiar quan o si les recurrents hagueren estat casades abans d'instal·lar-se al Regne Unit.

El TEDH assenyala també que el control legítim dels estats sobre la immigració ha de fer-se de manera que siga compatible amb les obligacions que imposa el Conveni. El punt 2on de l'article 8é exigeix que les mesures adoptades siguen necessàries en una societat democràtica i assenyala com límit d'aquest dret l'ordre públic i el benestar econòmic entre altres criteris que s'utilitzen per a limitar i rebutjar la immigració. Tanmateix, fins i tot aquests criteris estan limitats pel principi de proporcionalitat, segons la jurisprudència del TEDH que ha estimat que la ruptura de la vida familiar pot ésser desproporcionada en relació amb els fins perseguits. En el cas *Moustaquim* es tracta d'un procediment d'expulsió d'un delinqüent adolescent estranger.

En cap moment, és cert, ha negat el TEDH la capacitat dels estats per a establir la seua pròpia política migratòria, el control de fronteres, d'entrada i permanència dels estrangers. Sols ha establert el catàleg de criteris que els estats han de respectar per a establir restriccions a l'exercici dels drets garantits per la Convenció: estar regulat per llei; tractar-se de limitacions necessàries en una societat democràtica per a obtenir finalitats legítimes i justificades en forma objectiva i raonable i les limitacions han d'ésser proporcionades a la causa i finalitat legítima amb elles perseguida. D'altra banda, ha establert cinc paràmetres per determinar si el deure de respectar la vida familiar implica l'obligació dels estats d'admetre al seu territori als

⁸⁶⁰ T. FREIXES Y L. RAMOTTI: "Los Derechos de los Extranjeros en el ámbito del Consejo de Europa: Especial referencia a la Jurisprudencia del Tribunal de Derechos Humanos", *Migraciones*, Num.2, 1997, pàg. 172.

cònjuges no nacionals ⁸⁶¹: (1) les circumstàncies de l'interessat, (2) el principi de dret internacional que garanteix als estats el control de l'entrada dels no nacionals respectant els seus compromisos internacionals, (3) la iniciació de la vida familiar amb anterioritat o posterioritat a l'establiment de la persona immigrant a la societat de destinació, (4) *la verificació dels obstacles que impedeixen mantenir la vida familiar en un altre país*, (5) el coneixement o la possibilitat de coneixement de la persona immigrant de la dificultat d'obtenir un permís de residència per al seu cònjuge no nacional.

De manera que el TEDH deixa un marge d'actuació i de regulació amplíssim als estats. Els estats han de reconèixer el dret a fer venir. Però, per llei, poden delimitar en quines circumstàncies es pot exercir el dret. El TEDH reconeix la capacitat dels estats de controlar l'entrada de persones al seu territori (que és, a fi de comptes, el gros de la política migratòria) i estableix com a vàlida l'exigència de la iniciació de la vida en família amb anterioritat a la instal·lació al país d'acollida (com deia, normalment es demanen tres anys de convivència prèvia o, millor, de matrimoni). Pel que fa el *quart criteri* assenyalat, cal explicar que en més d'una ocasió la Comissió ha entès que en situacions en què un home casat és obligat a eixir d'un país on ha estat vivint amb la seua esposa, un factor clau a tenir en compte és la possibilitat de l'esposa de seguir el seu marit, fins i tot quan l'esposa és nacional del país que ordena l'expulsió ⁸⁶². En aquests casos, quan l'esposa pot seguir el marit, la Comissió considera que l'article 8é no és vulnerat⁸⁶³. A l'inrevés, que el marit pugui seguir l'esposa, no hi ha casos documentats, és clar. És normal que el moviment de les dones es faci seguint el marit i atès que en molts llocs, i fins

⁸⁶¹ Resumits per G. VARONA: *Inmigración Irregular. Derechos y Deberes Humanos*, op. cit., pàg. 84.

⁸⁶² DEC. ADM. COM. AP., 10500/83 -unpublished-. Digest, pàg. 7. "In such cases the Commission has considered as **a relevant factor the possibility of the wife to follow her husband. This principle** also applies where one of the two persons concerned is a national of the country ordering the expulsion of the other person ...In addition, although the Commission fully recognizes the problems which the applicant faces if **she** is going to move to Finland, it nevertheless considers that these obstacles are not insurmountable". La Comissió parla de "principle" (!), no de "rule".

⁸⁶³ "Where in such circumstances **the wife has the possibility of following her husband** out of the country, this does not in the Commission's opinion constitute an interference with family life contrary to Art.8 (1) of the Convention". Dec. Adm. Com. Ap., 10954/84, 3 October 1984 -unpublished-. Digest, pàg. 8. Remet també a altres casos: Application n°5269/71, Collection of Decisions 39, p.104 i Application n° 7729/76, D&R7, p.164.

fa poc, la dona casada amb un estranger perdia la nacionalitat, també podia ésser expulsada amb el marit del seu propi país.

D'acord amb el TEDH, els estats poden decidir i establir per llei en quines condicions es pot exercir el dret a fer venir, quins requisits ha de complir la persona que vol reagrupar la seua família i quina família està *protegida*. Aquesta *configuració legal* no pot significar, és clar, restringir i complicar l'exercici fins el punt de fer-los inviablés⁸⁶⁴, que és el que feia la primera normativa a l'estat espanyol clarament.

Atés, però, que durant anys el reagrupament familiar constituïa la via ordenada d'entrada a la majoria de països europeus, l'assentament de criteris bàsics homogenis pels estats de la Unió ha estat una de les prioritats des de els anys 90. Alguns estats reconeixen el dret al reagrupament familiar, altres configuren el reagrupament com una potestat discrecional de l'administració i alguns el someten a la política de contingents⁸⁶⁵. En qualsevol cas, l'exercici està sotmés a condicions sobre habitatge, recursos, termini d'espera, durada prèvia de la relació... I aquestes normes són variades.

La proposta de directiva

La proposta de directiva de la Comissió intenta harmonitzar les legislacions internes pel que fa els requisits o les condicions a què queda sotmés l'exercici del dret a reagrupar (i amplia el reagrupament al dret a formar una família) fonamentalment en quatre punts: la disponibilitat d'un habitatge adequat; disposar de recursos suficients, el termini d'espera i els membres que es poden reagrupar. La limitació més forta que imposa és l'exigència de residència legal (independentment dels motius pels quals va estar concedida⁸⁶⁶). Crec que té sentit per a *fer venir* però no pel que fa a la protecció a la vida en família, ni a les ingerències contra la intimitat familiar.

⁸⁶⁴ J. DE LUCAS: *Europa: ¿Convivir con la diferencia?*, Tecnos, Madrid, 1992, pàg. 84-85. "En ningún caso se debería incurrir en regulaciones (a *fortiori*, en actuaciones judiciales o administrativas) que supusieran desvirtuar el contenido esencial de esos derechos, bien por someterlos a limitaciones que lo hacen impracticable, bien por despojarlos en la práctica de su protección o dificultar su realización".

⁸⁶⁵ EURLEX, Legislación en preparación, propuestas de la Comisión, Documento 599PC0638: "Propuesta de directiva del Consejo sobre el derecho a la reagrupación Familiar", 19/02/2001.

⁸⁶⁶ És a dir, ampli el dret a la vida en família als estudiants que en molts països no el tenen reconegut.

D'altra banda deixa en poder dels estats limitar l'exercici del dret per raons d'ordre públic, seguretat interior o salut pública (art.8)⁸⁶⁷. Si la sol·licitud de reagrupament familiar és denegada (i això és la diferència) haurà d'estar motivada i podrà ésser objecte de recurs (art.7).

Pel que fa la disponibilitat de *vivent adequada*, tot i que la directiva assenyala que els estats avaluaran les condicions dels habitatges, en cap cas poden establir-se criteris *discriminatoris* respecte de famílies autòctones *comparables* (art.9.a). Els recursos suficients hauran d'estar reconduïts al *salari mínim interprofessional* o a la pensió per jubilació mínima⁸⁶⁸ (art.9.b) i el termini d'espera, no per a demanar el reagrupament sinó per a efectuar-lo, no pot ésser superior a un any des de l'entrada (en realitat des de la regularització) del treballador immigrant a l'estat (art.10). Això suposa que els tràmits no poden durar més de 6 mesos (art.7.3).

El reagrupament familiar s'ha d'efectuar amb membres de la família que es troben fora del territori de l'estat (art.7.1). Sols excepcionalment –menors- es podrà realitzar el reagrupament quan ja resideixen de manera irregular a l'estat *d'acollida*. Els familiars inclosos són el cònjuge (un per cap) o la parella de fet si l'estat assimila les parelles casades a les no casades; els fills menors de 18 anys d'ambdós o d'un dels cònjuges si en té la custòdia (també els adoptats si l'estat reconeix com a vàlida l'adopció⁸⁶⁹), els fills majors dependents (per malaltia, incapacitat, etc.). En cas de matrimoni polígam sols es podrà reagrupar una dona i els fills d'eixa dona –no els fills d'una altra o altres dones, llevat el cas en què *l'interés superior del fill ho exigisca* (art.5.2).

⁸⁶⁷ Art. 8: "1.- Los estados miembros podrán denegar la entrada y residencia de un miembro de la familia por razones de orden público, seguridad interior y salud pública. 2.- Las razones de orden público o seguridad interior deberán basarse exclusivamente en el comportamiento personal del miembro de la familia en cuestión....". Per això es demana el certificat d'antecedents penals dels membres de la família que es vol reagrupar.

⁸⁶⁸ Encara que la directiva no diu res (i com veurem això és important) se suposa que els estats membres avaluaran *com* es justifica (amb quins documents i/o proves) aquesta solvència econòmica.

⁸⁶⁹ Això que pot semblar una qüestió mínima té importància per les famílies musulmanes. El dret islàmic no preveu l'adopció (com vincle jurídic ni de *naturalització*) i no obstant xiquets i xiquetes són criats i mantinguts per famílies diferents (no naturals) a la pròpia en una convivència semblant a la que estableix l'adopció *occidental*. Aquests *fills confiats* no poden ésser reagrupats.

Per acabar, la proposta de directiva *legítima* les pràctiques dels estats en afirmar que els familiars reagrupables tenen *drets derivats*⁸⁷⁰ del permís de residència i treball del treballador que els reagrupa. Això, com veurem, té conseqüències serioses. En sentit contrari, per a un menor pot significar estar en situació irregular si els pares ho estan i tenir els drets limitats. A l'estat espanyol aquesta limitació (en accés a sanitat i educació, per exemple) existia. En principi, ara no és el cas, ateses les mesures protectores per als menors, però les conseqüències de les dependències són importants.

Per acabar, la proposta assenyala que el cònjuge i els fills reagrupats (quan arriben a la majoria d'edat) hauran de poder accedir també a una activitat assalariada. La proposta imposa que es possibiliti l'accés a un estatut autònom per a garantir la seguretat jurídica dels membres reagrupats. Això implica reconèixer que mentre no es tinga el permís autònom la seguretat jurídica els està *negada*. El termini màxim per la concessió d'un permís autònom és de quatre anys, mentre es mantinguen els vincles familiars i les circumstàncies que justificaven el reagrupament i la protecció de la família. Un canvi en la situació familiar (mort, divorci, separació, etc.) autoritza els familiars dependents a sol·licitar un permís independent abans dels quatre anys. Després *d'un any* de residència legal, si la persona reagrupada es troba en una situació especialment difícil, els estats tenen l'obligació de concedir el permís autònom. Expressament, la Comissió, al comentari sobre els articles de la proposta de directiva assenyala que aquesta mesura té com a objecte protegir les dones víctimes de violència en la seua família que no poden ésser penalitzades amb la retirada del permís de residència si decideixen fugir de la llar. La pregunta és: si això es té en ment, per què imposar un permís (i per tant un estatut) dependent i restringir-ne l'accés a condicions *temporals*? També s'assenyalen altres causes: el repudi, la viduïtat, la separació o el divorci que serien situacions especialment doloroses i més si s'obligara al retorn de la dona. Llavors sembla clar per a la Comissió QUI es reagrupa: el *cònjuge* és, fonamentalment, la dona. L'home és el treballador immigrant que exerceix el dret al reagrupament familiar.

⁸⁷⁰ Així ho diu la proposta de directiva al comentari dels articles: "al ésser los derechos de los miembros de la familia derechos derivados... se les concede un permiso de residencia de la misma validez que el concedido a la persona de la que dependen".

El reagrupament familiar a l'estat espanyol

L'elaboració de la primera LOE va estar *marcada* per dues directrius: d'una banda, els imperatius europeus sobre el control de fluxos migratoris exagerant el paper de *gendarme d'Europa* de l'estat com a *frontera externa i porta d'Europa*; d'altra banda, prenent com a referent o com *model* d'estranger als treballadors, des del moment en què s'assumeix acríticament com a vàlid el model d'immigració vigent als països europeus. És a dir, el subjecte de drets va estar concebut des d'un principi com a *masculí*, atés que el gros de les persones immigrades eren homes (tot i que és un poc difícil de saber perquè, en un principi, les estadístiques no estaven desdoblades per sexe, cosa que dona a entendre, crec, fins a quin punt s'assumia que era irrellevant pel que fa l'estrangeria i, ahora, fins a quin punt s'assumia que eren homes).

Com hem vist, les crítiques que va rebre la LOE es poden articular bàsicament al voltant de dues qüestions: una, relativa a l'excessiva atribució de poder al ministeri de l'interior i la falta de protecció judicial davant d'aquestes actuacions i, dos, que es desenvolupen poc i mal els drets dels estrangers que acabaven sempre supeditats al manteniment de l'ordre i la pau social, utilitzant termes tan ambigus i flexibles que la indefensió davant l'actuació administrativa i policíac era la norma. A més a més, els drets reconeguts eren regulats (de manera prou restrictiva) pel reglament.

El reagrupament familiar a la LOE 7/85

La LOE 7/85 no reconeixia expressament el dret a fer venir la família, ni a una vida familiar. El reglament de 1986 tampoc no parlava de l'existència d'un dret tot i que estava regulat el procediment. El reglament del 1996 va suposar una millora en aquesta matèria. El procediment que establia el reglament del 1986 requeria un expedient doble per la tramitació: un presentat pel reagrupant i un per a la persona reagrupada, de manera que era gairebé impossible efectuar el reagrupament en un temps raonable. Hi havia duplictat de documentació i de burocràcia, de manera que formalment estava reconegut, però en la pràctica era impossible fer-lo efectiu.

Com hem vist, en repetides ocasions s'havia demanat una revisió del procediment pel reagrupament familiar abans de la reforma introduïda pel RE-

96⁸⁷¹. D'una banda, s'insistia en la importància del reagrupament familiar en termes de *normalització* de les relacions que les persones immigrades estableixen a la societat d'acollida i, d'altra, la necessitat de dotar *a la dona reagrupada d'un estatut jurídic independent*⁸⁷². La reforma introduïda pel reglament va ser valorada positivament perquè facilitava els tràmits⁸⁷³ tot i que no atorgava un estatut independent al *cònjuge* reagrupat. A més a més, amb el RE-96 el reagrupament implicava o podia implicar treball clandestí, i dificultar, entre altres coses, la integració de la família en la societat receptora. No obstant això, s'assenyalava com un aspecte positiu que fora *la integració* el principi que havia de guiar la interpretació del RE de manera que qualsevol mesura o disposició havia de ser (interpretada i) aplicada de manera que possibilitara la integració dels treballadors⁸⁷⁴. I aquesta interpretació havia de ser adoptada per a resoldre els casos de reagrupament familiar: que es considere la integració del treballador immigrant com un principi informador de la normativa d'extranjeria en els temes regulats pel RE-96, com ara el de reagrupament⁸⁷⁵. El reglament del 1996 facilitava els tràmits perquè establia un expedient únic iniciat pel reagrupant però resolt al lloc de residència de la persona reagrupada. El control sobre el procés i la possibilitat de presentar recursos contra resolucions denegatòries era més fàcil que amb el procediment establert el 1986. Els tràmits administratius es van fer més senzills, ràpids i oferien més garanties. Així i tot, era un poc complex.

La persona que vol ésser reagrupada ha de presentar en el consolat espanyol del seu país tres fotografies, el passaport amb una vigència almenys de 18 mesos, un certificat de parentesc amb el reagrupant, un certificat metge i un certificat d'antecedents penals junt amb l'imprés de sol·licitud degudament omplert per la persona que reagrupa (la sol·licitud la fa formalment qui reagrupa i envia tota la documentació al país d'origen). Una

⁸⁷¹ S'inclouïa ja al *Informe sobre la situación de los extranjeros en España. Líneas básicas de la política española de extranjería de 1991*.

⁸⁷² Expressament ho deia el *Plan para la integración social de los inmigrantes* de 1994.

⁸⁷³ Per exemple pel Foro para la inmigración (informe de 1997).

⁸⁷⁴ F. SOLANS: "La reforma del Reglamento de la Ley de Extranjería". *Ponencia presentada en el curso sobre extranjería celebrado en el II. Colegio de Abogados de València*, 28 y 29 de Marzo de 1996. pág.4. Exemplar fotocopiado.

⁸⁷⁵ F. FLORES: "El nuevo Reglamento de Extranjería: ¿Una ampliación de Derechos?", *op. cit.*, p.117.

vegada té el vist i plau del consolat, la persona que vol reagrupar-se envia tots els documents amb el segell del consolat al reagrupant per tal que aquest els presente en l'oficina única d'estrangeria o en la policia. La persona que reagrupa ha de presentar alhora una fotocòpia (i mostrar l'original) del seu permís de residència i treball renovat i un acta notarial acreditant que disposa d'una habitatge *digna*.

La persona que reagrupa ha d'acreditar diverses coses: que disposa de recursos econòmics estables i suficients per a respondre a les necessitats de la família presentants els tres darrers rebuts o nòmines del salari; estar donat d'alta en seguretat social i donar cobertura a les necessitats sanitàries dels membres reagrupats; disposar d'un habitatge adequat (amb l'acta notarial) per a la família (número d'habitacions i persones que hi viuran), que compte amb un equipament (aigua, llum, etc.) que la facen equiparable als habitatges dels espanyols en la mateixa zona de residència⁸⁷⁶. Per acabar, cal que el contracte d'arrendament de l'habitatge vaja al seu nom. Tota aquesta informació estarà reflectida en l'informe que l'autoritat governativa (delegació de govern) de la província de residència del reagrupant. El reagrupat, per acabar, presentarà conjuntament aquest informe favorable i la sol·licitud de visat per reagrupament familiar (arts. 23.2; 28.1; 30.2 -3; 54 y 56 RE-96)⁸⁷⁷.

⁸⁷⁶ No és la primera vegada que apareix un concepte tan ampli i indeterminat en la normativa d'estrangeria, deixant un marge amplíssim d'indeterminació i arbitrietat per part de l'administració (decideix el delegà de govern, no un jutge, sobre un requisit demanat per poder exercir el dret al reagrupament). Sobre aquest tema en concret veure: Entrevista a J. de Lucas: "El Tractat de Schengen té un dèficit des del punt de vista de legitimació democràtica" *Etnòpolis. SOS Racisme*. Segona època. N°11. Oct. Nov. Des. 1997, pp.8-12. És, per altra banda, la crítica a la utilització de conceptes jurídics indeterminats que constitueixen supòsits de dificultat de control de la potestat administrativa; veure GARCÍA DE ENTERRÍA, E. I FERNÁNDEZ, T.-R.: *Curso de Derecho Administrativo, I*, Séptima Edición, Civitas, 1995, pàg. 445- 4467; ATIENZA, M.: "Sobre el control de la discrecionalidad administrativa. Comentarios a una polémica", *REDA*, núm. 85. Sobre les dificultats d'accés a un habitatge (*digne* o no) parlarem més endavant en base, entre altres coses als Informes anual sobre el Racismo en el Estado Español de 1995, 1999 (S.O.S. Racismo) que tenen una part dedicada en exclusiva a la discriminació en l'accés a la abitatge.

⁸⁷⁷ Per simplificar les notes i l'exposició, transcriu ací els articles relacionats amb el reagrupament:

Art. 23.2: "Los visados de residencia para la reagrupación familiar podrán ésser concedidos, previo informe favorable de la autoridad gubernativa competente, a los extranjeros que se encuentren en alguno de los supuestos contemplados en el art. 54 de este Reglamento y que lo soliciten para reagruparse con un familiar residente en España. Dicho informe tendrá carácter vinculante con respecto a las condiciones que tengan que acreditarse por el reagrupante, conforme al artículo 28.1 de presente Reglamento".

Art. 28.1: "Cuando se solicite visado de residencia para reagrupación familiar, el reagrupante residente en España deberá pedir, con anterioridad a la presentación de la solicitud, informe de la autoridad gubernativa de la provincia donde resida, acreditativo que reúne las condiciones

El visat de reagrupament familiar va acompanyat d'un permís de residència (visat de residència per reagrupament familiar). Aquest visat es concedia a cònjuge, fills menors i ascendents a càrrec de reagrupant i tenia la mateixa vigència que el permís de residència del reagrupant. Per a treballar, però, calien dos permisos, el de residència i el de treball que es tramitaven en organismes diferents encara que siguen un únic document. Això significa que la persona que és reagrupada no pot treballar, almenys legalment, en un primer moment. Treballar sense permís podia ser objecte de sanció, multa, pèrdua del permís de residència i motiu suficient per l'expulsió. Per tant, els riscos són greus. L'Ordre de 8 de gener del 1999 per la què s'estableixen les normes generals i de tramitació dels expedients de visat i de permís de residència per reagrupament familiar desenvolupa amb més detall els requisits i estableix dos terminis clars: tres mesos per la concessió o denegació del visat

previstas en los apartados 5 y 7 del artículo 56 de este Reglamento, así como que es titular de un permiso de residencia ya renovado. El familiar incluido en alguno de los supuestos del apartado 2 del artículo 54 del presente Reglamento deberá presentar, junto con la solicitud de visado, copia de la petición de informe, registrada por la autoridad gubernativa mencionada, así como la documentación que acredite el parentesco y en su caso, la dependencia legal y económica.

Art. 54. Permiso de residencia por reagrupación familiar. 1. Los familiares de los extranjeros que residan legalmente en España podrán residir con éstos, conforme a lo dispuesto en las normas de derecho internacional y los requisitos previstos en la LOE y este Reglamento. 2. Los familiares que podrán residir con dichos extranjeros en territorio español son los siguientes: a) El cónyuge, siempre que no se encuentre separado de hecho o de derecho, **que no resida con el extranjero otro cónyuge** y que el matrimonio no se haya concertado en fraude de ley; b) Los hijos que en el momento de la solicitud sean menores de edad que no estuvieran casados, etc., c) Los incapacitados y menores cuyo representante legal sea el residente extranjero; d) los ascendentes del residente extranjero cuando dependan económicamente de este... 3. Estos familiares podrán obtener un permiso de residencia por motivo de reagrupación familiar. 4. La vigencia del permiso de residencia que se conceda a estos familiares dependerá de la residencia legal en España del reagrupante y del mantenimiento de las circunstancias que sirvieron de base para su concesión. 5. El cónyuge podrá obtener un permiso de residencia independiente cuando: a) Obtenga un permiso de trabajo; b) Acredite haber convivido en España con su cónyuge dos años...; c) El reagrupante hubiere fallecido con residencia legal en España. 6. No se podrá conceder un permiso de residencia a un extranjero como cónyuge de un residente extranjero cuando otro cónyuge de éste ya resida con anterioridad en España. 7. Los hijos del reagrupante...

Art. 56: Solicitud. Requisitos y documentación. 1. Las solicitudes serán dirigidas a las oficinas de Extranjeros o, en su defecto, la Comisaría de Policía de la localidad donde pretenda fijar su residencia el extranjero. 2. La solicitud de permiso de residencia se formalizará en el impreso habilitado para ello y a la misma se acompañarán los siguientes documentos: a) Pasaporte o documento válido para la entrada en España... b) Visado de residencia, en su caso, en vigor; c) Cualquier documento que acredite el tiempo previo de residencia legal y continuada en España, en su caso; d) Certificado de antecedentes penales, etc.; e) Tres fotografías tamaño carné; f) Certificado médico... 3. En los supuestos previstos en los artículos... 54.2,5 y 7, se acompañarán los correspondientes documentos justificativos. 4. El solicitante deberá acreditar medios de vida suficiente para el periodo de residencia que solicita, o que dichos ingresos los va a recibir periódicamente, y que tiene garantizada la asistencia sanitaria. 5. Si el solicitante tiene familiares a su cargo, habrá de acreditar que dispone de medios de vida, garantías de asistencia sanitaria, y vivienda suficientes para él y sus familiares.

i quaranta cinc dies per a atorgar el permís. No es menciona, però, la necessitat de motivar les denegacions de visat. El visat per reagrupament autoritza a l'estada regular durant un temps en el qual la persona reagrupada haurà de presentar una sol·licitud de permís de residència i els documents propis i els documents relatius a la situació de la persona que reagrupa (que són els mateixos que per l'obtenció del visat).

El cònjuge reagrupat podia obtenir un permís de residència independent quan obtenia un permís de treball (art. 54.3 RE). El reglament, però, no especificava si havia d'obtenir-lo abans o després de l'arribada. Si l'aconseguia abans, pense, no entraria per reagrupament familiar sinó com qualsevol altre estranger encara que amb preferència (l'art.38 del RE inclou aquest supòsit⁸⁷⁸, però no queda clar si el *cònjuge* ha d'estar ja residint en l'estat o no). Si es concedeix després de l'arribada, té preferència després d'haver residit legalment **dos anys** (art.54. 5). Preferència, com és sabut, no equival a *dret*; preferència significa que l'administració pot o no concedir una *gràcia*. És a dir, la dependència jurídica és justificada durant dos anys.

Per a obtenir, però, un permís de residència, calia disposar de mitjans de vida (art 13 LOE i 56 RE). D'una banda, aquesta acreditació la dona la documentació que la persona que exerceix el reagrupament ha d'aportar a la sol·licitud (tres darreres nòmines). Però, de la part de la persona reagrupada, la traducció d'aquesta acreditació de mitjans de vida en la targeta de residència es concretava en un *depén de...* Quan es tracta de menors, de fills reagrupats, la vinculació i la dependència em sembla més justificable. Però quan el reagrupament familiar inclou el cònjuge, la justificació no està clara. Establir dependències al sí de la família (nuclear o no) entre adults, és a dir, entre els cònjuges és trencar d'arrel la igualtat. Establir jerarquies, dependències i subjeccions al sí de la família no pot estar justificat mai per cap política ni migratòria, ni econòmica ni laboral.

⁸⁷⁸ Art.38: *Preferencias para la concesión de permisos de trabajo.*- 1. Tendrán preferencia para la concesión de un permiso de trabajo B, sin considerar la situación nacional de empleo, los extranjeros que acrediten hallarse en cualquiera de los siguientes supuestos: h) ser cónyuge o hijo de un extranjero que posea el permiso de trabajo tipo C....; 3.- Asimismo se valorará, como factor preferencial para la concesión o renovación de permisos de trabajo, la concurrencia de las circunstancias siguientes: d) ser cónyuge o hijo de extranjero con permiso de trabajo B, cuya duración no sea inferior a un año”.

El reagrupament familiar en la LOE 4/2000 modificada per la 8/2000

La gran novetat que presentava la LOE 4/2000 era la inclusió del dret a la vida en família, la intimitat familiar i al reagrupament dels familiars per part dels estrangers en situació regular. No obstant aquesta inclusió, *pense que era insuficient. Primer perquè el reagrupament familiar esta en el capítol II de la llei i no en el capítol I sobre drets i llibertats dels estrangers. Això no te perquè significar una diferència essencial en la protecció. Tanmateix, pense que el reagrupament familiar (i la vida en família) continua sent fonamentalment concebut com una via d'accés a un visat i un permís; continua sent una qüestió de tràmit i no de dret. El reagrupament familiar està concebut més com un instrument de control dels fluxos. La LOE 8/2000 el que va fer és limitar els familiars que es poden reagrupar i afegir-hi tràmits. Segurament la inclusió d'un capítol dedicat únicament al reagrupament familiar ha estat deguda al detall en què l'exercici del dret és desenvolupat. La LOE reconeix el dret a la vida en família, estableix quins familiars són reagrupables, quin procediment s'haurà de seguir (quan això potser bastava amb disposar-ho al reglament) i els efectes del reagrupament, però ho limita tot –equivocadament– a l'estada regular. Com assenyala Moya, el dret a la vida en família i la intimitat familiar el té qualsevol família estrangera al marge de la situació administrativa: un altra cosa és que l'expulsió d'un membre o de tots ells estiga més o menys reforçada per la norma interna i la internacional⁸⁷⁹*

Els articles 16 a 19 regulen el gros del reagrupament familiar: els estrangers *residents* tenen dret a la vida en família i la intimitat familiar en la forma que estableix la llei orgànica i els tractats internacionals. També tenen dret a reagrupar amb ells els familiars següents: cònjuge (un, més aviat, una), fills menors de 18 anys o incapacitats, i, en casos excepcionals, els ascendents. Aquests familiars reagrupats, en la forma que establezca el reglament, podran alhora exercir el dret al reagrupament familiar. Per acabar, si bé la llei distingeix entre el visat i el permís que fan pensar que cal que el familiar no es trobe a l'estat, les exempcions de visat inclouen una com a

⁸⁷⁹ M. MOYA, M.: "Derecho a la reagrupación familiar" dins M. MOYA (coord.): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (LO 4/2000 y 8/2000)*, Comares, Granada, pàgs. 673-707

cònjuge per motiu de reagrupament familiar (se suposa que els menors, per motius humanitaris o circumstàncies excepcionals, poden obtenir l'exempció). Per l'exempció de l'obligació de visat com a cònjuge de resident es requereix acreditar la convivència durant un any i que el cònjuge tinga autorització per residir un altre any (art. 31.7). El procediment continua sent gairebé el mateix. L'esborrany de reglament que existeix és una còpia del text de la llei (com que hi ha tantes coses regulades a la llei, el RE es limita a repetir-les). Per a poder exercir aquest dret, s'haurà d'estar en possessió d'un permís de residència i treball renovat (s'exigeix residir legalment un any i tenir autorització per residir almenys un altre⁸⁸⁰); presentar la sol·licitud a favor dels membres de la família, aportar una prova que disposen d'allotjament adequat i mitjans de subsistència suficients per satisfer les necessitats de la família. Aquests requisits estaran reflectits en un informe previ i vinculant de l'autoritat governativa de la zona on resideix el reagrupant que haurà d'estar presentat per tramitar el (i concedir) un visat de reagrupament familiar. Ni la llei ni el reglament expliquen quins són eixos criteris estàndard a partir dels quals s'avalua. L'Ordre Ministerial de 8 de gener de 1999 parla de tres nòmines o cotitzacions a la seguretat social, un acta notarial mixta de presència amb un funcionari de la corporació local. A banda d'un llistat de documents comuns a tots els sol·licitants de visat i un permís de residència i les *acreditacions* adients, quan es tracta de reagrupar un cònjuge es demana *la declaració signada del reagrupant que no resideix amb ell un altre cònjuge*⁸⁸¹ (art. 44.e) RE).

Pel que fa als familiars reagrupables, es pot reagrupar el cònjuge del resident, sempre que no es troben separats de fet o de dret i sempre que el matrimoni no s'haja celebrat en frau de llei⁸⁸². En principi queda restringit a

⁸⁸⁰ L'esborrany de reglament, pel que fa la possibilitat d'exercir el dret al reagrupament familiar una persona que haja entrar per aquesta via, requereix estar ja en possessió d'un permís independent amb autorització per residir almenys un any més i havent residit almenys un any (art.41)

⁸⁸¹ Òbviament el reglament no diu "quan qui demane el reagrupament siga un home magribi i/o musulmà es demanarà tal cosa", encara que sembla prou increïble que es demane a TOTS els estrangers que reagrupen un cònjuge. A les dones també se'ls demanarà? Això és un dels exemples d'utilització "neutra" del llenguatge jurídic.

⁸⁸² El consell de la UE va elaborar una resolució (4 de desembre de 1997/C 382/01) per combatre els matrimonis fraudulents. Com explica M. Moya, al final d'una "actividad casi policíaca, pueden llevar a la restricción insostenible de un derecho fundamental, justificada en

parelles matrimonials, tot i que l'aprovació de la directiva europea pot modificar aquesta situació atès que estableix per als estats que reconeixen efectes jurídics a les parelles de fet l'obligació de reconèixer-ho quan es tracta d'estrangers. Les parelles separades i divorciades queden expressament excloses però la situació pot ser molt problemàtica si l'estranger que vol exercir el dret al reagrupament està casat en segones núpcies. Sols pot reagrupar amb ell al segon cònjuge i els familiars si acredita que la separació ha tingut lloc després d'un procediment jurídic que fixe la situació del cònjuge anterior i els familiars pel que fa l'habitatge comú, la pensió al cònjuge i els aliments per als menors depenents. Aquesta regulació va ésser discutida àmpliament en el debat parlamentari: per què imposar aquestes condicions sobre la manera en què queda la família anterior si als ciutadans no se'ls exigeix per a *convivre o tornar a casar-se* aqueixes condicions? Potser fins i tot és impossible, donat que aquestes normes existeixen a l'estat espanyol, però no tenen perquè existir en altres⁸⁸³. La resposta però, era oferir una mesura *garantista* a la família que queda al país d'origen⁸⁸⁴, com si la llei d'estrangeria poguera oferir garantia d'algun tipus a persones que estan fora de l'estat i com si l'estat poguera *protegir* situacions i persones que en queden fora. Es parteix de la base que la llei personal de l'estranger no és garantista i cal, des de fora, solucionar aquesta perversió: a *la primera dona* i els fills abandonats pel pare no se'ls pot penalitzar, a més a més, amb el premi al marit/pare d'un reagrupament familiar que no els inclou i no els garanteix ingressos⁸⁸⁵. Clar que, potser *aquesta mare i fills abandonats* també volen venir a Europa i gaudir d'un determinat nivell de vida. Però, com veurem, això també està expressament prohibit. *L'afany protector dels febles* en la relació matrimonial que manté la llei té dues conseqüències: primer, que no sols no *protegeix* a la família *abandonada* sinó que, a més a més, crea uns altres subjectes febles

la lucha contra la utilización de una institución jurídica-el matrimonio- como medio para lograr una migración legal". En la pràctica el cònsol decideix després de la "investigació" si inscriu o no el matrimoni d'espanyol/a amb estranger/a. M. MOYA: "El derecho a la reagrupación familiar", *op. cit.* pàg. 691.

⁸⁸³ Intervenció del Sr. Castellano. Cortes generales. Diario de sesiones del congreso de los diputados, comisiones, VI legislatura, núm. 795, 1999, pàg. 23697.

⁸⁸⁴ Intervenció del Sr. Jordano. Cortes generales. Diario de sesiones del congreso de los diputados, comisiones, VI legislatura, núm. 795, 1999, pàg. 23706.

⁸⁸⁵ Intervenció del Sr. Jordano. Cortes generales. Diario de sesiones del congreso de los diputados, comisiones, VI legislatura, núm. 795, 1999, pàg. 23706.

que són *la família actual* que tampoc no podrà ser reagrupada. Segon, que oculta les conseqüències en relació als *febles* dins del matrimoni que són imposades per la pròpia normativa d'estrangeria.

En qualsevol cas, la LOE i el RE assenyalen repetidament que no es podrà reagrupar més d'un cònjuge per més que la llei personal de l'interessat admeta aquesta modalitat matrimonial. La proposta de directiva és igualment contundent en aquest sentit: els matrimonis polígams no són compatibles amb els principis fonamentals dels ordenaments jurídics dels estats membres, no obstant això, s'han de reconèixer alguns efectes i per fer-ho cal reconèixer el dret a reagrupar UNA esposa i els fills d'aquesta, però no els fills de les altres⁸⁸⁶, llevat del cas en què l'interés del menor ho exigisca.

Pel que fa als fills la llei parla dels fills del resident i el cònjuge, incloent-hi els adoptats sempre que siguin menors de 18 anys o incapacitats, de conformitat amb la llei espanyola o la llei personal del menor i sempre que no estiguen casats. Quan es tracta dels fill d'un dels cònjuges però no comuns, s'exigeix que es tinga en solitari la *patria potestat*, o tinga la custòdia i estiga al seu càrrec. Pel que fa als fills adoptats, cal que l'adopció s'haja fet per resolució amb capacitat de sorgir efectes a l'estat espanyol. Com he comentat abans, això exclou els *fills confiats* que és el que més s'assembla a l'adopció en els països musulmans. Tanmateix, s'admet el reagrupament familiar de menors si el representant legal del menor és l'estranger; de manera que els fills confiats entrarien per aquest supòsit.

Pel que fa als ascendents, cal justificar, d'una banda, que depenen econòmicament de l'estranger que efectua el reagrupament, i d'altra, que hi ha raons (no s'expliciten) per a autoritzar-ne la residència a l'Estat. La LOE 4/2000 incloïa qualsevol altre familiar del que es justificara autoritzar la residència per raons humanitàries (podien aquí ser inclosos des de nets, germans, oncles...) i els familiars estrangers d'espanyols.

Pel que fa als requisits a complir, no han estat modificats ni per la LOE ni per l'esborrany de reglament, de manera que l'anàlisi la continuaré a partir

⁸⁸⁶ Crec que quan Moya assenyala que el plantejament de la LOE és hipòcrita perquè admet la poligàmia tot i que reduïda a l'exercici del reagrupament d'un cònjuge: es tracta d'una qüestió de "número y no de valores fundamentales" vol dir que no hi hauria reconèixer ni tan sols aquest efecte que assenyala la proposta de directiva. M. MOYA: "El derecho a la reagrupación familiar", *op cit.*. Això és tant com dir que es te dret a la vida en família si no s'és musulmà.

de l'ús, com a textos bàsics, de l'Ordre de 8 de gener de 1999, el RE 96 i l'esborrany actual.

Els criteris objectius i la discriminació indirecta

El reagrupament familiar és un dret que es reconeix a l'immigrant regular, és a dir, treballador (*neutre*). Per a poder exercir el dret cal estar en possessió d'un permís de treball renovat, acreditar suficiència de mitjans econòmics per a mantenir la família –normalment tres nòmines o els rebuts de cotització a la seguretat social i disposar d'un habitatge considerat adequat per a les necessitats de la família. Ara bé, que els criteris siguin *objectius*, no significa que no operen de maneres diferents.

Les dones immigrades accedeixen a sectors d'activitat més informals encara que els homes. Com que el subjecte *migratori* és masculí, l'obtenció dels papers és més costosa com hem estat veient per el servei domèstic, que és, a més a més, un treball de dones a l'àmbit domèstic-familiar i hi ha molta reticència (emparada pel RD 4/1985) a signar contractes. La renovació depèn de la treballadora en una gran mesura perquè és ella la que paga normalment íntegrament la seguretat social, però necessita d'una oferta de treball renovada almenys per un altre any. No obstant això, pot aconseguir assolir el primer criteri.

El segon criteri *objectiu* és la presentació de les tres darreres nòmines (al servei domèstic no se'n fan) o butlletes de pagament de cotització a la seguretat social per tal d'acreditar la suficiència de mitjans per a cobrir les necessitats dels membres que es volen reagrupar. El servei domèstic cotitza en base al salari mínim interprofessional –independentment del sou que es rep-, però en cap lloc s'especifica si aquests ingressos són suficients o si per a reagrupar un membre de la família es necessita estar per sobre aquest mínim –que és el que interpreta normalment l'autoritat governativa.

El tercer requisit objectiu és estar en disposició d'un habitatge a nom del reagrupant. Per a llogar un pis, i més si ets estranger, es demana una fotocòpia de la nòmina (tornem al començament); i, molts immigrants comparteixen habitatge. Una dona que treballa al servei domèstic sols pensara en llogar un pis quan ja no estiga treballant com a interna; però, al mateix temps, solament quan treballa en un altre sector dins de la mateixa activitat

pensarà en reagrupar. El pis llogat haurà de ser suficient per a allotjar la família. Aquesta suficiència s'acredita per l'administració local o per un acta notarial mixta de presència i manifestacions amb un document que certifique que l'habitatge reuneix les característiques i amplitud considerades normals pels ciutadans. No és suficient amb una cèdula d'habitabilitat perquè l'informe ha d'explicar el nombre d'habitacions i l'ús a què estan destinades, el nombre de persones que hi habitaran, les condicions d'equipament pel que fa a l'aigua corrent, l'electricitat, l'aigua calenta i els desguassos. La impossibilitat de reunir tots els requisits (no únicament per part de les dones) ha fet que sorgiren *alternatives*: venda de contractes de lloguer, venda de certificacions⁸⁸⁷, etc.

Aquest control i aquesta pressió el que han fet és, finalment, reconduir la migració familiar per vies autònomes en lloc de per vies ordenades de reagrupament familiar. *L'objectivitat*, però, dels requisits i papers a omplir per a poder reagrupar, respon a l'*objectivitat* del subjecte rere la norma. Ja hem vist les dificultats per a les dones per a ser treballadores; com volen a més a més ésser caps de família? Després d'haver formulat de diverses maneres *la qüestió de les dones al dret*, cal preguntar-se si es pot parlar de discriminació.

Crec que es pot parlar de discriminació indirecta⁸⁸⁸. La discriminació directa requereix que aparega explícitament el tipus de persona que es veu perjudicat per la norma de manera que la prova s'esgota en una actuació, una decisió, un comportament o una norma que produeix la discriminació (la dona que reagrupa). La discriminació indirecta, al contrari, resulta quan es dóna un tractament (actuació, decisió o norma) aparentment neutre o no discriminatori del qual es deriven resultats dispars o adversos per un col·lectiu ateses les circumstàncies socials. El tractament desfavorable es dóna sense estar aparentment vinculat a una característica o un tret d'un col·lectiu i, no

⁸⁸⁷ A. CASTAÑO MADROÑAL: *Informe 2000 sobre la inmigración en Almería*, Observatorio Permanente Andaluz de las migraciones, Junta de Andalucía 2000, pàgs. 118-119.

⁸⁸⁸ En aquest punt continue fonamentalment els treballs de M.A. BARRERE: *Discriminación, derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, IVAP, Cívitas, Madrid 1997; M.A. BARRERE: "Formas sociales y jurídicas de discriminación: discriminación indirecta y subordinación social". Comunicació presentada en las *Jornadas sobre las formas sociales del derecho contemporáneo*, UAB, Barcelona 1996. M.A. BARRERE: "Derecho antidiscriminatorio y feminismo: entre el *puzzle* y la aporía", Comunicació presentada en las XVIII Jornadas de la sociedad española de Filosofía Jurídica y Política (Granada, 2001). L. LÓPEZ GUERRA, L.: "Igualdad, no discriminación y acción positiva en la Constitución" dins VV.AA.; *Mujer y Constitución en España*, Centro de estudios políticos y constitucionales, Madrid 2000, pàg. 21-41. Rubio, A.: "Las medidas antidiscriminatorias: entre la igualdad y el control", *op. c.it.*

obstant això, els efectes en l'aplicació de la norma o decisió en la pràctica col·loquen la dona en una posició de desavantatge. En principi, qualsevol treballador en situació regular pot exercir el dret al reagrupament familiar una vegada ha renovat el permís de treball. Com hem vist, però, el model de treballador és un model centrat en treballs masculins, a l'esfera pública i amb unes característiques que els treballs de les dones no compleixen. Aquesta inserció *laboral* diferenciada produeix també insercions *socials* diferenciades pel que fa, per exemple, a l'accés a l'habitatge. La limitació o les condicions que s'imposen per l'exercici d'un dret (a viure en família) afecten les dones negativament perquè no reuneixen els criteris *objectius*.

De tota manera, reconduir el problema del reagrupament familiar a una qüestió de discriminació és insuficient. No solament perquè és reductor i ens situa en binomis (tractades igual o no que els homes que reagrupen), sinó perquè impedeix veure quins són els mecanismes, els models i les estructures de subordinació⁸⁸⁹. Les estratègies varien entre col·lectius i fins i tot dins els col·lectius, i, no obstant això, és cert que qui més utilitza el reagrupament familiar són els homes per fer venir les esposes. Això, per tant, ens posa davant d'un altre problema. Ens trobem amb una norma restrictiva de drets i que estableix subjeccions al sí de la família que, tot i no explicitar el gènere de la persona afectada, repercuteix principalment sobre dones. Els requisits objectius, de fet, tenen com a referent de nou el model no qüestionat, la norma, l'home immigrant i això significa que la persona reagrupada és, en principi, la dona. Això no pot ser inclòs en el dret antidiscriminatori, però hem de buscar eines per a mostrar els mecanismes que perpetuen la subordinació. I aquesta és la darrera part que volia tractar.

Reagrupades: la ideologia del lloc de la dona reinventada

Les conseqüències que s'atribueixen al permís de residència per reagrupament familiar són prou semblants a les que introduïa l'antiga normativa. La llei assenyala expressament que el permís de residència (que els familiars reagrupats han de demanar una vegada arriben a l'Estat) tindrà la mateixa durada que el permís del reagrupant. El cònjuge que haja obtingut la residència pel procediment de reagrupament familiar conservarà la residència

⁸⁸⁹ Barrere, M.: "Derecho antidiscriminatorio y feminismo: entre el *puzzle* y la aporía", *op. cit.*

encara que es trenque el vincle matrimonial, però reglamentàriament s'establirà el termini de convivència prèvia legal requerit. També pot obtenir un permís independent quan obtinga una autorització per a treballar o acredite haver viscut en l'Estat amb el cònjuge dos anys –de nou, llevat del cas...-. El reglament unifica el criteri i estableix per a ambdues situacions un termini de dos anys⁸⁹⁰, llevat del cas en què, per raons de caràcter humanitari o familiar, aconsellen atorgar-lo abans. En les sessions parlamentàries l'argument va estar clar: en casos de violència domèstica cal oferir una eixida a la dona. En aquests casos, de la mateixa manera que en altres concessions de permisos *extraordinaris* és, en teoria, la policia qui tramita directament les sol·licituds. El que passa és que per a què la policia admeta l'existència de violència domèstica (i no sols en el cas de dones immigrades) calen tres denúncies (el Codi Penal estableix per determinar els maltractaments que siguen *habituals*⁸⁹¹, el que significa que consten, almenys, tres denúncies de la víctima). Això, en la pràctica, si tenim en compte que es tracta de dones **legalment subjectes** al marit per la llei d'estrangeria és gairebé impossible: qui anirà fins a tres vegades a denunciar?. Si les dones no tenen autonomia no cap la possibilitat que s'informen dels tràmits, de com fer una denuncia, de les conseqüències de la denuncia, de les mesures cautelars que es poden prendre⁸⁹². L'altra via és mitjançant un (tres) part mèdic, però, d'una banda, no totes les agressions requereixen d'assistència mèdica i, d'altra part, la dona reagrupada no té tarja sanitària pròpia. Llevat del cas que siga una agressió especialment violenta, no serà atesa d'urgència sense cartilla sanitària. Si una dona reagrupada té vedat l'accés a l'àmbit públic com a subjecte amb estatut propi, perquè exigir una mostra de heroïtat semblant?.

La dependència, llavors, no és únicament, ni principalment, *simbòlica*: en tenir negat l'accés a una activitat assalariada independent (almenys durant dos anys, més el temps de tramitació i concessió), la dependència és també real pel que fa a l'accés als recursos (sanitat, serveis socials). La persona que es reagrupa, així, depèn jurídicament i econòmicament (a banda d'altres

⁸⁹⁰ Si s'aprova la proposta de directiva europea, aquest termini haurà d'estar reduït a un any.

⁸⁹¹ Art. 153 del Codi penal: "El que habitualmente ejerza violencia física sobre su cónyuge...".

⁸⁹² Sobre les dificultats de protecció i llacunes mesures que caldria prendre enfront d la violència domèstica: J. SOLÉ i E. LARRAURI: "Violencia doméstica y situación de la víctima. Una aproximación jurídico material y procesal", *Mujeres, Revista del frente feminista de Zaragoza*, Monográfico núm. 8, pàgs. 5-19.

dependències possibles) de la persona que l'ha reagrupada: no té estatut jurídic propi, ni seguretat o estabilitat en la seua posició dins i fora de l'àmbit en què la seua presència és permesa: l'àmbit domèstic, privat, familiar. La Comissió Europea, però, com hem vist, considera que atorgar drets *derivats* és possible dins una política d'integració –del treballador, s'entén–.

D'altra banda, la dependència jurídica comporta uns altres perjudicis no estrictament legals ni d'accés de recursos. La idea estesa i *normada* és que les dones reagrupades són dones musulmanes i per tant sotmeses, però deixar de ser considerat a tots els efectes un individu autònom amb drets reconeguts com a persona i no com a esposa i mare –en la societat d'acollida, on la igualtat és proclamada; en les democràcies occidentals on els drets i llibertats estan garantits a tothom– té efectes negatius fins i tot pel que fa a les possibilitats de relació amb la societat de recepció. Si la dependència està legitimada per les normes i a més a més, és presentada com un *efecte/defecte* de la cultura d'origen, les possibilitats d'acció (i credibilitat) de la persona (la dona) reagrupada a la societat d'origen es veuen reduïdes: com poden modificar discursos que se'ls apliquen si el marc normatiu ho impossibilita?

La dependència que s'atribueix a les dones musulmanes que han entrat pel reagrupament familiar normalment ignora les normes que possibiliten, restringeixen i s'imposen pel reagrupament, i es dona per suposat que la situació de dependència en què es troben les dones a la societat de recepció és una conseqüència directa de la situació i posició que tenen a la societat d'origen. S'arriba a *culpabilitzar* de la negació de estatut jurídic propi que Europa els atribueix a la cultura musulmana, com si les dones immigrades tingueren capacitat de determinar les maneres en què els estats i el dret van construint-les i interpel·lant-les; com si foren *elles* i no nosaltres els que imposen les normes de convivència –fins i tot al sí de la família– com si foren *elles* les que decideixen el tractament que reben de l'estat⁸⁹³.

⁸⁹³ Per exemple, l'estudi de C. Solé: *La mujer inmigrante*, op. cit., pàgs.167-169: “Entre mujeres que están regularizadas en Cataluña, se percibe un peso importante de la reunificación familiar. En el caso de las magrebies el permiso lo obtiene el hombre, incluso en el caso que sea la mujer quien trabaje (aunque sea en un trabajo ilegal...). Muchas veces a la hora de renovar el permiso, el hombre no puede... y acaba quedando en la ilegalidad toda la familia. Uno de los problemas de la reunificación familiar es que la ley fija la mayoría de edad en los 18 años, en contraste con la situación de la familia magrebí, en la cual las hijas dependen del padre hasta que están casadas, y no pueden trabajar fuera de casa. El conflicto surge en el momento en que la ley no contempla las costumbres familiares musulmanas (...). Aparte de las dificultades y trabas que pone la Administración española a la estabilidad legal de los inmigrantes magrebies, y en especial a las mujeres, éstas parten de una situación de desventaja, por proceder de un país musulmán. La mujer musulmana no tiene en su país de origen contacto directo con el Estado,

La pregunta inevitable és per què atribuir al cònjuge que es reagrupa un permís dependent i no l'autorització des d'un principi, des de l'arribada, d'una autorització per treballar. No s'evitarien tots els abusos, és clar, però alguns sí. El que voldria esbrinar ara és el per què: si el cònjuge és dependent és perquè la norma està dirigida a les dones que tenen cura dels estrangers guanyapà.

L'apel·lació a la natura de la dona i el seu paper rellevant en el procés d'integració dels individus i grups, és una de les raons que es fa servir per demanar el reconeixement efectiu i la facilitació de l'exercici del dret a viure en família. Aquesta conveniència de la presència de les dones a la societat de recepció, almenys en aquests termes, té sentit especialment si recordem la construcció de la *ideologia del lloc de la dona*. L'apel·lació a aquest model normatiu de família com model legítim és l'estratègia que s'ha utilitzat per reivindicar el dret a viure en família.

La relegació de la dona a l'espai privat no ha estat mai presentada com un càstig o com exclusió d'un món més *amable* sinó com una *qüestió inqüestionable*. L'esfera pública i les *virtuts cíviques* troben en la dona a l'espai privat el vehicle de transmissió i manteniment. Les dones són considerades dones *com cal* en la mesura en què respecten el seu lloc (l'espai domèstic) i les seues funcions (guardiana dels bons costums⁸⁹⁴ i mantenidora/suplidora de les necessitats bàsiques). Les virtuts cíviques no estan pensades per ella, sinó per la gent de qui té cura, a la que està dedicada⁸⁹⁵. Aquesta és la seua funció, la seua utilitat, el sentit d'ésser *ciudadana* i ***la mesura en què serà admesa com estrangera***.

Com hem vist, l'aparició i la identificació de l'àmbit privat com a àmbit de protecció d'allò íntim, la mateixa idea de privacitat en positiu sorgeix d'una

puesto que este contacto se hace siempre a través del hombre. La mujer queda apartada del espacio público”.

⁸⁹⁴ Quan es tracta de dones immigrants, no falta qui assenyala el paper fonamental de les dones per guardar les essències de la identitat (les dones tenim sobrecàrrega d'identitat). La *moralitat* de les dones de la família marca l'index de respectabilitat de la família al complet. Per això, les dones magribines que emigren soles es tornen més estrictes en l'observància de les normes de la religió: com contrapunt al fet d'haver eixit del control familiar fan més visible la seua adhesió al model normatiu dona. Veure, p.e. A. LÓPEZ-LINDSTROM: “La transgresión de la Muga del sur”, *op. cit.*

⁸⁹⁵ S. MURILLO: *El Mito de la vida Privada*, Siglo XXI, Madrid 1996

confrontació que necessita que les dones, adscrites a l'àmbit domèstic, representen la defensa de l'ordre moral posat en perill *fora de la llar*. Han de mantenir el caliu i l'espai de protecció que és l'àmbit familiar però, alhora, han de cobrir les necessitats bàsiques de l'individu per tal que aquest (reforçat) pugui retornar a l'esfera pública. De la dona reagrupada s'espera això. L'esfera pública és una esfera agressiva, per més que siga l'esfera dels drets i llibertats, els individus (homes) es refugien a l'àmbit privat, a l'esfera privada buscant l'ordre elemental, l'atenció requerida per tenir forces per sortir de nou.

El poder de *la dona domèstica* rau en la capacitat per crear un espai *familiar* sense conflictes ni rivalitats ni preocupacions materials⁸⁹⁶. La vida agressiva exterior necessita tendresa a l'interior. La dura vida de l'immigrant requereix de l'atenció en l'àmbit privat d'una dona qui li és subjecta i és capaç de transformar situacions de vulnerabilitat personal en unitats familiars (nuclears). Davant la vida exterior agressiva, el que és important a l'àmbit privat són els sentiments, les demandes i les necessitats de cadascú: aquesta atenció i cura que són necessitats emocionals i beneficis que els individus extrauen de la vida familiar semblen estar vedades per les dones. Les dones han de proporcionar aquesta atenció, no rebre-la, les dones hauran d'ésser tendres, sensibles, comprensives, medidores, conciliadores, pacificadores, atentes, dolces... tot menys individus concrets amb necessitats concretes, voluntat i autonomia, ***estatut jurídic propi, permís de residència independent i autorització administrativa per treballar.***

No és, però, d'estranyar: si per als estrangers el model que està fent-se servir és el model de la ciutadania laboral, del guanyapà, aquest model necessita un complement femení. Si els treballadors esdevingueren caps de família per deixar d'ésser proletaris, els estrangers han de passar per un procés semblant. Primer seran treballadors (un any de permís) per després ésser pares, una vegada que mereixen la integració, que són *dels nostres*. I el model familiar, de nou, serà el del país de recepció: la dona que té cura, l'àngel de la llar, algú que depèn del cap de família i està al servei de les seues necessitats. No és *cap pacte patriarcal internacional*, és l'espill dels models de subjecte i relacions que tenim a l'estat. Entre les vies legítimes d'accés als

⁸⁹⁶ S. KIRCKPATRICK: *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1991, pàg. 63.

recursos que tenen les dones estan el treball en sectors feminitzats i precaris o el matrimoni *a la clàssica*.

Les funcions que s'atribueixen a aquest estar a casa hem vist que són variades i que no es podia fàcilment separar el que era reproducció material i simbòlica, de béns materials i suport afectiu... La crítica de Fraser a Habermas tenia l'avantatge de vincular el desenvolupament *identitari i social* dels fills al treball de reproducció material dut endavant fonamentalment per les dones. Les tasques de producció d'aliment i abric (cura i atenció) tenen significats (estan creuades de significats) simbòlicament mediats: la producció ocorre en relacions socials culturalment elaborades i regides per normes. Els continguts d'aquestes pràctiques i els productes que se'n deriven formen, mantenen i/o modifiquen les identitats socials de les persones implicades⁸⁹⁷. En la mesura en què el treball de producció i el proveïment de les necessitats materials continua estant *travessat* pel sistema de sexe/gènere, però, l'educació dels *futurs* ciutadans estarà estructurada o participarà també d'aquest. Per això l'estat hauria de tenir especial cura en evitar determinades relacions de dependència al si de les famílies; per això l'estat tenia que mostrar especial interès en establir un marc per a la interacció entre iguals. Fins i tot si pensarem que els *estrangers* que arriben mantenen formes i models culturals contraris al nostre ordre, la manera d'evitar això era establint un marc familiar veritablement igualitari. Això vol dir també que *una família immigrada* pot modificar els continguts dels significats i significants (de les normes i pautes) en trobar-se en un context social diferent, si el marc per a la interacció és realment diferent⁸⁹⁸. Si el model normatiu de família continua estant el model del guanyapà/dona que té cura, que és el nostre, els canvis no són tan grans. Si l'estat la única família a la que està disposada a protegir és la de *la dona submisa*, no podem dir que els estrangers aporten pràctiques bàrbares: les imposem nosaltres.

⁸⁹⁷ N. FRASER: "What's critical about critical theory? The case of Habermass on Gender", *op. cit.*

⁸⁹⁸ Moltes dones del Magrib expliquen que al país d'immigració poden treballar i això els dona un situació i eduquen els fills dins aquest tipus de relació entre els pares i la família que al Marroc, per exemple, no podrien desenvolupar, al tenir l'accés al treball assalariat més restringit.

No obstant, se'm pot dir que la norma en cap moment fa referència al sexe del cònjuge i no es pot afirmar, sense més que estiga pensada per a les dones, llevat dels casos explícits sobre poligàmia (poligínia, en realitat) en què tampoc s'explicita el sexe però és obvi que quan el cònjuge reagrupat sols pot ésser un i no dos, estem parlant de dones i de dones musulmanes. L'obsessió mostrada per la poligàmia manifesta prou clarament, pense, en qui s'està pensant quan es parla de *cònjuge que reagrupa i cònjuge reagrupat*. La poligàmia és contrària al nostre ordre social; és la única pràctica cultural expressament mencionada per la LOE com prohibida. Es te en ment sempre la imatge de famílies formades per un *home horrible i despòtic amb quatre o cinc esposes*. El que passa és que eixos *homes horribles amb quatre o cinc esposes* venen sense llei d'estrangeria; i els que venen no poden mantenir normalment tantes dones. La poligàmia és, fonamentalment un model econòmic de família. Igual que el codi civil regula el règim econòmic del matrimoni, la poligàmia és un sistema de manteniment i transmissió de la propietat (que no són les dones). Aquest sistema, que no està ja gens estés, és absolutament inviable amb la migració i no obstant és el centre de la polèmica en el reagrupament familiar. La pràctica de la poligàmia no és un mandat de l'*Alcorà* està permesa però no és obligatòria. Així, la incidència és molt variada, depèn dels països i dins els països, de les àrees (més freqüent al món rural que a l'urbà)⁸⁹⁹. La taxa més elevada de matrimonis polígams la trobem al Sudan (168 per mil matrimonis), seguida de l'Aràbia Saudita (de cada mil homes casats, 120 són polígams). Als països del Magrib, el Marroc té la taxa més elevada (66 de cada mil), Algèria (18 de cada mil) i a Tunísia està prohibida⁹⁰⁰. Aquesta realitat però, és obviada i als debats parlamentaris es va fer manifest que el reagrupament familiar ha estat normat tenint en ment no únicament la família musulmana com representant de totes les famílies estrangeres, sinó a més, la família musulmana que resulta més incompatible amb la nostra societat formalment igualitària.

Amb la nostra societat formalment igualitària no és incompatible, però, que un dels cònjuges estiga sotmés a l'altre; que s'impose la dependència d'un

⁸⁹⁹ D. Moualhi: "Mujeres musulmanas: estereotipos occidentales vs realidad social", *Papers*, 60, 2000, pàgs. 291-304: 296-297.

⁹⁰⁰ D. Moualhi: "Mujeres musulmanas: estereotipos occidentales vs realidad social", *op. cit.*, pàgs. 291-304: 296-297.

a l'altre, que la dependència implique dependència econòmica i jurídica. Amb la nostra societat formalment igualitària no és incompatible trencar d'arrel la igualtat al sí de la família. Jo no estic a favor de la poligàmia més que puga estar-ho a favor d'altres formes matrimonials i familiars coactives per a les dones, però entre aqueixes formes no puc deixar d'incloure el model que la LOE, una llei nostra, imposa. I abans d'alarmar-me amb el que passa fora, m'indigne amb el que passa dins. La LOE contribueix a reforçar estereotips sobre les dones magribines i *crea* la dona immigrada com infrasubjecte.

L'articulació que imposa la LOE entre el gènere i la estrangeria pel que fa a la família imposa la dependència de la dona reagrupada i restringeix encara més l'exercici dels seus drets: la crea com subjecte amb una *anomalía*, com una menor que necessita la tutela del marit i ens torna la imatge com si fora una *anomalía de la dona*, de la seua cultura i no una imposició de la llei.

L'exclusió de les dones dels àmbits dels drets i de la participació a la vida pública i l'exclusió del mercat de treball pot produir la marginació d'aquestes dones. La marginació, com vèiem amb Young⁹⁰¹, és la forma més perillosa d'opressió: l'exclusió de la vida social mitjançant l'exclusió del mercat formal de treball i per tant del que es considera *aportació útil* a la societat. La LOE imposa també situacions de carència de poder per les dones dins l'àmbit domèstic: sobre elles pot exercir-se un poder, una autoritat sense que tinguen capacitat d'exercir-lo elles mateixes i tinguen falta de respecte social per la situació en que es troben. Totes aquestes situacions i condicions de vida, però, havíem assegurat que el dret les *evitara*, com a concreció del principi d'igualtat, *no que les imposara*. La LOE ignora tots els principis que amb Fraser demanàvem que articularen les relacions socials (i més encara les relacions entre els sexes)⁹⁰²: el principi antipobresa, el principi d'antiexplotació, tres principis d'igualtat: ingressos, temps lliure i respecte; el principi d'antimarginació i el principi d'antiandrocentrisme, de manera que enlloc de lluitar/evitar/pal·liar la dominació i l'opressió dels individus i els grups la institucionalitza. De fet, el que fa el dret d'estrangeria és configurar una articulació excloent a dues circumstàncies d'exclusió (gènere i estrangeria) basades en categories identitàries excloents.

⁹⁰¹ Young, I.M.: *Justice and the politics of difference*, *op. cit.*

⁹⁰² Fraser, N.: "Gender equity and the welfare state. A postindustrial thought experiment", *op. cit.*, pàgs. 218-242.

Com véiem, cal analitzar d'una banda quin és el marc que el dret estableix per a l'acció i la interrelació social, però, alhora, el dret és un discurs creador de identitats, realitats i subjectes. Al voltant de la identitat podem fixar-nos bé en les **diferents interpel·lacions** que el dret fa a les dones (com funciona com discurs creador d'identitats i subjectes), bé en **l'articulació que el dret imposa** a determinats sistemes identitaris (com, en establir el marc per a l'acció, congela parcel·les d'identitat i imposa relacions no igualitàries). Ambdues qüestions es complementen i es fan paleses amb la regulació del reagrupament familiar. Si ens fixem en les interpel·lacions que el dret d'estrangeria fa a les dones, les situem irremeiablement a l'àmbit privat/domèstic. Per més que, com assenyala A. Ruiz, el dret no ens institueix com a subjectes d'una vegada per totes i per sempre i d'una única manera⁹⁰³, la normativa d'estrangeria ignora les dones en tot allò que no tinga a veure amb l'àmbit familiar. Llevat d'aquest àmbit, les dones són silenciades. Les dones són interpel·lades pel discurs jurídic i esdevenen *subjectes* segons i com aquestes interpel·lacions de les diverses formes en que el dret es dirigeix a elles prenguen força o/i sentit en moments concrets⁹⁰⁴: les dones reagrupades (de una en una) són interpel·lades per passar a ésser dependents i negar-los drets. La nostra posició dins el mapa social i polític varia segons el dret ens situe *dins o fora, sobre o sota* i les dones immigrades estan fora i sota.

De la mateixa manera que el dret construeix a l'home com a subjecte de drets, com a referent, construeix a la dona en oposició: crea el guanyapà i crea la dona que té cura. Això significa entendre el dret com una pràctica institucional implicada en la creació de la diferència de gènere.

Per això la pregunta a fer al dret és com contribueix a crear el gènere i no com s'aplica a subjectes que ja tenen gènere⁹⁰⁵. Les conseqüències per les dones immigrades són importants: el dret d'estrangeria no sols situa la dona immigrada a l'àmbit domèstic sinó que la col·loca en una relació de dependència amb el marit. Crea la dona immigrada com un infrasubjecte, com algú subordinat a un altre ésser que acaba d'ésser-ho plenament (l'estranger).

⁹⁰³ A. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op. cit.*, pàg. 14.

⁹⁰⁴ A. RUIZ: "Presentación. De las mujeres y el derecho", *op. cit.*, pàg. 14.

⁹⁰⁵ C. Smart: "La mujer del discurso jurídico", *op.cit.*, pàg. 177.

El dret ha congelat l'articulació entre el gènere i l'estrangeria: imposa i estableix vincles estàtics entre els dos exclusògens, situant les dones en posicions socials concretes i negant-los la capacitat d'articulacions i accions alternatives, pròpies. El dret d'estrangeria imposa una articulació que limita no sols la capacitat d'acció sinó que deixa als subjectes afectats en situació de subordinació, de manera que les relacions que pot establir no són ni igualitàries ni lliures.

L'empadronament

La llei 4/2000 preveia la flexibilització dels criteris d'accés de la mà de dos instruments: el procediment de regularització permanent i l'empadronament.

L'empadronament constituïa una mena d'instrument indicador de l'arrelament de l'immigrant irregular, el que demostraria el seu vincle amb la societat *d'acollida*. Tanmateix, estava pensat per a funcionar (en la meua opinió) com a clàusula de tancament i com a clàusula d'obertura: funciona com a instrument controlable per l'Administració per regular el reconeixement (o no), segons les circumstàncies, i l'accés (o no) de les persones immigrants als recursos materials (serveis socials, assistència sanitària, ajudes a l'habitatge...) i a recursos *simbòlics*: drets. Resulta significatiu, per això, que en la llei s'haja recorregut a un genèric *serveis i prestacions socials*, sense concretar-ne el contingut o les prestacions a les que els immigrants irregulars empadronats tenen dret.

Sobre la base de l'empadronament sorgien *modalitats d'accés als drets i per tant subjectes diferenciats*: hi havia drets que es reconeixien a tots independentment de la situació administrativa (a regulars i irregulars): dret a la documentació, llibertat de circulació i residència –limitades-; dret de reunió, associació, manifestació, sindicació i vaga; educació i assistència sanitària normalitzada per menors; assistència sanitària d'urgència per tots i per dones prenyades: atenció durant l'embaràs, el part i el postpart; serveis socials i prestacions bàsiques; tutela judicial efectiva, dret a interposar recursos contra els actes administratius que els afecten, dret a l'assistència lletrada gratuïta en els procediments administratius o judicials que condueixen cap la denegació d'entrada o expulsió i dret a l'assistència d'un intèrpret.

Un segon grup de drets estaven reconeguts a les persones en situació irregular que figuraven empadronades al municipi de residència: assistència sanitària normalitzada, ajudes en matèria d'habitatge, i assistència lletrada gratuïta en tots els procediments si no tenen recursos. Els menors normalment tenen accés a tots els drets. Quan apareix un menor estranger a l'escola, normalment s'indica als pares on tenen un centre de serveis socials, de manera que des de l'arribada se'ls empadrona i atribueix el centre de salut corresponent i altres ajudes.

Un tercer grup de drets es reconeixen exclusivament als regulars sempre que, a més, estigueren empadronats: participació a l'àmbit local en debats sobre matèries que els afecten, assistència sanitària normalitzada, prestacions i serveis de la seguretat social i serveis i prestacions socials; ajudes en matèria d'habitatge.

I per acabar, drets reconeguts als estrangers en situació regular sense més requisits: exercir una activitat remunerada per compte propi o per compte d'altri; accés al sistema de seguretat social, a accedir com personal laboral al servei d'administracions públiques; dret a la vida en família; dret a la assistència lletrada gratuïta en iguals condicions que els ciutadans.

Pense que el empadronament com instrument és interessant sempre que acceptem la major (que jo no accepte): que puguem fer-se distincions entre ciutadans i estrangers quan es tracta de drets fonamentals. La llei 8/2000 modifica substancialment aquest sistema d'atribució i accés als drets per la via de l'empadronament en reforçar (i en reforçar, desestabilitzar) la distinció entre estrangers regulars i irregulars. De manera que el que era una llei de mínims (la 4/2000), passa a ésser la millor normativa sobre estrangeria i la més garantista. Amb la llei 8/2000 la distinció fonamental serà regulars/irregulars i dins els irregulars, entre empadronats o no. Els irregulars empadronats tenen dret a la assistència sanitària normalitzada (mentre que els que no figuren empadronats sols tenen assistència sanitària d'urgència -llevat dels menors i el cas de les dones prenyades); als serveis i prestacions socials bàsiques i, per acabar, dret a l'assistència lletrada gratuïta en els procediments administratius o judicials que condueixen cap la denegació d'entrada o expulsió i dret a l'assistència d'un intèrpret.

Si la utilització de l'empadronament com a instrument d'accés diferencial em semblava insuficient, la negació i la impossibilitat d'accés que

estableix la 8/2000 em sembla alarmant. Sobre tot si tenim en comte que, com he intentat posar de manifest, un dels problemes fonamentals als que ens hem d'enfrontar a l'hora de parlar d'immigració i estrangeria és el dels criteris que utilitzem per distribuir béns socials i reconèixer drets. Per això, des del principi he insistit en què hem de ser capaços de desvincular contribució i drets, i més si parlem de qüestions tan bàsiques com accés a la sanitat. Els criteris de la LOE inverteixen *la regla*: per a la integració cal reconèixer drets i no pensar en què solament *si s'integren* poden accedir als drets. Perquè difícilment podrà parlar-se d'integració si el marc de relació que ofereix la normativa institucionalitza jerarquies i desigualtats de partida entre ciutadans i estrangers, entre estrangers irregulars i regulars i entre estrangers i estrangeres, encara que de forma subtil. L'actual marc d'estrangeria constitueix en ell mateix un **obstacle institucional** i estructura els obstacles socials que impedeixen reconèixer les persones immigrants en tant que subjectes de ple dret.

El permís especial per col·laboració amb la justícia

La llei 4/2000 establia per primera vegada la possibilitat d'obtenir un permís de residència per *col·laboració amb la justícia*. La normativa anterior no preveïa cap permís d'aquest tipus –i per tant cap resposta als immigrants víctimes d'algun tipus d'abús o explotació: normalment eren expulsats per careixer de mitjans de vida licits, és a dir, per trobar-se en situació irregular.

L'article 55 de la LOE 4/2000 deïa el següent⁹⁰⁶: l'estranger que haja creuat la frontera fora dels passos establerts a l'efecte o no haja complert l'obligació de declarar l'entrada i es trobe irregularment en Espanya o treballant sense permís, sense documentació o en documentació irregular, per

⁹⁰⁶ Art. 55 (ara 59) *Colaboración contra redes organizadas*. 1.- El extranjero que haya cruzado la frontera española fuera de los pasos establecidos al efecto o no haya cumplido con su obligación de declarar la entrada y se encuentre irregularmente en España o trabajando sin permiso, sin documentación o documentación irregular, por haber sido víctima, perjudicado o testigo de un acto de tráfico ilícito de seres humanos, inmigración ilegal, o de tráfico ilícito de mano de obra o de explotación en la prostitución abusando de su situación de necesidad, podrá quedar exento de responsabilidad administrativa y no será expulsado si denuncia a las autoridades competentes a los autores o cooperadores de dicho tráfico, o coopera y colabora con los funcionarios policiales competentes en materia de extranjería, proporcionando datos esenciales o testificando, en su caso, en el proceso correspondiente contra aquellos autores. 3.- A los extranjeros que hayan quedado exentos de responsabilidad administrativa se les podrá facilitar a su elección, el retorno a su país de procedencia o la estancia y residencia en España, así como permiso de trabajo y facilidades para su integración social de acuerdo con lo establecido en esta ley.

haver estat víctima, perjudicat o testimoni d'un acte de tràfic il·lícit d'essers humans, immigració ilegal o de tràfic il·lícit de mà d'obra o d'explotació en la prostitució abusant de la seua situació de necessitat, podrà quedar exempt de responsabilitat administrativa i no serà expulsat si denuncia a les autoritats competents als autors o cooperadors del tràfic, o coopera i col·labora amb els funcionaris policials competents en matèria d'estrangeria, proporcionant dades essencials o testificant en el procés corresponent contra els autors. Als estrangers que d'aquesta manera hagen quedat exempts de responsabilitat administrativa se'ls podrà facilitar a la seua elecció, el retorn al país d'origen o l'estància i residència en Espanya, permís de treball i facilitats per la integració (art.55.3).

L'article cobreix únicament supòsits que tinguen a veure amb el tràfic, és a dir, fonamentalment amb el control de fronteres. Al debat parlamentari aquest punt va quedar molt clar: el diari de sessions del Congrés dels Diputats de la comissió constitucional del dia 10-11-99 recull la darrera discussió parlamentària sobre la LOE 4/2000 abans de l'aprovació. La petició d'incloure-hi un punt 55.1 que protegira contra l'explotació i no únicament contra el tràfic fou rebutjada.

Què és considerat, però, *tràfic*? El codi penal de 1995 inclou entre els delictes relatius als drets dels treballadors *promoure o facilitar* la immigració clandestina (art.313.1) o *determinar* la migració d'una persona mitjançant un fals contracte (engany) o qualsevol mitjà (art. 313.2). La pena prevista és de 6 mesos a tres anys. L'art. 313 penalitza promoure o favorir per qualsevol mitjà la immigració clandestina de treballadors a Espanya; simular contracte o col·locació o altre engany semblant determinant o favorint la migració d'una altra persona⁹⁰⁷. Aquest article es troba al CP dins el títol relatiu als drets dels treballadors, es tracta de delictes de "risc abstracte" i s'enten que amb l'art. 313 està protegint-se als treballadors front una nova forma d'explotació. El delicte es consuma pel fet de *promoure o facilitar* la immigració clandestina, al marge de que s'aconsegueixca l'entrada d'estrangers; o per simular un contracte, col·locació o altre tipus d'engany que determine la migració d'una persona. El tipus delictiu no menciona en cap moment el consentiment, la possibilitat de

⁹⁰⁷ Art. 313 CP: El que promoviere o favoreciere por cualquier medio la inmigración clandestina de trabajadoras a España, será castigado con la pena prevista en el artículo anterior (prisión de seis meses a tres años y multa de seis a doce meses). 2.- Con la misma pena será castigado el que, simulando contrato o colocación, o usando de otro engaño semejante, determinare o favoreciere la emigración de alguna persona a otro país.

la utilització conscient de l'oferta de la persona *traficada*. Així com estan les coses, gairebé qualsevol dona estrangera és *víctima d'una xarxa d'explotació*, perquè totes les dones (i tots els homes) utilitzen les xarxes per entrar i eixir del territori, i el consentiment s'esborra perquè el que interessa és el control de fronteres.

D'una banda, les condicions d'accés són tan restrictives que si no és mitjançant algun tipus de xarxa és gairebé impossible entrar. D'altra banda, el que possibilita la migració és l'existència de les xarxes. Per això distingia tres tipus de xarxes: d'una banda estan les xarxes socials i relacionals que possibiliten la migració de les persones en proporcionar una sèrie de recursos i bens (informació, recolçament...). Aquestes xarxes contenen amb i es relacionen amb xarxes comercials: un llistat de professionals que es posen al servei de les xarxes (agències de viatge, prestamistes, falsificadors de documents...). I, per últim, estan les xarxes comercials que abusen, coaccionen, enganyen... que són les "màfies". Les *xarxes de tràfic*, però, són conseqüència del tancament de fronteres, de les dificultats per accedir *regularment* a unes possibilitats de treball i vida millors per la família i la persona que migra (en teoria, clar). Amb l'art.313.1 del C.P. totes aquestes *xarxes* queden incloses i penalitzades, independentement de la intenció, la utilització que en fa d'elles la persona *traficada*, de l'existència de consentiment o de la falta d'aquest, perquè el que interessa és el control de fronteres. Això fa que siga irrellevant ser enganyat i traficant realment que utilitzar una xarxa amb coneixement, la qual cosa, pense que no té molt de sentit si es tracta de protegir a la persona suposadament traficada o efectivament traficada i no les fronteres de l'estat. No és, però, l'únic supòsit de tràfic.

El Consell de la Unió Europea va adoptar en novembre de 1996, una acció comuna relativa a la lluita contra el tràfic dels éssers humans i l'explotació sexual dels xiquets⁹⁰⁸ la qual *obligava* l'adequació de la normativa dins els estats i és per això que (finalment) en 1999, es reforma el Codi Penal i *de pas* els delictes relatius no a la prostitució de menors sinó a la de majors, fent especial referència al tràfic de persones amb fins d'explotació sexual. És a dir, el tràfic d'éssers humans amb fins d'explotació sexual ha estat inclòs com un delictes contra la llibertat sexual (prostitució) i no com un delictes contra els

⁹⁰⁸ En resposta a l'alarma social creada pel descobriment de casos de pederastia i assassinats de xiquets a Bèlgica i altres països.

treballadors. No es tracta d'un risc abstracte a ser explotat sinó un risc concret a ser explotat sexualment. No obstant, com veurem, és discutible que els homes immigrants siguin protegibles abstractament com treballadors i les dones immigrants sols ho siguin en tant que sexe i no com treballadores. Amb la reforma, llavors, s'ha afegit un nou punt a l'article 188 on es tipifiquen els delictes relatius a la prostitució com delictes contra la llibertat sexual i l'art.188.2 sanciona amb una pena de 2 a 4 anys(i multa) a qui *directa o indirectament* favoreixi l'entrada, permanència o eixida del territori de l'estat de persones per tal d'explotar-les sexualment empleant violència, intimidació o engany, *abusant d'una situació de superioritat o de necessitat o vulnerabilitat* de la víctima⁹⁰⁹.

Gairebé el tipus delictiu és el mateix que el de l'article 313 –promoure, facilitar l'entrada, permanència o eixida del territori de l'estat a persones-, però al ser els fins del tràfic l'explotació sexual, no es tracta d'un delicte contra els drets dels treballadors sinó contra la llibertat sexual. No obstant, la redacció es refereix únicament a les xarxes de tràfic i no a les xarxes d'explotació. És a dir, hi ha dos moments diferents i dos delictes diferents quan es tracta de dones estrangeres i prostitució. D'una banda l'article 188.2 fa referència a haver estat introduïda per una xarxa a l'estat (amb engany, abús...) amb la finalitat de l'explotació sexual. Pel fet d'haver entrat d'aquesta manera a l'estat les dones són considerades víctimes d'un delicte contra la llibertat sexual. D'altra banda, l'article 188.1 protegeix les dones que quan arriben a l'estat són *obligades* a exercir la prostitució per eixa xarxa o per altra (i també són víctimes d'un delicte contra la seua llibertat sexual). Això, com veurem després, és un problema prou greu. Abans de la inclusió de l'article 188.2, les dones que eren introduïdes per xarxes i obligades a prostituïr-se eren considerades víctimes per l'article 188.1, però mai no es mencionava l'article 313⁹¹⁰. S'entén que la introducció (el tràfic) és un medi necessari per la realització del delicte (determinar la prostitució d'algú).

⁹⁰⁹ Art. 188.2 CP: Será castigado con las mismas penas el que directa o indirectamente favorezca la entrada, estancia o salida del territorio nacional de personas, con el propósito de su explotación sexual empleando violencia, intimidación o engaño, o abusando de una situación de superioridad.

⁹¹⁰ SENTENCIAS DEL TRIBUNAL SUPREMO, SALA DE LO PENAL, DE 15-2-1999, NUM 184/1999; DE 3-2-1999, NUM 161/1999; 26-11-1999 NUM 1663/1999; 2-6-1999, NUM. 904/1999.

La llei 4/2000, per últim, ordenava la reforma del codi penal i ha endurit les penes dels delictes relatius al tràfic il·lícit d'essers humans. Es va modificar l'art.515 incloent-hi un nou tipus d'associació il·lícita. Si es tracta d'una xarxa de tràfic il·lícit de persones –i no de conductes individuals, diguem-ne, d'empresaris, amics, o familiars, que suposadament entrarien sota el supòsit de l'article 313-, les penes són de 2 a 4 anys de presó i multa de 12 a 24 mesos als “dirigents” i de presó d'1 a 3 anys i multa de 12 a 24 mesos per els membres actius. Es va posar la mateixa pena que pel tràfic amb fins d'explotació sexual perquè ja s'havia introduït el tràfic amb fins d'explotació sexual i calia homogeneitzar les penes “per evitar frauds”.

La llei 8/2000 (sorprenentment) estableix dos tipus de permís per col·laboració amb la justícia. L'article 55 de la LOE 4/2000 no ha estat modificat i es manté com article 59 a la LOE 8/2000. S'ha introduït, però, l'article 31.4 que permet l'atorgament d'un permís de residència temporal (inferior a un any) quan concorren circumstàncies excepcionals. L'article 31.7 estableix que, excepcionalment i per motius humanitaris o de col·laboració amb la justícia, el ministeri de l'interior podrà eximir de l'obligació d'obtindre el visat als estrangers que es troben en territori espanyol i compleixen els requisits per obtindre un permís de residència (bàsicament disposició de mitjans de vida suficients)⁹¹¹. Aquestos dos articles “combinats” són la base per obtindre un permís de residència per col·laboració amb la justícia. No es parla, però, de permís de treball i no hi ha cap referència a aquesta situació com excepció a l'obtenció d'un permís de treball (art.41) ni com situació específica en la que no s'aten a la situació nacional d'ocupament (art.40). El projecte de reglament⁹¹² tampoc no senyala aquestes persones expresament com possibles persones amb possibilitat de gaudir d'una estància limitada a un centre d'acollida inserit a la xarxa pública de centres de Migracions (art.

⁹¹¹ Són, de fet, els que han servit per regularitzar les persones tancades. Art. 31.4.: Podrá otorgarse un permiso de residencia temporal cuando concurren razones humanitarias, circunstancias excepcionales o cuando se acredite situación de arraigo, en los supuestos previstos reglamentariamente. 31./.: Excepcionalmente, por motivos humanitarios o de colaboración con la justicia, podrá eximirse por el Ministerio del Interior de la obligación de obtener un visado a los extranjeros que se encuentren en territorio español y cumplan los requisitos para obtener el permiso de residencia....

⁹¹² *Esborrany de projecte de real decret.../....., pel que s'aprova el reglament d'execució de la llei orgànica 4/2000, de 11 de gener sobre drets i llibertats dels estrangers en Espanya i llur integració social, reformada per llei orgànica 8/2000, de 22 de desembre. L'esborrany del que disposem de moment (el según) és de maig de 2001.*

145 del projecte de reglament). Sols es menciona que estaran destinats, entre altres, a immigrants en una situació de vulnerabilitat on potser quedarien inclosos. El Programa GRECO⁹¹³ parla de la construcció d'aquests centres en diverses Comunitats Autònomes amb capacitat per 400 persones (!?), per tal de poder *treballar en la primera acollida i oferir-los els rudiments bàsics necessaris (idioma, habilitats socials, coneixement del medi) mentre s'adopta una decisió sobre la seua situació*. Estan destinats a estrangers en situacions de vulnerabilitat o quan concorren circumstàncies excepcionals de caràcter humanitari. Estaran gestionats pel ministeri de treball i afers socials⁹¹⁴.

El problema, en realitat, no és que les dones *prostituides* sols podran obtenir el segon tipus de permís (per col·laboració amb la justícia), menys favorable que el de l'article 59 si continua interpretant-se l'article 188.2 com mitjans necessaris per determinar la prostitució. El problema en realitat és quina visió hi ha darrere d'aquestes normes que fan que aquestes *solucions* es presenten com raonables. El problema és, en el fons, la visió de *trafiquisme* que hi ha darrere.

El trafiquisme

El trafiquisme és un enfocament que redueix el moviment de persones, la migració, al tràfic, ocultant el desig de millorar, les raons de les migracions econòmiques i el consentiment dels agents. S'entén per tràfic tota migració que no és dirigida i controlada per l'estat, que es realitza al marge de tota reglamentació⁹¹⁵. Aquesta visió divideix els actors de les migracions internacionals entre "bons" i "dolents" i és funcional tant a les polítiques de

⁹¹³ PROGRAMA GLOBAL DE REGULACIÓN Y COORDINACIÓN DE LA EXTRANJERÍA Y LA INMIGRACIÓN EN ESPAÑA, (Greco), Delegación del Gobierno para la extranjería y la inmigración, Ministerio del Interior, 2000. L'èmfasi és original.

⁹¹⁴ I aquesta és tota la informació de que disposem: no es parla de serveis d'atenció mèdica, jurídica; de règim d'estancia –eixides, normes...-, de limit temporal, del procés per prendre la decisió sobre la situació de les persones, ni qui la pren, ni si seran una rèplica (que és el que sembla) dels CIES... Clar que en el mateix paquet de mesures sobre "Acollida i atenció d'estrangers en situació de vulnerabilitat" s'incloua creació d'una unitat d'atenció específica als immigrants a la policia nacional i la guàrdia civil (!?). La Guardia Civil assumirà les funcions d'assessorament i informació a l'immigrant sobre els aspectes relacionats amb la seua situació a l'estat i la seua integració (!!!).

⁹¹⁵ Y.AZIZE: "Empujando las fronteras", op. cit. En aquesta part aprofite també molts dels punts que sorgiren al debat al llarg del Seminario Internacional sobre prostitució, celebrat a Madrid el 21-23 de juny de 2001, organitzat per Raquel Osborne a la UNED amb la col·laboració del Instituto de la Mujer.

control de fronteres com a les polítiques d'estrangeria. No distingeix entre moviments autònoms i forçats i anula a tots els subjectes al declarar irrellevant el consentiment. Com hem vist, l'entrada regular (ordenada) al territori es pot fer mitjançant una oferta ferma de treball obtinguda al país d'origen o mitjançant el reagrupament familiar. Les condicions d'accés al territori són tan restrictives que gairebé tots els immigrants entren a l'estat com turistes, "cauen" en la irregularitat als tres mesos i busquen treball i intenten obtenir els papers des d'ací. El fet que la prostitució no estiga reconeguda com treball fa que cap prostituta pugui "obtindre en el país d'origen una oferta de treball" –òbviament tampoc no hi ha convenis bilaterals-, i cap prostituta que estiga ja aquí pugui accedir als papers *en tant que puta* –ho podrà fer com domèstica, com cambrera, si aconseguix algú que li firme els papers-. No tenir papers no significa únicament no tindre accés als drets, que ja és prou greu, sinó que inclou la possibilitat de ser internada en un Centre d'internament d'estrangers i expulsada (i tornar amb el deute).

Així les coses, gairebé qualsevol dona estrangera que migra per dedicar-se a l'indústria del sexe, és *víctima* d'una xarxa *d'exploració*, perquè totes les dones utilitzen les xarxes per entrar i eixir del territori, i el consentiment, de nou, s'esborra en la quantitat de vicis que es presuposen. Una dona "pobra", immigrant, es troba *sempre* en una situació de vulnerabilitat, de necessitat i requerirà *sempre* de l'ajut de persones per entrar, permaneixer o eixir del territori. El consentiment de les persones "traficades" és irrellevant perquè sempre està viciat.

La política d'immigració com hem vist, es centra en el control de fronteres. Per fer creïble l'alarma, l'invasió i legitimar mesures de tancament i restricció; per legitimar la repatriació dels irregulars i la quantitat de retornats en frontera, cal senyalar algun culpable. Les xarxes, totes, han de ser demonitzades, criminalitzades per lucrar-se de la misèria aliena, ho fasen o no. Llavors, els immigrants que entren per vies irregulars sols poden ser víctimes, *traficats*. Amb aquesta polarització tan senzilla la política de control es pot mantenir: tenim uns essers dolents i unes pobres víctimes a les que rescatar. Per rescatar-les, però, han d'admetre que són víctimes i no tots ni totes ho són. La segona línia divisòria és important: entre els *bons* hi ha de bons i de dolents. Els dolents són els ilegals, que saben que entraven il·legalment i no obstant això ho han fet. Els bons són els que han estat enganyats i no saben que anaven a trobar-se sense treball o en unes

condicions laborals penibles. La tercera divisió és més subtil, però és la definitiva. Entre estos bons que han estat traficats hi ha qui denuncia i qui no: els que *ens serveixen* són els que denuncien, la resta no.

Per això l'article 59 de la LOE preveu que podrà quedar exempt de responsabilitat administrativa (!) i no ser expulsades per les persones estrangeres que hagen entrat al territori i treballen sense autorització administrativa per haver estat víctima o perjudicada d'un acte de tràfic il·lícit de persones per l'explotació sexual abusant d'una situació de necessitat SI DENUNCIA a les autoritats competents als autors o cooperadors, proporcionant dades essencials o testificant. Pot quedar exempt de responsabilitat administrativa perquè mentre no denuncie serà dels dolents, dels ilegals; no una pobre persona sinó algú que ha gossat migrar sense el permís de l'estat.

Quan juntem trafiquisme i prostitució, el resultat és catastròfic: la única possibilitat rau en la infantilització de les dones que treballen a la prostitució. Les "víctimes" són presentades com dones *sexualment innocents*, igual que els menors; i igual que els menors, incapacitades per consentir. A més a més, no es distingeix entre el consentiment per viatjar, el consentiment per treballar a la prostitució i el consentiment per mantenir-se en l'exercici (que és on es donen la majoria dels problemes). Per això impossibilita l'acció i les respostes adients. Al no distingir entre les situacions ni donar importància al consentiment de les dones, no es pot donar respostes ni per les que treballen lliurement ni per les que són forçades. Les respostes són les mateixes i són mesures inadequades, com veurem.

Doezma explica que, de fet, el tràfic de dones funciona avui en dia com un mite que simplifica i explica la realitat i les pors: per a la *globalització*, per a les migracions internacionals, per al desordre del moviment, per a la independència de les dones, els moviments autònoms i més encara per a la independència *sexual* de les dones⁹¹⁶. La infantilització fa possible el recolçament de mesures restrictives i represives en migració i drets en nom de la "protecció de les dones".

⁹¹⁶ J. DOEZMA: "Grow up!: the infantilisation of women in research and policy on 'trafficking in women'", ponència presentada al Seminario Internacional sobre prostitució, Madrid 21-23 de juny de 2001.

Pense que hi ha al menys dos processos de *victimització* que afecten les dones estrangeres que acaben per produir una normativa absurda i gens garantista. Tal i com està concebuda la LOE, els estrangers que utilitzen una xarxa per introduir-se al país són víctimes de tràfic il·lícit d'èssers humans. Sols com a víctimes (si denuncien, però) poden obtenir un reconeixement – papers-. Si no són víctimes d'una xarxa d'aquest tipus no hi ha solució des de la LOE –si no molts treballadors i treballadores denunciarien situacions laborals organitzades que exploten les treballadors. Aquestes víctimes no interessen. Interessa “desarticlar bandes internacionals”, eixir en premsa, fer grans actuacions policials perquè la política d'estrangeria es basa en un control estricte de les fronteres. Les dones que migren per treballar en la prostitució, però, són doblement víctimes, perquè no poden haver consentit viatjar i consentit treballar a la prostitució. Per donar alguna resposta cal un proxeneta, i a poder ser, gran mafiós. La dona estrangera sols interessa si és víctima, si no és víctima de ningú, no. Per ser “víctima”, com veïem, cal negar dues vegades el consentiment i la possibilitat de consentiment. I ser víctima significa ser rellevant, tenir la possibilitat d'obtenir papers, poder arribar a ser subjecte de drets. La victimització, així, no sols legitima la tutela d'unes front a altres en un sistema injust, sinó que traça de nou la línia entre les dones bones i les roïnes.

Com hem vist ja, victimitzar no ens condueix enlloc. Presentar les dones com a víctimes de sistemes d'exploació i/o injustícies potser front al sistema legal ens proporcione una estratègia que ens faci aconseguir els fins que perseguim amb eixa estratègia jurídica. Potser aconseguim els papers per la via de l'article 59 o per la via de l'article 31. Però la majoria de les vegades significa negar a l'actor/actriu principal i fer-la entrar en la mateixa roda que l'oprimeix. Afirmar l'agència i la possibilitat d'agència de les persones excloses ens fa aconseguir coses més importants que no la victimització, perquè recupera la *humanitat* de les persones. Possibilita l'acció i el reconeixement i responsabilitza a les persones de les seues accions, de la determinació i les conseqüències de les accions, i en tant que éssers capaços de prendre decisions, éssers a tindre en compte quan es regulen qüestions que els afecten.

La visió victimista és incapaç de donar respostes a les dones que realment necessiten protecció (com veïem amb la inaplicació de l'article 313 quan es tracta de prostitutes) i incapaç de donar respostes a les condicions de

treball de la resta de dones que hi treballen. Els règims “protectors” reforcen l'estigma de la prostituta i empitjoren les condicions de treball al extraure la prostitució del sector formal de treball, és a dir, amb protecció social per les treballadores⁹¹⁷. Pense que cal protegir les dones (totes) d'altra manera; cal conceptualitzar la prostitució d'altra manera per no seguir produïnt infrasubjectes; cal desvincular drets i treball si no volem quedar de nou les dones excloses dels beneficis socials i la ciutadania. Per tractar aquestes qüestions en profunditat, però, veurem abans que res les possibles respostes juridico-polítiques a la prostitució, quin règim tenim ara a l'estat espanyol i com es combina amb la normativa d'estrangeria. El recorregut és llarg, però crec que cal fer-lo.

De la prostitució es diu que és la professió més antiga del món, quan caldria veure què considerem *actes de prostitució* en cada moment, en cada situació socioeconòmica i històrica i en cada lloc: els continguts i significats de les relacions depenen de cada moment⁹¹⁸. La prostitució es relaciona amb la transgressió d'unes relacions, uns espais de relació i unes pràctiques sexuals establides com normals i normatives, de manera que depèn de què es considere una relació normal d'intercanvi sexual (amb la intervenció o no dels diners o d'altres contraprestacions) el que es considere en un moment donat l'exercici de la prostitució⁹¹⁹. Per això pense que és un error incloure dins la prostitució relacions tan diverses com les que viuen les *geishes*, van viure les hetaires i viuen avui les prostitutes de carrer, les *call-girls*, les dones de les cases de massatge, la prostitució masculina, la prostitució infantil...

En qualsevol cas, la prostitució és un *fenomen* social complex, travessat per molts mites i que pot ser analitzat des de moltes perspectives, però pense que un punt de mira essencial (i interessant) és el del sistema sexe/gènere. En

⁹¹⁷ L'estudi promogut per N.U. i realitzat per J. BINDMAN I J. DOEZMA: *Redefining prostitution as sex work in the international agenda*, Anti-slavery Internacional, Londres 1997, posa de manifest que la prostitució comparteix les condicions de treball de qualsevol altra indústria illegal o informal.

⁹¹⁸ M. JÄRVINEN: *Of Vice and Women: Shades of prostitution*, Scandinavian studies in criminology, Scandinavian University Press, Norway 1993.

⁹¹⁹ REGINA DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre prácticas sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución*, Virus, Barcelona 2000.

aquest sentit, pense que depenent de quina anàlisi fem de les relacions home/dona a la societat (del sistema sexe/gènere), entendrem la prostitució com estant una *cosa* o altra i en funció d'aquesta visió proposarem o donarem diferents mesures jurídiques de tractament i/o regulació de la prostitució. Les respostes jurídiques i normatives s'entenen millor si les analitzem des d'aquesta òptica i entenem que corresponen a models o maneres d'entendre el sistema sexe/gènere. Al llarg del text (principalment en la part de Feminismes i filosofia política) hem estat veient tant el sistema creat com les interpretacions que se'n fan (més aviat, hem recompost el model creat de la ma de les crítiques). Resumint el sistema *creat* es podria dir que el *patriarcat* consisteix en la relegació de la dona a l'espai de les necessitats en considerar-la *natura, dependent i maternal*; en establir com a model normatiu de la feminitat l'esposa amantíssima, la mestressa de casa i mare amb una clara prohibició d'entrada a l'espai públic: la *desterritorialització* està sancionada. Pense que la prostitució és l'altra cara de la moneda del matrimoni, el *costat obscur de la sexualitat reglada*⁹²⁰. Si el matrimoni estableix la sexualitat reglada i legítima per les dones, la prostitució és la sexualitat *no reglada i no legítima* de les dones- entre altres coses perquè continua estant *sexualitat* i no treball sexual-. Les prostitutes com a *dones públiques* són el contrapunt de les dones privades i sexualment controlades. La prostitució, però, més que confirmar el *patriarcat*, ser una eina d'aquest o l'encreuament de l'explotació econòmica i sexual pense que és una **transgressió** –al lloc de les dones a la societat; a la ideologia del lloc de les dones- i com a tal *es paga per ella* amb l'estigma social i la falta de drets. Les putes són les dones que se situen en el pacte-Altre: el lloc de la projecció paranoica contra el qual se signa el pacte dels pars⁹²¹. I la prostituta sí que serà per excel·lència *la feminitat que no deu ser*. És a dir, la prostitució està directament relacionada amb la ideologia del lloc de la dona i l'estigma i les agressions que pateixen les prostitutes són *conseqüències* de la seua *desterritorialització*. Si les dones deixen l'espai domèstic, el sistema cau. Qualsevol desplaçament és percebut com una transgressió a l'ordre de les coses. Tot abandonament de l'espai privat és una

⁹²⁰ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", dins A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en Derecho de Familia*, op. cit.

⁹²¹ AMORÓS, C.: *Tiempo de Feminismo. Sobre Feminismo, Proyecto Ilustrado y Postmodernidad*, op. cit., pàgs. 199-200.

transgressió de l'ordre establert. Per això l'exclusió de les dones de l'espai públic és alhora una prohibició d'entrada. Els cossos de les dones a l'espai públic no poden estar, i una determinada *utilització* del cos no està permesa.

Amb aquestes idees de fons, desplegaré les respostes normatives desenvolupades i les maneres d'entendre el sistema sexe/gènere que hi ha darrere de les propostes.

Respostes normatives a la prostitució

Bàsicament hi ha tres models de resposta o tres sistemes de regulació desenvolupats⁹²² i un que no està encara desenvolupat però que una part de les prostitutes (les prostitutes amb veu) reclamen. El primer model, el prohibicionisme entén que tota activitat relacionada amb la prostitució és delictiva (l'exercici, el *consum* i la facilitació). El reglamentarisme entén que, atés que no podem eliminar la prostitució, cal regular-la: la versió *decimonònica* entén que ni es pot ni és convenient eradicar la prostitució però cal controlar-ne l'activitat. El reglamentarisme actual creu que és convenient eliminar la prostitució, però mentre s'hi arriba cal, d'una banda, protegir les prostitutes, i (i potser d'una manera encoberta o *inconscient*) de l'altra cal *controlar-les*. Per acabar, l'abolicionisme considera que la prostitució és l'exemple paradigmàtic de la discriminació sexual que pateixen les dones i regular-la o reconèixer-la seria tant com legitimar el domini masculí sobre les dones com a sexe, i el que cal fer és perseguir el responsable de l'explotació. Al mateix temps, en ser la prostituta una víctima, l'exercici de la prostitució no està perseguit. De manera que sembla que el prohibicionisme i el reglamentarisme decimonònic són el patriarcat, mentre que el reglamentarisme actual i l'abolicionisme el qüestionen.

Tot seguit veurem aquests tres sistemes normatius amb extensió desigual. En teoria, a l'estat espanyol tenim un sistema abolicionista; i dic en teoria perquè per a moltes abolicionistes és insuficient i perquè està combinat amb el més dolent del reglamentarisme. Pense que, tot i que l'abolicionisme de

⁹²² Veieu, per exemple, R. OSBORNE: "Feminismo y prostitución: buenas intenciones y malas comprensiones" dins *Las mujeres en la encrucijada de la sexualidad*, laSal, edicions de les dones, València, 1989, pàgs. 99-119.

l'estat siga *estrany*, és més comprensible la posició del Codi Penal actual dins aquest sistema que no en altre. Les parts o els remanents de reglamentarisme, però, les analitzaré com a signes o símptomes del reglamentarisme decimonònic. Finalment, en relació amb la LO 8/2000 el que m'interessa destacar no és tant la impossibilitat de regularització de les dones que exerceixen la prostitució (que també) com la superposició de dos processos de victimització de les dones (que com a prostitutes són víctimes -abolicionisme- i com a immigrades que utilitzen xarxes per a entrar al territori són víctimes), cosa que impossibilita qualsevol tipus de resposta, proposta i política raonable que tinga en consideració les dones immigrades que exerceixen la prostitució. Per això, en darrer lloc, intentaré recuperar algunes de les demandes de les prostitutes amb veu i connectaré aquesta part amb les altres per tal de proposar una altra manera d'entendre la prostitució que possibiliti la participació de les prostitutes en la societat com a interlocutores vàlides.

El prohibicionisme

El prohibicionisme considera delictiu l'exercici de la prostitució. En realitat, les prostitutes són dones desviades, depravades, roïnes, delinqüents, per oposició a les dones que romanen a la llar, és a dir, en contraposició al model normatiu dona. En gran mesura, les dones que exerceixen la prostitució són *immorals*, o volen accedir ràpidament a guanys econòmics sense l'esforç que correspon (pensem que a la majoria dels estats als Estats Units el joc està prohibit –i d'ací la fama de Las Vegas- perquè es considera immoral guanyar diners sense *la suor del front*, en la interpretació més estricta de la condemna de Déu a Adam i Eva una vegada infringides les normes del paradís). Aquesta perspectiva està vigent a la majoria dels estats d'Estats Units, en estats on no pensariem precisament que tenen una influència puritana marcada, com ara Califòrnia⁹²³ (en realitat, llevat de Nebraska és delictiu a la resta). No és, però, un visió restringida al *puritanisme* i el *cristianisme* nord-americà.

⁹²³ A San Francisco l'ajuntament va constituir en 1995 la *San Francisco Task Force on Prostitution*, per realitzar un estudi de les lleis sobre prostitució i les regulacions en altres ciutats, estats i països, per tal de fer propostes de reforma de llei, reconeixement de drets, serveis socials, etc...

L'abril de 1999 al Parlament de Navarra es va debatre una proposta de llei de reconeixement de drets socials de les persones que exerceixen la prostitució, presentada per EU⁹²⁴. UPN va argumentar el vot negatiu a la proposta tot afirmant que considerar la prostitució un servei a la societat és una *pretensió denigrant des de l'ètica humana i insultant per provocativa per a milions de dones que avantposen valors ètics a dificultats econòmiques i socials. En la prostitució hi ha una component important de guanyar diners fàcilment*⁹²⁵.

En aquest sistema, resulta penalitzat qui exerceix la prostitució, qui demana el servei i qui organitza la trobada o força algú a prostituir-se. Els *problemes relatius a la prostitució* són problemes d'ordre públic i de seguretat ciutadana. Aquesta era una part de la normativa formalment vigent fins al 1995, encara que no s'aplicava més enllà de l'any 1982⁹²⁶, tot i que era considerada com una *variant* de l'abolicionisme en la mesura en què la prostitució no era delictiva, però sí una situació de perill social. En teoria, a partir del Decret Llei de 3 de març de 1956 la legislació de l'estat és abolicionista –resultat de l'adequació de la legislació després de la signatura el 18 de juny de 1952 del Conveni de repressió de la tracta de persones i de l'explotació de la prostitució aliena de 21 de març de 1950. Aquesta legislació, com deia, es mantenia en paral·lel a la *Llei 16/1970, de 4 d'agost sobre perill social i rehabilitació social*⁹²⁷. Com que la llei no era una llei penal (i era especial) i el CP era clarament abolicionista (ho perseguia tot llevat de la prostitució i el *consum*) es diu que l'estat, des d'aleshores, no era

⁹²⁴ DIARIO DE SESIONES DEL PARLAMENTO DE NAVARRA. IV LEGISLATURA, Pamplona, 15 de Abril de 1999, num. 97; Sesión plenaria num. 61, segon punt de l'ordre del dia, pàgs. 6-15.

⁹²⁵ Tot i això UPN es decanta finalment per un model reglamentarista, com veurem.

⁹²⁶ El TC en Sentència de 5-7-1982 (42/1982) assenyala que no “hi ha dificultat per interpretar de conformitat amb la Constitució les normes imposades pel jutjat de perill social i rehabilitació Social de Saragossa (declaració de perill social de XYZ i internament en un establiment de treball per temps superior a 6 mesos i inferior a un any i prohibició de residència a Saragossa pel mateix tems). La Sala de lo penal del T.S. en Sentència de 16-12-1981, declara la compatibilitat de les mesures de seguretat que poden adoptar-se pels Jutjats de Perill social amb les penes imposades per la jurisdicció criminal, però no substituïr-les. Es tracta d'un cas de proxenetisme i el TS argumenta que si la conducta és constitutiva de delictiva no pot aplicar-se la pena prevista en la Llei de Perill social per ser més favorable i especial respecte al CP, perquè la llei de perill social estableix normes de defensa social amb un àmbit d'actuació diferent: per aquells supòsits que tot i no ser delictives suposen un risc social. De l'exercici de la prostitució no diu res, però en no ser delictiva podia continuar aplicant-se mesures basades en la perill social.

⁹²⁷ BOE num. 187, de 6 de Agosto de 1970, que modifica l'antiga Llei de Vagos y Maleantes de 193

prohibicionista. Crec, però, d'una banda, que sempre hem tingut sistemes mixtos i dolents per a les dones i, d'altra banda, que el fet que la Llei 16/1970 no estiguera inclosa en el Codi Penal no significa que no fóra una llei *penalitzadora*, que establia un sistema paral·lel al penal. Com que era un sistema paral·lel la sostreia al *control i garanties dels processos penals*, no millorar la condició o els resultats de les persones que es veien afectades. És per això que no l'inclouré dins l'abolicionisme. La *Llei 16/1970, de 4 d'agost sobre perillositat i rehabilitació social*, que modificava l'anterior llei de *Vagos y maleantes* es proposava protegir la societat de determinades conductes individuals que tot i no ser *estrictament delictives*⁹²⁸ eren perilloses per la societat i calia elaborar normes al marge del Codi Penal per a sancionar aquestes conductes.

Aquestes penes i mesures de seguretat de *defensa social*⁹²⁹ que coexisteixen amb el sistema penal afecten persones considerades perilloses i delinqüents en potència enfront dels quals la societat ha d'estar protegida⁹³⁰. Entre els estats de perillositat i les persones que queden sotmeses a l'aplicació de la llei trobem (els malfeiners habituals), els que habitualment exerceixen, afavoreixen, promouen o faciliten la prostitució i els propietaris dels locals en què s'exerceix (a banda dels toxicòmans, homosexuals, etc...). Les mesures de seguretat consisteixen en l'internament en un establiment de *custòdia o treball* adequat a la *personalitat del subjecte* per temps no inferior a sis mesos ni superior a 5 anys. (Però no era considerat *delictiu*, sols perillós). Als que exerceixen la prostitució els serà imposat per a compliment successiu: 1r, internament en un centre de reeducació i, 2n, prohibició de residència en determinats llocs, prohibició de visitar determinats establiments i submissió als delegats de l'establiment (art.6.3). La prohibició de residència i d'entrada

⁹²⁸ Exposició de motius de la llei.

⁹²⁹ La reforma de la llei exposa entre els objectius: "2º.-Exigir y facilitar, dentro de los procedimientos regidos por esta ley, la adquisición y conocimiento lo más perfecto posible de la personalidad biopsicopatológica del presunto peligroso y su probabilidad de delinquir, asegurando a tal efecto que sus condiciones antropológicas, psíquicas y patológicas sean estudiadas por los técnicos y adecuadamente ponderadas... 3º.- Eliminar... aquellos estados que hoy resultan anacrónicos por ofrecer duda de suficiente peligrosidad... 4º Modificar otros estados, como los referentes a quienes realicen actos de homosexualidad..., matizándolos con retoques que harán más exigente la apreciación de esas figuras...".

⁹³⁰ E. Vidal: "Las trampas de la prevención", *MUGAK*- especial Centros de internamiento de extranjeros, 1998.

no té límit temporal establert (al codi penal de 1995 aquesta pena és imposada als delictes molt greus).

Per més que aquestes mesures no foren *strictament* penals, pense que no es pot afirmar que sota la llei de 1970 la prostitució no era perseguida –per més que no fóra perseguida com a delicte. La *Llei 16/1970, de 4 d'agost sobre perillositat i rehabilitació social* estava combinada amb altres mesures, normalment ordenances municipals que prohibien *el sexe al carrer*, no sols el treball de les prostitutes.

Aquesta norma va estar *vigent* fins al 1995, en què va ser formalment derogada⁹³¹, per més que a partir de 1978 no fóra, en teoria, (pense) una llei *vàlida*.

El reglamentarisme

El reglamentarisme decimonònic

El reglamentarisme és la *mesura* o actuació política més estesa en el segle XIX i el començament del XX⁹³². En aquest sistema, la prostitució és considerada una realitat social inevitable: *és el treball més antic del món*, sempre hi ha hagut prostitució i sempre n'hi haurà. És un fenomen universal, normal, ahistòric, estés... Eliminar-lo és impossible i, a més a més, indesitjable perquè és funcional a la societat: *un mal menor però necessari*.

D'una banda, serveix de vàlvula d'escapament o de seguretat. L'explicació, des del punt de vista dels *usuaris* és senzilla: la frustració sexual dels homes dins el matrimoni, l'aïllament sexual temporal (viatges de negocis o treball...) i problemes de relació o problemes per els homes fadrins de trobar satisfacció als seus desitjos sexuals se solucionen acudint a una puta⁹³³

⁹³¹ Disposició derogatòria única, 1.c) de la Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre del Codi Penal.

⁹³² R. OSBORNE: "Feminismo y prostitución: buenas intenciones y malas comprensiones", *op. cit.*, pàgs. 99-119: 100.

⁹³³ Aquesta visió de la prostitució era la més defensada fins 1960-1970, "reformulada" pel funcionalisme. M. JÄRVINEN: *Of vice and women. Shades of prostitution*, *op. cit.*, pàg.16-18.

(tenint en compte el model normatiu de feminitat –en el segle XIX era *impensable*, encara que *habitual*, que els homes trobaren satisfacció fora del matrimoni si no era anant als bordells). La prostitució *controla* la sexualitat desbocada i insaciable dels homes, evita violacions fora del matrimoni i pràctiques sexuals *inadequades* a les esposes amantíssimes i mares.

D'altra banda, els discursos al voltant de la moralitat femenina en relació a la seua sexualitat, al seu cos i la seua relació –sexual- amb els homes, són importants per a comprendre l'estigma de la prostituta. Parlar de la reputació d'un dona suposa referir-se al seu comportament sexual; expressions com *zorra* serveixen d'eina de control per reconduir les xiques cap a l'única sexualitat legítima possible (el matrimoni) on reproduirà la imatge de la bona esposa, mestressa de casa fidel i servicial per tal de ser considerada⁹³⁴.

L'assignació d'espais i el control de la sexualitat femenina com mesura de la seua moralitat garantirà la prohibició d'entrada a l'esfera pública, però cal que qui ha infringit la norma estiga estigmatitzat, és a dir, les prostitutes. Alhora, la criminalització de la prostituta, és a dir, considerar-la delinqüent, és contraproduent. Ha de ser suficient amb l'estigma, perquè hi queden *algunes*, *perquè és un servei necessari*.

Precisament perquè és un servei necessari i habitual en homes (casats o no) requereix mesures de prevenció de riscos per als usuaris: s'imposa un control sanitari obligatori per a les dones que exerceixen la prostitució per tal que no contagien els marits i els marits a les dones, que no tenen cap culpa. L'acció pública ha d'estar dirigida a controlar els *disturbis* que ocorren al voltant o a partir de la prostitució: malalties i escàndol públic; malestar entre la ciutadania. Llavors, d'una banda, part de la resposta a la prostitució ve de la seua conceptualització com a problema de salut pública, establint controls mèdics i sanitaris en considerar-la *situació de risc* i originadora d'epidèmies sexuals. D'altra banda ha de quedar clar que aquest no és el model normatiu de feminitat *en positiu*: les esposes virtuoses són el model i les que transgredeixen han de ser controlades i situades *al marge*. Cal controlar el

⁹³⁴ SUE LEE: " Aprender a amar. Reputación sexual, moral y control social de las jóvenes", dins ELENA LARRAURI (comp.): *Mujeres, Derecho Penal y Criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994, pàgs. 17-41.

desordre de les dones i el desordre consisteix a eixir de l'espai privat/domèstic i de la sexualitat reglada per envair l'espai públic amb els seus cossos. Aquesta invasió ha de ser tractada com un problema d'ordre públic que es pot solucionar *reconduint* les dones a un nou espai amb mesures de *zonificació*.

Primera mesura: el control sanitari

Les cartilles sanitàries especials per a prostitutes pressuposen una mena de llista o registre de l'exercici de la prostitució, paral·lel, normalment, a un control policíac. Les revisions mèdiques es realitzen obligatòriament i periòdicament a les dones i els clients poden demanar que la prostituta els mostre la cartilla, com a *prova* que està neta, que no li encomanarà cap malaltia. Aquest sistema està vigent en països com Grècia i Alemanya. A Grècia, les prostitutes estan registrades i sotmeses a examen mèdic dues vegades per setmana, de manera que la majoria de les prostitutes intenten sostraure's a aquests registres que són mesures de control. Les institucions sanitàries i de prevenció del VIH estan dirigides a les prostitutes registrades, de manera que sense registre no hi ha possibilitat d'atenció. A Alemanya hi ha un registre de treballadores del sexe que han d'acudir regularment als controls, mentre que les persones no registrades tenen dificultats d'accés als serveis d'atenció i prevenció⁹³⁵.

Els problemes de les revisions obligatòries i els registres són, d'una banda, les dificultats d'accés per a les persones no registrades, d'altra, el control sobre les persones registrades⁹³⁶, i finalment, com denuncien les prostitutes, aquest *control* sobre elles els lleva el control que elles poden exercir sobre el seu treball i les impel·leix a situacions més perilloses⁹³⁷. Els controls es fan sobre les prostitutes, no sobre els clients. Si la cartilla és obligatòria i els clients la poden exigir, molts d'ells en *comprovar* que estan sanes es neguen a utilitzar preservatius, col·loquen la dona en una situació de

⁹³⁵ EUROPAP: Conclusiones generales y recomendaciones, 24-03-2000.

⁹³⁶ Les conclusions de l'EUROPAP senyalen, per exemple, en Alemanya, el tractament *inadequat* del personal sanitari a les persones registrades, que no proporcionen un tractament personalitzat i respectuós, el que dificulta la confiança i al capdavant un servei mèdic de qualitat. EUROPAP: Conclusiones generales y recomendaciones, 24-03-2000

⁹³⁷ G. Pheterson: *Nosotras la putas*, Talasa, Hablan las mujeres, Madrid1992.

risc i en gran mesura desprotegida. Més que situació de risc, com elles diuen, hi ha pràctiques de risc i la targeta obligatòria els imposa pràctiques de risc continuades en la mesura en què les malalties de transmissió sexual no són monopoli de les prostitutes⁹³⁸, sinó que qualsevol client (els quals no estan sotmesos a cap control sanitari ni periòdic, ni esporàdic i, menys encara, obligatori) la pot transmetre a una prostituta. I una malaltia per a la prostituta significa no poder treballar i, per tant, no guanyar diners, de manera que elles en són prou conscients i estan suficientment preocupades perquè no els passe⁹³⁹ com per a sotmetre-les a controls sanitaris obligatoris que legitimen de cara als clients pràctiques de risc.

Segona mesura: la zonificació

La zonificació és l'establiment d'espais en què l'exercici és tolerat però fora de la visió de la ciutadania respectable. Primer, perquè és un món marginal –no és considerat treball, és insegur, precari i normalment acompanyat d'altres *problemes socials*: petit tràfic de drogues, furts, violència: vida de carrer, exclusió i marginalitat-. El món marginal cal mantenir-lo al marge, fora, com si no fóra part del món *real*, com si no formara part del sistema. La prostitució i tot el món *dels exclosos* han de quedar fora de l'anàlisi, fora de la *ciutat*: es converteix en la situació vital en què es cau quan una persona ix de la societat més que un problema que ocorre en la societat i és de la societat⁹⁴⁰. Per això cal establir clarament els límits, les fronteres entre dins i fora i les fronteres corresponen a espais, a territori. La zonificació

⁹³⁸ Cal tenir en compte que el reglamentarisme, com he dit, és característic del segle XIX i principis del XX quan segurament la causa de propagació de les ETS era efectivament la prostitució, mentre que ara seria més aviat les pràctiques sexuals dels joves adults després d'una "revolució sexual" no acompanyada suficientment d'educació sexual i sanitària.

⁹³⁹ HETAIRA, col·lectiu de defensa dels drets de les prostitutes va editar un llibret de difusió entre les prostitutes (en l'elaboració del qual participaren algunes prostitutes) en què s'explica a les dones els *trucs de la professió*: com detectar a la vista malalties de transmissió sexual, com col·locar un preservatiu sense que el client se'n adone... A mena de "conclusió" senyalen: "Usando condón es la única manera de protegerte a ti misma y a tus parejas sexuales contra las enfermedades venéreas y el SIDA. **Los antibióticos** no protegen contra las enfermedades venéreas; **Un lavado vaginal** no protege contra las enfermedades venéreas; **Rezar** sólo protege contra las venéreas si siempre usas condones", HETAIRA: *Trabajo y salud*, Comunidad de Madrid, Dirección general de prevención y promoción de la Salud. Consejería de sanidad y servicios sociales..

⁹⁴⁰ G. PROCACCI: "Ciudadanos pobre, la ciudadanía social y la crisis de los estados del bienestar" dins S. GARCÍA i A. LUCKES (comps.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*, Siglo XXI, Madrid 1999, pàgs. 15-44: 36.

es pot fer, d'una banda, prohibint la prostitució al carrer i admetent-la només als *clubs*, establiments que podran ser controlats tant en les mesures sanitàries com en la localització; d'altra, la zonificació pot correspondre a *espais públics*, en situar-la *fora* o als margens de les zones amb veïns. El problema és que normalment no s'escolta prèviament les prostitutes quan es decideix *la zona* ni es parlen de les condicions i/o instal·lacions que necessitarien les dones.

La zonificació mitjançant clubs exclusivament comportaria la persecució de la prostitució al carrer o, si més no, la prohibició, de manera que no és considerada com una *alternativa real* i, a banda, la zonificació dels clubs es fa de nou dins (normalment fora) de la ciutat i/o determinats barris. La zonificació és una mena d'*ordenació* dels espais públics i és una pràctica urbanística prou comuna per a moltes altres activitats. Potser la diferència fonamental siga la participació dels afectats en la decisió i disseny públic de la ciutat com un espai de tots⁹⁴¹.

Zonificació de clubs

Després de les queixes continuades dels veïns, l'Ajuntament de Bilbao va aprovar el 1999 una ordenança municipal sobre establiments públics dedicats a la prostitució⁹⁴². L'ordenança té "per objecte fixar les distàncies mínimes entre locals i el règim jurídic aplicable, pel que fa, almenys, als requisits higièncics i sanitaris" (cal tenir en compte que l'ordenança es fa des de l'àrea d'urbanisme)⁹⁴³. L'ordenança s'aplica a tots els locals oberts al públic en

⁹⁴¹ Totes les zonificacions espacials a la ciutat no són "imposades"; pensem per exemple en els bancs que es "busquen" entre ells, les tendes de roba i sabateries que acaben formant centres comercials oberts que es consoliden després d'una "pràctica" extesa; els restaurants, etc... Progressivament però, les ciutats van creixent "programades" –encara que gairebé cap ciutat té un projecte urbanístic global sinó que creix parcialment i a trossos- i les zones d'oci es diferencien de les de treball i residència, els polígons industrials, per posar alguns exemples. En teoria a l'elaboració dels plans urbanístics han de poder participar els ciutadans (en el disseny de la ciutat que volen) encara que aquesta participació i la incidència d'aquesta participació en la decisió final pública és més que reduïda. Sobre zonificació i gènere, veieu TERESA DEL VALLE: *Andamios para una nueva ciudad*, Càtedra, Universitat de València, Madrid 1997.

⁹⁴² *Ordenanza sobre establecimientos públicos dedicados a la prostitución*, Ayuntamiento de Bilbao- Bilbao Udala, 12 de maig de 1999.

⁹⁴³ *Informe sobre la posibilidad de establecer una regulación de la prostitución al carrer*, Ayuntamiento de València, 30 de gener de 2001. Presentat pel Lletrat Degè Sr. N. Ramirez: "El letrado informante, conocedor de que el problema objeto del informe no es exclusivo de nuestra ciudad, ha realizado

què habitualment es desenvolupe una activitat de prostitució *declarada o no*: tant si s'exerceix al local, com si el local serveix de punt de trobada, siga quina siga l'activitat principal i el nom comercial del local. En teoria, llavors, hauria d'aplicar-se a bars, pubs i *clubs* que són els espais o els locals en què es *concerta* i/o s'exerceix la prostitució, a banda de les pensions, *cases de massatge*, hotels... en què les prostitutes puguen dur a terme la seua activitat, excloent, únicament, els domicilis o els habitatges de les prostitutes i dels clients.

Aquesta normativa és independent de la penal que, com veurem, preveu que els locals on s'exerceix la prostitució *forçada* poden ser tancats per ordre judicial definitiva o cautelarment, perquè són locals en què es realitzen delictes però no són tancats per ser locals de prostitució. La zonificació establerta per l'ordenança és prou minuciosa: afecta la distància entre locals d'aquest tipus (entre dos establiments almenys 200 metres⁹⁴⁴ – per exemple, entre el bar on es *concerta* i es negocia i la pensió on es realitza el servei-); afecta els requisits de les instal·lacions o les condicions *sanitàries* d'implantació dels espais i habitacions destinats a la prestació de serveis sexuals (per a obtenir la llicència municipal d'obertura)⁹⁴⁵. Els locals on, a banda de la prostitució, s'exerceixen altres activitats (pubs, restaurants, hotels –diu l'ordenança explícitament) hauran de reunir els requisits específics de

gestiones acerca de otros Ayuntamientos de grandes ciudades, viniendo a saber que el Ayuntamiento de Bilbao ha dictado una Ordenanza local... Mediante esta ordenanza se intenta, si no erradicar, al menos disminuir la prostitución callejera, con la estimable ayuda de la meteorología, que anima bastante menos a permanecer en la calle en las riberas del Cantábrico que en las del Mediterráneo". A banda de la inspiració poètica nefasta del senyor Lletrat, cal assenyalar que l'Ordenança de Bilbao en cap moment parla dels fins que el sr. Ramírez li atribueix i que, evidentment lo l'ha llegida.

⁹⁴⁴ Art.4.1.: La distancia mínima entre dos establecimientos en los que se desarrolla habitualmente la actividad de prostitución será de 200 metros, medidos en línea recta, por el sistema radial y sobre una misma rasante, entre las respectivas proyecciones a la línea de fachada de cualesquiera puntos de los locales en cuestión.

⁹⁴⁵ Les condicions higienico-sanitàries són increïbles, i més si tenim en compte que es tracta d'una ordenança d'urbanisme: L'altura mínima de les habitacions serà de 250 cm- (1ª condició higienico-sanitària), la superfície mínima inclosa la zona d'aseo: 9 m²; zona d'aseo mínim 3 m²; la zona de l'aseo estarà alicatada fins el sostre i dotada de lavabo, ducha i bidet. Ambdues estàncies tindran ventilació i **no podran ser destinades a un ús diferent de l'autoritzat: l'exercici de la prostitució**. Per els locals de luxe, amb piscina d'hidromassatge les condicions de "manteniment de la piscina" són que dispose de sistema de filtració ràpida, clorificació, control automàtic de desinfectant i PH; *hauran de ser buidades, netejades i desinfectades almenys una vegada al dia i els paràmetres de manteniment es controlaran tres vegades al dia*. (Aquesta mesura i la següent són un poc estranyes, pense, en una ordenança d'urbanisme). Les banyeres de hidromassatge hauran de ser buidades, netejades i desinfectades després de cada utilització.

cada sector, però tenint en compte que els locals o les habitacions on estiga autoritzat l'exercici de la prostitució no podran ser destinats a altres usos diferents (cosa que ho complica prou en el cas dels hotels i les pensions, pense...). Caldrà obtenir una llicència municipal per a desenvolupar aquestes activitats (hotels?, pensions?) i complir els requisits de distància i instal·lació.

La disposició addicional segona estableix que l'àrea d'urbanisme és competent per a tramitar les llicències mentre que la comprovació de *l'activitat de la prostitució i les condicions del seu exercici correspon als departaments de seguretat ciutadana i salut*. És a dir, la prostitució és un problema de salut pública i d'ordre públic. Finalment, els establiments en què s'exercia la prostitució i no complien la distància requerida podien continuar l'activitat durant un màxim de 30 mesos sempre que ho demanaren en un termini de tres i garantiren suficientment la desaparició de la prostitució entre les seues activitats.

Resultat: la majoria dels locals han tancat i les dones treballen al carrer, on de nou sorgeixen problemes de zonificació.

Zonificació al carrer

Normalment s'atribueix a la prostituta del carrer la pitjor de les situacions: inseguretat, violència, falta de protecció, incomoditats variades (fred/calor/pluja; falta d'aigua corrent; lavabos...) i en part no falta raó⁹⁴⁶ ja que les pràctiques de zonificació normalment assenyalen com a *zona de tolerància* espais que queden aïllats de les zones habitades per tal de no molestar els veïns –és una activitat molesta i *perillosa*. Sobretot és una activitat marginal i els veïns interpreten la presència de les prostitutes com un signe de degradació del barri, de manera que cal establir uns espais sense veïns o en barris degradats perquè acabe per fugir tota la població i poder especular tranquil·lament amb el sòl. Totes aquestes prohibicions i mesures de zonificació, però, responen a una voluntat o un afany d'ocultació de

⁹⁴⁶ Dic en part perquè, si bé és cert que aquests inconvenients existeixen moltes prostitutes de carrer consideren què és millor estar al carrer que a un club: els horaris de treball els marquen elles, poden triar els clients que en un club no poden i guanyen la totalitat del "preu del servei", mentre que en un club l'empresari es queda la mitat. Val més així ser "autònoma" que "assalariada". R. DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre práctica sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución, op. cit.*

l'existència de la prostitució a la ciutadania benpensant. Les prostitutes també desenvolupen aquest sentit de territorialitat per a utilitzar-lo *al seu favor*. La lluita pel territori és essencial també entre elles. Cada prostituta del carrer té el seu espai, el seu territori, que és com *la seua oficina*⁹⁴⁷, on els clients fixos van a buscar-les i des d'on controlen l'ambient. Els espais estan dividits i ordenats per les més antigues i són llocs fixos. Les més antigues estan als llocs considerats privilegiats i quan *arribes de nou* és millor que alguna amiga et faça de padrina per aconseguir un bon *cantó*⁹⁴⁸.

Des del punt de vista del veïnat i els clients, la zonificació té un altre sentit. En molt països hi ha regulacions relacionades amb l'oferiment o el requeriment en públic de serveis sexuals. Aquestes actuacions (que pot ser per el veïnat són interessants) sotmeten les dones a condicions de treball més insegures. A Irlanda, per exemple, la figura del *kerb-crawling*⁹⁴⁹ ha tingut l'efecte de reduir el temps de negociació amb el client, de manera que les prostitutes es queixen d'haver d'estar més vigilants de la policia que del client. La mesura *proteccionista* de fet el que ha produït és una reducció del temps de negociació, cosa que és molt important per a la prostituta (no tant per al client): durant la negociació ella pot *cerciorar-se* que el client no és perillós o, almenys, en establir la relació pot decidir si l'accepta o no com a client. D'altra banda, ha reduït el temps de negociació de manera que hi ha menys acord (o possibilitat de negociació) sobre el temps, el servei que s'ha de prestar i el diners que rebrà, qüestions sobre les quals pot sorgir el conflicte després. Durant la negociació el client sempre té més pressa que la prostituta per a tancar el tracte i com menys temps s'hi dedique i menys condicions queden clares, una vegada prestat el servei serà per a les dones molt més difícil de

⁹⁴⁷ R. DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre práctica sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución, op. cit.*, pàg. 76, testimoni d'una informant (Tona): "Yo de pequeña tenía el sueño de estar vestida con una gabardina blanca debajo de una farola. Ésta era para mí la oficina de la puta".

⁹⁴⁸ R. DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre práctica sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución, op. cit.*

⁹⁴⁹ *Kerb-crawling*: incitació persistent a la prostitució o la corrupció feta per un home des d'un cotxe o en baixar-ne causant molèsties a la dona o al veïnat. E. ALCARAZ VARÓ i B. HUGHES: *Diccionario de términos jurídicos*, Ariel, Barcelona 1995 (3ª edició).

negociar⁹⁵⁰. A més, aquestes mesures han fomentat la recerca per part de les dones de *protecció privada* (macarró), la qual cosa suposa per a elles menys diners i menys autonomia⁹⁵¹.

També a la Gran Bretanya i Itàlia es consideren sancionables pràctiques i activitats relacionades amb la prostitució quan generen molèsties als veïns: a Anglaterra també s'aplica el *kerb-crawling*⁹⁵², i a Itàlia les pràctiques són diverses, des de l'infame senyal de trànsit creat per l'Ajuntament d'Aulla (Itàlia) en què es prohibeix la prostitució al carrer per tota la ciutat⁹⁵³, a la pràctica policial d'altres ajuntaments italians que consistia a apuntar les matrícules dels cotxes que paraven per demanar serveis sexuals a prostitutes al carrer i enviar-los una multa per haver aparcat en un lloc prohibit. Tot això ha estat aplaudit per les abolicionistes (com veurem), i criticat per les prostitutes⁹⁵⁴.

A València va esclatar un conflicte *territorial* al setembre del 2000 quan una concentració de 200 veïns del Grau esdevingué una manifestació violenta contra les prostitutes⁹⁵⁵. Un mes després 4000 veïns es manifestaven per demanar que es prohibira la prostitució al carrer a tota la ciutat. Alegaven que la prostitució no és un problema d'un barri sinó de la ciutat (no als desplaçaments –no siga que em toque a mi; sí a la prohibició i la zonificació mitjançant clubs). L'ajuntament va respondre a les demandes dels veïns amb

⁹⁵⁰ R. DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre práctica sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución, op. cit.*

⁹⁵¹ EUROPAP: *Conclusiones generales y recomendaciones*. Red Europea sobre Prostitución, Movilidad y SIDA.

⁹⁵² ANA RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", dins A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en Derecho de Familia*, Instituto Andaluz de la mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000, pàgs. 19-75, especialment pàgs. 55-70: "el lado oscuro de la sexualidad reglada": 65: "Podemos destacar la figura del Kerb-crawling vigente desde finales de los ochenta, que sanciona a aquellos conductores que circulan a escasa velocidad con el fin de apreciar y valorar la mercancía que se les ofrece, y poder ultimar –en caso de informe favorable- el consiguiente trato".

⁹⁵³ "Batalla legal contra la prostitución callejera en Italia", *El Mundo*, 24 d'agost de 1998.

⁹⁵⁴ El mes d'agost de 1998 va estar "inundat" per aquest tipus de notícies a tots els diaris. *El País* va traure un especial ("Jaque al comprador del sexo") el diumenge 9 i *El Mundo* el dilluns 24 un altre. El primer país en instaurar aquesta caça al *prostituient* va ser Suècia.

⁹⁵⁵ El crit dels veïns va ser: "Jonkis no, putas fuera", *Levante-EMV*, 29-09-2000.

un envelat d'atenció de les prostitutes del Grau que va causar més polèmica i no va servir de res: entre altres coses perquè les mesures eren *visuals* i de cara als veïns però no a les prostitutes. Amb l'envelat l'ajuntament aconseguia dues coses: focalitzar el problema de la degradació d'un barri en la població més feble al senyalar les putes com el principal mal –desviant l'atenció del fet que és un barri sense llum pública, sense centre de salut ni centre de serveis socials, sense transport públic adequat... i un barri que interessa *urbanísticament*- i donar als veïns la impressió que l'Ajuntament es preocupava i buscava solucions. Va ser una operació *de màrqueting* errada, però no sols perquè les mesures eren visuals. La majoria de dones provenien de Serra Leona i Nigèria i parlaven anglès, les *infodones no*; la informació que posaven a l'abast de les dones era totalment inadequada (*com fer un currículum, com començar una empresa per eixir de la prostitució...*). Després d'uns dies se'n adonaren que el tipus de informació que necessitaven oferir a les dones era una altra i donaren informació sobre serveis de salut. Per obtenir una tarja sanitària cal estar empadronat (fotocòpia del pasaport i acreditació de la residència), anar a l'INEM i extreure un certificat com que no es percep cap prestació; anar a la delegació d'hisenda a per un certificat com que no es fa declaració de la renda per falta de recursos, acudir a un centre de salut o a un centre de serveis socials i tramitar la tarja. Primer problema: les dones no tenien passaport i l'ajuntament no es va coordinar amb delegació de govern per donar-los una cèdula de identificació, ni amb la conselleria de sanitat per atorgar-los una tarja, per donar una resposta a les necessitats de les dones. Per això les prostitutes no anaven a l'entelat. A banda, els veïns no estaven satisfets i insultaven les dones, de manera que la policia les *acompanyava*.

Poc després, l'ajuntament va convocar una *mesa d'acció social per a eradicar la prostitució i les drogues*⁹⁵⁶ a la ciutat de València on s'havia de debatre sobre el problema de la prostitució, en concret la prostitució de barri, i sobre el tràfic de drogues (tot junt). La Federació d'Associacions de Veïns va presentar a aquest fòrum un *Pla per a l'eradicació de la prostitució al carrer a les zones residencials* amb un sol objectiu: “No volem prostitució a les portes de casa”. La prostitució és el contrari de la qualitat de vida dels veïns, la

⁹⁵⁶ Hi participaven els grups polítics municipals, el regidor de benestar social, ONG's –Cáritas, Médicos del Mundo-, la Federació d'Associació de Veïns i un representant de la Universitat de València (Magdalena Lopez, que m'ha facilitat els documents i amb qui he discutit llargament sobre la prostitució a València).

seguretat, la tranquil·litat i *la dignitat del barri*. El reglamentarisme més decimonònic es troba a la base d'aquestes propostes: hi trobem mesures socials i mesures policials. Una de les *mesures socials* és el control sanitari permanent; la mesura policial més important és l'establiment de controls rigorosos a diari i permanentment als espais públics on s'exerceix la prostitució amb l'augment de la pressió fins que siga inviable l'exercici. De reconeixement de drets no se'n parla, de negociació amb les prostitutes, tampoc. La prostitució és sobretot un problema d'ordre públic, apareix sempre vinculada a altres formes de criminalitat i envoltada d'actes delictius. Cal, llavors, llevar-la del carrer, però no eradicar-la *tout court*.

També al novembre els grups socialista i Esquerra Unida presenten una moció a l'ajuntament en què plantegen la necessitat de desenvolupar un *Pla Municipal específic de mesures preventives, de protecció, atenció social i reinserció per a les persones que exerceixen la prostitució a la ciutat de València* que va dirigit a les prostitutes que volen deixar la professió i a les víctimes de màfies. Per a la resta es proposen mesures de control i revisió de les condicions sociosanitàries, d'habitabilitat, etc., de les pensions, locals, hotels, etc., on s'exerceix la prostitució⁹⁵⁷. El degà dels jutges a València, F. De Rosa, demanava públicament que es regulara l'exercici de la prostitució "com a pas previ per a les prestacions i ajudes socials i laborals": que s'establesquen controls sanitaris, que es controlen els clubs... I diu: "les prostitutes tenen drets i els jutges hem de protegir els drets. El problema és que les prostitutes del Grau són immigrants irregulars i no tenen drets"⁹⁵⁸.

Finalment, els veïns s'han *calmat*, ningú no ha escoltat les prostitutes, les han traslladades bé la policia, be les xarxes. La majoria ja no són al carrer,

⁹⁵⁷ Ajuntament de València, Moció presentada per els regidors Ana Noguera i Antonio Montalban, tema: Prostitución y tráfico de personas con fines de explotación sexual y en defensa de sus derechos humanos en el municipio de València, 22 de Novembre de 2000. La moció presentada recull la necessitat d'un Pla municipal compostat per diferents plans específics no desenvolupats a la moció.

⁹⁵⁸ Taula redona sobre Prostitució. Facultat de dret, 20 de novembre de 2000 -jo estava a la taula redona- i declaracions al diari Las Provincias, 21 de Novembre de 2000. El problema no està, pense en que això siga reglamentarisme pur i dur, sinó que un jutge confonga drets de les prostitutes amb mesures de control, per una banda i per altra que afirme que hi ha persones sense drets. El sr. Degà confon reglamentarisme amb reconeixement de drets per les prostitutes i per a mi és més important que les dones tinguin drets que que els usuaris tinguin "garanties" sobre les dones i control sobre elles.

ni al Grau, sinó dins de pensions i clubs on és més difícil accedir a elles per les ONG que s'ocupen de l'atenció sanitària, i on elles tenen menys control sobre la seua activitat.

A Madrid la gran polèmica sobre l'exercici de la prostitució a la Casa de Campo respon a aquesta *distribució* de l'espai públic. També el sistema de *les multes* ha estat utilitzat per *desincentivar el consum de sexe*⁹⁵⁹. Quan la respectable ciutadania es va queixar, l'Administració va proposar *desplaçar les prostitutes* (que ja havien estat desplaçades abans fins al parc) cap una zona menys poblada i més allunyada de tot. La utilització de l'espai públic és sempre un tema conflictiu perquè hi ha interessos diversos de la gent que hi conviu.

Atés el conflicte, HETAIRA⁹⁶⁰ va plantejar d'entrada la necessitat de negociar davant el conflicte escoltant igual i donant el mateix valor als interessos de totes les parts, tenint en compte, però, les diferències de poder o el que és el mateix, qui és la part feble en el conflicte (les prostitutes) per tal que la lògica del més fort no s'instaure *sense problemes* i acabe marginant més encara un col·lectiu amb prou dificultats. Després de parlar amb les prostitutes afectades, Hetaira⁹⁶¹ va suggerir que potser la separació d'espais (la zonificació *pura*) era una solució, per tal d'establir espais per a activitats lúdiques i espais per a l'exercici de la prostitució tot i restringir el trànsit a la Casa de Campo. Aquesta nova distribució d'espais hauria d'anar acompanyada d'una millora en les condicions de treball per a l'exercici de la prostitució per tal que no fóra un gueto tancat encara més estigmatitzant: més seguretat, enllumenament públic, transport per a poder arribar al lloc de treball, contenidors, aigua corrent, sales de descans... És a dir, no es tracta de *retirar-les de la vista* sinó de pactar unes condicions de treball millors per tal que les prostitutes *se'n vagen* de la zona en què molesten. És clar que,

⁹⁵⁹ *El País*, 21-4-1999. Com Madrid: "La policia local multa las prácticas sexuales en la cas de campo. La policia aplica una ordenanza franquista de 1960".

⁹⁶⁰ HETAIRA és un col·lectiu de defensa dels drets de les prostitutes amb seu a Madrid. Gràcies a Merce, Mamen, Concha, Cristina i Lola per els documents, la informació, les xerrades informals i a correu, l'aclariment de qüestions i preguntes, l'atenció que m'han prestat i pel treball que realitzen.

⁹⁶¹ C. GARAIZABAL: "Negociar los espacios públicos", *EL PAIS*, 2 de Mayo de 1999.

assenyalen, aquesta mesura de zonificació no pot ser mai presa o implantada sense l'acord de totes les parts en conflicte, és a dir, sense escoltar les prostitutes i preguntar en quines condicions estarien disposades a deixar la zona i anar-se'n a una altra⁹⁶².

Després de les negociacions entre l'administració i les prostitutes, es va proposar *traslladar-les* al Cerro Garabitas. Els ecologistes es negaren perquè la zona pensada per a la prostitució estava considerada una zona protegida (*el darrer pulmó de la ciutat*) i, si s'admetia l'entrada *massiva* de cotxes el parc, desapareixeria⁹⁶³. L'*acusació* del grup municipal del PSOE cap al PP (en el govern) de proxenetisme per instal·lar en un parc un bordell públic⁹⁶⁴ va fer caure totes les negociacions i tots els intents de buscar eixides al conflicte.

Es tracta d'un treball o d'una qüestió privada?

El reglamentarisme ha tendit a reconduir la qüestió de la prostitució (llevat del control sanitari i policial de zonificació) a l'àmbit privat: dos adults que consenten i acorden una transacció. En aquest sentit es pot dir que ha tendit a una legalització més que a una criminalització. El contracte de servei l'estableix la prostituta amb cada client: la prostituta ofereix plaer, el client ofereix diners. El que es compra i el que es ven depèn de cada prostituta, de cada client i de la negociació del tracte⁹⁶⁵. La *mercaderia* que circula és el plaer: per tal de materialitzar un desig el client necessita la prostituta i la prostituta necessita el diners del client. La prostituta i el client tenen capacitat contractual i actuen en igualtat de condicions: el poder de la dona està en el

⁹⁶² Aquesta informació l'he extret de un dossier de premsa local que HETAIRA em va facilitar de l'any 1999 i de moltes xerrades amb elles.

⁹⁶³ El MUNDO, 21 de Septiembre de 1999.

⁹⁶⁴ El MUNDO, 21 de Septiembre de 1999: "El cerro Garabitas es el mayor tesoro ecológico": "En opinión de la portavoz socialista no existe ningún parque europeo con una casa de prostitución en su interior y si este plan culminara -construcción de casetas y urinarios- supondrá un precedente gravísimo, favorecido por el Ayuntamiento, que podría convertirse en el más importante proxeneta europeo".

⁹⁶⁵ Amb això no vull dir únicament que cada prostituta té unes regles i ofereix uns serveis i altres no; que el client demana el que vol i que negocien el preu, el temps i el servei. De vegades es negocia un servei i s'acaba escoltant sense més al client; de vegades solament es busca companyia però el tracte o la negociació es fa sobre serveis sexuals. Pel que fa la prostituta, algunes consideren que venen el que el client necessita comprar per la seua satisfacció sexual, altres venen "una part del seu cos"; altres pensen que venen il·lusió, vici, desig, fantasies... R. DE PAULA MEDEIROS: *Hablan las putas. Sobre prácticas sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución*, Virus, Barcelona, 2000, pàgs 156-157.

coneixement sexual que l'home necessita (*viu del desig de l'home*); el poder de l'home està en els diners. Els trets significatius de la prostitució són la comercialitat del sexe, la promiscuïtat de la prostituta en les seues relacions professionals (sexuals), la indiferència afectiva (són professionals, no amants) i la temporalitat de la relació.

Aquesta seria una visió *liberal*, en el sentit d'excloure la intervenció de l'estat en les vides privades (i la moral) dels individus. La prostitució ha de ser tractada com un negoci ordinari, com la venda d'un servei. La prostituta persegueix un guany econòmic, de manera que hauria de quedar separat de l'activitat sexual en què es concreta⁹⁶⁶. La prostitució és un comerç, és un intercanvi de serveis per diners i no és rellevant quin és el servei o la mercaderia. La relació entre el client i la prostituta no divergeix de la relació entre un altre professional i els seus clients (un metge, un advocat, un llanterner, un electricista...). Les prostitutes són adultes que elegeixen lliurement una professió (en la mateixa mesura en què altres professions són lliurement elegides: picapedrers, escombraires...).

Que siga una qüestió privada (un intercanvi privat; *un servei de proximitat*) no vol dir, però, que no haja d'estar reconegut com treball⁹⁶⁷. Tot el contrari, no te sentit que sent la prostitució un treball (una prestació de serveis) com un altre i les prostitutes unes treballadores com altres el reconeixement de l'activitat com a activitat econòmica siga negat. El reconeixement és necessari per dues raons: d'una banda, per a traure a la llum els diners que circulen en el món de la prostitució, fixar taxes i impostos; d'altra, per a reconèixer drets a les treballadores del sexe com a treballadores: salut, pensions, sindicació... És a dir, l'estat ha d'intervindre per regular qüestions bàsiques de l'activitat com regula altres activitats: control sanitari, condicions laborals acceptables, pagament de taxes i impostos, assegurar l'accés als serveis de la seguretat social... És clar que les vies d'accés seran

⁹⁶⁶ K. WEISBERG: "Prostitution. Introduction", dins K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996, pàgs.187-198:190.

⁹⁶⁷ Per una defensa de la prostitució en aquest sentit veieu: L.O. ERICSSON: "Charges against prostitution: an attempt at a Philosophical Assessment" dins K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996, pàgs. 208-216.

diferents: hi ha prostitutes que treballen, diguem que com *assalariades* a clubs i locals que contractarien amb l'empresari –i no amb els clients: tindrien un contracte de treball- o anirien a comissió amb ell/ella: tant per servei. D'altra banda, hi hauria dones *autònomes* que es donarien d'alta en la seguretat social⁹⁶⁸. Aquestes diferents situacions poden trobar cobertura si es deixa de costat la hipocresia i es regula la prostitució.

Pense que aquesta posició no qüestiona suficientment per què els homes compren plaer i veuen *normal* comprar plaer sexual. Ni per què són principalment les dones les que exerceixen la prostitució. *Alguna* relació deu tenir aquest fet amb el sistema de sexe/gènere en la mesura en què es comercialitzen relacions entre els sexes –on l'home té els diners i la dona treballa. Tampoc no pense que indique amb claredat que el control informal sobre les dones i el control policíac sobre la prostitució té sentit des del moment en què la prostitució no està reconeguda (com véiem amb les queixes de les prostitutes a Irlanda a partir del *Kerb-crawling* i altres exemples). No obstant això, el punt de partida pot ser acceptat suficientment.

El que sí que cal fer, s'apunta, és canviar d'actitud davant la prostitució. Deixar de banda les *moralines* i deixar de ser així mateix hipòcrites amb les dones que hi treballen⁹⁶⁹. Aquesta és la posició defensada al Parlament de Navarra per la majoria dels grups polítics, per més que el reglamentarisme que proposen siga *actual* i compatible amb l'abolicionisme. A Navarra no aniran tan lluny com afirmar que és i ha de ser considerat un treball –llevat del cas de les estrangeres, com veurem-, sinó que la intervenció pública és necessària per a garantir uns mínims en l'exercici de la prostitució i l'accés a drets i prestacions socials per la via dels impostos.

⁹⁶⁸ Això en realitat ja es fa. Els "empresaris" contracten com a "cambreres" o xiques d'espectacle o dones de la neteja a les prostitutes dels locals (no tots i no a totes) i busquen serveis de salut (Mutues) per tenir cobertura sanitària per les dones. Donades d'alta com autònomes ho poden fer com a dones de la neteja (amb poques prestacions socials, però amb certa cobertura), o com "autònomes" sense règim especial. Pense que això és prou raonable, donat l'estigma social que cau sobre la prostitució.

⁹⁶⁹ L.O. ERICSSON: "Charges against prostitution: an attempt at a Philosophical Assessment", cit, pàgs. 208-216.

El reglamentarisme no sols està prou estés, sinó que encobert, es demana i s'*aplica* a l'estat espanyol –en les parts més dolentes. Aquest sistema suposa sempre algun tipus de reconeixement/legalització de la prostitució. El reglamentarisme del segle XIX i el començament del XX no pensava en la possibilitat (o almenys no necessàriament) que les prostitutes foren forçades – era un mal necessari-, de manera que una resposta **forta** als proxenetes i/o rufians no estava *prevista* com a **base** del sistema⁹⁷⁰. Els sistemes abolicionistes (que veurem tot seguit) centren l'atenció en la persecució dels que exploten les dones (proxenetes i, en menor mesura, clients), però combinen pràctiques pròpies del reglamentarisme, especialment la zonificació. El reglamentarisme actual, així combinat, es presenta com una solució mixta possible: lluitar contra l'explotació i la prostitució forçada i alhora reconèixer la prostitució com a treball. Pense, però, que es confon reconèixer la prostitució com treball, reconèixer drets a les treballadores del sexe i reglamentar la prostitució. El debat sobre la proposta de llei al parlament de Navarra és un exemple d'això i de quan fàcil és començar un discurs sobre els drets i acabar justificant pràctiques de control. Hi ha dues postures al debat, com assenyalava: un *reglamentarisme* actual i un *reglamentarisme decimonònic*.

UPN ens dóna exemples de reglamentarisme decimonònic: el govern de Navarra és conscient de l'alt risc sanitari derivat de la prostitució i si bé hi ha un dispositiu d'atenció sanitària, “el 30% de les persones que pertanyen al col·lectiu de prostitutes no estan disposades a ser controlades de cap manera”. A més a més, continua, hi ha un problema afegit: la voluntarietat dels controls ginecològics (!) que crea *un camp incontrolat* i les lleis estatals haurien d'establir obligatòriament el reconeixement obligatori i periòdic per al col·lectiu⁹⁷¹. En resum: cal una *alternativa ètica per l'inclusió* d'aquest

⁹⁷⁰ Això no vol dir que no es perseguira quan hi havia clarament falta de consentiment. Diguem que hi ha una separació clara entre conductes constitutives de delictes i exercici de la prostitució i el reglamentarisme s'ocupa o fa referència a aquesta segona vessant.

⁹⁷¹ Intervenció del sr. Armazañas Echarri: “Nuestra Comunidad, en estos momentos, dispone de medios humanos y técnicos distribuidos por todas las zonas para abordar este potencial riesgo sanitario, sin obviar una evidencia que yo creo que sus señorías conocen, que un 30 por ciento aproximadamente de las personas pertenecientes a este colectivo no están dispuestas a ser controladas en ningún aspecto. Junto a esta situación, hay otro problema añadido, que es la voluntariedad de los exámenes ginecológicos, que crea un campo incontrolado, y quizás las leyes estatales deberían abordar el establecimiento obligatorio de reconocimientos periódicos... A pesar de todos estos inconvenientes, el avance en el control sanitario es muy importante y en

col·lectiu en el món laboral; cal *suport i comprensió* per a qui vol deixar la prostitució i cal un “control permanent sanitari que arribe fins a l’últim habitacle de la prostitució per tal de salvaguardar la salut personal i col·lectiva de la comunitat”. La posició d’UPN representa fil per randa el reglamentarisme: d’una banda la prostitució té una funció pedagògica per les dones (recordem que deia que no es pot parlar de reconèixer la prostitució sense insultar les dones que posen per davant l’ètica enfront d’una situació social, econòmica i familiar difícil i, no obstant això, no es fan putes). Les dones dolentes són les prostitutes. Cal que quede clar que aquest no és el model normatiu femení sinó tot el contrari: les dones virtuoses, en l’espai domèstic representen la feminitat que sí. I enfront d’aquest model en cal un d’oposat, la feminitat que no, les putes que són éssers immorals i volen guanyar diners fàcils sense merèixer-los. D’altra banda, però, la prostitució és una realitat, no la podem reconèixer com a treball, però hi és, i cal controlar-la. Cal controlar *el desordre de les dones*. Cal tractar la qüestió no sols com un problema de salut pública, sinó com un problema d’ordre públic. L’ordre de les coses requereix que les dones romanguen a l’àmbit privat/domèstic. L’Ajuntament de València, en aquest sentit, no és menys decimonònic. El Lletrat Degà de l’ajuntament a qui se li va demanar un informe sobre la possibilitat d’establir una regulació de la prostitució al carrer assenyala: “Davant la qüestió plantejada, l’experiència, més que de segles de mil·lennis, ensenya que d’una manera o altra és impossible eradicar la prostitució ni garantir que l’exercici siga correcte i respectuós amb la ciutadania”⁹⁷²

El *reglamentarisme actual* combina la lluita forta contra el proxenetisme amb el reconeixement de la prostitució. Al debat a Navarra està representat tant per EU, com el PSOE i Convergència Navarra. Els arguments (resumint) són els següents: cal proposar alternatives de millora i control de les condicions d’exercici de la prostitució. D’una banda, cal reconèixer drets fonamentals i de l’altra regular l’activitat amb tots els drets i deures. Es tracta de trobar eines de *legalització* per tal d’eliminar la marginació i l’explotació que

pocos años ese 30% que no colabora seguro que será normalizado, entre comillas”. Diario de sesiones del Parlamento de Navarra. IV Legislatura, Pamplona, 15 de Abril de 1999, num. 97; Sesión plenaria num. 61, segon punt de l’ordre del dia, pàgs. 6-15.

⁹⁷² Informe sobre la possibilitat d’establir una regulació de la prostitució al carrer. València, 30 de gener de 2001. Presentat pel Lletrat Degà Sr. N. Ramirez.

pateixen les dones, perquè les dificultats econòmiques i socials les poden abocar a la prostitució i cal donar respostes a les necessitats d'aquestes persones que es prostitueixen. En gran mesura les màfies d'explotació s'aprofiten d'aquesta falta de cobertura i del no reconeixement de la prostitució. Amb l'establiment d'obligacions laborals, sanitàries i fiscals als locals on s'exerceix la prostitució es pot millorar considerablement la situació de les prostitutes.

La proposta de llei d'EU arranca amb l'afirmació que la falta de regulació i control de les condicions d'exercici de la prostitució afavoreix la marginació i l'explotació i deixa persones en situació de necessitat a les mans de màfies. Cal, llavors, deslligar per complet la prostitució de la moralitat i establir vies de *regularització*. La llei es proposa possibilitar la incorporació d'aquest col·lectiu social en igualtat de drets i deures en relació a la resta de treballadors i treballadores perquè tinga cobertura social. Cal reconèixer la prostitució com un servei o activitat per a possibilitar a les dones que hi treballen la defensa dels seus drets, la superació de la marginació i la recerca d'altres alternatives laborals. D'altra banda, es proposen mesures d'actuació sociolaboral i sociosanitària per les treballadores i per els *clubs*.

La proposta de llei té sis *títols* i unes disposicions addicionals: del reconeixement i la normalització; de les relacions laborals; de les prestacions sanitàries; de les mesures de prevenció de riscos per la salut; de la protecció dels abusos i de l'explotació i dels locals d'*alterne*. Tot i això, dividiré l'exposició en mesures de *reconeixement*, mesures de *reinserció*, mesures de *control* i *polítiques de protecció*. Entre les *mesures de reconeixement* trobem: reconèixer la prostitució com una activitat vinculada al sector serveis; podran obtenir una cobertura legal i prestacions socials –art.2-. Es reconeix el dret a gaudir de totes les prestacions sanitàries públiques a les persones que exerceixen la prostitució, sense distinció per origen nacional, ètnic i independentment de la situació administrativa en què es troben (és a dir, quan es tracta de prostitutes immigrades, l'accés a la sanitat pública el tindran reconegut a banda de la situació administrativa regular/irregular - art.9-) tant en atenció primària com en programes específics de prevenció de malalties de transmissió sexual (art.12), i tant per a les dones com per els menors a càrrec (arts.10.1 i 10.2). Les dones que treballen en locals públics

tindran dret a un contracte de treball o d'arrendament de serveis (art.5). Les treballadores estrangeres tindran dret a exigir un precontracte laboral per a poder tramitar el permís de residència i treball (art.7).

Les Mesures de reinserció són poques i té sentit, perquè les mesures de reinserció s'insereixen, més aviat, en altres tipus de polítiques sobre la prostitució (les que posen l'accent en la subordinació i neguen el consentiment de les dones): L'administració promourà iniciatives d'informació i incorporació a altres activitats laborals i li donarà suport a les activitats d'associacions que promoguen iniciatives de formació cultural i laboral o de promoció personal (art.4).

Les *Mesures de control*, però, són prou exteses. *Sobre les dones* hi ha, sobretot, un control fiscal i, en menor mesura, un control sanitari: Les treballadores (i els empresaris) estaran sotmesos a les obligacions derivades de l'exercici d'una activitat lucrativa, i podran obtenir una cobertura legal i prestacions socials derivades del compliment de les seues obligacions, (en un marc de normalització de les relacions socio-laborals) (art.2). Les dones que treballen per compte propi hauran de complir amb les obligacions tributaries com treballadores autònomes del sector serveis per obtenir cobertura legal i gaudir de protecció social (art.8). El Ministeri de Sanitat elaborarà una relació de mesures de prevenció del VIH i altres malalties de transmissió sexual, per l'observança de (els clients i) les persones treballadores (art.13). El Ministeri de Sanitat... inspeccionarà de forma periòdica els locals per verificar les condicions sanitàries, la disponibilitat de material de prevenció i informació per a evitar riscos per a la salut per (als clients i) les persones treballadores (art.21).

Sobre els locals i els empresaris les mesures de control són més extenses, fiscals, laborals, sanitàries: els empresaris estaran sotmesos a les obligacions derivades de l'exercici d'una activitat lucrativa (i podran obtenir una cobertura legal i prestacions socials) derivades del compliment de les seues obligacions, (en un marc de normalització de les relacions sociolaborals) (art.2). Hauran de signar contractes individuals –establir una vinculació laboral (art.18) per totes les persones que hi treballen, o precontractes en el cas de les estrangeres (art. 6 i 7). El Ministeri de Treball inspeccionarà que es compleixen aquestes obligacions (art.18). S'exercirà un control permanent per

mitjà dels organismes competents en matèria d'espectacles, hostaleria..., almenys dues vegades a l'any, per comprovar les condicions de funcionament del local (art.19); el Ministeri d'Hisenda controlarà de manera específica les obligacions tributaries dels locals, les rendes i béns patrimonials dels propietaris i gerents dels locals (art.20) i, finalment, el Ministeri de Sanitat elaborarà una relació de mesures de prevenció del VIH i d'altres malalties de transmissió sexual, per l'observança dels clients i les persones treballadores (art.13) així com inspeccionarà de manera periòdica els locals per verificar les condicions sanitàries, la disponibilitat de material de prevenció i informació per evitar riscos per a la salut dels clients i les persones treballadores (art.21).

Pel que fa a les Polítiques de protecció són reduïdes, en la mesura en què no és aquesta llei la indicada per a protegir, més enllà de la cobertura laboral, social i sanitària les treballadores del sexe. Assenyala, no obstant això, que les víctimes de maltractaments i d'agressions tindran dret al mateix tractament, atenció i prestacions públiques que la resta de ciutadanes (art.15). S'actuarà de manera diligent on hi haja sospita d'abús, engany, o explotació d'una situació de necessitat o vulnerabilitat (art.16). Si les persones víctimes d'explotació o de maltractament són persones estrangeres, s'adoptaran mesures per a anul·lar l'expulsió i continuar al país mentre duren les diligències judicials (art.17).

Hi ha altres mesures com ara l'elaboració d'estudis, programes específics de formació per a les prostitutes al carrer i les toxicòmanes... Les mesures que es proposen és cert que no són tant de control sobre les prostitutes com de control de les situacions de treball. Els controls sanitaris sobre els locals, però, en realitat van acompanyats de *control* sanitari de les prostitutes per més que s'afirme la necessitat d'implantar serveis d'atenció sanitària i prevenció de riscos *normalitzats*, és a dir, dins el sistema de salut. D'altra banda, es considera que cal trobar vies per tal de *possibilitar la incorporació d'aquest col·lectiu per a aconseguir en igualtat de drets i deures una situació personal en la societat normalitzada sempre que desitgen abandonar la professió*⁹⁷³.

⁹⁷³ DIARIO DE SESIONES DEL PARLAMENTO DE NAVARRA. IV LEGISLATURA, Pamplona, 15 d'abril de 1999, num. 97; Sesión plenaria num. 61, segon punt de l'ordre del dia, pàgs. 6-15, intervenció del PSOE

Aquestes mesures són diferents de les mesures policiaques i de control del reglamentarisme *decimonònic*, però pense que no deixa de ser un reglamentarisme que garanteix molt poc a les dones i massa basat en la idea de *contraprestació*, de manera que no crec que siga suficient per donar recursos a les prostitutes per evitar o pal·liar-ne l'explotació. Em poden semblar (algunes) necessàries, en qualsevol cas insuficients i pense que no qüestionen alguns dels punts claus: la identificació treball/contribució/drets; autonomia i desenvolupament com a possibilitats d'expressar la pròpia experiència i les pròpies necessitats, el reconeixement com a interlocutores de les prostitutes; capacitar-les per a poder ser escoltades en mitjans socialment reconeguts; reivindicar el reconeixement de les activitats per tal que siguen socialment acceptades... A banda que la majoria d'aquestes mesures sembla que tenen sentit únicament per a la prostitució exercida dins de locals i que deixen en gran mesura fora la prostitució al carrer, *les autònomes*.

Abolicionisme

El tercer sistema de regulació o tractament és l'abolicionisme que, com he comentat, és el que està vigent en l'estat espanyol encara que *combinat* amb –de moment– la part més negativa del reglamentarisme. En teoria, com deia, a partir del Decret Llei de 3 de març de 1956 la legislació de l'estat és abolicionista – després de la signatura del Conveni de repressió de la tracta de persones i de l'explotació de la prostitució aliena de 21 de març de 1950.

L'abolicionisme es proclama perseguidor del proxenetisme, siga individual o organitzat, però no persegueix la prostitució⁹⁷⁴. La prostitució ha de ser entesa com una qüestió de desequilibri de poder entre homes i dones i reflecteix el domini dels homes sobre les dones com a tant que sexe⁹⁷⁵. La prostitució és la submissió màxima, el cas paradigmàtic de discriminació i d'explotació sexual. L'entrada en la prostitució respon a models de gènere i

⁹⁷⁴ R. OSBORNE: "Feminismo y prostitución: buenas intenciones y malas comprensiones", op. cit. pàgs. 99-119:101.

⁹⁷⁵ Com vèiem amb MacKinnon, la masculinitat i la feminitat es creen a partir de l'erotització del domini i la submissió, i la prostitució (junt amb la pornografia) seria l'exemple més dolent d'aquest domini.

models de relació social asimètrica (home/dona) en els quals té lloc un desequilibri en la distribució de recursos i poder.

Les dones prostitutes són víctimes d'aquest sistema desigual de distribució de recursos i béns i víctimes del sistema de sexe/gènere. Així, l'exercici de la prostitució no és delictiu perquè la dona és víctima d'un sistema d'explotació com a sexe i d'un sistema de distribució de riquesa i recursos socials desigual. No es pot parlar d'opció; és a dir, el fet que moltes dones entren a exercir la prostitució no és, en realitat, una opció raonable, un mitjà d'accés als recursos sinó que el *consentiment* suposat en elles és en realitat *coerció patriarcal*⁹⁷⁶.

Com véiem, Pateman⁹⁷⁷ afirma que defensar la prostitució com ho fan els contractualistes (reglamentarisme) és un error; de fet, defensar la prostitució és un error i donar-li legitimitat amb arguments contractualistes, una forma d'encobrir la subjecció de les dones. Presentar la prostitució com un treball, la prostituta com una treballadora que ofereix serveis sexuals i que, com a treballadora pot ser explotada, és una ironia⁹⁷⁸, perquè *el treballador* és masculí, i de la mateixa manera que la força de treball és una ficció política, la venda de serveis sexuals és una ficció per a referir-se al fet que la prostituta és, en realitat, una esclava sexual. La prostitució és el reconeixement públic dels homes com a dominadors sexuals: posa la submissió en venda, com una mercaderia més per a qui la pugui pagar⁹⁷⁹. Dir que posa en venda la submissió i no els cossos de les dones no ens ha de conduir a engany: per ella sexe i submissió és gairebé el mateix.

Per a MacKinnon, la prostitució i la violació són equiparables. Les dues situacions simbolitzen el domini masculí i la subordinació de les dones com a sexe. És més, la prostitució consisteix en la negació permanent de la

⁹⁷⁶ C. PATEMAN: "Defending Prostitution: Charges against Ericsson", dins K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia 1996, pàgs. 217-222.

⁹⁷⁷ C. PATEMAN: *El contrato sexual*, op. cit., especialment el cap. 7: "¿Qué hay de malo con la prostitución?", pàgs. 260-299.

⁹⁷⁸ C. PATEMAN.: *El contrato sexual*, op. cit., cap. 7, pàg. 278.

⁹⁷⁹ C. PATEMAN: "Defending Prostitution: Charges against Ericsson", op. cit., pàgs. 217-222: 220.

humanitat de les dones: la prostitució és tortura, tractament degradant i inhumà, violacions continuades⁹⁸⁰. En la violació, la seguretat de les dones és arrabassadora; amb la prostitució, la seguretat és arrabassada i venuda⁹⁸¹.

La posició del grup Eusko Alkartasuna en el debat al Parlament de Navarra és una mostra d'aquesta posició. Per a Eusko Alkartasuna la proposta d'EU de reconeixement de drets socials a les persones que exerceixen professionalment *l'alterne* significa *acceptar la prostitució, és a dir, una relació vexatòria i discriminatòria per a les dones*⁹⁸². La prostitució és discriminació de les dones com a sexe, perquè no poden oferir més que el sexe per a sobreviure. De cap manera és acceptable incloure la prostitució en el sector *serveis* perquè sempre és una relació vexatòria per una part que resulta ultratjada, sotmesa, dominada, comprada i utilitzada com un objecte –sexual; i aqueixa part és la dona. No hi hauria prostitució si les dones accediren al treball en condicions d'igualtat, si tingueren igualtat d'oportunitats per a dur una vida independent econòmicament, de manera que, si lluitem contra les desigualtats socials home/dona eradicarem la prostitució.

Ací el plantejament és semblant al de Jónasdóttir quan diu que la prostitució seria una combinació de l'explotació sexual de les dones – de l'èxtasi sexual- i la coerció dels mitjans econòmics⁹⁸³. Jónasdóttir defineix el patriarcat com l'explotació de la capacitat d'amor de les dones lliurat d'una manera lliure per aquestes. Si bé és cert que aquesta perspectiva assenyala correctament (pense) l'explotació de les dones en relacions assumides lliurement (i enteses com a *normals*), és difícil explicar altres situacions en què precisament les dones són *oprimides* (no explotades) per la seua capacitat d'amor i èxtasi no lliurats de manera lliure (violació, per exemple). Hi ha, però,

⁹⁸⁰ C.A. MACKINNON: "Prostitution and Civil Rights", dins K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia 1996, pàgs. 222-236: 223: "To be a prostitute is to be a legal nonperson".

⁹⁸¹ Pense, però, com he dit, que la violació no es relaciona necessàriament amb la ubicació de la dona, mentre que la prostitució si que està vinculada directament a la ideologia de l'espai i al càstig per trasgredir-la.

⁹⁸² DIARIO DE SESIONES DEL PARLAMENTO DE NAVARRA. IV LEGISLATURA, Pamplona, 15 de Abril de 1999, num. 97; Sesión plenaria num. 61, segon punt de l'ordre del dia, pàgs. 6-15, intervenció de la Sra Errazti, per Eusko Alkartasuna.

⁹⁸³ A. JÓNASDÓTTIR: *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, op. cit., pàg. 163.

relacions que considera que són d'exploració, però hi nega la *llibertat*, de manera que ha de fer encaixar a la força dins la seua teoria del patriarcat la prostitució perquè no la considera *lliure*. Jónasdóttir introdueix (com fa la sra. Errazti, d'EA) l'exploració econòmica, trenca el seu argument principal i afirma que la prostitució és la combinació o l'encreuament de dos sistemes d'exploració que afecten les dones (que a banda, seria l'únic) de manera que la prostitució és conseqüència del patriarcat capitalista o del capitalisme patriarcal.

Reconèixer o regular la prostitució seria tant com legitimar l'exploració i la dominació de les dones per part dels homes; el que cal és perseguir durament la conducta de terceres persones en l'exploració de les dones: cal perseguir el proxeneta i el *prostituent*. Les abolicionistes solen parlar de *dones prostituïdes* i no de prostitutes perquè totes les dones que estan en la prostitució pateixen, són víctimes i són forçades a exercir la prostitució. El *prostituent* és l'actor responsable de la prostitució de les dones prostituïdes: el client i el proxeneta. Una de les diferències entre les dues figures responsables (i de les qüestions que irriuen moltes abolicionistes) és que el proxenetisme és delictiu mentre que el client i *la xarxa social* que fa possible la prostitució no són sancionats quan són també responsables de la prostitució de la dona, és a dir, de la seua submissió.

L'abolicionisme estricte, aleshores, proposa una persecució severa de tots aquells que exploten i subordinen les dones mitjançant la prostitució, però no reconeixen la prostituta ni com a delinqüent ni com a treballadora: és víctima. Llavors, l'acció pública ha de ser variada: d'una banda, una actuació policial forta per a combatre l'exploració sistemàtica i uns programes socials de reinserció i suport a les prostitutes perquè deixen la prostitució. L'extensió d'ambdues polítiques públiques depèn de cada país. Per exemple, Suècia persegueix tant els proxenetes com els clients. Al maig del 1998 va aprovar una llei sobre la prostitució (va entrar en vigor el mes de gener de 1999) que penalitza la compra de serveis sexuals -amb penes de fins sis anys de presó-. Les prostitutes sueques es van queixar del perill que això comportava: les obligava a treballar en la clandestinitat. Des de l'estat espanyol s'afirmava que la llei sueca era coherent, però irreal. Potser l'únic país seriosament i coherentment abolicionista siga a hores d'ara Suècia, tot i ignorar absolutament les condicions de vida en què queden les prostitutes. Com véiem, a la Casa de Campo de Madrid, durant una temporada també es va

aplicar; a Itàlia també es duu a terme. En cap cas hi ha programes de *ressocialització per als clients*, com els que es donen als Estats Units, però sí que s'ofereixen aquest tipus de programes per a les prostitutes.

El codi penal de 1973 i la reforma de 1989

La reforma del Codi Penal el 1989 va modificar els delictes contra l'*honestedat* i els va tipificar de delictes contra la llibertat sexual, on entra la prostitució. El Codi Penal vigent fins aleshores en aquestes matèries era el resultat d'una modificació tirada endavant el 1973⁹⁸⁴. Les conductes tipificades eren variades. Es recollia que resultava difícil saber quin era el bé jurídic protegit, si *la moral sexual col·lectiva*, la dignitat de la persona o, senzillament, la llibertat sexual⁹⁸⁵. L'article 452 bis (a-g), pel que fa a la prostitució de majors (de 23 anys!) sancionava el proxeneta, és a dir, a qui protegia o cooperava en la prostitució d'alguna persona, dins o fora de l'estat o la *reclute*; a qui mitjançant engany, violència o coacció obligava alguna persona major de 23 anys a satisfer els *desitjos deshonestos* d'una altra persona; a qui retinguera una altra persona contra la seua voluntat en la prostitució; el propietari, gerent o administrador d'un local dedicat a la prostitució i a qui llogava habitacions o locals. També sancionava el *rufianisme*, és a dir, viure en tot o en part de l'explotació de la prostitució d'una altra persona⁹⁸⁶. Per explotació ací no s'entén que hi ha força, sinó guany indegut, perquè ni el CP ni la jurisprudència donaven importància al consentiment de les dones (i això incloïa, així, *bruscament* els familiars de les prostitutes, els companys que d'alguna manera participaven en les activitats de la dona –com ara facilitant protecció o *concertant cites...*)⁹⁸⁷.

⁹⁸⁴ Decret 3096/1973 de 14 de Setembre.

⁹⁸⁵ E. ORTS: "Delitos contra la libertad sexual. Delitos relativos a la prostitución. Disposiciones comunes", dins *Derecho penal, parte especial*, T.S. Vives (coord), Tirant lo Balnch, València, 1990

⁹⁸⁶ Mirar també F.MUÑOZ CONDE: *Derecho Penal. Parte especial*, 6ª adició, Universidad de Sevilla, 1985.

⁹⁸⁷ Són significatius els criteris jurisprudencials fixats per determinar la "figura": "a) que el sujeto activo de algún modo explote la prostitución ajena, bien **concurriendo su libre consentimiento** bien influyendo sobre su voluntad... quedando excluido... quien se limita a dejarse sostener por **la meretriz** sin tomar parte ni organizar sus actividades; b) que viva en todo o en parte de las ganancias obtenidas del trato carnal", Sentencia de 15 de Junio de 1981, citada per E. ORTS: "Delitos contra la libertad sexual. Delitos relativos a la prostitución.

El tret més important de la reforma de 1989⁹⁸⁸ és la “necessitat d’adaptar les rúbriques per tal que expressen el bé jurídic protegit”. A partir de 1989, el bé jurídic protegit en els delictes relatius a la prostitució és la llibertat sexual de cadascú –i principalment cadascuna-. Llevat d’això, els canvis són mínims. La reforma modifica les expressions *desitjos deshonestos* per desitjos sexuals; modifica l’edat (de 23 a 18) respecte de la qual s’ha de determinar si es tracta de prostitució de menors o majors; manté no obstant això expressions com *tràfic immoral* i, en general, continua estant *insuficientment modificat* el règim relatiu a la prostitució⁹⁸⁹. Alguns delictes continuaven donant forma i cabuda a *moralines* prou absurdes. En altres no se sabia ben bé què era objecte de protecció⁹⁹⁰ (per més que la rúbrica “contra la llibertat sexual” devia arrebregar el que era protegit). El *rufianisme* es mantenia intacte sense tenir en compte el consentiment de la dona i, per tant, no es veia en què afectava la llibertat sexual, per exemple. La jurisprudència reiterava que el concepte de *llibertat* en els delictes relatius a la prostitució era *ampli* i es devia donar protecció incloent-hi *les zones perifèriques de la voluntat* per protegir la prostituta (de la seua voluntat)⁹⁹¹. La confusió era important i alguns autors

Disposiciones comunes”, dins T.S. VIVES (coord): *Derecho penal, parte especial*, Tirant lo Balnch, València, 1990.

⁹⁸⁸ LO 3/1989, de 21 de Junio de actualización del Código Penal (BOE de 22 de Junio de 1989).

⁹⁸⁹ J. BOIX, E. ORTS I T.S. VIVES: *La reforma penal de 1989*, Tirant lo blanch, València 1989.

⁹⁹⁰ J.C. CARBONELL: “Los delitos relativos a la prostitución en el proyecto de código penal de 1994”, dins V. LATORRE (dir): *Mujer y derecho penal: presente y futuro de la regulación sobre la mujer*, Tirant lo Balnch, València 1995, pàgs. 83-97. Carbonell assenyala per exemple que “Junto a figuras en las que parece tutelarse la libertad de la persona, nos encontramos con tipos “moralizantes”, que bien pueden considerarse superadas. En este sentido resulta paradójico que mientras la edad penal se sitúa en 16 años, sea delito inducir a un menor de 18 a ejercer la prostitución o a mantenerse en ella, o facilitar medios”. Òbviament l’edat penal és rellevant per ser actor i no víctima d’un delictes, però si els 16 són edat “raonable” per distingir i decidir en unes coses, perquè no en totes?.

⁹⁹¹ F.J. DE LEÓN recull sentències en aquest sentit fins febrer de 1996, en “Una nota sobre la prostitución y la trata de blancas”, dins A.C. RODRÍGUEZ I S. VALMAÑA (coord): *La mujer como víctima: aspectos jurídicos y criminológicos*, edicions de la Universitat de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2000, pàgs. 101-116.

proposaven una classificació tripartida per intentar posar ordre als béns protegits: drets de formació i d'educació sexual, delictes contra la llibertat de determinació en matèria sexual i abús d'una situació d'incapacitat o minoria d'edat⁹⁹². D'altra banda, la vigència formal de la llei de perillositat i rehabilitació social resultava més que vergonyosa, per més que, com deia, no era vàlida.

El codi penal de 1995

Finalment, el Codi Penal de 1995 en el Llibre II, Títol VIII, capítol V, tractava els delictes relatius a la prostitució com delictes contra la llibertat sexual; separava clarament la prostitució de menors i incapaços de la de persones (dones en la immensa majoria, és clar) majors d'edat, i limitat a *situacions extremes* en què falta el consentiment (per allò de la intervenció mínima del dret penal). El *proxenetisme* sense coacció (intermediació financera o locativa) i la figura del *rufià* (qui viu en tot o en part de la prostitució d'un altre, tinga el consentiment o no el tinga de la persona que es prostitueix o és prostituïda) van desaparèixer i van passar a ser delictius únicament quan efectivament atempten contra la llibertat sexual d'una persona.

L'article 188 preveia que els tercers que obligaven coactivament, mitjançant engany o amb abús d'una situació de necessitat una persona major d'edat a prostituir-se o a mantenir-se en la prostitució eren castigats per proxenetisme⁹⁹³. Calia, aleshores, que les conductes dels tercers foren *determinants* (de prou entitat per a determinar el resultat i, per tant, no és suficient que es coopere o es facilite), que s'utilitzara engany, coerció o abusara d'una situació de necessitat i/o superioritat (cal que el subjecte actiu se n'aprofite i no únicament que es donen les circumstàncies socioeconòmiques⁹⁹⁴). De manera que ser propietari, sense més, d'un local on

⁹⁹² J.C. CARBONELL: "Los delitos relativos a la prostitución en el proyecto de código penal de 1994", cit., pàgs. 83-97.

⁹⁹³ Art. 188: 1.- El que determine, coactivamente, mediante engaño o abusando de una situación de necesidad o superioridad, a persona mayor de edad a ejercer la prostitución o a mantenerse en ella, será castigado con las penas de prisión de dos a cuatro años y multa de doce a veinticuatro meses".

⁹⁹⁴ DE LEÓN, F.J.: "Una nota sobre la prostitución y la trata de blancas", cit, pàgs. 101-116.

lliurement s'exercia la prostitució no entrava en el tipus delictiu⁹⁹⁵. Però explotar un local *d'explotació* sí –ser un empresari proxeneta.

Finalment, l'article 194 preveu que quan els delictes relatius a la prostitució (l'exhibicionisme i la provocació sexual) es realitzen en un local, aquest podrà ser tancat temporal o definitivament per la sentència condemnatòria. La clausura temporal pot ser una mesura cautelar però, en qualsevol cas, no podrà excedir els 5 anys.

La reforma de 1999

El Consell de la Unió Europea va adoptar el novembre de 1996, una acció comuna relativa a la lluita contra el tràfic dels éssers humans i l'explotació sexual dels xiquets⁹⁹⁶ la qual *obligava* l'adequació de la normativa dins els estats i és per això que (finalment) el 1999, es reforma el Codi Penal i *de pas* els delictes relatius, no a la prostitució de menors, sinó a la de majors, tot referint-se al tràfic de persones amb fins d'explotació sexual. La reforma ha canviat substancialment algunes situacions, encara que continue estant insatisfactòria per a les abolicistes (i per a mi, per altres motius).

L'actual article 188 sanciona qui oblige mitjançant violència, intimidació o engany o abusant d'una situació de necessitat, superioritat o vulnerabilitat a una persona major d'edat a exercir o mantenir-se en la prostitució amb una pena de 2 a 4 anys de presó. El problema del consentiment per a les abolicionistes continua estant el mateix, encara que hi ha dues modificacions importants en aquest sentit. D'una banda, s'ha afegit una circumstància més que s'entén que pot *modificar o invalidar* el consentiment: una situació de vulnerabilitat. Pense que, fins i tot, si es considera que es tracta d'una situació personal i no *social*, un dels problemes serà en molts casos *trobar el responsable* que hagi *determinat* la prostitució de la dona, en una *situació de vulnerabilitat*⁹⁹⁷ quan hi haja condicions socials de

⁹⁹⁵ Veieu la Sentència del TS de 5-2-98.

⁹⁹⁶ En resposta a l'alarma social creada pel descobriment de casos de pederastia i assassinats de xiquets a Bèlgica i altres països.

⁹⁹⁷ L'abús d'una situació de superioritat pense que és clar que és una situació subjectiva entre qui determina (superior) i qui és obligat (víctima). Pel que fa l'abús d'una situació de necessitat, hem vist que s'entén que ha de respondre a l'utilització del subjecte actiu d'aquesta situació de necessitat (principalment sera de falta de recursos *materials*) i pot ser difícil de "distingir" però determinable. La situació de vulnerabilitat pense que es refereix a la pèrdua de "control" sobre

vulnerabilitat que efectivament seran les que *pressionen* les dones perquè exercesquen la prostitució. Pense que en gran mesura continua havent-hi un abolicionisme feble que fa que o trobem *un responsable i ens llavem les mans* o que estableix que el responsable és tota la societat i si és així, no crec que el dret penal siga l'eina per a modificar-la.

D'altra banda, l'article 188.5 disposa que les penes assenyalades seran imposades en cada cas amb independència de les que es puguen imposar per les agressions o abusos sexuals comesos contra la persona prostituïda. Això, però, no inclou els clients en principi. S'entén que la persona prostituïda està en una situació de coacció *genèrica* que cobreix cada relació sexual que es realitza en aqueix estat de coacció. Si fora d'aquesta coacció genèrica es donen altres agressions (si ella és agredida perquè l'obliga a prostituir-se o si en una relació amb un client aquest *s'excedeix* aquestes conductes són perseguibles i sancionables).

S'ha afegit un nou punt. L'art.188.2 sanciona amb la mateixa pena (2-4 anys) qui *directament o indirectament* afavoresca *l'entrada, permanència o eixida* del territori de l'estat de persones per tal d'explotar-les sexualment amb ús de la violència, la intimidació o l'engany, *abusant d'una situació de superioritat o de necessitat o vulnerabilitat* de la víctima⁹⁹⁸. La redacció es refereix únicament a les xarxes de tràfic i no a les xarxes d'explotació. És a dir, hi ha dos moments diferents i dos delictes diferents quan es tracta de dones estrangeres. D'una banda, l'article 188.2 fa referència a haver estat introduïda per una xarxa a l'estat (amb engany, abús...) amb la finalitat de l'explotació sexual. Pel fet d'haver entrat d'aquesta manera a l'estat les dones són considerades víctimes d'un delicte de tràfic il·lícit d'éssers humans amb finalitat d'explotació sexual. Quan arriben a l'estat si són *obligades* a exercir la prostitució per aquesta xarxa o per una altra, són víctimes d'un delicte de prostitució (contra la seua llibertat sexual).

la propia vida" que pot abocar en l'exclusió (M.J. AÑÓN: "El test de la inclusión: los derechos sociales", dins *¿Una democracia de minorías? Ciudadanía y exclusión en la democracia multicultural*, UIMP, València, 1997, pàgs. 48-81). Caldra esperar i veure què entén la jurisprudència per cada una de les situacions i en com s'analitzen processos socials i els determinants en les decisions de la pròpia vida.

⁹⁹⁸ Art. 188.2: "Será castigado con las mismas penas el que directa o indirectamente favorezca la entrada, estancia o salida del territorio nacional de personas, con el propósito de su explotación sexual, empleando violencia, intimidación o engaño, o abusando de una situación de superioridad o de necesidad o vulnerabilidad de la víctima".

Aquesta regulació no satisfà les abolicionistes, encara que puga semblar una de les *més coherents possibles*, tenint en compte que es tracta d'un delictes contra la llibertat en què el que esdevé fonamental és el consentiment. Si pensem, però, que les dones sempre són víctimes, calia haver anat contra els clients i els propietaris de locals que afavoreixen l'exploració de les dones. Per exemple, Ana Rubio afirma que l'estat espanyol era abolicionista fins a la reforma del codi penal el 1995. Com hem vist, el vell codi no distingia o era indiferent al consentiment de les dones *prostituídes*; sí que era important penalitzar qualsevol cooperació –del tipus que fóra. Ara, la majoria de les conductes queden impunes en exigir coacció- és a dir, qualificació. Aquesta regulació de fet torna a posar per davant el caràcter sacrosant de la voluntat per a justificar la no-intromissió del dret en els supòsits en què la relació sexual és mercantilitzada llevat dels casos extrems⁹⁹⁹.

El problema és haver inclòs la prostitució com un delictes contra la llibertat sexual i no un delictes contra *la igualtat entre els sexes*¹⁰⁰⁰. Com que es configura un delictes contra la llibertat cal demostrar la coacció, l'engany o l'existència d'abús i no és prou en facilitar l'exercici. Però l'abolicionisme nega que hi haja consentiment per part de les dones per més que no es puga mostrar la coacció, perquè la teoria *contractualista sobre la prostitució* no té en compte de la coerció patriarcal. Encara que les dones no siguen *forçades* (encara que no puguem identificar *un responsable*, sinó molts) les prostitutes són víctimes d'un sistema injust i tot aquell que coopera per fer-lo possible i/o mantenir-lo hauria ser perseguit. La regulació del codi penal, per tant, és totalment insatisfactòria.

Però quina solució hi ha si les dones que exerceixen la prostitució són víctimes sempre? Cal perseguir tots els clients, tancar tots els locals, bars, pensions, diaris, perseguir els taxistes, anul·lar les transaccions pagades amb visa...? Per aconseguir-ho caldria efectivament buscar ingressos per a les dones que afirmen que no treballen forçadament, sobre les quals no s'exerceix

⁹⁹⁹ A. RUBIO: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", dins *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en Derecho de Familia*, a. Rubio (ed.), Instituto Andaluz de la mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla, 2000, pàgs. 19-75, especialment pàgs. 55-70: "el lado oscuro de la sexualidad reglada".

¹⁰⁰⁰ A. Rubio: "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", op. cit., pàgs. 19-75.

una coerció ni coaccions, ni ningú no en *determina* l'activitat. I no sembla l'estat *del benestar* disposat a fer-ho. El problema del consentiment de les dones tal com és plantejada la prostitució per les abolicionistes és irresoluble perquè nega la capacitat individual de participar en la pròpia vida; en decisions que els afecten. Dir *sí* no és prou per a mostrar que no hi ha coacció (i açò recorda prou la dita que *quan una dona diu no vol dir sí*, que no ha estat precisament favorable a la igualtat ni a la protecció de les dones). D'altra banda, per què s'ha de negar la capacitat de consentiment de les dones en aquestes situacions i afirmar-la en altres? Per exemple, la violació (agressió sexual en terminologia penal) és també considerada un delictes contra la llibertat sexual i el que és determinant, igual que en la prostitució és la força (la coacció) i la falta de consentiment de la víctima. Si eliminem "la coacció i la falta de consentiment" com a clau per a determinar aquests delictes, qualsevol relació heterosexual, o cap d'elles, passarà a ser violació (serà indistingible una relació lliure d'una violació). El que resulta d'aquesta posició és una substitució de la tutela del marit, pare, o *institució* per la tutela de *totes les dones bones* quan es tracta d'una dona que exerceix la prostitució. Però no un reconeixement de la seua persona, de la seua capacitat de decisió, per més que siga una capacitat limitada, com la de totes les persones. D'altra banda, i encara que no corresponga a la decisió que *totes les dones bones* prendrien. No veig per què cal negar aquesta capacitat per a exercir la prostitució i no per a treballar al servei domèstic on és també la *dona essència* la que és contractada i explotada; o per què hauríem de donar suport a les dones que entren com a infermeres o secretàries que són treballs feminitzats i auxiliars i depenents d'altres treballs masculinitzats que retindrien el prestigi enfront d'aquests... No em sembla suficient l'argument que les prostitutes són *llogades* com a cossos i que el que es busca és el domini i la submissió d'una dona. Primer perquè pense que això és discutible. Tret que considerem que només el sexe és constitutiu de l'individu o que les dones són sexe més que individus capaços d'anar modificant els discursos i categories que se'ls apliquen i individus amb capacitat de decisió, haurem d'admetre que la venda d'altres parts *constitutives dels individus* no escandalitza tant, fins i tot si es ven *el cos sencer*¹⁰⁰¹. D'altra banda, caldria veure si *lloquen el cos* o la capacitat de

¹⁰⁰¹ Esportistes, massagistes. Clar que es ven el cos i determinades capacitats i habilitats (*tècniques*): igual que en la prostitució.

produir plaer, que és el que busquem en moltes de les transaccions, relacions i intercanvis diversos que mantenim els éssers humans¹⁰⁰². Per acabar, la majoria de les relacions de treball entre una *domèstica* i els *amos* és semblant: volen la seua capacitat *femenina* (el seu cos?) de realitzar tasques domèstiques estrictament femenines. La *cossificació* és més dura o més injusta que la *naturalització*? Podem separar-les tan nítidament? El que hem vist és que la naturalització de les capacitats de la dona ha estat una eina cossificadora i la *naturalització* ha estat la relegació de la dona a l'àmbit domèstic amb funcions productives (les que realitzen les *domèstiques*) i funcions reproductives (el sexe controlat pel marit i amb finalitat reproductiva i no per plaer de la dona) juntament amb una prohibició d'entrada a l'espai públic *en tant que cos sexual femení*. Amb tot, no podem seguir afirmant que la subordinació i les relacions de submissió i dependència que tendeixen a l'explotació es donen per l'*objecte* de l'intercanvi, i no per la protecció, o no, de les persones i les condicions que s'estableixen quan entren en aqueixa relació d'intercanvi¹⁰⁰³. És més, no veig per què la tutela és necessària per a un estrat social determinat i la venda del cos de les *top model* no sols no és qüestionada sinó que és prestigiosa i serveix de model i d'aspiració per a milers d'adolescents anorèctiques sotmeses a la tirania del cos Danone.

Crec que el plantejament de les abolicionistes és extrem i no és, com pensaria MacKinnon, *empowering* en absolut. El problema del consentiment és un problema molt seriós. De fet, pense que l'abús d'una situació de necessitat és un concepte tan ampli que ja pot donar cabuda a la *coacció patriarcal* (de manera que pot servir de nou per a protegir la dona de la seua voluntat), per la qual tindriem un encausat i una víctima per a qui no hi ha, de moment, resposta ni jurídica ni social. Em sembla prou irreal i covard: o bé

¹⁰⁰² Les "dones de companyia" venen o lloguen afectivitat i companyia a persones majors. Les relacions afectives estan sempre creuades per altres interessos i mitjos i en alguns cas estan també mercantilitzades. Això seria prostitució?

¹⁰⁰³ N. FRASER: "Gender equity and the welfare state: a postindustrial thought experiment", dins S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, pàgs. 218-241: 237, npp.12: "Not all dependencies are exploitable. Goodin specifies four conditions that must be met if a dependency is to be exploitable: 1) the relationship must be asymmetrical; 2) the subordinate party must need the resource that the superordinate supplies; 3) the subordinate must depend on some particular superordinate for the supply of needed resources, 4) the superordinate must enjoy discretionary control over the resources that the subordinate needs from him or her". Si prenem aquests trets com definidors de les relacions de dependència que tendeixen a l'explotació, la prostituta en realitat ni és dependent ni és explotada.

el sistema socioeconòmic i polític (el sistema sexe-gènere) canvia molt o l'única proposta que l'abolicionisme estricte té per a les prostitutes és la marginalitat i la pobresa. És per això que pense que la resposta *raonable* per a l'abolicionisme combinat de reglamentarisme que tenim sols podia ser aqueixa, fer rellevant el consentiment de la víctima, i més tenint en compte la falta d'altres polítiques públiques, ja no de *reinserció i salvament* sinó d'accés als recursos socials i materials (habitatge, educació, sanitat, renda). No crec que tots els problemes socials i econòmics, ni les desigualtats sexe/gènere hagen de ser tractades ni principalment ni únicament pel dret penal.

A més a més, pense que la victimització de les dones que exerceixen la prostitució les irresponsabilitza (no sols de les seues vides; la victimització significa que no són socialment responsables¹⁰⁰⁴ de les eleccions que fan perquè nosaltres som incapaços d'acceptar la decisió presa), incapacita i anul·la la capacitat de decisió de les dones i la seua autonomia; converteix les dones en menors que necessiten protecció, reinserció i no drets. Anul·la les capacitats de vindicació de les prostitutes. Si acceptem que és la decisió d'una persona adulta, raonable i racional no ens queda més remei que escoltar els seus motius, com viuen, els problemes en què es troben... La responsabilitat es desplaça de l'*exigència de salvació* a la responsabilitat de donar vies per a l'expressió de la pròpia experiència i les necessitats, a fomentar l'autorepresentació de les prostitutes en la societat per les demandes i en construir aliances entre dones inclusives i no excloents que comparteixen projectes emancipadors per a individus i grups¹⁰⁰⁵.

¹⁰⁰⁴ Això no vol dir que siguen individualment responsables de la marginació i l'estigma ni res per l'estil. Vol dir que qualsevol persona, qualsevol individu del que es presuposa la racionalitat i la capacitat d'elecció és responsable i ningú no pot suplantar aquesta decisió. Les dones som i volem ser responsables de les nostres accions perquè no volem que altres decideixen per nosaltres, ni per les conseqüències de les nostres accions. I ahí està un dels problemes de la prostitució, que les prostitutes no poden incidir en les condicions i resultats de les seues accions/decisions perquè neguem que tinguen valor.

¹⁰⁰⁵ Que són les reivindicacions de les putes expressades al II Congrés de putes celebrat al parlament europeu en 1986. Les actes del congres estan publicades: G. Pheterson: *A Vindication of the Rights of Whores*, traduït al castellà: *Nosotras, las putas*, Hablan las mujeres, Madrid, 1990.

Pobres dones pobres: entre la llei d'estrangeria i el codi penal

Com hem vist, l'entrada regular (ordenada) al territori es pot fer mitjançant una oferta ferma de treball obtinguda al país d'origen o mitjançant el reagrupament familiar. Les condicions d'accés al territori són tan restrictives que gairebé tots els immigrants entren a l'estat com turistes, "cauen" en la irregularitat als tres mesos i busquen treball i intenten obtenir els papers des d'ací. El fet que la prostitució no estiga reconeguda com treball fa que cap prostituta pugui "obtindre en el país d'origen una oferta de treball" – òbviament tampoc no hi ha convenis bilaterals-, i cap prostituta que estiga ja aci pugui accedir als papers *en tant que puta* –ho podrà fer com domèstica, com cambrera, si aconseguix algú que li firme els papers-.

Per accedir als drets, *en tant que puta*, la única possibilitat és presentar-se com a víctima: negar dues vegades el consentiment. Si ho fa, serà recompensada amb la possibilitat de quedar exempta de responsabilitat administrativa. Si denuncia, serà considerada de les bones, de les nostres. Crec que la llei incorre en seriosos problemes de "percepció de la realitat". Primer, és inconcebible que "es pugui quedar exempt" de responsabilitat administrativa *si* es denuncia haver estat víctima; la condició per no ser expulsat és una denúncia de la víctima. Una persona denuncia si és tractada per l'administració front a qui denuncia com una persona i no com un delinquant encobert o una no-persona.

En segon lloc, moltes persones potser careixen d'informació rellevant sobre l'autor o cooperadors dels delictes i es demana una denúncia significativa. Una persona pot utilitzar una xarxa per entrar sense que aquesta li "proposi" cap oferta enganyosa ni la coaccione. Una vegada arribi a l'estat, pot deixar de tenir contacte "amb la xarxa" i qui anirà tornant els diners al prestamista serà la família en origen amb els diners que la persona immigrant envii –si les coses van bé. Si les coses no van bé, la necessitat econòmica és força i s'està en situació irregular es pot "caure" en una *xarxa* de prostitució; en mans d'un proxeneta. Si la segona *xarxa* no té connexió amb la primera (si proxeneta i traficant no coincideixen en una mateixa organització), la dona que "cau" en la xarxa de prostitució no té protecció, perquè la LOE sols preveu protecció a les víctimes de ***xarxes de tràfic il·lícit d'essers humans*** i el Codi Penal distingeix clarament entre els dos temps i els dos delictes (art.188.1 i 188.2). Les dones que són reclutades i forçades una vegada aci podran

denunciar la seua situació en base a l'article 188.1, però no obtenir els beneficis de l'article 188.2 combinat amb el 59 de la LOE. La única solució possible seria pensar en el proxeneta d'ací com últim eslabó d'una cadena de tràfic il·lícit amb finalitat d'explotació sexual. Però és tant com afirmar que el propietari d'un hivernacle de El Ejido que explota senegalesos és l'últim eslabó d'una xarxa que els transporta en pasteres a la província. L'altra possibilitat és accedir al altre permís de col·laboració amb la justícia, amb menys garanties.

En tercer lloc, el deute adquirit en el país d'origen presiona a les persones a continuar treballant en el que siga i com siga per tal de pagar-lo. I, per últim, les pressions i coaccions normalment es fan sobre la família (i no sobre el treballador/a) en el país d'origen, i poques persones s'arriscaran a que efectivament passe alguna cosa a la seua família perquè elles deixen de treballar. Per més "garanties" que es puguen donar a les persones "ací", una part important de les persones en risc es troba fora de l'acció protectora de l'estat. També caldria veure fins quin punt l'estat protegeix les víctimes. Si queden exemptes de responsabilitat administrativa poden triar entre tornar al país d'origen (abans eren expulsades sense més) o obtenir "facilitats" per un permís de treball (com domèstiques en la majoria dels casos). I tot això, suposant que les dones han estat víctimes d'un delictes important. En cap moment es parla d'assistència jurídica, assistència psicològica, ajuts econòmics, mèdics o d'altre caire¹⁰⁰⁶, el que demostra que el que importa és empresonar al dolent i no les dones. Per donar una resposta així cal distingir moments, situacions i agents i no posar-ho tot dins el mateix sac/problema.

Les dones que són "rescatades" de les xarxes són en molts casos "abandonades". A València la policia les conduïa al Centre Dona 24 hores perquè foren allotjades en cases d'acollida a dones maltractades. El Centre, però, s'ha negat a admetre dones si no és per ordre judicial, perquè no hi ha cap programa previst per elles, interrompeixen els tractaments i programes que les dones maltractades segueixen i ni són ajudades, ni són protegides, ni res de res. I, com vèiem, ni al Greco ni al projecte de reglament estan incloses com estrangers en situació de vulnerabilitat que podrien entrar en un programa de protecció i ajuda.

¹⁰⁰⁶ Per aquest tipus de mesures, tant al país d'origen, com de trànsit i de destí del tràfic de dones, veure S. SKROBANEK, N. BOONPAKDI I C. JANTHAKEERO: *The traffic in women. Human realities of the international sex trade*, Zed Books Ltd, Londres, New York 1997.

Respostes alternatives

(1) Hem vist ja els problemes de la victimització i la necessitat d'afirmar l'agència i la possibilitat d'agència dels subjectes. Aquesta afirmació ha estat sempre bàsica no sols per el feminisme, sinó per qualsevol moviment emancipador. És a dir, si ens prenem seriosament la idea de que el subjecte en tant que subjecte és capaç d'anar modificant la seua situació i els discursos i categories que li són aplicats, que sempre hi ha un marge d'acció; haurem de pensar que, en certa mesura, fins i tot en situacions totalment constrictives, rígides i opressores els essers humans tenen eixa capacitat d'acció, decisió i interpretació¹⁰⁰⁷; i, a la inversa, que si som incapaços de reconeixer la capacitat d'acció a determinades persones (les dones immigrades, les prostitutes) en situacions totalment constrictives, rígides i opressores, estem negant que siguem subjectes.

No podem ignorar aquesta capacitat humana d'acció i intervenció ni ignorar les necessitats humanes d'estabilitat, benestar, millora i comprensió que el victimisme i el trafiquisme anulen. I hem de vincular aquesta demanda de reconeixement de l'agència a la exigència de protegir els més febles. Ambdúes demandes, com diu Benhabib, són l'expressió d'una lluita continuada per aconseguir l'ideal universalista dels drets i la ciutadania plena¹⁰⁰⁸. Afirmar l'agència i la possibilitat d'agència de les persones excloses ens fa aconseguir coses més importants que no la victimització, perquè recupera la *humanitat* de les persones. Possibilita l'acció i el reconeixement i fa possible, alhora, la unió i les coalicions entre individus i grups. Fins i tot amb un sistema en què sembla que la dependència i la victimització són conseqüències inevitables, els individus afectats resisteixen i tenen estratègies concretes per desafiar el sistema. L'entrevista de les prostitutes a l'ajuntament de Madrid n'és un exemple. Són, és clar, "moments fràgils de dignitat"¹⁰⁰⁹, i del que es tracta és, pense, de que el dret els valide i els faça possibles, no com excepció sinó com a norma.

¹⁰⁰⁷ C. AMORÓS: *Tiempo de Feminismo*, op. cit., pàg.30.

¹⁰⁰⁸ S. BENHABIB: "Feminism and the question of Postmodernism...", pàgs. 80-82

¹⁰⁰⁹ L. WHITE: "Subordination, rhetorical survival skills and sundays shoes", op. cit.

(2) D'altra banda, hem vist que les estratègies dels grups marginats per validar les seues experiències són variades i respectables; que cal escoltar les perspectives per situar-nos i situar l'actor en el seu context. Presentar totes les dones immigrades que exerceixen la prostitució com a víctimes o res és una imposició injusta que confirma i reafirma el sistema que l'exclou. Impossibilita la creació d'espais on les demandes siguen expressades, reconegudes i satisfetes; on les experiències siguen escoltades i tingudes en comte com experiències valioses. Això ocorre amb tots els grups marginats – que han quedat al marge del mercat de treball. Les persones marginades no participen en el disseny de les polítiques públiques destinades a paliar la seua situació de marginació social i proporcionar un cert benestar: no poden sol·licitar (perquè no existeixen vies de participació ni d'expressió de les necessitats) el que consideren millor per elles.

La victimització, al negar al subjecte, a la dona, la situa sota la tutela d'altres essers amb capacitat d'acció i decisió, normalment sota la tutela de diverses institucions públiques (policia, centres d'acollida per migrants, centres d'acollida de dones maltractades. Aquesta **dependència** d'institucions públiques socials, que a més a més no estan preparades per rebre-les, implica per les persones marginades quedar subjectes a tractaments paternalistes, punitius i degradants per arbitraris. Dependència implica una *anomia* i es resol en autorització suficient per suspendre els drets bàsics a la privacitat, el respecte i la elecció personal, la participació en la presa de decisions, etc.

3) També hem vist com la marginalitat bloqueja les possibilitats de reivindicar el reconeixement de determinades activitats. En part l'estratègia d'IU al parlament de Navarra respón a aquesta necessitat. Pense però, que sols pot ser una estratègia a curt termini. L'estratègia d'una part de les prostitutes amb veu passa per reivindicar drets en tant que treballadores del sexe, que és el que proposa IU. La vindicació, com senyala Amorós, implica dues coses: primer que hi ha una plataforma igualadora i segon, que no està aplicant-se amb tota la seua capacitat universalitzadora¹⁰¹⁰. Així, vindicar pels drets de les treballadores del sexe implicaria reconeixer com plataforma d'igualació la ciutadania laboral, absolutament insuficient, com estem veient. Com vèiem amb Narayan subratllar que el *treball* domèstic i de cria dels

¹⁰¹⁰ C. AMORÓS: "Elogio de la vindicación", op. cit.

fills és una *activitat ciutadana* per fonamentar en base a ella un reconeixement de drets te seriosos problemes perquè continua identificant “drets amb contribució”, per més que la contribució ara incloga altres activitats¹⁰¹¹, entre les que podriem incloure la prostitució. És més, moltes vegades l’autoafirmació d’un grup exclòs passa per una negació del sistema que fem servir per reivindicar la validesa de la posició, perquè el sistema parteix de la negació d’aquesta perspectiva particular com perspectiva a tenir en compte. És a dir, per moltes dones resultarà insuficient i invàlid demanar que sel’s reconega drets en base al model de la ciutadania laboral que ha estat possible construir-lo sobre la base de l’exclusió d’aquestes dones, en tant que dones i en tant que prostitutes. Per això, cal reivindicar el poder decidir en igualtat de condicions quines són les necessitats bàsiques, el que la societat ha de garantir a tothom independentment de la condició (administrativa o contributiva) en què es trobe: cal donar nom a necessitats i reivindicacions concretes. Per això subratllava la necessitat d’afirmar que els drets socials, en la mesura en què reconeixen a l’individu dins el seu context i tendeixen a garantir la igualtat en l’abastament de les necessitats bàsiques de tots per tal de poder (com condició per) gaudir la resta de drets, són fonamentals i per tant universals perquè han de ser aplicats per igual a tots els que es troben en situació de necessitat¹⁰¹² i que aquesta, pense, hauria de ser la nova plataforma igualadora.

¹⁰¹¹ U. NARAYAN: “Towards a feminist vision of citizenship: rethinking the implications of dignity, political participation and nationality”, M.L. SHANLEY I U. NARAYAN (eds.) dins *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997, pàgs. 48-67.

¹⁰¹² M.J. AÑÓN: “El test de la inclusión: los derechos sociales”, dins A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000, pàgs. 148-191: 177.

CONCLUSIONS

He proposat analitzar l'estrangeria com una mena d'espill on es reflecteixen els problemes de la nostra societat, almenys pel que fa a l'accés als drets, i mostrar el límits de gènere. Fer una crítica feminista al dret d'estrangeria és tant, per tant, com fer una crítica general a la ciutadania, al dret i al sistema polític, és a dir, un projecte absolutament impossible d'assolir en una tesi doctoral. En realitat l'única cosa que he pogut fer ha estat assentar les bases per a una anàlisi d'aquest tipus, i assentar unes bases prou modestes. Aquest treball sols pot ser un punt de partida per a una investigació prou més ampla i complexa. A les conclusions, per tant, no puc ser, en cap sentit, concloent; no puc donar cap tema per tancat i resolt perquè sols he plantejat algunes qüestions que caldria tenir en compte en analitzar la relació entre les dones, la ciutadania i els drets. Tampoc no pretenc fer, a mena de conclusions, un repàs o resum dels diferents capítols: més que unes conclusions presente unes reflexions finals, en la mesura en què es tracta d'un treball *inacabat* i en la mesura en que seran les bases a partir de les quals poder continuar una investigació.

(I)

El feminisme té dos vessants, un més polític i un més teòric, i no obstant, quan es teoritza des del feminisme, en realitat, es polititza, s'intenta extraure a la llum i el debat públic relacions i situacions, pràctiques i estratègies que contribueixen a mantenir el sistema de subordinació que pateixen les dones i que altrament són invisibles.

La teoria feminista suposa una revisió crítica de les construccions i categories que fem servir per a explicar la realitat, tot incloent-hi les experiències de les dones, però aquesta revisió crítica es fa des d'un posicionament polític i amb un horitzó d'igualtat: des d'un projecte d'emancipació. Teoria i política feministes van així unides en un intent de canvi social i polític ampli que abarca el contingut de les relacions socials i de la nostra manera d'entendre el subjecte que entra en relació. El feminisme crític no sols intenta conèixer els mecanismes de subordinació, sinó construir nous models de relació entre els éssers humans. En aquest sentit, el treball que he realitzat s'inseriria en el projecte antisexista, més que en un projecte de reconstrucció teòrica i social, encara que he intentat explicar les raons de l'exclusió de les dones estrangeres i he recollit algunes de les demandes i pràctiques d'aquestes dones per combatre el sistema que les exclou.

Fins i tot el sistema més rígid deixa un marge d'acció als subjectes que es veuen afectats: és en la mesura en què reconeixem aquest marge que podem reconèixer el subjecte. ***Per això la teoria feminista ha de ser sensible a les manifestacions de les resistències. Pense que la relació entre la teoria i la política feministes és en dos sentits: la teoria ha de recollir les pràctiques polítiques emancipadores i ha de proposar-ne de noves.*** La teoria ha de reflexionar des de les diferents pràctiques d'emancipació que es duen endavant en el terreny social i polític, per tal d'accelerar o fer possibles els esforços de canvi.

Ara bé, cal tenir en compte que els sistemes de dominació no són unidireccionals i monocausals, de manera que cal conèixer les estratègies que els diferents grups desenvolupen per construir una societat i un tipus de relacions entre els éssers humans diferents a les que existeixen quan aquestes són opressores. Mirar sobre altres sistemes d'exclusió i altres resistències pot també aportar llum als esforços feministes, no sols en mostrar pràctiques d'emancipació diferents, sinó que en fixar-nos en els efectes d'aquests

sistemes sobre les vides de les dones, ens ajuden a comprendre millor els mecanismes que perpetuen el sistema d'exclusió. ***L'articulació entre el gènere i l'estrangeria ens mostra alguns d'aquests mecanismes que d'un altra manera passen inadvertits.***

(II)

Aquesta multiplicitat de sistemes que actuen conjuntament fa que ja no es pugui mantenir una idea unitària de *la dona*: cal reconèixer la diversitat entre dones i ser sensible a les diferents manifestacions i formes que pren el sistema de dominació per perpetuar-se, per a continuar oprimint, tot tenint en comte que aquestes manifestacions no són *especificitats i diferències*, sinó una part de la ideologia de dominació que des del feminisme hem de combatre. Cal que cada individu compromès amb el feminisme adquireixi una consciència política crítica pel que fa a qualsevol tipus d'opressió i exclusions socials.

És a dir, el feminisme ha d'entrar a mostrar la irracionalitat d'altres sistemes d'exclusió, i més quan es creuen amb el sistema sexe/gènere. L'ampliació del projecte, que si s'entén com la impossibilitat de parlar del sistema d'opressió de les dones pot causar temors per perdre una rúbrica comuna sota la qual identificar-nos, en realitat significa ser conscient de les diferents manifestacions que el sistema sexe/gènere pren i, per tant, les formes en què es manté i ens afecta. El fet que hi haja diferents manifestacions sols significa que el sistema continua vigent, i potser des d'una perspectiva donada no es pugui ja percebre, però en modificar el punt de mira, el sistema es torna a fer visible. Per això, ***desplaçar el patriarcat suposa ampliar les possibilitats d'anàlisi*** i els àmbits de lluita.

Reconèixer la diversitat entre les dones el que fa es desplaçar el centre d'atenció per analitzar el sistema d'opressió, no anul·lar-lo. Si no ho fem, no sols unes manifestacions determinades romanen invisibles, inexplicades i immoificades, sinó que a més a més, silenciïem les experiències d'exclusió d'unes altres dones que no encaixen en la versió de dona, això és, en la versió del sistema de sexe/gènere que hem avançat. Aquest silenciament deixa inalterat el sistema en lloc de combatre'l, i del que es tracta és d'anar construint perspectives que ens permeten entendre i combatre els diferents sistemes, les diferents exclusions. Cal canviar concepcions unitàries de les dones i entendre la *identitat de gènere* inserida en xarxes socials complexes i

també tenir en compte que aquest tret, el gènere, no és l'únic factor d'exclusió. Per tant, no hi ha una única resposta vàlida i comuna per a totes les dones, ja que les experiències d'opressió de les dones són variades, sinó que cal **buscar elements d'anàlisi concrets i útils en els espais polítics, culturals i socials determinats.**

He recorregut a la idea de *interseccionalitat* perquè, com a instrument, ens pot servir per comprendre de quina manera funcionen sistemes encreuats d'exclusió que afecten les dones en les diferents versions o de manera diferent. Aquesta visió més complexa, és també més *completa*: aporta una perspectiva diferent a partir de la qual completar la visió que tenim del sistema sexe/gènere per poder elaborar estratègies de canvi concretes, complexes i adients. El problema de l'exclusió de les dones immigrades no pot ser resolt introduint les dones a un marc d'anàlisi preestablert, *afegint i manejant*, perquè es tracta de posar de manifest un tipus particular d'exclusió i subordinació. Les dones immigrades no pateixen una doble discriminació (gènere i estrangeria) sinó un tipus particular d'exclusió, reforçada. La idea de fons, però, és entendre que el *patriarcat* no es pot comprendre (ni combatre) si no és en relació amb la resta de sistemes amb els quals **interactua** per tal de mantenir-se, a menys que prenguem com a referència una experiència femenina de nou excloent.

(III)

Així, ampliar el projecte i els àmbits declarats pertinents per l'anàlisi feminista, permet no sols anar mostrant pràctiques i mecanismes que construeixen o participen en l'exclusió de les dones sinó que també permet trobar noves eines de vindicació i raons per **fer palesa la irracionalitat de les** relacions que són excloents.

La vindicació, com hem vist, requereix que hi haja un concepte universalitzador almenys potencialment i que aquest s'aplique amb restriccions. La plataforma d'igualació, l'establiment d'una sèrie de criteris a partir dels quals declarar pertinent la relació d'igualtat ha estat variada i el feminisme ha anat qüestionant els criteris que s'han utilitzat per deixar les dones fora del projecte il·lustrat. Si en un primer moment la plataforma d'igualació va ser la raó i les dones en van ser excloses en ser definides com natura, la vindicació feminista va consistir en negar que les dones foren éssers

passionals, és a dir, va **afirmar que es compartien els criteris** en base als quals s'establia la igualtat. D'aquí la importància de la *Vindication for the rights of women*, de Mary Wollstonecraft. Quan la ciutadania s'afirmava en base al treball i es justificava l'exclusió de les dones del treball i la ciutadania per les seues tasques reproductives, l'estratègia va ser negar-ne la incompatibilitat, **negar que els criteris foren pertinents** i incloure les dones al treball i amb el treball a la ciutadania. Per això Harriet Taylor en *The enfranchisement of women* vincula el dret al vot amb el dret al treball i nega que les capacitats reproductives de les dones siguem criteris a tenir en compte per excloure-les. L'ampliació dels drets s'ha fet en base a plataformes d'igualació, d'anar qüestionant els motius de les exclusions i els criteris a partir dels quals s'establia la relació d'igualtat. Avui, en una societat que es declara fortament i formalment igualitària potser siga més difícil mostrar les causes i qüestionar els criteris i no obstant el sistema sexe/gènere continua actiu i per tant cal revisar les bases sobre les que hem construït la igualtat.

Crec que si ampliem el punt de mira, la plataforma pot ser modificada també. Una vegada que les dones han accedit a la ciutadania i participen formalment en la societat, una vegada proclamada la universalitat dels drets també per les dones, s'ha desdibuixat la plataforma i és difícil identificar els criteris que es fan servir per excloure les dones i no obstant, l'exclusió es manté. Sense conèixer els criteris de l'exclusió és difícil desenvolupar una estratègia de canvi. **Recórrer a l'estrangeria, és a dir, ampliar el camp d'anàlisi, m'ha permès veure fins quin punt aquesta incorporació a la ciutadania s'ha fet amb limitacions i quins models hi ha darrere que fan que les dones continuem estant excloses.** El model a partir del qual podem ara demanar la inclusió continua sent un model biaixat pel gènere, continua sent un model travessat pel sistema sexe/gènere significativament perquè confon la inclusió amb la contribució. És a dir, una de les conseqüències d'aquest sistema és la reducció o la forta vinculació entre drets i treball formal i drets i contribució. **Si bé durant un temps les feministes han intentat que hi haguera més activitats incloses en el que es considera contribució per tal d'incloure a les dones a la ciutadania, aquesta estratègia reforça una ciutadania que ha estat forjada sobre la base de l'exclusió de les dones i les contribucions de les dones.** Demanar que es considere la criança dels fills, el treball domèstic i la prostitució *treball, contribució*, deixa inalterat aquest sistema, continua produint exclusions i no

pot ser ja la única plataforma de vindicació vàlida. És a dir, no qüestiona suficientment la identificació drets/contribució, i el que cal és basar la ciutadania i els drets en una idea de necessitats, no ampliar les *contribucions*.

(IV)

L'assignació de l'espai domèstic a les dones en un sistema social i polític en què aquesta adscripció significa l'exclusió, la negació de la persona com subjecte de drets, ha pres diferents formes al llarg del temps per tal de mantenir-se. La llibertat i la igualtat masculines han pres sentit en la mesura en què la subjecció femenina s'ha produït. És gràcies a la dependència jurídica i política de les dones i davant la dependència jurídica i política de les dones que la ciutadania s'ha construït. És a dir, la ciutadania s'ha pogut construir i afirmar davant els éssers menors, els exclosos, que durant molt de temps han estat les dones. La incorporació de la dona a l'àmbit públic, fonamentalment com a treballadora assalariada, ha requerit la creació d'uns altres subjectes que habiten el món privat, perquè no ha significat un canvi significatiu ni una reestructuració del sistema dividit en l'espai públic, valorat, i l'espai domèstic, únicament *necessari*. **El sistema continua necessitant que algú cobreisca les tasques necessàries per la vida al marge del sistema valorat, perquè l'àmbit privat ha estat immodificat.** En la mesura en què l'educació femenina continua estant dirigida a avançar-se a les demandes altres, continuen sent les dones principalment les que cobreixen aquest espai desvalorat. La creació d'infrasubjectes continua vinculada als espais de relació i de vida en què aquestos subjectes estan autoritzats a habitar. **De fet l'estrangeria ens posa davant d'aquesta adscripció d'espais i la manca de drets que se'n deriven.** És a dir, l'assignació d'espais continua estant insuficientment qüestionada i la jerarquia gairebé inalterada, de manera que aquell a qui li és assignat l'àmbit privat/domèstic continua estant un *espècimen de l'espècie humana*, no un vertader ciutadà o algú que pot arribar a ser-ho. Això no vol dir que les dones immigrants ocupen els llocs que les dones del nord ja no volen assumir (com si les dones del nord en foren les úniques responsables), sinó que aquesta societat continua creant riquesa i organitzant la vida social a base de mantenir algú reclòs a l'àmbit de les necessitats. **Ara tenim dos guanyapans i ens falta la que té cura de la família.**

El patriarcat té dos pols o dos pilars, d'una banda l'exclusió de les dones és la base del sistema social i polític i condició de possibilitat de l'ordre públic,

polític i social: de l'ordre rellevant. D'un altra banda, però, cal que les dones participen *com a dones*, com a éssers sexuats i privats per tal de mantenir aquest estat de coses. Si bé és cert que el contingut de la participació que es demana va canviant, la modificació serveix per a mantenir el sistema d'exclusió: les concessions a la incorporació al món social i polític són limitades i condicionals. **La fractura entre l'esfera pública** (la dels drets; la dels homes, en teoria) **i la privada** (la de les subjeccions; la de les dones en teoria), **però, es fa més evident quan parlem d'estrangeria.**

(V)

El *patriarcat*, en tant que sistema de dominació, delimita els espais jeràrquics que funcionen com a barreres de pertinença o d'exclusió: estableix la jerarquia entre allò públic i allò privat i assigna cada espai a un sexe. Es jerarquitzen i s'assignen els espais. Durant un temps la estratègia feminista ha estat qüestionar l'assignació i amb el feminisme de la diferència s'ha qüestionat la jerarquia, però pense que no hi ha hagut un qüestionament conjunt suficientment sòlid com per modificar substancialment el sistema. **De fet, la incorporació de les dones a la ciutadania s'ha fet no sols sense modificar el sistema d'adscripció, sinó també sense qüestionar el model de ciutadania, és a dir, les jerarquies entre els espais i allò que es considera base suficient per la titularitat dels drets.** El procés d'abstracció centrat en l'esfera pública ha consolidat l'experiència masculina com a paràmetre de la humanitat; així, les dones són ciutadanes en la mesura en què no qüestionen aquesta experiència o no demanen la ciutadania en base a qualitats o experiències que divergeixen de les dels homes. Això no és cap càntic a la diferència, sols la constatació que la ciutadania no ha estat transformada per a tenir com model de ciutadà algú amb responsabilitats familiars o algú amb capacitat reproductora. I així, la maternitat continua posant problemes a l'estat, fins i tot a l'estat de benestar. El model universalitzat, el subjecte de drets continua estant, en molts sentits, un model masculí. En la mesura, però, en que les dones s'han incorporat a aquesta esfera, la masculinitat del model ha quedat difuminada, i no obstant, la base suficient per la titularitat dels drets continua vinculada al model de contribució forjat amb la ciutadania laboral masculinitzada. **El recorregut que hem hagut de fer per acabar consolidant el model de ciutadà**

centrat en el treballador prèviament definit com a home i cap de família, ha fet que la relació de les dones amb la ciutadania i els drets siga una relació incompleta.

Com que les dones continuen estant definides per l'adscripció a l'àmbit domèstic, **la prohibició d'entrada a l'àmbit públic es manté.** La sanció per deixar l'àmbit al que pertanyen les dones és la incorporació desigual al mercat de treball, amb una protecció menor i en treballs feminitzats; o *haver de triar* entre ser mare i esposa o ser dona treballadora. El sistema sexe/gènere consisteix en la relegació de la dona a l'espai de les necessitats en considerar-la natura, dependent i maternal. Establir com a model normatiu de la maternitat l'esposa i mare requereix la creació d'un contrapunt, d'una dona dolenta que és la dona *desterritorialitzada*. **La sanció per situar-se fora del pacte i convertir-se en una dona pública és l'estigma de la prostitució i la falta de drets.**

(VI)

L'estudi dels diferents corrents feministes al dret, fonamentalment amb la *feminist jurisprudence* nord-americana, m'ha donat una sèrie de instruments a partir dels quals poder mostrar el caire sexista de la normativa d'estrangeria. L'anàlisi feminista del dret es fixa en detectar de quina manera el dret ignora les experiències de les dones, regula en masculí i contribueix a la creació de la diferència de gènere. Aquesta perspectiva, però, és una presa de posició. Significa entendre que molts dels problemes de desigualtat són problemes de subordinació de la dona, no de discriminació.

El que he intentat posar com a nucli de la discussió no és quin tractament s'ha de donar a la diferència perquè deixi de ser una desigualtat social, sinó de quina manera es crea la diferència mitjançant diferents estructures de poder que acaben convertint-la en desigualtat, i com el dret és una d'aquestes estructures. He assenyalat el paper del dret en la construcció identitària, més que analitzar com s'aplica el dret a subjectes que *ja tenen una identitat*; veure de quina manera la creació del gènere, com a fenomen socialment, políticament i jurídicament rellevant, s'insereix en un procés complex de producció d'identitats estàtiques i jerarquitzades que operen com a base de les relacions socials. Crec que és important analitzar l'articulació establerta pel sistema jurídic, pel dret, com a sistema que estableix el marc

per a la interacció social però també com a "creador" de realitats i de categories de subjectes.

Això no vol dir que el dret cree tota diferència, que el dret no haja de protegir determinades diferències o que el dret és únicament un instrument de diferenciació i no pot ser instrument d'igualació. De fet, sí que he parlat del dret com a instrument per evitar situacions de subordinació, dependència, explotació... El que he analitzat, però, és l'articulació que el dret imposa entre determinats sistemes identitaris o creadors de diferències; i que l'articulació entre el gènere i l'estrangeria contribueix a la creació d'infrasubjectes.

No obstant això, pense que la part del dret és la que caldria revisar amb més deteniment. He intentat extraure allò que era útil de l'anàlisi feminista nord-americana però no he vist fins a quin punt l'estat social, i el dret de l'estat social podia matisar les afirmacions. En la mesura en que l'estat de benestar nord-americà és un estat mínim, moltes de les afirmacions i anàlisis aquí potser no tenen sentit; igual que moltes observacions sobre el sistema jurídic no tenen massa sentit en el model continental. També pense que hi ha una part de l'anàlisi i la crítica feminista que té sentit en la mesura en que continuem pensant que el dret és un sistema coherent i tancat, racional... Si rebutgem aquesta visió del dret, les crítiques es relativitzen. El poder del dret és irregular i deixa un espai per la discussió, la discussió i la crítica, i aquí està la tasca de la filosofia jurídica i de l'anàlisi feminista. Si el dret és un conjunt de pràctiques, normes, principis, estratègies, actors i discursos, l'anàlisi és i ha de ser diversa: no pot haver una única manera d'apropar-se a la realitat del dret sinó una pluralitat de perspectives i visions. La feminista és una d'elles, però no crec que des del feminisme es pugui o es dega elaborar una teoria del dret. Pense, però, que la teoria feminista no ha d'estar desvinculada o "independitzada" d'altres maneres d'apropar-se al dret. Quan s'ha intentat fer ha sigut amb el contrapunt d'un model o una manera de comprendre el dret altament qüestionada, o amb l'establiment d'un model essencialista normatiu de dona i una teoria autoritària de l'experiència. Crec que hem de ser capaços de pensar i categoritzar d'una manera més flexible i relacional els conceptes jurídics i els subjectes de drets i que el feminisme aporta noves incisions, i assenyala camins que han estat errats perquè han contribuït o reforçat l'exclusió de les dones i uns altres grups, però això no vol dir que siga l'única perspectiva a tenir en compte o a partir de la qual es pugui construir

una nova societat, o l'única perspectiva a partir de la qual es puga ampliar el cercle dels drets i dels subjectes.

Com que es tractava de trobar eines per a analitzar la situació de les dones immigrades i de determinar en quina mesura el dret construeix a la dona immigrada com subjecte subordinat m'he centrat en aquells mecanismes que fan que el dret, en funcionar, excloga: qüestionar la norma, el subjecte rere la norma, qui la crea, qui l'aplica; com es nega al subjecte, de diferents maneres en el funcionament del dret, quan es tracta d'un subjecte creat com subordinat. D'altra banda, buscava també vies des del dret per a donar sentit a les accions jurídiques de les dones immigrades, les seues estratègies i la seua utilització del dret.

(VII)

L'estrangeria és la creació de la diferència del **reconeixement i gaudi** dels drets, però també és un indicador dels models de subjectes i relacions socials. La normativa d'estrangeria estableix els requisits que una persona ha de reunir per a ser considerada subjecte de drets i és el prisma a través del qual podem comprovar que l'adscripció de la dona a l'espai privat és real i com el dret contribueix en la subjecció que se'n deriva. En realitat, la normativa d'estrangeria és, precisament, un dels instruments més forts per desestabilitzar i excloure les categories de subjectes per ella creats: és el marc que institucionalitza l'exclusió dels estrangers (millor, dels immigrants extracomunitaris pobres), i entre ells encara més l'exclusió de les dones.

La llei d'estrangeria és una llei nostra, sobre com pensem que ha d'organitzar-se la vida en societat, com han de participar els subjectes més febles, en quina mesura estan inclosos o poden ser inclosos en un projecte social comú i en base a quins criteris reconeixem una persona subjecte de drets. Per això he volgut centrar l'anàlisi en els mecanismes d'accés als drets per veure fins quin punt estaven biaixats pel gènere.

(VIII)

Crec que hi ha dos qüestions fonamentals per a entendre la nostra visió errada sobre la immigració i les conseqüències per les dones:

(1) D'una banda, l'immigrant és ben rebut si renuncia al seu passat i renuncia a ell mateix. Això es veu clarament a les explicacions que les dones de les migracions internacionals des de les teories de la dependència que es reflecteixen a les normes. Les teories de la dependència insisteixen en la desestructuració i reestructuració que el nou ordre capitalista internacional imposa tant als països del centre com als països de la perifèria. Per evitar els fluxos *massius* els estats del centre decideixen invertir en polítiques de desenvolupament i organitzen la migració com els és útil. Per això el control de fronteres és la clau a partir de la qual s'organitza la política d'estrangeria.

El viatge de l'immigrant és un viatge sense retorn i el seu desarrelament és el preu de l'èxit: cal negar l'origen. L'immigrant és un heroi individual que passa les diferents barreres que l'estat de recepció imposa per acabar passant inadvertit -naturalitzant-se. L'assimilació implica, entre altres coses, inserir-se exitosament en el model del guanyapà, en el model de ciutadania que atorga drets en funció de la contribució. L'immigrant sols és ben rebut si contribueix, si és útil econòmicament.

(2) D'una altra banda, l'afany per controlar els fluxos migratoris per part de l'estat ha consolidat el que he denominat ***l'enfocament traficista***: qualsevol migració que es realitzi fora dels canals establerts per l'estat ha de ser criminalitzada i rebutjada. Aquest enfocament redueix totes les qüestions que planteja la migració a la classificació entre bons i dolents als immigrants. Els dolents són els traficants i els immigrants que gosen entrar a l'estat sense autorització. De nou, per poder ser acceptat cal renunciar a un mateix, cal denunciar i negar que s'haja pres una decisió sobre la pròpia vida i sobre la manera de millorar les condicions de l'existència.

De manera que les vies d'accés als drets estan condicionades per les vies d'accés al territori. L'entrada es pot fer amb visat i sense, és a dir, amb permís de l'estat o sense l'autorització. Dins de cada possibilitat hi ha també graus: la que s'ocupa de la família depèn jurídicament i econòmicament del guanyapà, la jerarquia ha d'estar clara: la contribució que compta és l'econòmica, la base pel reconeixement de drets és la contribució. Els que entren sense autorització també tenen un accés diferent als drets: qui viu i treballa *irregularment* té negats els drets, a menys que, com a vincle imperfecte amb la ciutat de residència figure empadronat i tinga accés a serveis bàsics com ara la salut. Si l'entrada ha sigut irregular, és a dir, sense autorització estatal, l'immigrant per accedir als drets dels guanyapà haurà de denunciar i

declarar-se víctima, negar que l'entrada irregular haja sigut una decisió. El perdó de l'estat per gosar entrar sense permís implica no sols la negació de l'autonomia de l'immigrant, sinó que restaura l'ordre alterat amb la denuncia significativa dels traficants per tal que l'estat pugui controlar millor les fronteres.

(IX)

Aquesta concepció de la immigració i els immigrants té serioses conseqüències per les dones: els canals organitzats de migració previstos per l'estat responen a necessitats computables al mercat formal de treball i a una economia masculinitzada. L'immigrant ha de respondre al guanyapà el que exclou les activitats a les que les dones immigrants principalment tenen accés. Els treballs als que accedeixen les dones immigrants són treballs desregularitzats, privatitzats, feminitzats, en el cas que es consideren treball. No hi ha cap migració ordenada, no pot haver-ne, per part de l'estat ni per el servei domèstic ni per la prostitució. I és que el model guanyapà, els drets en funció de la contribució, mai ha estat un sistema vàlid per les dones: necessita de l'exclusió de les dones per mantenir-se.

El guanyapà necessita una persona que tinga cura de la família, perquè hem estat incapaços d'organitzar la vida social sense recloure algú a l'àmbit domèstic. La migració ordenada dirigida a les dones es redueix pràcticament al reagrupament familiar. **El reagrupament familiar renova la ideologia del lloc de la dona**, restaura subjeccions al sí de la família que són presentades com un defecte de la dona submissa musulmana, o de la cultura d'origen, no com una deficiència o un problema nostre.

Aquest plantejament de la migració (i de la vida en societat) fa que les dones no utilitzen canals organitzats per a realitzar la migració, sinó principalment canals informals i autònoms. **Les dones, així, són atrapades en la visió trafiquista, que demana víctimes per a reconèixer drets.** Quan afegim trafiquisme a prostitució arribem a una victimització major de les dones, que significa una exclusió major. **La redempció sols la pot donar la denúncia: cal negar-se dues vegades com a subjecte capaç de prendre una decisió sobre la pròpia vida, cal presentar-se com víctima i no com agent:** sols les dones negades poden accedir als drets.

L'espai privat/domèstic continua estant al marge del que és políticament rellevant. Les identitats es continuen presentant com a realitats estàtiques i immutables i els models de participació en els drets i en la vida social continuen reproduint esquemes de relació rígids i asimètrics.

(X)

Les estratègies de canvi passen necessàriament per escoltar els grups afectats, entendre'n la posició i reconèixer-los com a interlocutors vàlids. Es tracta de legitimar pretensions vinculades a les experiències d'exclusió de les dones desenvolupades per a combatre un sistema d'exclusió; de crear espais on les experiències i les necessitats siguin escoltades i recolzades. Crec que és dins d'aquest marc on caldria desenvolupar alternatives concretes que es tradueixen en polítiques públiques i en accions/intervencions socials que modifiquen els models de relació en tots els àmbits de manera que els subjectes siguin actors i no víctimes/receptors de discursos excloents o polítiques paternalistes.

Per això pense que una anàlisi feminista del dret d'estrangeria ens permet comprendre la situació concreta d'exclusió en què es troben les dones immigrants, com a situació rellevant per entendre com funcionen i es reproduïxen a l'estat els sistemes d'opressió i exclusió de les dones, i sobre quines bases es "legitimen". I al mateix temps ens permet detectar problemes i deficiències de *la nostra societat* i intentar modificar-los.

BIBLIOGRAFIA

AGRA, M.X., "Justicia y género. Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la justicia de J. Rawls", *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, nº 31, 1994.

AGRA, M.X., "Multiculturalismo, justicia y género", en C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000.

AGUIRRE DE LA HOZ, J.J., *La Dicotomía Público/ Privado, Descripción y Crítica. Ideología e Historia de su Constitución*. Tesis Doctoral, Facultat de Dret, Universitat de València, 1993.

AGUSTÍN, L.: "Trabajar en la industria del sexo" *Ofrim*, Junio 2000,

AJA, E. (coord.): *La nueva regulación de la inmigración en España*, Institut de dret públic, Tirant lo Blanch, València 2000

ALCARAZ VARÓ, E. y B. HUGHES: *Diccionario de términos jurídicos*, Ariel, Barcelona 1995 (3ª edición).

ÁLVAREZ DORRONSORO, I.: "Una reflexión sobre la emergencia de la xenofobia", ponencia presentada en el III Congreso Internacional De Derechos Humanos, Apdh, Cádiz, 14-15-16 de Octubre de 2000.

ÁLVAREZ DORRONSORO, I.: *Diversidad cultural y conflicto nacional*, Talasa, Madrid 1994.

AMORÓS, C., "Presentación (que intenta ser un esbozo del *status questionis*)", en C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000.

AMORÓS, C., "Elogio de la vindicación", en A. RUÍZ (ed.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, (Colección Identidad, Mujer y Derecho).

AMORÓS, C., "Feminismo filosófico español, modulaciones hispánicas de la polémica feminista igualdad-diferencia", en *Tiempo de feminismo. Sobre Feminismo, Proyecto Ilustrado y Postmodernidad*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1997.

AMORÓS, C., "Presentación (En el bicentenario de Mary Wollstonecraft)" en *Isegoría*, nº 6, Madrid 1992.

AMORÓS, C., "Reflexiones en torno a la crisis de fundamentación del feminismo socialista", en *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Anthropos, Barcelona 1985.

AMORÓS, C., “Violencia contra las mujeres y pactos patriarcales” en V. MAQUIERA y C. SÁNCHEZ (COMP.): *Violencia y Sociedad Patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990.

AMORÓS, C., *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Anthropos, Barcelona 1985.

AMORÓS, C., *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1997, (Colección Feminismos).

ANDALUCÍA ACOGE: *Propuestas para una política alternativa sobre inmigración*, Aljaima, Málaga 1999.

ANTÓN, A.: “Crisis del trabajo y ciudadanía social”, en A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000.

AÑÓN, M.J., “El test de la inclusión, los derechos sociales”, en A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid 2000.

AÑÓN, M.J., *Necesidades y Derechos. Un ensayo de Fundamentación*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1994.

AÑÓN, M.J.: “El test de la inclusión: los derechos sociales”, en *¿Una democracia de minorías? Ciudadanía y exclusión en la democracia multicultural*, UIMP, València, 1997.

ARENDT, H., *La condición Humana*, trad. cast. R. Gil Novales, Paidós, Barcelona 1998.

ASTELARRA, J., “20 años de políticas de igualdad en España, logros y problemas”, ponencia presentada al curs *De la discriminación a la igualdad, un proceso reversible*, Institut Universitari d'estudis de la dona, València, Mayo de 2001.

ATIENZA, M.: “Sobre el control de la discrecionalidad administrativa. Comentarios a una polémica”, *REDA*, núm. 85.

AUBARELL, G.: “Una propuesta de recorrido bibliográfico por las migraciones femeninas en España”, *PAPERS*, 60, 2000.

AUBET, M.I. (coord.): *Mujer y ciudadanía. Del derecho al voto al pleno derecho*, Bellaterra, Barcelona 2001, (colección La Biblioteca del Ciudadano).

AZIZE, Y.: "Empujando fronteras: mujeres y migración internacional desde América Latina y el Caribe" en ALIANZA GLOBAL CONTRA EL TRÁFICO DE MUJERES (coord.): *Memorias del Taller regional de América Latina y el Caribe. Sobre derechos humanos de las mujeres en el contexto de tráfico y migración*, República Dominicana, 1998, anexo 8.

BARCELLONA, P., "La comunidad no es nostalgia" en *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid 1992 (segunda edición: 1996).

BARCELLONA, P., "La debilidad del universal jurídico", en *Postmodernidad y comunidad. El regreso de la vinculación social*, Trotta, Madrid 1992 (segunda edición: 1996).

BARCELLONA, P.: *Postmodernidad y Comunidad. El regreso de la vinculación social*, Madrid, Trotta, 1993.

BARRERE UNZUETA, M.A., "Feminismo y Garantismo: ¿Una teoría del derecho feminista?", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992.

BARRERE, M.: *Discriminación, Derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, IVAP, Cuadernos Cívitas, Madrid 1997.

BARRERE, M.A.: "Derecho antidiscriminatorio y feminismo: entre el puzzle y la aporía", Comunicación presentada en las XVIII Jornadas de la sociedad española de Filosofía Jurídica y Política (Granada, 2001).

BARRERE, M.A.: "Formas sociales y jurídicas de discriminación: discriminación indirecta y subordinación social". Comunicación presentada en las *Jornadas sobre las formas sociales del derecho contemporáneo*, UAB, Barcelona 1996.

BARTLETT, K.T., "Feminist Legal Methods", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado y Oxford 1991.

BARTTLET, K.T. y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado y Oxford 1991.

BASCH, F., "Les droits des femmes et le suffrage aux Etats Unis 1848-1920" en C. FAURÉ (dir.): *Encyclopédie politique et historique des femmes*, PUF, Paris 1997.

BELL HOOKS, "Feminism: a movement to end sexist oppression", en A. PHILLIPS (eds.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987.

BELL HOOKS, *Ain't I a woman: Black women and feminism*, Pluto Press, Padstow 1981.

BELTRÁN, E. y SÁNCHEZ, C., "Introducción" en E. BELTRÁN y C. SÁNCHEZ (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de Estudios de la mujer, UAM, Madrid 1996.

BELTRÁN, E. y SÁNCHEZ, C., *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1996.

BELTRÁN, E., "Público y Privado (Sobre feministas y liberales, argumentos en un debate acerca de los límites de lo político)", *Doxa*, nº 15-16, 1994.

BELTRÁN, E.: "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea" en M. Ortega, C. Sánchez y C. Valiente (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado*, Instituto Universitario de estudios de la mujer, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1999.

BENHABIB, S. (ed.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996.

BENHABIB, S. y CORNELL, D., "Introduction. Beyond the Politics of Gender", en S. BENHABIB y D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987. (Existeix traducció al castellà: *Teoría feminista y teoría crítica*, trad. cast. de Anna Sanchez, Alfons el Magnanim, València 1990).

BENHABIB, S., "Toward a Deliberative Model of Democratic Democracy", en S. Benhabib (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, Princetown University Press, Princeton, New Jersey 1996.

BENHABIB, S., "Contemporary Theories of Democracy. A Transatlantic Perspective. Five lectures", *Cuadernos de trabajo de la Cátedra Cañada Blanch de Pensamiento Contemporáneo de la Universitat de València*, nº 6, Valencia 2000.

BENHABIB, S., "Epistemologies of Postmodernism: A Rejoinder to Jean-François Lyotard", en LINDA NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, London y New York 1990.

BENHABIB, S., "Feminism and the Question of Postmodernism", en *The Polity Reader in Gender Studies*, Polity Press, Cambridge y Oxford 1994. (Traducción castellana: "Feminismo y posmodernidad", trad. cast. P. Francés, en C. AMORÓS (coord.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994.)

BENHABIB, S., "Strange Multiplicities: The Politics of Identity and Difference in a Global Context", *Macalester International*, Vol. 4, 1997.

BENHABIB, S., "The Generalized and the Concrete Other. The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory" en S. BENHABIB y D. CORNELL (eds.): *Feminism as Critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.

BENHABIB, S., "Una revisión del debate sobre las mujeres y la teoría moral", en *Isegoría*, nº 6, Madrid 1992.

BENHABIB, S., *Diversitat cultural, igualtat i democràcia*, Tàndem Arguments, València 2000.

BERTRAND, M.A., "Comment le Droit construit le Genre", en FANNY TABAK (ed.): *New Alternatives for Old Challenges. Women's Rights*, Oñati Papers, I.I.S.J., Oñati 1997.

BINDMAN, J. I J. DOEZMA: *Redefining prostitution as sex work in the international agenda*, Anti-slavery Internacional, Londres 1997.

BODELON, E.: "Género y Derecho" en M.J.AÑÓN, R. BERGALI, M.CALVO Y P. CASANOVAS (coords.): *Derecho y Sociedad*, Tirant lo Blanch, València 1998.

BOIX, J., ORTS, E. Y T.S. VIVES: *La reforma penal de 1989*, Tirant lo blanch, València 1989.

BOTTOMBLEY, A. Y CONAGHAN, J.: "Feminist Theory and Legal Strategy", *Journal Of Law and Society*, Vol. 20, 1993

CAIN, P.A., "Feminist Jurisprudence. Grounding the Theories (1990)" en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

CAMPILLO, N., *El feminisme com a crítica*, Tàndem Arguments, València 1997.

CAMPILLO, N.: "El significado de la crítica en el feminismo contemporáneo" en C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid, 2000.

CARBONELL, J.C.: "Los delitos relativos a la prostitución en el proyecto de código penal de 1994", en V. LATORRE (dir): *Mujer y derecho penal: presente y futuro de la regulación sobre la mujer*, Tirant lo Balnch, València 1995.

CASTAÑO MADROÑAL, A.: *Informe 2000 sobre la inmigración en Almería*, Observatorio Permanente Andaluz de las migraciones, Junta de Andalucía 2000.

CASTELLS, C. (comp.), *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós, Barcelona 1996.

CASTELLS, C., "Introducción" en C. CASTELLS (comp): *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós, Barcelona 1996.

CHANDLER, CH.: "Race, Gender, and the Peremptory Challenge: A Postmodern Feminist Approach", *Yale Journal of Law and Feminism*, Vol.7, Nº1, 1995.

CHATTOPADHYAY, A.: "Family migration and the Economic Status of Women in Malasya", en *International migration review*, vol. 31, 1997

CHECA, J.C. Y ARJONA, A.: "Los estudios sobre migraciones en España. Una aproximación", en F. CHECA y E. SORIANO (eds.): *Inmigrantes entre nosotros*, Icaria, Barcelona 1999.

CHEMILLIER-GENDREAU, M. en VV.AA.: *Sans papiers: l'archaïsme fatal*, Paris, la Découverte 1999,

CISSÉ, M.: *Palabra de sin papeles*, Gacoa, Bilbao 2000.

COBO, R., *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1995.

COHN-BENDIT, D. Y SCHIMD TH.: *Ciudadanos de Babel. Apostando por una democracia multicultural*, Talasa, Madrid 1995. Estudio introductorio de J. De Lucas.

COLECTIVO IOÉ: "La inmigración extranjera en España: sus características diferenciales en el contexto europeo", en J. CONTRERAS (comp.): *Los retos de la inmigración. Racismo y pluriculturalidad*, Talasa, Madrid, 1994.

COLECTIVO IOE: *Inmigrantes y mercados de trabajo en España*, Madrid, 1995.

COLECTIVO IOE: *Inmigrantes, Trabajadores, Ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*, Universitat de València, Patronat Sud-Nord, València 1999.

COLLINS, P.H., *Black Feminist Thought. Knowledge Conciousness, and the politics of empowerment, Perspectives on Gender*, Routledge, New York, London 1991.

CORIA, C.: *El sexo oculto del dinero*, Ediciones Argot, Barcelona 1987.

CRENSHAW, K., "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: a Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", en K.T.BARTLETT y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford, 1991 y en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998.

CRENSHAW, K., "Intersectionality and Identity Politics: Learning from Violence against Women of Color", en MARY LYNDON SHANLEY y UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997.

DE GOUGES, O., "Déclaration des droits de la femme et la citoyenne (1791)", en B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986.

DE GOUGES, O., "Plaidoyer pour le droit au divorce et un statut équitable pour les enfants naturels. Extrait d'une motion au Duc d'Orléans (1791)", en B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986.

DE GOUGES, O., "Projet d'un second théâtre et d'une maternité (1789)" en B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986.

DE LEÓN, F.J. : "Una nota sobre la prostitución y la trata de blancas", en A.C. RODRÍGUEZ I S. VALMAÑA (coord): *La mujer como víctima: aspectos jurídicos y criminológicos*, edicions de la Universitat de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2000.

DE LUCAS, J., "¿Qué políticas de inmigración? Reflexiones al hilo de la reforma de la ley de extranjería en España", *Tiempo de Paz*, nº 55, Diciembre 1999.

DE LUCAS, J., "En los márgenes de la legitimidad. Exclusión y ciudadanía.", *Doxa*, 15-16, 1994.

DE LUCAS, J.: "Al voltant de les condicions i abast del pacte ciutadà", en VV.AA., *Polítiques d'immigració a Europa. El model de Catalunya*, Fundació Trias Fargas, Barcelona 2001.

DE LUCAS, J.: "Efectos sin causa: sobre el efecto llamada", *El País*, 20.05.00.

DE LUCAS, J.: "¿Elogio de Babel? Sobre las dificultades del derecho ante el proyecto intercultural", *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 31, 1994.

DE LUCAS, J.: "Aprendices de Brujo: las razones de la contrarreforma de extranjería", *Página Abierta* 1999.

DE LUCAS, J.: "El marco jurídico de la inmigración en España" , *Jueces para la democracia*, núm.38, 2000.

DE LUCAS, J.: "Inmigración e integración", *MUGAK*, núm. 12, 2000, págs. 13-16.

DE LUCAS, J.: "Un test para la solidaridad y la tolerancia: el reto del racismo". *Sistema*, 106, enero de 1992.

DE LUCAS, J.: *El desafío de las fronteras. Derechos humanos y xenofobia frente a una sociedad plural*, Temas de Hoy, Madrid 1994.

DE LUCAS, J.: *Europa: ¿Convivir con la diferencia?*, Tecnos, Madrid, 1992.

DE LUCAS, J.: *Puertas que se cierran. Europa como fortaleza*, Icaria, Barcelona 1997.

DE LUCAS, J.: "¿Hay que cambiar la ley de extranjería?," *Le Monde Diplomatique*, junio/2000.

DE LUCAS, J.: "La integración social como purga de Benito", *El País*, 22.06.00,

DE PAULA MEDEIROS, R.: *Hablan las putas. Sobre prácticas sexuales, preservativos y SIDA en el mundo de la prostitución*, Virus, Barcelona 2000.

DE SOUSA SANTOS, B.: *Toward a New Common sense, Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*, Routledge, New York, London 1995.

DEFENSOR DEL PUEBLO: *Resolución adoptada por el defensor del pueblo con motivo de la solicitud de un recurso de inconstitucionalidad contra la ley orgánica 8/2000, de 22 de diciembre, de reforma de la ley orgánica 4/2000 de derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*. Marzo 2001.

DEL CASTILLO, R., "El feminismo pragmatista de Nancy Fraser: crítica cultural y género en el capitalismo tardío", en C. AMORÓS (coord.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994.

DEL VALLE, T.: *Andamios para una nueva ciudad*, Cátedra, Universitat de Valencia, Madrid 1997.

DELGADO, M.: *Diversitat i Integració*, Empúries, Barcelona 1998, pág.89-90.

DICTAMEN NUM.221 DEL CONSELL CONSULTIU DE CATALUNYA en relació ala constitucionalitat de l'article primer de la llei orgànica 8/2000.

DOEZMA, J.: "Grow up!: the infantilisation of women in research and policy on 'trafficking in women'", ponència presentada al Seminario Internacional sobre prostitución, Madrid 21-23 de junio de 2001.

DOMINGO, A.: "Dona i immigració. Reflexions des de la demografia", *Jornades sobre una mirada de gènere a la llei d'estrangeria i asil*, Col·legi d'advocats de Barcelona, Novembre de 2000.

DOMINGO, A.: Visibilitat estadística i població estrangera", en M. A. ROQUE (dir): *Dona i migració a la Mediterrània Occidental*, Proa, Barcelona 1999.

DURAN, M.A.: "De puertas adentro", Instituto de la Mujer, Madrid 1988.

EISENSTEIN, Z., "Elizabeth Cady Stanton, Radical feminist analysis and liberal-feminist strategy", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and equality*, New York University Press, New York, 1987.

ELSHTAIN, J.B., "Political children, reflections on Hanna Arendt's Distinction between Public and Private Life" , en M.L. SHANLEY y U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997.

ELSHTAIN, J.B.: "Against androgyny" en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987

ERICSSON, L.O.: "Charges against prostitution: an attempt at a Philosophical Assessment" en K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996.

ESPING-ANDERSEN, G., "Welfare States without work, the impasse of labour shedding and familism in continental european social policy", Estudios-Working papers 1995, Centre d'estudis avançats de ciències socials - Institut Juan March, Madrid 1995.

ESTEVEZ-ARAUJO, J.A.: "Estructura y límites del derecho como instrumento del Estado Social" en E. OLIVAS (ed): *Problemas de legitimación del estado social*, Trotta, Madrid 1991.

EUROPAP: *Conclusiones generales y recomendaciones*. Red Europea sobre Prostitución, Movilidad y SIDA, 24-03-2000.

EZQUERRA, J.J.: "El derecho a vivir en familia de los extranjeros en España", *Migraciones*, 1, 1997.

FACCHI, A.: "La escisión femenina. Un caso judicial" en J. CONTRERAS (coord): *Los retos de la inmigración*, Talasa, Madrid, 1994.

FERNÁNDEZ VIGUERA, B., "Género Social y procesos de empobrecimiento", en VV.AA: *Desigualdad y pobreza hoy*, Talasa, Madrid 1995.

FERRAJOLI, L., "Igualdad y diferencia", en *Derechos y garantías. La ley del más débil*, Trotta, Madrid, 1999.

FERRAJOLI, L., *Derechos y garantías. La ley del más débil*. Trotta, Madrid, 1999.

FERRAJOLI, L.: *Derecho y Razón*, editorial Trotta, Madrid, 1995

FISS, O.: "¿Qué es el feminismo?", *Doxa*, 14, 1993

FLORES, F.: "El nuevo reglamento de extranjería: ¿Una ampliación de derechos?" en *Revista vasca de Administración Pública*, nº 47, 1997

FORO PARA LA INTEGRACIÓN SOCIAL DE LOS INMIGRANTES: *Informe sobre la Inmigración y el Asilo en España*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid 1997.

FRAISSE, G., *Musa de la Razón*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1989.

FRASER, N. y GORDON, L., "Decoding Dependency, Inscriptions Of Power In A Keyword Of The US Welfare State", en MARY LYNDON-SHANLEY y UMA NARAYAN (eds.): *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997.

FRASER, N. y GORDON, L., "Contrato *versus* caridad, una reconstrucción de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *Isegoría*, nº 6, 1992.

FRASER, N. y NICHOLSON, L.: "Social criticism without philosophy: an encounter between Feminism and Postmodernism", en L. NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York y London 1990.

FRASER, N., "What's critical about critical theory: the case of Habermas and gender", en S. BENHABIB I D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.

FRASER, N., "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-socialist Age'", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in feminism, Oxford University Press, Oxford 1998.

FRASER, N., "Gender Equity and the Welfare State: A Postindustrial Thought Experiment", en S. BENHABIB (ed): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996.

FREIXES, T. Y L. RAMOTTI: "Los Derechos de los Extranjeros en el ámbito del Consejo de Europa: Especial referencia a la Jurisprudencia del Tribunal de Derechos Humanos", *Migraciones*, Num.2, 1997.

FRIES, L. Y MATUS, V.: *El derecho. Trama y conjura patriarcal*, Colección Contraseña. Estudios de género, Serie Casandra, ed. LOM- La Morada, Chile 1999.

GARAZABAL, C.: "Negociar los espacios públicos", *EL PAIS*, 2 de Mayo de 1999.

GARCÍA AMADO, J.A. " Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la Teoría Feminista del Derecho", *Anuario de Filosofía del Derecho*, Tomo IX, 1992

GARCÍA AÑON, J: "Current problems of Legal dogmatics in European Regulation: the principle of equality and policies of affirmative action" en Van Hoeck i F. Ost (ed.): *The harmonisation of european private law*, Hart Publishing, Oxford 2000, págs 189-206;

GARCÍA AÑON, J: "El principio de igualdad y las políticas de acción afirmativa" en J. De Lucas (ed.): *El vinculo social: ciudadanía y cosmopolitismo*, Tirant la Blanch, València 2001.

GARCÍA DE ENTERRÍA, E. I FERNÁNDEZ, T-R.: *Curso de Derecho Administrativo, I*, Séptima Edición, Civitas, 1995, pág. 445- 4467;

GARCÍA PASCUAL, C.: *Legitimidad democrática y poder judicial*, Alfons el Magnànim, València, 1997

GARCÍA PASTOR, M., "Las dificultades para destruir la presunción de paternidad del marido", en A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000.

GARCÍA-CERECEDA, S., "El movimiento sufragista norteamericano de principios de siglo (El viejo feminismo, orígenes, organización e ideología)" en LAURA NUÑO (comp.): *Mujeres, de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid 1999.

GAVIRIA, M., LAPARRA, M. y AGUILAR, M., "Aproximación teórica al concepto de exclusión", en VV.AA: *Desigualdad y pobreza hoy*, Talasa, Madrid 1995.

GIL RUIZ, J.M., "La maternidad entre el bien jurídico y la enfermedad", en A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000.

GIL RUIZ, J.M., *Las políticas de igualdad en España, avances y retrocesos*, Universidad de Granada, Granada 1996.

GILLIGAN, C., *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, London 1982. (Existeix traducció al castellà: *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino*, trad. cast. de J.J. Utrilla, Fondo de Cultura Económica, México 1985).

GOMÁ, J.: *Los asuntos de interior en la Unión Europea*, Tesina, Universidad Carlos II de Madrid, Instituto de Derechos Humanos Bartolomé de las Casas, 1998.

GREGORIO, C.: "El estudio de las migraciones internacionales desde una perspectiva de género" en *Migraciones*, num.1, 1997.

GREGORIO, C.: *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*, Narcea, 1998;

GROSS, E., "What is Feminist Theory?" en C. PATEMAN y E. GROSS (eds.): *Feminist challenges. Social and political theory*, The Northeastern Series in Feminist Theory, Northeastern University Press, Boston 1986.

GROULT, B., "Introduction, Olympe de Gouges. La première féministe moderne", en B. GROULT (ed.): *Olympe de Gouges. Oeuvres*, Mille et Une Femmes, Mercure de France, Paris 1986.

GRUP D'IMMIGRACIÓ- CRJR: "Luces y sombras de la ley de extranjería", *MUGAK*, num. 9/10.

HANTRAIS, L., "From equal pay to reconciliation of employment and family life" en L. HANTRAIS (ed.): *Gendered policies in Europe. Reconciling employment and family life*, St. Martin's Press, Great Britain 2000.

HARAWAY, D.: "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the '80s" en LINDA NICHOLSON (ed.): *Feminism and Postmodernism*, Routledge, New York, London 1990 (Traducción al castellano: D. HARAWAY: "Manifiesto para cyborgs: ciencia, tecnología y feminismo socialista a finales del siglo XX", en D. HARAWAY: *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinvención de la naturaleza*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1991.)

HARDING, S., *The Science question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca, London 1986. (traducción castellana: *Ciencia y feminismo*, trad. cast. de P. Manzano, Morata, Madrid 1996).

HARRIS, A.P, "Race and Essentialism in Feminist Legal Theory", en K. T. BARTLETT y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

HARTMANN, H., "Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos" en Z. EINSISTEIN (ed.): *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*, Siglo XXI, Madrid 1980.

HERRANZ, Y.: "Servicio doméstico y feminización de la inmigración en Madrid", *Ofrim*, Diciembre 1998, págs. 67-83:72.

HERRAZ, Y.: "La inmigración profesional en España y las barreras institucionales a su incorporación laboral: el caso de los odontólogos latinoamericanos", *Ofrim/Suplementos*, Madrid junio 2000.

HERRERO DE MIÑÓN: "¡Qué vienen!", *El País*, 8 d'Octubre de 1999.

HETAIRA: *Trabajo y salud*, Comunidad de Madrid, Dirección general de prevención y promoción de la Salud. Consejería de sanidad y servicios sociales.

HIGGINGS, T.E.: "Democracy and Feminism", *Harvard Law Review*, Vol.110, nº 8, Juny 1997.

HOBSON, B., "Identidades de género. Recursos de poder y estado de bienestar", en E. BELTRÁN Y C. SÁNCHEZ (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, UAM, Madrid 1996.

IZQUIERDO, A.: *La inmigración Inesperada*, Editorial Trotta, Madrid, 1996.

JÄRVINEN, M.: *Of Vice and Women: Shades of prostitution*, Scandinavian studies in criminology, Scandinavian University Press, Norway 1993.

JÓNASDÓTTIR, A., *El poder del Amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?*, Cátedra, Universitat de Valencia, Madrid 1993.

JULIANO, D.: "Mujeres inmigrantes. Las desconocidas que están entre nosotras", *Mujeres. Revista del frente feminista de Zaragoza*, Monográfico n.9 (Mujeres del Mundo), 2000.

JULIANO, D.: "Pobres mujeres pobres", en, *Extranjeros en el paraíso*, Virus, 1994.

JULIANO, D.: *Las que saben. Subculturas de mujeres*, Horas y Horas, Madrid, 1998.

KAPLAN, A.: *De Senegambia a Cataluña*, Fundació La Caixa, Barcelona.

KIRCKPATRICK, S., *Las Románticas, Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1991.

KOFMAN, E.: "Female 'Birds of passage' a decade later: gender and immigration in the European Union", en *International immigration review*, volume 33-2, 1999.

KOHEN, B., "El feminismo jurídico en los países anglosajones: el debate actual", en H. BIRGIN (comp.): *El derecho en el género y el género en el derecho*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, (Colección Identidad, Mujer y Derecho).

LARRAURI, E., "Control informal: las penas de las mujeres...", en E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, derecho penal y criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994.

LARRAURI, E.: "Violencia Doméstica y legítima defensa: una aplicación masculina del derecho penal", *Jueces para la Democracia*, 23, 3/1994.

LEE, S., "Aprender a amar. Reputación sexual, moral y control social de las jóvenes", en ELENA LARRAURI (comp.): *Mujeres, Derecho Penal y Criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994.

LITTLETON, C.A.: "Reconstructing Sexual Equality" en K.T. BARTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

LÓPEZ GUERRA, L.: "Igualdad, no discriminación y acción positiva en la Constitución" en *Mujer y Constitución en España*, VV.AA, Centro de estudios políticos y constitucionales, Madrid 2000.

LÓPEZ-ACCOTTO, A.I., "Las mujeres en la transición política española", en LAURA NUÑO (coord.): *Mujeres, de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid, 1999.

LÓPEZ-LINDSTROM, A.: "La transgresión de la muga del sur", *MUGAK*, núm. 9/10, sep.99-mar. 2000, págs. 29-31.

MACKINNON, C.A., "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence (1983)", en K. T. BARTLETT Y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

MACKINNON, C.A., *Hacia una Teoría Feminista del Estado*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1995, (Colección Feminismos).

MACKINNON, C.A.: "Difference and Dominance: On sex discrimination (1984)", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

MACKINNON, C.A.: "Prostitution and Civil Rights", en K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia 1996.

MACKINNON, C.A.: *Feminism Unmodified. Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1987.

MAGUNAGOITIA GÓMEZ; A.: *Representaciones simbólicas y género en las sentencias sobre violencia doméstica.*, Tesina de Màster de L'Institut Internacional de Sociologia Jurídica d'Oñati, 1997 (Sin publicar).

MALGENSINI, G.: "Dilemas de la movilidad. Inmigración y refugiados en España y la CE", *Extranjeros en el Paraíso*, Virus, Barcelona 1994.

MAQUIEIRA, V. Y SÁNCHEZ, C., "Introducción" en V. MAQUIEIRA y C. SÁNCHEZ (comp.): *Violencia y sociedad patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990.

MARTÍN MUÑOZ, G. (comp.): *Mujeres, democracia y desarrollo en el Magreb*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1995.

MARTINEZ VEIGA, U., *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Icaria, Barcelona 1995.

MARTÍNEZ VEIGA, U.: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, Trotta, Madrid 1997.

MESA D'ENTITATS DE SOLIDARITAT AMB ELS IMMIGRANTS: *La reforma de la Llei d'extrangeria*, novembre de 1999.

MILL, J.S., "On subjection of women", (1869) en *Collected works of John Stuart Mill*, Vol. XXI, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, págs. 258-340, Cap. I.

MINOW, M. y SHANLEY, M.L., "Revisioning the Family: Relational Rights and Responsibilities" en M.L. SHANLEY y U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997.

MINOW, M.: "Feminist Reason. Getting it and losing it", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theory. Readings in Law and gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

MINOW, M.: *Making all the Difference. Inclusion, exclusion and American Law*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1990

MITCHELL, J.: "Women and Equality" en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Equality*, New York University Press, New York 1987

MOHANTY, CH. T., "Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience" en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

MOLINA PETIT, C., "Debates sobre el género" en C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid 2000.

MOLINA PETIT, C., "El feminismo socialista contemporáneo en el ámbito anglosajón" en C. AMORÓS (ed.): *Historia de la Teoría feminista*, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 1994.

MOLINA PETIT, C., *Dialéctica Feminista de la Ilustración*, Anthropos, Barcelona 1994.

MONTERO, J., "Evolución de los derechos políticos de la mujer, análisis comparado de los movimientos de mujeres en Estados Unidos, Reino Unido y España", en LAURA NUÑO (comp.): *Mujeres, de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid 1999.

MOUALHI, D.: "Mujeres musulmanas: estereotipos occidentales vs realidad social", en *PAPERS* 60, 2000.

MOUFFE, Ch., "Feminismo, ciudadanía y política democrática radical" en *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona 1999.

MOUFFE, CH., *El retorno de lo político*, Paidós, Barcelona 1999.

MOYA, M. (coord.): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (LO 4/2000 y LO 8/2000)*, Pomares, Granada 2001.

MOYA, M: "La reagrupación familiar del trabajador extranjero", en A. RUBIO: *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000.

MUJERES INMIGRANTES. Guía de alfabetización. Módulo de formación de mediadoras socio-culturales. Fundación Dolores Ibárruri, Ministerio de Asuntos Sociales.

MUÑOZ CONDE, F.: *Derecho Penal. Parte especial*, 6ª edición, Universidad de Sevilla, 1985.

MURILLO, S., *El mito de la vida privada*, Siglo XXI, Madrid 1996.

NAÏR, S. I DE LUCAS, J: *El desplazamiento del mundo*, Instituto de Migraciones y Servicios sociales, Madrid 1999.

NAÏR, S.: *Lettre à Charles Pasqua de la part de ceux qui ne sont pas bien nés*, ed. Seuil, Paris, 1994.

NARAYAN, U., "Towards a feminist vision of citizenship, rethinking the implications of dignity, political participation and nationality", en M.L. SHANLEY Y U. NARAYAN (eds.): *Reconstructing political theory. Feminist perspectives*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1997.

NASH, M., "El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación", en J.PANIAGUA, J.A. PIQUERAS y V. SANZ (eds.): *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro F. Tomás y Valiente UNED-Valencia, Fundación Instituto Historia Social, Valencia 1999, (Colección Biblioteca Historia Social).

NICHOLSON, L., "Feminism and Marx. Integrating kinship with the economics", en S. BENHABIB Y D. CORNELL (eds.): *Feminism as critique*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.

NICHOLSON, L., "Feminism and the Politics of Postmodernism", en MARGARET FERGUSON Y JENNIFER WICKE (eds.): *Feminism and Postmodernism*, Duke University Press, 1994.

NUÑO, L. (comp.): *Mujeres, de lo privado a lo público*, Tecnos, Madrid 1999.

OKIN, S.M., "Liberalismo Político, Justicia y Género", en C. CASTELLS (ed.): *Perspectivas feministas en teoría política*, Paidós, Barcelona 1996.

OKIN, S.M., "Gender, the Public, and the Private", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

OLSEN, F.: "El sexo del derecho", en ALICIA E.C. RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, (Colección Identidad, Mujer y Derecho).

ORLOFF, A.S., *Gender and the welfare state*, Estudio-Working paper 1996/79, Centre d'estudis avançats de ciències socials - Institut Juan March, Madrid 1996.

ORTIZ, L., "Yo a las cabañas bajé", en V. MAQUIEIRA y C. SÁNCHEZ (Comp.): *Violencia y sociedad patriarcal*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1990.

ORTS, E: "Delitos contra la libertad sexual. Delitos relativos a la prostitución. Disposiciones comunes", en T.S. VIVES (coord): *Derecho penal, parte especial*, Tirant lo Blanch, València, 1990.

OSBORNE, R., *La construcción sexual de la realidad*, Cátedra, Universitat de València, Madrid 1993.

OSBORNE, R.: "Feminismo y prostitución: buenas intenciones y malas comprensiones" en *Las mujeres en la encrucijada de la sexualidad*, laSal, edicions de les dones, València, 1989.

OSBORNE, R.: *Las Mujeres en la Encruzijada de la Sexualidad*, LaSal, edicions de les dones, València 1989.

OSO, L., *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer, Madrid 1998.

OST, F.: "Júpiter, Hércules, Hermes: Tres modelos de juez", en *Doxa*, 14, 1993.

PATEMAN, C. y GROSS, E. (eds.), *Feminist Challenges. Social and Political Theory*, Northeastern University Press, Massachusetts, 1986.

PATEMAN, C. y SHANLEY, M.L. (eds.), *Feminist Interpretation and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford, 1991.

PATEMAN, C. y SHANLEY, M.L., "Introduction" en C. PATEMAN y M. L. SHANLEY (coord.): *Feminist Interpretation and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1991.

PATEMAN, C., "The Patriarchal Welfare State" en *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1995.

PATEMAN, C., "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy" en A. PHILLIPS (ed.), *Feminism and Equality*, New York University Press, New York, 1987.

PATEMAN, C., "The disorder of Women: women, love and sense of justice" en *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1995.

PATEMAN, C., "The Fraternal Social Contract", en *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge, Oxford 1995.

PATEMAN, C., *El Contrato sexual*, Anthropos, Barcelona 1995.

PATEMAN, C., *The disorder of women, Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity Press, Cambridge y Oxford 1995.

PATEMAN, C.: "Defending Prostitution: Charges against Ericsson", en K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia 1996.

PÉREZ LLEDÓ, J.A.: *El movimiento* Critical Legal Studies, Tecnos, Madrid 1996.

PHETERSON, G. (comp.), *Nosotras, las putas*, trad. cast. de G. Baravalle, Talasa, Madrid 1990.

PHILLIPS, A. (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

PHILLIPS, A., "Introduction", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford Readings in Feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

PITCH, T.: "Femmes dans le Droit, Femmes Hors du Droit? Justice Sexuée, Droit Sexué", *Déviance et Societé*, Vol.16, N°3, 1992.

PITCH, T.: *Un diritto per due*, Il Saggiatore, Roma, 1999 (trad. cast. de CRISTINA GARCÍA PASCUAL, *Un derecho para dos*, Trotta, 2001 (en prensa).

PRIETO, L.: *Ideología e interpretación jurídica*, Tecnos, Madrid 1987.

PROCACCI, G., "Ciudadanos pobres, la ciudadanía social y la crisis de los estados de bienestar", en S. GARCÍA y S. LUCKES (comp.): *Ciudadanía, justicia social, identidad y participación*, Siglo XXI, Madrid 1999.

PROVANSAL, D.: "¿De qué migración hablamos? Desde los conceptos a las prácticas sociales" en F. CHECA y E. SORIANO (eds.): *Inmigrantes entre nosotros*, Icària, Barcelona 1999.

PUERTA VÍLCHEZ, J.M.: "La regularización de extranjeros", en M. Moya (coord.): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (LO 4/2000 y LO 8/2000)*, Pomares, Granada 2001.

PULEO, A., *La Ilustración olvidada. La polémica de los sexos en el siglo XVIII*, Anthropos, Barcelona 1993.

QUESADA, R.: *El contrato de servicio doméstico*, La Ley, Madrid 1991.

COLECTIVO IOE: "Migraciones internacionales con fines de empleo: Trabajadoras extranjeras de servicio doméstico en Madrid", *Programa de investigación de empleo mundial. Documentos de trabajo*, MIG WP.51.s, OIT, Ginebra 1991.

RAMÍREZ, A.: *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*, Madrid, Agencia española de Cooperación Internacional, Madrid 1999.

RHODE, D.L., "The politics of paradigms: Gender difference and gender disadvantage", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

RIBAS, N.: *Las presencias de la inmigración femenina. Un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en cataluña*, Icaria, Barcelona 1999.

ROCA, E., *Familia y cambio social (de la "casa" a la persona)*, Cívitas, Madrid 1999.

RODRIGUEZ, A., "Hacia un reparto igualitario del trabajo", en A. ANTÓN (coord.): *Trabajo, derechos sociales y globalización. Algunos retos para el siglo XXI*, Talasa, Madrid, 2000.

ROQUE, M.A. (dir.): *Dona i migració a la Mediterrània Occidental*, Proa, ICM, 1999 (existeix traducció al castellà: *Mujer y migración en el Mediterráneo occidental*, Icaria, Barcelona 2000).

ROUSSEAU, J.J, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes (1755)*, Les Intégrales de Philo/Nathan, Paris 1981.

RUBIO, A.(ed.): *Los desafíos de la familia matrimonial. Estudio multidisciplinar en Derecho de Familia*, Instituto Andaluz de la mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000.

RUBIO, A., "Aportaciones del feminismo al principio de igualdad", ponencia presentada a les XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política, Granada, 5 y 6 de Abril de 2001.

RUBIO, A., "La familia matrimonial: entre el dogma y el mito", en A. RUBIO (ed.): *Los desafíos de la Familia Matrimonial. Estudio multidisciplinar en derecho de familia*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 2000.

RUBIO, A., *Feminismo y ciudadanía*, Instituto Andaluz de la Mujer, Consejería de la presidencia, Sevilla 1997.

RUBIO, A.: "Las medidas antidiscriminatorias: entre la igualdad y el control", en M. MOYA ESCUDERO (coord): *Comentario sistemático a la ley de extranjería (LO 4/2000 y LO 8/2000)*, Comares, Granada 2001.

RUIZ, A.E.C.: "Presentación. De las mujeres y el derecho", en ALICIA E.C. RUIZ (comp.): *Identidad femenina y discurso jurídico*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, (Colección Identidad, Mujer y Derecho).

RUIZ, B.: "El plan de Integración de inmigrantes y la participación social. Estudio del asociacionismo de trabajadores marroquíes en Almería", *Oñati Master's Tesinas*, 6, IISJ Oñati 1997.

S. SKROBANEK, N. BOONPAKDI I C. JANTHAKEERO: *The traffic in women. Human realities of the international sex trade*, Zed Books Ltd, Londres, New York 1997.

SÁNCHEZ, A.: "Breve aproximación a los centros de internamiento de extranjeros. La experiencia de Barcelona", en VV.AA: *Extranjeros en el paraíso*, Virus, Barcelona 1994.

SAPIRO, V.: "Feminist Studies and Political Science- and Viceversa", en A. PHILLIPS (ed.): *Feminism and Politics*, Oxford readings in feminism, Oxford University Press, Oxford, New York 1998.

SASSEN, S.: "Why Migration? Tesis contra los modelos de explicación al uso", en VV.AA: *Extranjeros en el paraíso*, Virus, Barcelona 1994.

SHANLEY, M.L. y NARAYAN, U. (eds.), *Reconstructing Political Theory. Feminist Perspectives*, Polity Press, Cambridge 1997.

SIFI, R.: *Las mujeres africanas. Incansables creadoras de estrategias para la vida*, Editorial Mey, L'Hospitalet 1998.

SMART, C., "La mujer en el discurso jurídico", en E. LARRAURI (comp.): *Mujeres, derecho penal y criminología*, Siglo XXI, Madrid 1994

SMART, C., "La teoría Feminista y el discurso jurídico", en H. BIRGIN (comp.): *El Derecho en el Género y el Género en el derecho*, Ed. Biblos, Buenos Aires 2000, (Colección Identidad, Mujer y Derecho).

SMART, C., *Feminism and the Power of Law*, Routledge, London, New York 1989.

SOLANES, A.: "Hacia una nueva regulación jurídica de la extranjería en España: proyectos de modificación de la ley 7/85", *Quaderni della Sezione di Teoria Generale e Informatica del Diritto*, 12, Milano 1999.

SOLANS, F.: "La reforma del Reglamento de la ley de extranjería", *Curso sobre extranjería*. Colegio de Abogados de València, 1992.

SOLANS, F.: "La reforma del Reglamento de la Ley de Extranjería". *Ponencia presentada en el curso sobre extranjería celebrado en el II. Colegio de Abogados de València*, 28 y 29 de Marzo de 1996. Ejemplar fotocopiado.

SOLE, C.: *La mujer inmigrante*, Instituto de la mujer, 1994.

SOLE, J. Y E. LARRAURI: "Violencia doméstica y situación de la víctima. Una aproximación jurídico material y procesal" en *Mujeres, Revista del frente feminista de Zaragoza*, Monográfico núm. 8.

SOS RACISMO: Informe anual sobre el racismo en el Estado español, SOS Racismo, 1995.

TAYLOR, H., "The enfranchisement of women", 1854, en *Collected works of John Stuart Mill*, Vol. XXI, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, Apèndis C.

THREFALL, M., "Taking Stock and Looking Ahead", en LINDA HANTRAIS (ed): *Gendered policies in Europe. Reconciling Employment and Family life*, St. Martin's Press inc., Great Britain, 2000.

TORRES, F.: "Diferència de drets, contracte de treball i debat sobre la normativa d'estrangeria", *Veus Alternatives*, num. 11, juny 1998.

TREMOSA, L. i CALVET I PUIG, M.D., "Las olvidadas de la Historia", en M.I. AUBET (coord.): *Mujer y ciudadanía. Del derecho al voto al pleno derecho*, Bellaterra, Barcelona 2001, (colecció La Biblioteca del Ciudadano).

TURÉGANO, I., "La dicotomía público/privado y el liberalismo político de J. Rawls, comunicació presentada a les XVIII Jornadas de la sociedad española de filosofía jurídica y política, Granada, 5-6 de Abril, 2001.

VALCÁRCEL, A., "Las filosofías políticas en presencia del feminismo", en C. AMORÓS (ed.): *Feminismo y Filosofía*, Thémata, Síntesis, Madrid, 2000.

VALIENTE, C., "Género, mercado de trabajo y Estado de bienestar, el caso de España", *Sociología del trabajo*, Invierno 1997-1998.

VAN DIJK, T.: *Elite discourse and racism*, Sage Publications, London 1993.

VARONA, G.: *Inmigración Irregular: Derechos y Deberes Humanos*, Edi. Ararteko, Zarautz, 1994.

VIDAL, E.: "Las trampas de la prevención", *MUGAK- especial Centros de internamiento de extranjeros*, 1998.

WEISBERG, K.: "Prostitution. Introduction", en K. WEISBERG (ed.): *Applications of Feminist Legal theory to women's lives. Sex, Violence, Work, and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996.

WEST, R.: "Jurisprudence and Gender", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

WHITE, L.: "Subordination, Rhetorical Survival Skills and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G. (1990)", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991

WICKE, J., "Postmodern Identities and the Politics of the (legal) subject" en MARGARET FERGUSON y JENNIFER WICKE (eds.): *Feminism and Postmodernism*, Ducke University Press, 1994.

WILLIAMS, W.: "The Equality Crisis: Some reflections on Culture, Courts, and Feminism (1982)", en K.T. BARTTLET y R. KENNEDY (eds.): *Feminist Legal Theories, Readings in Law and Gender*, New Perspectives on Law, Culture and Society, Westview Press, Colorado, Oxford 1991.

WITHOL DER WENDEN, C: *¿Abrir las fronteras?*, Bellatera, Barcelona 2000, (colección Biblioteca del ciudadano).

WOLLSTONECRAFT, M., *A vindication of the rights of woman*,(1790) Könemann, Köln, 1998

YOUNG, I.M., "Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy" en S. BENHABIB (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996.

YOUNG, I.M., *Justice and the politics of difference*, Princeton University Press, Princeton 1990 (Traducción castellana de S. Alvarez, Cátedra, colección feminismos, 2000).

ZERRILLI, L.M.G., *Signifying Woman. Culture and Chaos in Rousseau, Burke, and Mill*, Cornell University Press, New York 1994.

DOCUMENTENTS EUROPEUS:

CK4 27 ASIM 170. Documento de estrategia sobre la política de inmigración y asilo, dirigido al comité K4.

COM (2000) 757 final. Comunicación de la Comisión al Consejo y al Parlamento Europeo sobre una política comunitaria de inmigración, 22/11/2000.

EURLEX, Legislación en preparación, propuestas de la Comisión, Documento 599PC0638: "Propuesta de directiva del Consejo sobre el derecho a la reagrupación Familiar", 19/02/2001.

SN 200/99. Conclusiones de la Presidencia del Consejo Europeo de Tampere de 15 y 16 de octubre de 1999.

JURISPRUDENCIA DEL TEDH

CASO ABDULAZIZ, CABALI Y BALKANDI, 28.V. 1985, Cour Eur. D.H., serie A, nº94.

CASO BELJOUDI VS FRANCIA, 26.III.1992, Cour. Eur. DH. serie A, nº 234-A.

CASO BERREHAB VS PAÍSES BAJOS, 21.VI.1988, Cour Eur. D.H., serie A, nº 138.

CASO GÜL VS SUIZA, 19.II.1996.

CASO MOUSTAQUIM VS BÉLGICA, 18.II.1991, Cour Eur, D.H. serie A, nº193 .

DEC. ADM. COM. AP., 10500/83 -unpublished-. Digest.

Dec. Adm. Com. Ap., 10954/84, 3 October 1984 -unpublished-. Digest.

NORMATIVA ESTATAL

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA, Moció presentada per els regidors Ana Noguera i Antonio Montalban, tema: Prostitución y tráfico de personas con fines de explotación sexual y en defensa de sus derechos humanos en el municipio de València, 22 de Novembre de 2000.

AYUNTAMIENTO DE BILBAO- Bilbao Udala, *Ordenanza sobre establecimientos públicos dedicados a la prostitución*, , 12 de maig de 1999.

BORRADOR DE PROYECTO DE REAL DECRETO/....., por el que se aprueba el reglamento de ejecución de la ley orgánica 4/2000, de 11 de enero sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social, reformada por ley orgánica 8/2000, de 22 de diciembre.

PROGRAMA **G**LOBAL DE **R**EGULACIÓN Y **C**OORDINACIÓN DE LA EXTRANJERÍA Y LA INMIGRACIÓN EN ESPAÑA, (Greco), Delegación del Gobierno para la extranjería y la inmigración, Ministerio del Interior, 2000.

REAL DECRETO 1424/1985, de 1 de agosto, por el que se regula la relación laboral de carácter especial del servicio del hogar familiar.

DIARIOS DE SESIONES

CORTES GENERALES. Diario de sesiones del congreso de los diputados, comisiones, VI legislatura, núm. 795, 1999.

DIARIO DE SESIONES DEL PARLAMENTO DE NAVARRA. IV LEGISLATURA, Pamplona, 15 de abril de 1999, num. 97; Sesión plenaria num. 61.

JURISPRUDENCIA

SENTÈNCIA TC. 115/1987 de 7 de julio.

SENTENCIAS DEL TRIBUNAL SUPREMO, SALA DE LO PENAL, DE 15-2-1999, NUM 184/1999; DE 3-2-1999, NUM 161/1999; 26-11-1999 NUM 1663/1999; 2-6-1999, NUM. 904/1999.

PRENSA ESCRITA

EL MUNDO, 21 de Septiembre de 1999.

EL MUNDO, 24 d'agost de 1998: "Batalla legal contra la prostitución callejera en Italia".

EL PAIS, 9 d'agost de 1998: "Jaque al comprador del sexo".

EL PAIS, 21-4-1999. Com Madrid: "La policia local multa las prácticas sexuales en la cas de campo. La policía aplica una ordenanza franquista de 1960".

ANNEXES

Trabajadoras con derechos

Mujeres inmigrantes en el servicio
doméstico en Valencia

València, 1999

Asociación Acude-Vimar
Trinquete de Caballeros, 10
46003 València

Agradecimientos a la Dirección General de
la Mujer y la Consellería de Benestar Social
por hacer posible la distribución de estos
materiales de reflexión que, de otro modo,
no hubiesen visto la luz.

*Elaboración: mujeres de ACUDE_VIMAR
Coordinación del taller: Ana Soler y Ruth Mestre*

Taller de derechos

En enero de 1999, comenzamos las sesiones del taller de regularización (que acabó siendo, entre nosotras, el taller de *legalidad*), tal y como teníamos previsto. En las primeras sesiones intentamos delimitar el "campo de trabajo" en el que nos íbamos a centrar, en los problemas que nos parecían más importantes, etc.

El convingente de 1999 se inició en febrero, de manera que las primeras sesiones fueron "clases prácticas" para regularización y un vaivén de personas y problemas. Sin embargo, después de las noticias aparecidas en prensa a lo largo del verano y, en especial durante el mes de octubre sobre la reforma de la Ley orgánica 7/1985 de 1 de Julio sobre derechos y libertades de los extranjeros en España, nos ha parecido más interesante plasmar con detalle otros aspectos del

taller y pasar un poco por alto los materiales que elaboramos sobre cómo conseguir "los papeles". Hemos adjuntado los materiales que elaboramos entonces, sabiendo la limitación que suponen.

La primera sesión la expondremos a modo de introducción, porque va señalando los problemas que fuimos tratando. Por lo general las empleadas de hogar no conocen sus derechos y los empleadores no cumplen con sus obligaciones, bien por *interés*, bien por desconocimiento. Pensamos entonces que el taller tenía que centrarse sobre todo en problemas laborales y elaborar un pequeño guión sobre las cosas que hay que saber sobre el servicio doméstico y distribuirlo tanto entre los empleadores como entre las empleadas y que sirviese de guía y de mínimo para iniciar una relación laboral. Esto nos ha inmerso en un debate intenso y riquísimo sobre las condiciones del servicio doméstico, que todavía se está llevando a cabo en la asociación y del cual esperamos *dar noticias* pronto.

Las mujeres que hemos ido participando en el taller hemos sido "muchas y variadas". En general sólo nos podíamos reunir los sábados y con el tiempo justito. Entre medio ha habido problemas personales, familiares, laborales, de salud y de horario que hemos tenido que ir solucionando, de manera que las reflexiones que se han plasmado al final son el resultado de los esfuerzos de todas por encontrar un momentito y aportar ideas, problemas y soluciones: por sentarnos a hablar y trabajar juntas, por compartir preocupaciones y ponernos al día. Este "Cuaderno de vida" es nuestro primer intento de superación de problemas que tenemos en la actualidad las mu-

eres inmigrantes que trabajamos en el servicio doméstico y que nos vemos limitadas y perjudicadas, por un lado, por la Ley Orgánica 7/1985 de 1 de Julio sobre derechos y libertades de los extranjeros en España (ley de extranjería) y, por otro lado, por el Real Decreto 1424/1985 de 1 de Agosto por el que se regula la relación laboral de carácter especial de servicio del hogar familiar.

Por lo general las empleadas de hogar no conocen sus derechos y los empleadores no cumplen con sus obligaciones, bien por interés, bien por desconocimiento.

Lo primero que hicimos en el taller fue explicar lo que había supuesto para nosotras el haber migrado: cómo habíamos llegado aquí y también pusimos en común lo que considerábamos positivo y negativo.

Leímos las historias migratorias y de vida de dos mujeres latinoamericanas como nosotras que habían llegado a España por medio de *agencias*. Algunas (y algunos) de nosotras no hemos venido por medio de *agencias* porque teníamos suficiente dinero, nuestros familiares nos lo han dejado o hemos hipotecado el negocio, la tienda, la casa. Pero otras también hemos llegado aquí a través de una *agencia de viajes*.

Venir a través de una *agencia* en realidad significa "venir por medio de otra persona": te dan un préstamo y te cobran unos intereses altísimos, pero es mejor venir por medio de otra persona que no venir. Lo malo es que ya casi sólo

se puede venir por medio de *agencias*, que está todo muy difícil. Necesitas el dinero y has de pasar por el préstamo. Es cierto que se aprovechan de ti y te cobran unos intereses altísimos, pero también sabes que antes de un año tendrás saldada la deuda. Por otro lado, pensamos que la gente que viene por medio de *agencias* no viene "del todo engañada": saben que hay trabajo y que van a trabajar de *domésticas*. Lo que no saben es en qué condiciones van a trabajar de *domésticas* y lo que eso significa!

A raíz de estos comentarios, estuvimos poniendo en común lo bueno y lo malo de haber migrado: hablamos de nuestras propias experiencias; compartimos opiniones, ideas y preocupaciones.

Más o menos estuvimos todas de acuerdo en que LO BUENO de haber migrado era:

- Tener trabajo y ganar dinero
- Haber dado un paso importante a nivel personal: todas hemos crecido, hemos madurado a partir de la decisión de migrar. Especialmente las más jóvenes lo vemos como muy positivo por el hecho de conseguir una independencia más real, de tener que despatillarse, de hacer las cosas por una misma y aprender a valerse de una misma en un país extranjero y desconocido. Responsabilizarse de una misma ha sido un paso importante para todas.
- En general no nos sentimos discriminadas en relación con el trato que reciben otros inmigrantes, pero es cierto que

hay mucha gente que nos mira mal y nos hace sentir peor.

- Nos podemos legalizar relativamente pronto: en otros países es prácticamente imposible (p.e. en Alemania). Aquí no es fácil, pero es posible.
- En cuanto a nuestras relaciones personales (amigos de la asociación y otros) en general estamos contentas. Normalmente conocemos a alguien de antes, de nuestra ciudad y nuestro entorno y eso nos facilita las cosas.

También estuvimos de acuerdo en que LO MALO de haber migrado era:

- Dejar todo atrás (amigos, ciudad...)
- La nostalgia que sentimos
- Que sea "cuestión de suerte" que te toque un buen empleador o no. No tener ninguna seguridad, ninguna garantía. A veces los empleadores son justos y pagan bien, pero normalmente no sabes lo que te va a pasar con los empleadores...

Para ilustrar esta preocupación compartimos

EXPERIENCIAS EN EL TRABAJO:

- Lo peor es que no respeten el trabajo que haces (que pisoteen lo que acabas de fregar...) y que te hagan "limpiar sobre limpio" para tenerte ocupada todo el día.
- **A veces no te respetan ni como persona ni como trabajadora.**
- Los empleadores tienen que asumir que no nos hacen ningún favor al tramitar los papeles: **el contrato de trabajo es una obligación para ellos, y un derecho para noso-**

tras; no es un favor.

- La excusa que dan es que muchas de nosotras estamos en situación irregular: te dicen, como eres ilegal, no puedo hacerte un contrato. Pero eso no es así, porque si no hacen el contrato no hay manera de regularizarte.
- Otro de los problemas que ayuda a estos abusos es la invisibilidad de las trabajadoras domésticas.
- Algunas de nosotras ya nos hemos regularizado, pero es muy difícil que te hagan caso a la primera y que entiendan que no te hacen un favor.

La falta de protección en el trabajo frente a los posibles (y reales) abusos de los empleadores es el núcleo de muchos de los problemas que tenemos

Al poner en común estas ideas, nos dimos cuenta de que, en realidad, el problema estaba en el tipo de trabajo que realizamos y en que "sea cuestión de suerte" que te vaya bien o mal. Es decir, *la falta de protección en el trabajo frente a los posibles (y reales) abusos de los empleadores es el núcleo de muchos de los problemas que tenemos.*

Aunque el reglamento del servicio doméstico regule unas condiciones muy duras para trabajar, es importante, al menos, conocerlo para pedir lo poco que nos ofrece, así que ahora expondremos *lo que hay que saber* del servicio doméstico, aunque no nos guste.

REAL DECRETO 1424/1985 DE 1 DE AGOSTO POR EL QUE SE REGULA LA RELACIÓN LABORAL DE CARÁCTER ESPECIAL DEL SERVICIO DEL HOGAR FAMILIAR

El reglamento del servicio doméstico regula las condiciones para trabajar en ese ámbito. Vamos a señalar algunas de las cosas que hay que tener claras antes de empezar cualquier relación laboral, tanto por parte de los empleadores, como por parte de las empleadas, y tanto si estás en situación regular como si estás en situación irregular.

El Contrato: el contrato puede ser tanto escrito como de palabra para que comience la relación laboral.

Para **REGULARIZARTE** (para los papeles) necesitas una oferta nominativa de empleo, que no es lo mismo que un contrato escrito (es un formulario tipo que hay que rellenar, como veremos después). Aunque para los papeles no necesites un contrato escrito, es conveniente que lo pidas, tanto si estás en situación regular como si no lo estás. En el contrato se plasman las condiciones del trabajo que has de pactar con tu empleador. **Es importante que HABLES y que negocies con los empleadores esas condiciones.**

Si no te lo quieren hacer, puedes hacer como Pulgarcito: deja señales de tu trabajo. Por ejemplo, da tu dirección de trabajo a tus amigas y familiares; habla con las vecinas.... **No seas invisible.** Si tuvieses problemas de algún tipo con tu empleador estas pistas te pueden venir muy bien para demostrar que existe una relación laboral (que tu trabajas ahí).

Pagas extra: tienes derecho a 2 pagas extraordinarias (verano y Navidad) si has trabajado un año entero y en proporción al tiempo del trabajo realizado (si has trabajado 6 meses, sólo tienes derecho a una paga...). La paga consiste en tu sueldo habitual más la mitad (si cobras 90.000, la paga extra es de $90+45= 135.000$ pts...)

Fin del contrato: puede darse por varias causas:

- Por mutuo acuerdo de las partes, por las causas que establezca el contrato
- Por fin del periodo para el que se firmó el contrato (si no dice nada el Contrato, se entiende que es por un año): indemnización = 7 días
- Por dimisión del trabajador: Tienes que **avisar 7 días** antes de irte.
- Por fuerza mayor que imposibilite la prestación del trabajo (p.e. si se muere la ancina/o al que cuidas). Indemnización = 7 días por año trabajado
- Por voluntad tuya ante el incumplimiento del empleador de sus obligaciones (p.e., no te paga Seguridad social... Por eso es importante tener un contrato)
- Por voluntad del empleador: despido o desestimiento.
 - Si has trabajado menos de un año, te lo debe comunicar por escrito 7 días antes; si has trabajado más de un año te lo debe comunicar 20 días antes.
 - Tienes derecho a 6 horas semanales libres para buscar otro trabajo
- Si no te lo dice en tiempo (7 ó 20 días antes) y te despide de hoy para mañana, te tiene que pagar esos 7 ó

20 días de trabajo.

Todas estas cuestiones deberán ser reflejadas en el contrato. Procure, además, dejar claro desde un principio:

- Salario
- Cobertura sanitaria, bien por seguridad social, si estás regular, bien por un seguro médico privado, si no tienes papeles.
- Qué funciones has de desarrollar
- Si puedes tener una habitación propia
- Normas de convivencia (puedes recibir visitas?, puedes llevar tu ropa?, comes lo mismo que los empleadores?, has de llevar uniforme?....)
- Los días de fiesta que tienes
- Cómo te van a pagar las horas extras
- **Procure que te hagan una nómina, si estás legal, o recibo mensual de tu salario (si te hacen transferencia bancaria que escriban "en concepto de salario"). Es lo necesitarás para reagrupar a tu familia, para alquilar un piso...**
- Cuando termine la relación laboral, si todo ha ido bien, pide de una carta de recomendación, para tus futuros empleos.

Seguridad Social

Qué es?: todos los trabajadores asalariados tienen que dar una parte del salario para los servicios sociales (salud, educación) etc. El empleador ha de pagar $\frac{2}{3}$ partes y la empleada la parte que resta. Según el tipo de convenio con la seguridad social, se cotiza para distintas prestaciones.

Esto sólo lo puedes hacer si tienes los papeles. Si no tienes papeles, debes estar y te conviene estar al corriente de las cuotas de Seguridad social porque así tienes cubierta la sanidad (tienes tu cartilla para ir al médico) y así puedes renovar los papeles. Si no estás al corriente, no puedes renovar papeles.

Quien solicita el alta? Si trabajas como interna te corresponde al empleador que pida de alta tu empleador, pero si no lo hace, tú también puedes hacerlo en las oficinas de la seguridad social.

¿Cuándo? 6 días naturales desde el inicio de la relación laboral, o desde que recibes tu tarjeta con tu permiso.

Quien paga? El obligado a pagar la seguridad social es el empleador, pero a ti te corresponde una parte. El año la base de cotización (el salario mínimo que te tienen que pagar) es de 84.150 pts. De ahí se ha de pagar el 22% a Seguridad social (18.513pts). El empleador tiene que pagar el 18'3% (15.399) y tú el 3'7% (3.114).

Si estás de baja por maternidad, has de pagar la cuota entera, pero la Seguridad Social te paga el 100% de tu salario,

Prestaciones:

- Asistencia Sanitaria (para ti, tus hijos, tus padres y marido o compañero)
- Prestaciones económicas por Incapacidad Temporal (por ejemplo, enfermedad: a partir del 29 día de estar enferma)
- Maternidad: 16 semanas. Tienes que haber cotizado al menos 180 días.

nos 180 días (6 meses).

Prestaciones económicas por Invalidez Permanente

Prestaciones económicas por Jubilación

Prestaciones económicas por muerte y supervivencia

Prestaciones económicas por hijo a cargo si tus ingresos no superan 1.181.720 pts al año

Asistencia social y servicios sociales

NO TIENES PRESTACIÓN POR DESEMPLEO

EL PERMISO DE TRABAJO Y RESIDENCIA

Qué es:

Para poder vivir y trabajar en el estado español se pide a los extranjeros (desde la Ley de Extranjería-1985) estar en posesión de un permiso de residencia y trabajo. "Tener papeles" y "estar legal" no es ni más ni menos que eso. El permiso inicial es el primer permiso de residencia y trabajo al que puedes acceder. Tiene duración para un año y lo puedes renovar para un año más. Después pasarías a tener otro tipo de permiso.

Hay que solicitar dos permisos distintos: el de residencia y el trabajo. Cada uno depende de un Ministerio (Interior y Trabajo) aunque al final a ti te den sólo una tarjeta unificada con tu permiso de residencia y trabajo.

En esa tarjeta aparece la actividad que puedes desempeñar, pero ya no aparece el nombre de tu empleador.

Se puede obtener el permiso mediante dos procedimientos:

Cupos: Cada año el Gobierno decide el número de puestos de trabajo que se ofertan a extranjeros. El gobierno delimita el número por zona geográfica y por sectores. Los sectores normalmente son: Agrícola y ganadero; Construcción; Servicios y Otros. El servicio doméstico entra como "Servicios".

Régimen general: Es el otro procedimiento pero en la práctica no se concede prácticamente ningún permiso por esta vía a menos que el solicitante sea de ECUADOR, PERÚ o CHILE, que tienen convenio especial y es como un "cupo per-

manente". Así y todo, para conceder este tipo de permisos, el gobernador tiene que pedir un informe del INEM (Instituto Nacional de Empleo) y sólo se concede si para la zona geográfica concreta no hay trabajadores españoles en paro. Cuando entras por "cupos" esto no lo miran.

Este permiso te convierte en "residente legal": Esto supone que se te reconocen una serie de derechos que si estás en situación irregular no tienes.

Como tienes un contrato de trabajo y tu empleador te paga la seguridad social, tienes derecho a asistencia sanitaria gratuita. Cuando te den la cartilla de la seguridad social, has de ir a un centro de atención primaria (el que quede más cerca de tu casa) para que te adjudiquen un médico. Si tienes hijos menores, deberás incluirlos en tu cartilla y se les asignará también un médico.

Qué hace falta para tramitarlo

- Visado para residencia y trabajo (no sirve el de turista). Si ya estás aquí, puedes pedir a algún amigo/familiar... que tramite el visado en la Embajada o el Consulado español en tu país, pero tendrás que recogerlo tu personalmente. Si le vas a pedir a alguien que lo tramite por ti, hay impresos y modelos de autorización hechos a propósito. Es el documento de "Designación de Representante legal".
- Pasaporte en vigor (por lo menos 4 meses). Si te caducó, lo tienes que renovar en la Embajada de tu país y el resguardo te sirve para tramitar el permiso.
- Solicitud de permiso de residencia y trabajo: Son unos im-

presos que hay que rellenar con tus datos y los del empleador. Hay 3 hojas de distintos colores que se calcan. La administración se queda con dos y a ti te da una copia rosa. Lo mejor es que los recojas en alguna asociación que trabaje con inmigrantes, aunque también se pueden recoger en la oficina única. En este caso, es mejor que vaya tu empleador.

- Antecedentes penales. La policía de tu país te tienen que hacer un certificado de penales. Para que te concedan el visado y el permiso no puedes haber sido condenado por un delito que aquí tenga una pena de prisión de un año.
- Certificado médico
- Tres fotos carné
- Oferta firme de empleo. No es un contrato de trabajo, sino una oferta de empleo. Es un impreso que tiene que rellenar el empleador y se llama "Oferta nominativa de empleo", donde se dice quien es la trabajadora, quien el empleador, el tiempo de duración del contrato, las vacaciones y el salario. Por eso es importante negociar todo lo demás y plasmarlo en un contrato de trabajo escrito.
- El empleador tiene que aportar: DNI, 3 nóminas, recibos de pensiones o la última declaración de la Renta. Esto es muy importante porque tiene que acreditar que dispone de medios suficientes como para contratarte. Se tiene en cuenta el número de personas de la unidad familiar y se divide los ingresos totales por el número de personas. (La cantidad que se pide como mínimo por persona varía cada año). Si se trata de un matrimonio, se tiene que aportar la declaración de la renta de los dos (separada o conjunta).

Si todavía tienen hijos a su cargo también hay que aportar una fotocopia del libro de familia.

SI PUEDES ACOGERTE A LOS CUPOS:

Los cupos son el número de puestos de trabajo por actividad y zona geográfica que cada año el Gobierno decide. Los cupos se tramitan en dos meses, normalmente de febrero a Marzo, pero ten en cuenta que las ofertas se analizan por orden de llegada, así que cuanto antes se presente todo, más posibilidades hay de que te acepten.

- Los documentos son prácticamente los mismos. La oferta nominativa lleva un subtítulo que dice "Contingente 19xx". Fíjate bien porque cada año es diferente (la de este año es "contingente 1999"). Cuando pides los impresos te dan una especie de carpetita con todos los papeles que hay que rellenar.
- Hay algunas diferencias con el régimen general:
- Cada año se establece un listado de "Causas de exención de visado", que quiere decir que no te exigen que recojas tu visado si cumples los requisitos que te piden para cada caso. Para el contingente de 1999 las causas fueron:
 1. Tener hijos menores (menos de 18 años) a tu cargo viviendo contigo en España. Los niños tienen que estar escolarizados y el colegio te puede hacer un certificado. Los niños han de estar en tu pasaporte o, si tienen uno propio, han de presentarlo. Necesitas también un certificado de nacimiento de cada uno y fotocopias del libro de familia. Habrás de solicitar a la vez un permiso de residencia para ellos. Los menores de 18 años

tienen también exención de visado, pero si son mayores de 16 años, has de pedir su certificado de penales. Ten en cuenta que los niños tienen que depender sólo de ti; si tu marido está aquí también y puede hacerse cargo de ellos no te van a conceder la exención.

2. Si estás muy enferma y tu enfermedad te impide ir a tu país a recoger el visado o si estás embarazada. En los dos casos necesitas que un médico te haga el certificado y diga que tu estado te impide viajar.
3. En casos excepcionales, si cuidas de una persona enferma a la que no puedes dejar. Es la primera vez que se incluye y no sabemos si lo darán. Si pides exención de visado has de aportar datos sobre el enfermo, pero asegúrate de que su enfermedad es lo suficientemente grave! Si pides exención y te la deniegan deberás ir a tu país de origen a por el visado.

En los impresos para cupos, hay un modelo de solicitud de exención de visado.

Donde se tramitan los papeles:

En la "Oficina Única de extranjeros" en la calle Maestre, 2 (está al lado de la Comisaría de policía de Gobierno Civil, en la Plaza de Tetuán) en València. Allí el empleador puede recoger todos los impresos. En los impresos ya te indican el número de copias que has de presentar de cada documento. Para los Cupos algunas asociaciones pueden compulsar las copias y facilitar los trámites (sino el funcionario ha de ir hoja por hoja cuñando y mirando que las copias y el original son

(iguales), así que es mejor dirigirse a esas asociaciones para que lo cuñen y lo tramiten ellos directamente, cuando tengas todos los documentos. Al final hay un listado de direcciones de interés.

¿Qué tienes que hacer con todos los papeles?

Oferta nominativa:

- Una copia para el interesado/interesada
- Una copia para el empleador/empleadora
- Una copia para el representante legal que tramita el visado

Solicitud del permiso (Hoja rosa):

- Original para el representante legal
- Fotocopia para interesado/interesada

Designación de Representante:

- Una copia para representante
- Una copia para interesado/interesada

El representante legal para tramitar el visado necesita:

- Los documentos de arriba (oferta nominativa, hoja rosa/ designación)
- Certificado médico y de penales (país de origen)
- 4 fotos

¿Cuándo te dan el permiso?

Una vez presentado tienen que resolver cada solicitud y tardan bastante, porque cada Ministerio trabaja a un ritmo y no están coordinados. Da igual que hayas presentado cupo o régimen general: tardarán unos cuantos meses (6 ó 7) en dar-

RENOVACIÓN DE PERMISOS

Para renovar un permiso te piden una oferta nominativa de empleo y además tienes que justificar que estás al día en la Seguridad Social, o sea, que has pagado todos los meses la cotización que toca.

Has de hacerlo cuando te caduque el permiso que tienes y, desde luego, antes de que pasen tres meses!

OTRAS CUESTIONES DE INTERÉS

1.- Si tienes niños aquí contigo:

Independientemente de cual sea tu situación (si tienes o no papeles) los menores de edad tienen derecho a la educación y a la atención sanitaria. Es importante que inscribas a los niños en un colegio (todos los niños tienen que estar escolarizados).

Las inscripciones para guarderías, escuelas primarias y secundarias se hacen en el mes de Marzo y las matriculas son en el mes de Mayo.

Tarjeta sanitaria: si tienes los papeles, tus hijos entran en tu cartilla de la seguridad social, pero si no estás regular, no puedes hacerlo. En ese caso, puedes solicitar al centro de salud más cercano una tarjeta sanitaria presentando su pasaporte. Si te ponen pegas, puedes acudir a los servicios sociales del Ayuntamiento para que te digan cómo has de tramitarlo.

1. Inscripción en el padrón municipal:

El padrón es el documento municipal donde figuran todas las personas que residen en ese municipio.

Independientemente de cuál sea tu situación administrativa (papeles o no) debes empadronarte, entre otras cosas, porque para acceder a muchos servicios del ayuntamiento necesitas acreditar que eres "vecina" y eso sólo lo puedes hacer mediante el certificado de empadronamiento.

Esto es muy importante tanto si estás "sola" como si tienes hijos pequeños (para matricularlos en el cole, para acceder a ayudas de comedor...). Los funcionarios del padrón están obligados a inscribirte y este registro no influye para nada en tu situación administrativa: la policía no interviene ni puede intervenir, así que sin miedo.

Para empadronarte has de ir al ayuntamiento de tu ciudad y presentar:

Tu tarjeta de extranjera, si tienes los papeles, o tu pasaporte, si no los tienes.

Un domicilio donde vivas. Aquí hay varias posibilidades:

Si has alquilado un piso y el contrato de alquiler va a tu nombre, aportas el contrato.

Si vives con otras personas y el contrato de alquiler no va a tu nombre, necesitas el contrato y una autorización/carta de la persona titular que diga que efectivamente tú vives en esa dirección.

2. Asociación Acude Vimar

- Si estás interna y sólo tienes esa dirección, habla con tus empleadores para que te puedas empadronar en esa casa.

3.- Direcciones que te interesan:

ACUDE-VIMAR:	Trinquete de Caballeros, 10	963917731
CÁRITAS:	Plaza Cisneros, 5.	963919205
CENTRO MUJER 24 HORAS:		900580888
CITMI/CCOO:	Pza Nápoles y Sicilia, 4.	963882100
MÉDICOS DEL MUNDO:	Carniceros, 14	963916767
CSGT	Avda. del Cid, 154	963834440
UET-PV	Arquitecte Mora, 7	963884152
USO	Juan Bautista Vives, 9	963706962